

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI



**İRAN'IN BÜYÜK STRATEJİSİNİN ORTA
DOĞU'YA YANSIMASI**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ Muhammed Hüseyin ÇELİK

Malatya, 2025

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI

İRAN'IN BÜYÜK STRATEJİSİNİN ORTA DOĞU'YA YANSIMASI

HAZIRLAYAN
MUHAMMED HÜSEYİN ÇELİK

DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET KARADAĞ

Malatya, 2025

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ'ın danışmanlığında Doktora Tezi olarak sunduğum “İran'ın Büyük Stratejisi'nin Orta Doğu'ya Yansıması” başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların, hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtirim.

Muhammed Hüseyin ÇELİK



TEŞEKKÜR

Uzun yıllar ve büyük emeklerle hazırlamış olduğum bu çalışma süresince seçmiş olduğum zorlu konunun üstesinden gelmem için elinden gelen her türlü yardımı esirgemeyen; bilgi, birikim, tecrübe ve destekleriyle bana yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ'a sonsuz şükranlarımı iletiyorum. Kendisine süreç içerisindeki akademik rehberliği, katkıları ve de en önemlisi sabrı için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Doktora eğitimim süresince ve tez izleme komitelerimde bilgi birikimleriyle ve destekleriyle bu tezin ortaya çıkmasında önemli katkıları Prof. Dr. Fikret BİRDİŞLİ ve Öğr. Üyesi Dr. Osman KARACAN başta olmak üzere İnönü Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü hocalarına teşekkürlerimi sunuyorum. Yine aynı şekilde Prof. Dr. Şener AKTÜRK, Prof. Dr. Zafer AKBAŞ ve Doç. Dr. Abdullah AYDIN hocalarıma da yaptıkları katkılar ve samimi yaklaşımlarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

Elbetteki burada anmadan geçemeyeceğim; lisans yıllarımdan bu yana Orta Doğu bölgesine ve halklarına olan ilgimi akademik alana yöneltmemi sağlayan ve bende büyük emekleri olan değerli hocam Doç. Dr. Selin M. BÖLME ile yüksek lisans tez danışmanım Öğr. Gör. Dr. Bilgehan ALAGÖZ'e bir kez daha teşekkürlerimi iletirim.

Hayatımın her aşamasında olduğu gibi eğitim hayatım boyunca da varlığı ve desteğiyle güç bulduğum babam Faruk ÇELİK, annem Hatice ÇELİK ve kardeşlerime sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Son olarak bu uzun süreçte her daim yanımda duran, desteğini esirgemeyen ve bana katlanan değerli eşim Büşra'ya, moral kaynağım olan kızım Aişe Farah ve oğlum Ali Akad'a sonsuz teşekkür ediyorum. Sizlerin desteği, inancı ve sevgisi olmadan bu başarıya ulaşmak mümkün olmazdı.

İRAN'IN BÜYÜK STRATEJİSİNİN ORTA DOĞU'YA YANSIMASI

ÖZET

Tarih boyunca kıtalar ve medeniyetler arası geçiş görevi üstlenen jeostratejik konumu, kadim kültürü ve bünyesinde bulunan zengin yer altı kaynaklarıyla İran, küresel politikanın odak noktalarından biri olmuştur. Kendini büyük bir uygarlığın bakiyesi ve varisi olarak addeden İran, sahip olduğu jeopolitik konumu ve mevcut potansiyeli nedeniyle kendini milli sınırlarının çok ötesinde bölgesel bir güç olarak görmektedir. Geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen “İslam Devrimi” sonucunda her ne kadar bir rejim ve eksen değişikliği yaşamış olsa da İran, yer aldığı coğrafyada başat aktör olma arzusunu sürdürmektedir.

Sosyal, kültürel ve dini çeşitlilikten beslenen tarihsel rekabetlerin hala etkisini sürdürdüğü Orta Doğu’da, kadim ve merkezi aktörlerinden biri olan İran, günümüzde bölgesel ve küresel düzlemde bir güç mücadelesi yürütmektedir. Karşı karşıya kaldığı tehdit ve meydan okumaları dengeleyebilmek adına İran, küresel sistemde yaşanan değişim ve dönüşümlerin sunduğu imkânları azami ölçüde değerlendirerek büyük stratejisini ulusal çıkarlarını koruma ve sürdürme hedefi doğrultusunda şekillendirmiştir. İran, kendisiyle benzer tarihi deneyimlere ve ortak ülkülere sahip paydaşlarıyla kurmuş olduğu ittifaklar ağı vesilesiyle bölgesel nüfuz alanını ve ulusal güvenlik sahasını sınırlarının ötesine taşımaya çabalamaktadır. Çalışma içerisinde, İran’ın varoluş ve nüfuz mücadelesi uzun vadeli hedeflere dayalı, çok boyutlu ve kapsamlı bir “büyük strateji” çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, İran’ın vekâlet savaşı doktrini aracılığıyla nüfuz sahaları oluşturma çabası, asimetrik yöntemlere dayalı caydırıcılık stratejileri ve Orta Doğu’daki ideolojik ve pragmatik saiklere dayalı jeopolitik yönelimleri detaylı biçimde incelenecektir. Teorik bir çalışma olan bu tezde, İran’ın büyük stratejisinin Orta Doğu’ya yönelik yansımaları çok katmanlı bir stratejik çerçevede ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Strateji, Dış Politika, İran, Orta Doğu, Strateji.

THE REFLECTION OF IRAN'S GRAND STRATEGY IN THE MIDDLE EAST

ABSTRACT

Iran has been one of the focal points of global politics due to its geostrategic position as a transit between continents and civilizations throughout history, its ancient culture and its rich underground resources. Iran, which considers itself as the heir of a great civilization, sees itself as a regional power far beyond its national borders due to its geopolitical position and existing potential. Although Iran has experienced a change of regime and axis as a result of the “Islamic Revolution” towards the end of the last century, it has maintained its desire to be the dominant actor in its geography.

In the Middle East, where historical rivalries fueled by social, cultural, and religious diversity continue to exert their influence, Iran, one of the region's ancient and central actors, is currently engaged in a power struggle at both the regional and global levels. In order to balance the threats and challenges it faces, Iran has shaped its grand strategy with the goal of protecting and sustaining its national interests, making the most of the opportunities presented by the changes and transformations taking place in the global system. Through its network of alliances with partners that share similar historical experiences and common ideals, Iran strives to extend its regional sphere of influence and national security beyond its borders. This study examines Iran's struggle for existence and influence within the framework of a long-term, multidimensional, and comprehensive “grand strategy.” In this context, Iran's efforts to establish spheres of influence through its proxy war doctrine, deterrence strategies based on asymmetric methods, and geopolitical orientations based on ideological and pragmatic motives in the Middle East will be examined in detail. In this theoretical thesis, the reflections of Iran's grand strategy on the Middle East will be examined within a multi-layered strategic framework.

Keywords: Foreign Policy, Grand Strategy, Iran, Middle East, Strategy.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLAR LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1
1. STRATEJİ ÇALIŞMALARINA BÜTÜNCÜL BİR YAKLAŞIM: BÜYÜK STRATEJİ.....	8
1.1. Strateji Nedir?	8
1.2. Tarihsel Perspektifte Strateji Düşüncesinin Gelişimi	14
1.3. Stratejide Yeni Bir Boyut: Grand/Büyük Strateji	31
1.3.1. Büyük Stratejinin Tanımı	32
1.3.2. Büyük Stratejinin Bileşenleri	49
1.3.3. Büyük Stratejinin Teşekkül Süreci ve Uygulanması	55
1.4. Büyük Strateji ve Dış Politika.....	59
2. BÜYÜK STRATEJİ AÇISINDAN İRAN	62
2.1. Modern İran Tarihine Bir Bakış	64
2.2. İran'ın Ulusal Güç Unsurları.....	69
2.2.1. İran'ın Coğrafi Yapısı	69
2.2.2. İran'ın Ekonomik Yapısı.....	75
2.2.3. İran'ın Etnik ve Dini Yapısı	78
2.2.4. İran'ın Siyasal Yapısı.....	81
2.2.5. İran'ın Askeri Yapısı.....	104
2.2.6. İran'ın Yeni Rejim Paradigması.....	114

2.3.	İran'ın Büyük Stratejisi ve Temel Dinamikleri.....	121
2.3.1.	Müesses Nizamın Korunması	123
2.3.2.	Bölgesel Nüfuz Sahasının Genişletilmesi	136
2.3.3.	Uluslararası Yaptırımları ve Tecridi Aşmak	143
2.3.4.	İran Büyük Stratejisinin Uygulanması	161
3.	İRAN'IN BÜYÜK STRATEJİSİ'NİN ORTA DOĞU'YA YANSIMALARI	174
3.1.	Modern Orta Doğu'nun Mekânsal Tanımı ve Tarihi Dönüm Noktaları	174
3.1.1.	Tartışılan Orta Doğu: Orta Doğu'nun Sınırlarını Saptamak	175
3.1.2.	Modern Orta Doğu Siyasetinde Tarihi Dönüm Noktaları ve Bölgesel Etkileri.....	180
3.2.	İran Büyük Stratejisinde Güç Kullanımı ve Bölgesel Yansımaları	191
3.2.1.	İran'ın Büyük Stratejisi'nde Sert Güç Kullanımı ve Bölgeye Yönelik Yansımaları.....	193
3.2.1.1.	İran Silahlı Kuvvetleri	198
3.2.1.2.	Vekâlet Savaşı Doktrini ve Milis Güçler.....	203
3.2.1.3.	Asimetrik Savaş Stratejileri ve Caydırıcılık	239
3.2.2.	Büyük Strateji Kapsamında İran'ın Yumuşak Güç Kullanımı ve Bölgedeki Tezahürleri..	261
3.2.2.1.	Yumuşak Gücün Stratejik Kullanımı: İran'ın Kültür Diplomasisi	266
3.2.2.2.	İran'ın Büyük Stratejisine Entelektüel Bir Araç Olarak Farsçanın Katkısı	273
3.2.2.3.	Dini/Mezhebi Temelli Kamu Diplomasisi	276
3.2.2.4.	Akademik ve Eğitim Faaliyetleri	280
3.2.2.5.	Medya ve İletişim Faaliyetleri	283
SONUÇ.....	SONUÇ.....	292
KAYNAKÇA.....	KAYNAKÇA.....	302

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: Strateji Düzeylerinin Hiyerarşik Sınıflandırması	38
Tablo 2: İran'ın Tersine Mühendislik Yaparak Envanterine Kattığı Silah ve Araçlar	156
Tablo 3: Orta Doğu'nun Kapsamına Yönelik Farklı Tanımlamalar	179
Tablo 4: Modern Orta Doğu'da Dönüm Noktaları	190
Tablo 5: Kudüs Gücü'nün Faaliyetleri ve İran'ın Büyük Stratejisine Etkileri	202
Tablo 6: İran'ın Sahip Olduğu Füzeler	247
Tablo 7: İran'da Bulunan Alternatif Sosyal Medya Platformları	287
Tablo 8: İran'ın Medya Kanalları	290

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Stratejilerin Teşekkül Süreci	12
Şekil 2: Hart'ın Hiyerarşik Sınıflandırması.....	37
Şekil 3: Luttwak'ın Strateji Düzeyleri.....	39
Şekil 4: Gray Strateji Düzeyleri	40
Şekil 5: Posen Strateji Düzeyleri.....	40
Şekil 6: İran ile Komşu Ülkeler.....	72
Şekil 7: Hürmüz Boğazı'ndan Yapılan Petrol ve Doğalgaz Ticareti	73
Şekil 8: İran'daki Petrol Rafineleri ve Nükleer Tesisler	76
Şekil 9: İran'da Rehber ve Çevresinde Şekillenen Siyasal Yapı.....	94
Şekil 10: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu	111
Şekil 11: İran'da Aktif Olan Silahlı Kürt Grupları ve Faaliyet Alanları.....	129
Şekil 12: 2016 yılına dek İran'a Yönelik Uygulanan Yaptırımların Seyri.....	146
Şekil 13: INSTC'NİN Ana ve Alternatif Güzergâhları	160
Şekil 14: İran'ın Bölgesel Vekil Güçleri	207
Şekil 15: Küresel Ticarete Aden Körfezi'nin Önemi.....	236
Şekil 16: İran'ın Balistik Füzelerinin Menzili.....	248
Şekil 17: İran İHA/SİHA'larının Küresel Etkileşim Haritası	254
Şekil 18: İran'ı Bypass Etmek İçin Tasarlanan Alternatif Ticaret Rotaları	258

KISALTMALAR LİSTESİ

AA	: Anadolu Ajansı
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKK	: Anayasa Koruyucular Konseyi
ARAMCO	: Arap-Amerikan Petrol Şirketi
AR-GE	: Araştırma Geliştirme
AWACS	: Havadan Erken İhbar ve Kontrol Sistemi
AYEK	: Arap Yarımadası El-Kaidesi
BAAS	: Arap Sosyalist Yeniden Doğuş Partisi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu
BRICS	: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika
CAATSA	: ABD'nin Düşmanlarına Yaptırımlarla Karşı Koyma Yasası
CENTO	: Merkezi Anlaşma Teşkilatı
CIA	: Amerikan Merkezi İstihbarat Teşkilatı
Çev.	: Çeviren
DDA	: Devlet Dışı Aktörler
DEBK	: Dünya Ehl-i Beyt Konseyi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EIA	: Enerji Bilgi Ajansı
EMEL	: Lübnan Direniş Hareketi
FATF	: Malî Eylem Görev Gücü
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü

FÖMER	: Farsça Öğrenim Merkezi
GAMAC	: Güney Azerbaycan Millî Azatlık Cephesi
GAMOH	: Güney Azerbaycan Millî Uyanış Hareketi
GKRY	: Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HAMAS	: İslami Direniş Hareketi
HMÖ	: Halkın Mücahitleri Örgütü
HPJ	: Kadın Savunma Güçleri
ICRO	: İran İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı
IKBY	: Irak Kürt Bölgesel Yönetimi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
INSTC	: Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru
IRIB	: İran Yayın Kurumu
IRNA	: İran Resmi Ajansı
İŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti
İDMO	: İran Devrimi Muhafızları Ordusu
İHA	: İnsansız Hava Aracı
İKDP	: İran Kürdistan Demokrat Partisi
İUDK	: İran Ulusal Direniş Konseyi
KDP	: Kürdistan Demokrat Partisi
KİK	: Körfez İşbirliği Konseyi
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KOEP	: Kapsamlı Ortak Eylem Planı
KOMELE	: İran Kürdistanı Devrimci Emekçiler Topluluğu
KYB	: Kürdistan Yurtseverler Birliği
LNG	: Sıvılaştırılmış Doğalgaz

M.Ö.	: Millattan Önce
MENA	: Ortadoğu ve Kuzey Afrika
MGYK	: Milli Güvenlik Yüksek Konseyi
NATO	: Kuzey Atlantik Paktı
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler
ÖSO	: Özgür Suriye Ordusu
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
PJAK	: Kürdistan Özgür Yaşam Partisi
PYD	: Suriye Demokratik Birlik Partisi
SAVAK	: Şah Dönemi İran İstihbarat Servisi
ŞİHA	: Silahlı İnsansız Hava Aracı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
ŞİÖ	: Şangay İşbirliği Örgütü
TUDEH	: İran Komünist Partisi
UAEA	: Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
Uİ	: Uluslararası İlişkiler
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
VEVAK	: İran İslam Cumhuriyeti İstihbarat Bakanlığı
YPG	: Halk Savunma Birlikleri
YRK	: Kürdistan Savunma Birlikleri
YSG	: Yerel Savunma Güçleri
YSP	: Yemen Sosyalist Partisi

*Başta sınıf arkadaşım Çisem Doğan olmak üzere 6 Şubat
depreminde hayatını kaybeden tüm öğrencilere...*

GİRİŞ

Modernite'den Küreselleşme'ye, Postmodernizm'den Uluslararası İlişkiler Teorileri'ne değin geniş bir literatür incelendiğinde bu alanlara dair kaleme alınan eserlerin odak noktasında, Batı'nın yer aldığı görülmektedir. Küresel konjonktürde cereyan eden olaylara dair değerlendirme ve sorgulamalar, birçok kuramcı tarafından genelde Batılı devletlerin süreç içerisindeki eylemleri, fikirleri, yaklaşımları ve hataları kapsamında ele alınmaktadır. Bölgemizde yaşanan değişim-dönüşümü değerlendirmeye çalışan eserlerin büyük çoğunluğunda da benzer olarak, Batılı kuramcılarının yaklaşım tarzlarını ve varsayımlarını “evrensel normlar” ve “uygulama çerçevesi” olarak görüp kabul eden bir anlayışa rastlanmaktadır.¹ Literatürde önemli bir yer tutan bu yaklaşımlar, küresel ölçekte yaşanan olayların bölgemize yansıyan izdüşümlerinin doğru anlamlandırılmamasına ve neden-sonuç ilişkilerinin hatalı yorumlanmasına yol açmaktadır.² Zira yaygın olan bu bakış açısı oryantalist, tekdüze ve genelleyici bir nitelikte olduğundan bölgeye yönelik inceleme ve değerlendirmeleri akamete uğratmaktadır. Nitekim son yıllarda meydana gelen bölgesel değişimleri açıklamakta başvurulan yöntemlerin sübjektif tutum ve ilkelere dayanması, yapılan değerlendirmeleri eksik ve yetersiz kılmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş sonrası Orta Doğu özelinde yaşanan gelişmeler ve bunların tetiklediği dinamik çatışma ortamının tahlili, klasik ve basmakalıp yaklaşımların ötesine geçen; reel politığe uygun, bütüncül ve kapsayıcı analizleri zorunlu hale getirmiştir.³ Mevzubahis durumdan ve daha fazlasından muzdarip olan bölge ülkelerinin başında bu çalışmanın ana aktörü olan “İran İslam Cumhuriyeti” gelmektedir.

Bugüne dek İran'a dair birçok eser ortaya konmuş ve tercüme edilmiş olsa da İran'ı doğru tahlil eden objektif eserlerin adedi çok çok azdır. Bu durumun başlıca sebebi karşıtlık ya da taraftarlık ekseninde ideolojik gerekçelerle ortaya konulan

¹ Ahmedi, Hamid, *İran Ulusal Kimlik İnşası*, (çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. V.

² Karpas, Kemal H., *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (çev. Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara, 2001, ss. 19-26.

³ Pappe, İlan, *Ortadoğu'yu Anlamak*, (çev. Gül Atmaca), (2. Baskı), NTV Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 1-5.

“sübjektif” bakış açılarıdır. Gereksiz yergi ve övgü sarmalından kurtulamayan tahliller ve tartışmalar, reel politikten uzak değerlendirmelere neden olmaktadır.⁴ Bu tutum, İran’ın ve onun politikalarının ontolojik kökenlerinin tam anlamıyla belirlenememesine yol açmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, her olayda İran’ın iç dinamiklerini, dış politikadaki faaliyetlerini ve ulusal reflekslerini sorgulayan indirgemeci bir bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla İran’a ilişkin objektif bir değerlendirme yapabilmek için, akademik ve bilimsel veriler ışığında kapsamlı gözlemlere ve analizlere ihtiyaç duyulmaktadır. İran özelinde Orta Doğu bölgesine dair bu çalışmanın ortaya çıkış ve kaleme alınış süreci de benzer hassasiyetleri taşımaktadır. Bu amaca matuf olarak çalışmanın teşekkül sürecinde çalışmanın kuramsal altyapısını Büyük/Grand Strateji⁵ kavramı oluşturacaktır. Genel itibariyle devletlerin asli hedefleri olarak belirledikleri başarımları elde edebilmek maksadıyla askeri gücün yanı sıra siyasi, iktisadi, diplomatik, sosyal, kültürel vb. tüm güç unsurlarının tümüyle seferber edilmesi anlamına gelen büyük strateji, bu tezin ortaya koymayı amaçladığı analitik çerçeve için en uygun yaklaşım olarak benimsenmiştir. Devletlerin en büyük “milli devlet politikası” olarak da addedilen “büyük strateji”, bünyesinde barındırdığı çok boyutlu ve geniş perspektif sayesinde bu çalışmanın omurgasını oluşturacaktır. Bu çalışmanın teşekkül sürecinde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler disiplininin yöntemlerine ve disiplin içerisinde yer alan “Stratejik Çalışmalara” da başvurulacaktır. Bu bağlamda İran’ın bölgesel emellerine ulaşmak maksadıyla devreye koyduğu büyük stratejisi içerisinde kendisine yer edinen askeri, politik, iktisadi, kültürel ve dini güç unsurlarına değinilerek İran’ın büyük stratejisinin Orta Doğu’ya yansımaları irdelenecektir.

XVI. yüzyıl itibariyle küresel dengenin Doğulu devletlerden Batılı devletler nezdine kaydığı gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Batılı ülkeler XV. yüzyıldan itibaren “Rönesans”, “Reform” ve akabinde yaşanan “Aydınlanma” dönemiyle birlikte sosyal alanda bir atılım içerisine girmişken; “Coğrafi Keşifler” ve “Sanayi İnkılabı” ile

⁴ Elhan, Nail, “İran Devrimi’ni Okumak: Türkiye’de Basılan İran Devrimi Konulu Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mülkiye Dergisi*, 43 (4), 2019, s. 707.

⁵ Batı menşeli bir kavram olan “Grand Strateji”, literatürümüz içerisinde farklı biçimlerde tercüme edilerek kullanılmaktadır. Kimi zaman kavram, yabancı aslından olduğu gibi alınıp “Grand Strateji” olarak kullanılırken kimi zaman ise farklı tercümelerle “Büyük Strateji”, “Genel Strateji”, “Yüksek Strateji” vb. olarak kullanılmaktadır. Ancak en genel anlamıyla ve yaygın kullanımla “Büyük Strateji” ifadesinin mevcut terimi daha iyi karşılayacağı düşünüldüğünden çalışma içerisinde “Grand Strateji” yerine “Büyük Strateji” ibaresi kullanılacaktır.

de bilim, teknik, iktisadi ve askeri açıdan büyük ilerlemeler gerçekleştirmişlerdir. Uluslararası arenada bu gelişmeler olurken İran da çağdaşı Osmanlı, Babür vb. imparatorluklar gibi Batılıların yaşadığına benzer şekilde bir atılımı gerçekleştirememiştir. Bu durum sonucunda zamanla İran ve Batılılar arasındaki makas gittikçe açılmış ve nihayetinde İran ile mevzubahis devletler arasında siyasi, iktisadi ve de askeri açılardan “asimetrik bir denge” ortaya çıkmıştır. Beklenen atılımı bir türlü gerçekleştiremeyen İran, Batılı devletlerin oldukça gerisinde kalmış ve zaman içerisinde İran toprakları diğer doğulu devletler gibi Batılılar tarafından askeri ve iktisadi açıdan istilalara maruz kalmıştır. Rakipleri karşısında art arda alınan yenilgiler, İran’ı askeri, iktisadi ve sosyal açıdan etkilediği gibi düşünsel anlamda da derinden etkilemiştir. Bu durum kendilerini “büyük bir medeniyetin devamı” olarak addeden İranlıların milli benliklerinde büyük tahribata neden olarak onların zihin dünyalarında derin kırılmalara yol açmıştır. Yaşanan işgaller, kapitülasyonlar ve dış müdahaleler nedeniyle düşman karşısında düşülen aciz durum, İranlıların milli şuurlarını büyük ölçüde zedemiştir. Söz konusu yaşanan bu olaylar İran’ın büyük stratejisinin teşekkül sürecine önemli etkilerde bulunmuştur. Geçtiğimiz yüzyıllarda küresel konjonktür ve uluslararası politikada yaşanan değişim-dönüşümler günümüz İran’ının hem iç hem de dış politik emellerini, geleceğe dair tahayyüllerini ve stratejilerini önemli ölçüde şekillendirmiştir. Etkileri günümüzdeki bölgesel ve küresel olaylara da sirayet eden bu tecrübeler, nihayetinde İran’ın küresel politikada daha pragmatik, temkinli ve realist davranmasına sebebiyet vermiştir.

XX. yüzyılın başında benzer kaderi paylaştığı çağdaşı diğer devletler gibi İran’ın da Batılılar ile mücadele edebilmek maksadıyla bir dizi atılım içerisine girdiği görülmektedir. Bu kapsamda yüzyılın başından itibaren İran’da anayasal hareketler, sosyo-ekonomik girişimler ve birçok alanda yapılan reformlar göze çarpmaktadır. Pehleviler ile birlikte hız kazanan Modernleşme ve Batılılaşma gayretleri “merkeziyetçi yapıyı” güçlendirmiş; sosyal, siyasi ve kültürel olarak toplumsal dönüşümü hızlandırmıştır. Pehleviler tarafından yapılan reformların esas gayesi, demokratik ideal ve gayretlerden ziyade otoritenin pekiştirilmesi ve toplum mühendisliği idi. Nitekim bu durum ileride toplum ile yöneticiler arasında gerilimin artmasına neden olacak olaylar silsilesine yol açacaktır.

Pehleviler döneminde Batı bloğunun bölgedeki en büyük ortaklarından biri haline gelen İran, büyük bir toplumsal değişim/dönüşüm içerisine girmişti. Şâh'ın merkezi otoritesini sağlamlaştırmak maksadıyla gerçekleştirdiği cüretkâr reformlar, beklentilerin aksine toplumun birçok kesimi tarafından hoşnutsuzlukla karşılandı. Buna karşın Şâh, kendi güdümündeki askeri istibdat düzeni eliyle toplumsal muhalefeti sert bir şekilde bastırma yoluna gitti. Zaman içerisinde tabandan ve milli değerlerden uzak gerçekleştirilen reformlar, toplumda karşılık bulamamış ve bu durum yönetici elitler ile halkı karşı karşıya getirmiştir. Belli bir zümreyi gözeterek belli esaslar üzerinden topluma dikte edilerek uygulanan politikalar toplumsal barışı zedelemiş, gelir dağılımında adaletsizliklere yol açmış ve en nihayetinde sosyoekonomik yapının bozulmasına neden olmuştur. Bu durum mevcut Şâh rejimi ile halk arasında çatışmalara sebebiyet vermiştir. Toplumun farklı kesimlerinden bir araya gelen kişilerin ülke genelinde başlattığı kitle gösterileri zamanla farklı hüviyete bürünmüş ve bunun sonucunda gerçekleşen devrimle birlikte Şâhlık rejimi sona erdirilmiştir. Devrimin hemen akabinde Şâh'a yönelik muhalefetin lideri olan İmam Humeynî rehberliğinde “İslam Cumhuriyeti” kurulmuştur.

Kadim kültürü, jeostratejik konumu, zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olmasına rağmen son yüzyıllarda yabancı güçler tarafından yaşanan işgaller sonucunda İranlıların milli şuurlarında yaşanan tahribat ve bundan kaynaklı oluşan “dış çevre algısı”, yeni rejimin iç ve dış politik yönelimlerini derinden etkiledi. Yeni rejimin meşruiyet kaynaklarından olan Şiiiliğin protest yapısı ile mevzu bahis dış cephe algısı birleşince yeni dönem İran büyük stratejisi, devrimci ve revizyonist bir karaktere büründü. Bunun sahadaki ilk izdüşümü ise “Devrim İhracı” politikası ile oldu. Şâh'a karşı kazanılan mücadelenin bir benzerini benzer tarihsel tecrübeleri ve sosyoekonomik sıkıntıları olan diğer halklar üzerinden de gerçekleştirmek isteyen Tahran yönetimi, ilk olarak bölgedeki Şii grupları mobilize etme gayreti içerisine girdi. Bu politikanın esas amacı, mevzu bahis devlet altı unsurların İran'dakine benzer şekilde kendi ülkelerinde başarıya ulaşmasıyla bölgede İran lehine nüfuz alanları oluşturmaktır. Lakin devrimin hemen akabinde yaşanan “Rehineler Krizi”, “İran-Irak Savaşı” ve İranlı yöneticilerin dış politikada benimsedikleri revizyonist tutum ve sert söylemler, İran'ın uluslararası arenada tecrit edilip ambargolara maruz kalmasına yol açtı.

Devrim sonrasına dair beklentiler ile ortaya çıkan realite arasındaki uyumsuzluklar, yeni rejimin merkezi otoritesinin tesisini zora sokan etkenlerden oldu. Şâh bakiyesi kurumların ilga edilip yerine yeni rejimin muhafazasını ve sürekliliğini sağlayacak kurumların tesis edilmesi, kronik hale gelmiş olan sosyo-ekonomik krizlerin aşılma çalışması, tüm farklılıklara rağmen toplumun bir ülkü/hedef etrafında konsolide edilmesi ve Irak ile girişilen savaş, devrimin ilk on yılında İran gündemini meşgul etti. 90'lı yıllara gelindiğinde SSCB'nin dağılması ile birlikte küresel sistemde gerçekleşen dönüşümlerden azami düzeyde faydalanmak isteyen İran, geçmiş dönemin karakteristik özelliklerinden olan sert tutumunu terk ederek yeni dönemde küresel arenada daha fazla var olabilmek maksadıyla daha pragmatist ve uzlaşmacı bir strateji uygulamaya başladı. Bu dönemde bürokrasiden diplomasiye, pazar ekonomisine geçişten yabancı teşviklere kadar iç ve dış politikada büyük reformlar gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu dönemden itibaren büyük stratejisini pragmatik ve realist ilkeler üzerine inşa eden İran müessesesinin korunması, bölgesel etkinliğin artırılması ve uluslararası tecridi aşmak olarak belirlediği bir “büyük strateji” uygulamaya koydu. İşte bu çalışma kapsamında İran'ın büyük stratejisinin tarihsel bir süreklilik içerisinde çok katmanlı ve boyutlu bir yapı çerçevesinde incelemeye çalışılacaktır.

İran'ın Orta Doğu'da konumlanma ve nüfuz mücadelesi, çalışma içerisinde büyük strateji perspektifinden inceleneceğinden tezin teorik temellerini, “Strateji” ve “Grand/Büyük Strateji” oluşturacaktır. Büyük strateji ülkemiz akademik literatüründe kendine tam yer edinmemiş olsa da giderek artan bir kullanım alanı bulmaktadır. Her ne kadar daha önce ülkemiz literatüründe İran'ın var oluş ve nüfuz mücadelesini, “büyük strateji” bağlamında kapsamlı bir biçimde ele alan bir makale, kitap ve tez üretilmemiş olsa da bu araştırma, Uİ disiplini bağlamında kavramsal ve analitik bir bakış açısı geliştirmeyi hedeflemektedir. Büyük strateji, devletlerin uzun vadeli varoluş ve nüfuz mücadelesini askeri, siyasi, ekonomik ve ideolojik tüm unsurlarıyla bütüncül biçimde açıklamaktadır. İran'ın ideolojik, güvenlik ve ekonomik hedeflerini uzun vadeli bir bütünlük içinde anlamak, büyük strateji yaklaşımıyla daha mümkün hale gelmektedir. İran'ın varoluş/nüfuz mücadelesinin anlamlandırılması dış politikasının yanı sıra ulusal güç unsurları, bölgesel denklemler ve rejim güvenliği boyutlarını da içeren bütüncül bir çerçeveye mümkündür. Böylelikle İran'ın güvenlik, ideolojik ve dış politika hedefleri bütünlük bir stratejik perspektifle incelenebilecektir. Bu kapsamda

teorik bir çalışma şeklinde kurgulanan çalışma içerisinde, İran'ın büyük stratejisi birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen verilerle, tarihsel vakalar ve güncel olaylara dayalı incelemelerle Uİ disiplini çerçevesinde sistematik bir şekilde ele alınacaktır.

Bu tezin esas amacı, İran İslam Cumhuriyeti'nin güvenlik, savunma, dış politika ve bölgesel nüfuz politikalarında izlediği yol ve yöntemlerin yalnızca tasviriyle sınırlı kalmayarak büyük strateji bağlamında analitik ve kavramsal araçlarla değerlendirilmesi olacaktır. Bu minvalde tarihsel süreçte yaşanan “kritik dönüm noktaları”, “stratejik tercihler” ve “güncel dinamikler” karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınarak, İran'ın büyük stratejisinin uzun vadeli hedefleri ve bölgeye yönelik etkileri analiz edilecektir. Çalışma içerisinde Orta Doğu'daki güç dengelerini İran'ın büyük stratejisi perspektifinden ele alarak, bölgesel dinamiklerin anlaşılmasına yeni bir bakış kazandırılması hedeflenmektedir. Böylelikle Uluslararası İlişkiler disiplini içinde büyük stratejiyi bölgesel çalışmalarla ilişkilendirerek, teorik kavramın coğrafi ve analitik kapsamının genişletebileceği gözler önüne serilecektir. Bu bağlamda çalışma kapsamında aşağıdaki sorulara cevaplar aranacaktır:

- İran'ın ulusal güç unsurlarının büyük stratejisine katkısı ne yönde olmaktadır?
- İran'ın büyük stratejisini şekillendiren iç ve dış politik dinamikler nelerdir?
- Büyük Strateji kapsamında İran'ın sert güç unsurları ve Orta Doğu'daki yansımaları nelerdir?
- Büyük Strateji kapsamında İran'ın yumuşak güç unsurları ve Orta Doğu'daki yansımaları nelerdir?

Bu çalışma kapsamında, İran'ın varoluş ve nüfuz mücadelesini büyük strateji perspektifinde ele alarak, literatürde genellikle dış politika ve güvenlik odaklı parçalı çalışmalarla sınırlı kalan analizleri bütüncül bir çerçeveye oturtulacaktır. Yine bu tez çalışmasının hedefleri arasında İran'ın ideolojik, politik, ekonomik ve bölgesel hedeflerini bütünleşik bir stratejik mantık içinde değerlendirme imkânı sunarak, hem akademik hem de politika yapıcı düzeyde yeni bir bakış açısı kazandırmak bulunmaktadır. Çalışma kapsamında İran'ın büyük stratejisinin temel bileşenleri

irdelenerek bu stratejinin Orta Doğu'ya yansımaları değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bu bağlamda tezin ilk bölümünde tezin kuramsal altapısını oluşturan strateji kavramına, mahiyet ve kapsamına, stratejik düşüncenin tarihsel gelişimine, büyük strateji kavramına ve onun teşekkül süreçlerine değinilecektir. Daha sonra ikinci bölümde çalışmanın amili olan İran'ın ulusal güç unsurlarından olan coğrafi, siyasi, ekonomik, sosyal, siyasal ve kurumsal yapısına değinilecek olup İran'ın büyük stratejisinin temel dinamiklerine ve uygulama biçimi incelenecektir. Çalışmanın esasını oluşturan son bölümde ise İran büyük stratejisinin bölgeye yönelik izdüşümleri irdelenecektir. Bu minvalde ilk olarak Orta Doğu bölgesinin mekânsal tanımı ve tarihsel dönüm noktalarına değinilecektir. Daha sonra İran'ın büyük stratejisinin bölgeye yönelik yansımaları, sert ve yumuşak güç unsurları kapsamında değerlendirilecektir. İran'ın sert güç unsurlarından olan askeri gücü, savaş kapasitesi, asimetrik savaş stratejisi ve İran'ın bölgede tesis ettiği ilişkiler ağı üzerinden yürüttüğü stratejiler ele alınacaktır. Bölümün sonunda ise büyük strateji kapsamında İran'ın yumuşak güç unsurları ve bunun bölgeye yönelik tezahürleri kapsamlı bir biçimde ortaya konulacaktır. Sonuç bölümünde ise İran büyük stratejisi ve bu stratejinin bölgesel düzeyde çıktıları, tezi oluşturan bölümler içerisinde değinilen hususlarla ilintili olarak analiz edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. STRATEJİ ÇALIŞMALARINA BÜTÜNCÜL BİR YAKLAŞIM: BÜYÜK STRATEJİ

1.1. Strateji Nedir?

Günümüzde uluslararası ilişkilerden yönetim bilimine; güvenlikten iş hayatına değin birçok alanda karşımıza çıkan “strateji” en genel anlamıyla, belirli bir amaç ve doğrultuda ulaşmak istenen hedeflere giden yolda uygulanan eylemli planlar bütünüdür. Kavramın çekiciliği ve uygulanabilirliği zamanla birçok disiplin içerisinde yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Bu sayede kavram, teorik ve pratik olarak birçok disiplin içerisinde kendine yer bulmuştur.⁶ Strateji kavramı farklı alanlarda nasıl kullanıldığına bağlı olarak çeşitli içeriklere sahip olup farklı rollere bürünebilmektedir. Stratejiler, kullanıldığı alana göre farklı kurallara, araçlara ve uygulama yöntemlerine sahip olmasının yanı sıra o alanın literatürü ile gündelik yaşamda elde edilen tecrübelerin sahadaki izdüşümü olabilmektedir. Ancak bu durum, stratejinin sınırlarını çizen ve üzerinde ittifak olunan ortak bir tanımın varlığını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle günümüzde stratejiye dair disiplinler arasında üzerinde ortak mutabakata varılmış bir tanım bulunmamaktadır.⁷

Disiplinler arası kısmi bir uzlaşya göre strateji, elde edilmek istenen amaçlar, eldeki mevcut kaynaklar ve hedefe ulaşmada kullanılacak olan yöntemler arasındaki denge ve koordinasyondur. Bu “denge” ve “koordinasyon” süreci, yalnızca mevcut kaynaklarla istenen sonuçları elde etmeyi değil, aynı zamanda bu kaynakların belirlenen hedeflere ulaşmak amacıyla doğru zamanda ve gerçekçi bir şekilde nasıl uyarlanacağına dair bir eylem planını da içermektedir.⁸ Strateji, bir aktörün mevcut halinden arzu edilen

⁶ Biddle, Tami D., *Strategy And Grand Strategy: What Students And Practitioners Need To Know*, The United States Army War College Press, 2015, ss. 3-9.

⁷ Heuser, Beatrice, *The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present*, Cambridge University Press, 2010, s. 3.

⁸ Black, Jeremy, *Dünya Tarihinde Askeri Strateji*, (çev. Bestami S. Bilgiç), Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s. 14.

haline güvenli ve kontrollü bir biçimde geçişini sağlayan faaliyetler bütünü olarak da tanımlanabilmektedir. Bu nedenle stratejilere, genellikle mevcut ya da potansiyel çatışmaların varlığında, çıkar çatışmalarında ve tüm bu durumların çözümünde ihtiyaç duyulmaktadır. Kavramın kapsayıcılığı ve farklı alanlara uygulanabilirliği stratejileri, rasyonel düşünceler bütünü olarak da ifade etmemize imkân tanımaktadır.

Strateji düşüncesinin tarihsel gelişimi incelendiğinde, bu kavramın olgusal temellerinin büyük ölçüde savaş olgusuyla şekillendiği görülecektir. Nitekim kavramın teorik olarak ilk ortaya çıkışı ve uygulaması askeri alanda olmuştur. Savaşların başlangıç sebeplerinin, sürdürülmesinin, sona erdirilmesinin ve tüm bunların sonrasında ortaya çıkacak koşulların iyi bir şekilde değerlendirilmesi stratejilerin ana odak noktalarını oluşturmaktadır. Savaşın doğasını anlamak ve buna dair çıkarımlar yapmak, klasik dönemlerden itibaren birçok stratejistin hem teorik hem de pratik düzeyde ilgisine mazhar olmuştur. Bu bağlamda savaşlar için stratejik düşüncenin varlık nedeni demek yerinde bir değerlendirme olacaktır.⁹

Stratejinin kavramsal olarak köklerinin “Antik Yunan” olduğuna dair genel bir kabul bulunmaktadır. Nitekim kelimenin etimolojik kökenine inildiğinde kavramın eski Yunancada kullanılan “*strata*” ve “*ago*” kelimelerinden türetildiği görülmektedir. Antik Strateji etimolojik olarak Yunancada ordu manasına gelen “*strata*” ile idare etme/sevk etme manasına gelen “*ago*” kelimelerinin birleşiminden ortaya çıkan “*stratagos*” teriminden gelmektedir.¹⁰ Bu kavramlardan türetilerek oluşturulan bir diğer kelime olan “*strategos*” ise geniş askeri yetkilere sahip rütbeli kişi yani general anlamına gelmektedir.¹¹ Strategos olarak anılan bu komutanlar askeri yetkilerin yanı sıra idari sorumluluklara sahip olmuş ve bulundukları dönemde devlet yönetiminde alınan kritik kararlarda belirleyici olmuşlardır.¹² Roma İmparatorluğu döneminde strateji kelimesinin

⁹ Arıboğan, Deniz Ü., *Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 20.

¹⁰ Strachan, Hew, “The Lost Meaning Of Strategy”, *Survival: Global Politics and Strategy*, 47 (3), 2005, ss. 34-35.

¹¹ Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, (7. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2013, s. 34.

¹² Strategosların önemi Pers ve Peleponnez savaşları sırasında daha da artmış ve bu makam daha kurumsal bir hüviyete bürünmüştür. Zamanla “Strategos Autokrator” adı altında tertiplenen Başkomutanlık makamı, güvenlik endişesiyle bir araya gelen farklı sitelerin oluşturduğu ittifakların yönetiminde söz

bir türevi olan *strategamata* kelimesinin de “savaş sanatı” bağlamında kullanıldığı görülmektedir.¹³ Yine benzer şekilde bu kavramların farklı birleşimlerinden ortaya çıkan “*Strategon Sophia/Generallerin Bilgeliği*” ve “*Stragike Episteme/Generallerin Bilgisi*” terimleri de benzer kökenlerden türetilerek kullanılmıştır.¹⁴

Literatür içerisinde strateji kavramı çoğu kez en çok benzeştiği “taktik” ile karıştırılmaktadır. Bazı eserlerde bu iki kavramın birbirleriyle karıştırıldığı ve de iç içe geçip birbirleri yerine kullanıldığı görülmektedir. Her ne kadar benzer bağlamlarda bu iki kavram özdeş olarak kullanılsa da hem teori ve pratikte hem de ölçek ve kapsamda birbirlerinden ayrılmaktadır. Klasik dönemlerden itibaren kaleme alınan birçok eserde bu kavram kargaşasına rastlanmaktadır. Örneğin “Bizans İmparatoru VI. Leo/886-912” tarafından kaleme alınan “*Taktika*” adlı eserde generallik sanatı kapsamında taktiklerle aynı hiyerarşi içerisinde belirtilen *strategialardan* bahsedilmiştir. Leo’nun bu eseri Batılı strateji kaynaklarının temellerinden kabul edilmektedir.¹⁵ Heuser’e göre strateji kelimesinin müstakil bir kavram haline gelmesi, İmparator Leo’nun kitabını Fransızcaya tercüme eden “Maizeroy” sayesinde olmuştur. Bu çeviri ile birlikte Batılı literatürde ilk kez strateji ve taktik arasında bir hiyerarşi tesis edilmiştir.¹⁶ Artık bundan sonraki eserlerde de bu tercihe riayet edecek şekilde stratejiler savaşın “üst düzey planlamasını” oluştururken; taktikler ise “alt düzey uygulama aşamasını” ifade edecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Yine benzer şekilde 1770’te Guibert’in yazdığı “*Taktikler Üzerine Genel Deneme*” adı eserde taktikler “büyük” ve “küçük” diye ikiye ayrılmış; “büyük taktik” olarak adlandırılan kavram günümüzde stratejiye denk gelen anlamda kullanılmıştır.¹⁷ Nihayetinde strateji kavram gitgide yaygınlık kazanmış ve 1810’dan itibaren “Oxford İngilizce Sözlük” içerisinde yer almıştır.¹⁸ 1900’lere

sahibi olmuştur. Ağaoğulları bu strategosların seçilme usullerini, görevlerini ve sorumluluklarını ilgili eserinde geniş yer vermiştir. A. g. e., s. 41-46.

¹³ Frontinus, Sextus I., *Roma Strateji Sanatı*, (çev. Samet Özgüler), Kronik, İstanbul, 2022, s. 13.

¹⁴ Luttwak, Edward N., *Strategy The Logic of War and Peace*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2001, s. 267.

¹⁵ Heuser, s. 5.

¹⁶ Heuser, ss. 5-6.

¹⁷ Freedman, Lawrence, *Strateji*, (çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak), (2. Baskı), Alfa Basımevi, İstanbul, 2015, s. 142.

¹⁸ Milevski, Lukas, *The Evolution of Modern Grand Strategic Thought*, Oxford University Press, 2016, s. 15.

gelindiğinde İngiltere’de “*strata*” ve “*ago*” kelimelerinden türetilen “*strategamatic*” ve “*strategematis*” gibi strateji alanında uzmanlık belirten yeni kelimelerin de türetildiği görülmektedir.¹⁹ Yine benzer köklerden türetilen ve “İngiltere Başbakanı Gladstone” tarafından kullanılan “*stratarşi*” kelimesi, ordu içerisinde hiyerarşiden de öte uzmanlıklara dayalı üstün nitelikli bir emir komuta zincirini içeren “kurallar sistemi” anlamına gelmekteydi.²⁰

Uİ disiplini içerisinde strateji kavramının farklı dönemlerde farklı biçimlerde tanımlandığını görülmektedir. Disiplin içerisinde strateji, genel itibariyle kavramın askeri kökenlerinden ötürü bir düelloya benzetilir. İki karşıt iradenin veya rakibin çarpışması olarak sunulan mücadelelerde zafere ulaşmak için uygulanan-daha çok askeri- yöntemler ve izlenen yollar bütünü olarak görülmektedir. Buna göre stratejiler, askeri güçlerle politik hedefler arasındaki köprü görevindedir.²¹ Başlangıçta askeri alanda ortaya çıkan ve “generalin sanatı” olarak tanımlanmaktaydı. Ancak bu indirgemeci yaklaşım, strateji kavramının salt askeri unsurlardan müteşekkil bir yapıda görülmesine yol açmaktadır. Oysa mevcut ya da potansiyel çatışmalar askeri yöntemlerin haricinde birçok yöntemle de çözülebilir hale gelmiştir. Bu nedenle strateji, kavramsal olarak zamanla daha geniş ve kapsamlı bir hale gelmiştir. Bu anlamsal genişlemenin kavramı, daha da muğlaklaştırdığı hatta bu muğlaklaşmanın ötesinde analitik bütünlüğünün bozulduğuna dair görüşler ortaya çıkmıştır.

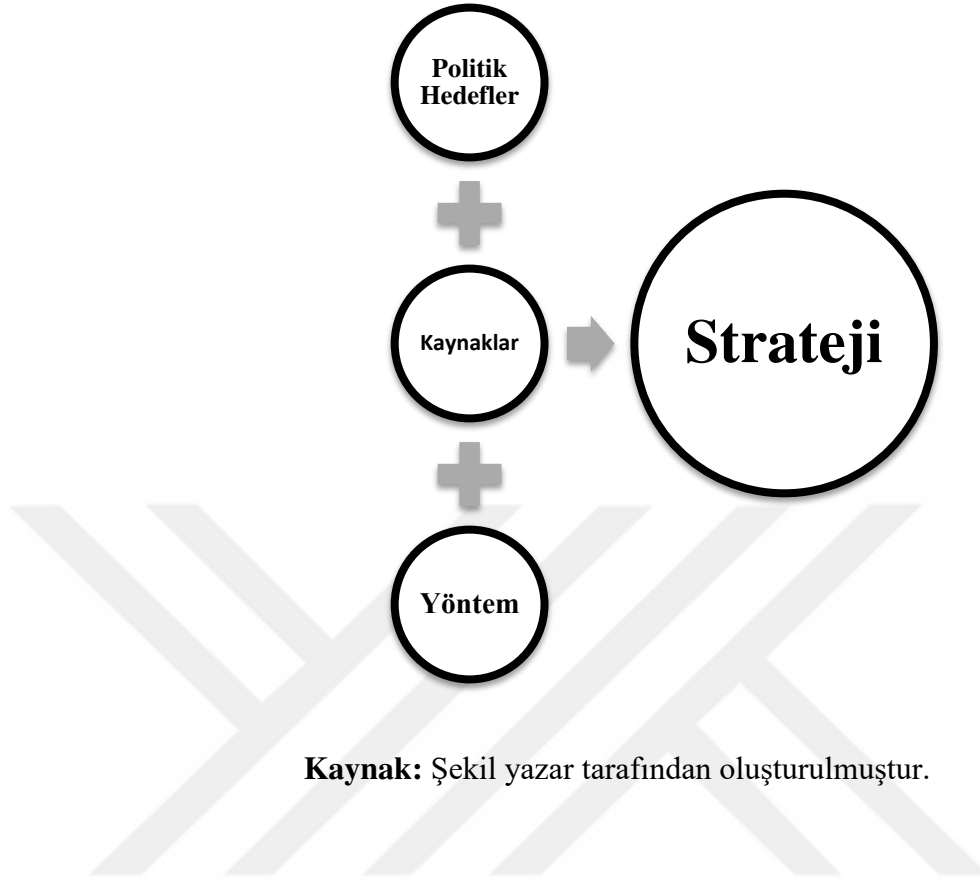
Uİ disiplini bağlamında strateji, bir devletin eldeki mevcut imkânlarla dış politikada arzu edilen politik emelleri gerçekleştirme sanatıdır. Bu sanatın icrası kendi içerisinde bir takım süreçleri de beraberinde getirmektedir. Stratejilerin teşekkül sürecinin birinci aşamasında “hedeflerin belirlenmesi” bulunmaktadır. Daha sonra ise belirlenen hedefleri gerçekleştirmek için eldeki mevcut kaynakların seferber edilmesidir. Son aşama ise mevzu bahis kaynaklar ile elde edilmesi istenen amaçlar arasındaki bağıntıyı kuracak yöntemin belirlenmesidir. Amaçlar, kaynaklar ve araçlar arasında kurulan bu denge ve koordinasyonun tertibi stratejileri oluşturmaktadır. Bu süreçler şematik olarak gösterilmek istenirse şöyle bir şekilde olur:

¹⁹ Freedman, s. 142.

²⁰ Freedman, s. 143.

²¹ Gray, Colin S., *Strategy and History: Essays on Theory and Practice*, Routledge, New York, 2006, s. 1.

Şekil 1: Stratejilerin Teşekkül Süreci



Kaynak: Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.

Strateji genel olarak Uİ disiplini bağlamında iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi dar anlamda savaş olgusuyla iliştiirildiğı tanımdır. En dar anlamıyla strateji, politik emelleri gerçekleştirmek maksadıyla askeri unsurların kullanılmasıdır. Geniş anlamda strateji ise bir devletin sahip olduğı bütün güç unsurlarıyla mevcudiyetini ve devamlılığını sürdürebilme sanatıdır. Başka bir deyişle karar alıcıların belirlediğı siyasi emeller doğrultusunda, ulusal güç unsurlarının bütüncül ve bütünüleşik bir biçimde koordine edilerek aksiyon planlarının oluşturulmasıdır. Bu bağlamda stratejiler bazı faktörlere göre şekillenirler. Karar alıcılar, mevcut durumlara uygun olarak hazırlanmış bir aksiyon planını hayata geçirirken üç temel unsuru göz önünde bulundururlar:

- ✓ Uluslararası Sistemin Niteliğı
- ✓ Devletin Öz Yapısı
- ✓ Rakibin İmkân ve Niyetleri

Bu unsurlardan ilki olan uluslararası sistemin mevcut yapısı, stratejilerin şekillenmesinde rol oynayan başat faktörlerden biridir. Uluslararası sistemin yapısından kaynaklanan konjonktürel yapı, güç dengeleri, çatışma vb. dinamikler stratejilerin teşekkül sürecinde önemli rol oynamaktadır. Stratejistler bir strateji oluşturdukları zaman uluslararası sistemin mevcut halini, somut ve nesnel bir şekilde değerlendirerek ona göre yol haritası belirlerler. Karar alıcıların, “uluslararası sistemin yapısının” neye imkân tanıyacağını doğru bir şekilde analiz edip ona göre bir eylem planı oluşturmaları elzemdir.²² Örneğin Soğuk Savaş dönemindeki “tek kutuplu” bir sistemde uluslararası bir aktörün karşı karşıya kaldığı meydan okumalar ve bunlara yönelik göstereceği refleks ile “çift kutuplu” veyahut günümüzedekine benzer şekilde “çok kutuplu” bir sistemde diğer tüm koşullar aynı kalmak şartıyla karşı karşıya kalacağı durumlar oldukça farklıdır. Buna benzer şekilde devletlerin farklı dönemlerde karşılaşacağı meydan okumalara imkânları ölçüsünde verebileceği karşılıklar da farklılaşmaktadır. Burada önemli olan ayrı dinamikleri nedeniyle sistemlerin birbirlerinden farklılaşması ve bu durumun devletlerin karşısına çeşitli şekillerde ortaya çıkan sorunlara, problemlere ve fırsatlara yol açmasıdır. Çünkü farklı sistemler farklı meydan okumalara; farklı meydan okumalar ise farklı reaksiyonlara yol açacaktır. Şüphesiz ki bu durum, devletlerin politik emellerini ve ona yönelik geliştirecekleri stratejilerine sirayet edecektir.

Stratejilerin belirlenmesinde etkili olan ikinci unsur, devletlerin kendi imkân ve kabiliyetlerinden müteşekkil olan öz yapılarıdır. Devletlerin bu öz yapısını şekillendiren birçok unsur bulunmaktadır. Bunlar politik, ekonomik, sosyal, kültürel, demografik, teknolojik, coğrafi gibi birçok faktörü içerisinde barındırmaktadır. Öz kaynaklar kadar önemli olan bir diğer husus ise aktörlerin elindeki mevcut imkânları hedefe giden yolda nasıl sarf edeceğidir. Burada mühim olan doğru zamanda eldeki kaynakların en etkin şekilde nasıl kullanılacağıdır. Örneğin aynı coğrafi bölgede yer alan fakat farklı siyasi rejimlere sahip ülkeler, birbirlerinden farklı gelecek tahayyüllerine ve politik ajandalara sahip olabilmektedirler.²³ Bu durumda iki ülkenin birbirinden farklılaşan dış politikaları ile bu bağlamda şekillenen stratejileri söz konusu olabilmektedirler. Örneğin Kıta

²² Heywood, Andrew, *Küresel Siyaset*, (çev. Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir), (5. Baskı), BB101 Yayınları, Ankara, 2018, ss. 100-101.

²³ Akad, Mehmet Tanju, *Strateji Üzerine*, (2. Baskı), Kastaş Yayınları, İstanbul, 2003, s. 141.

Avrupası’nda bulunan aynı siyasi rejime aynı coğrafyaya sahip olan benzer demografik ve teknolojik imkânlarla sahip olan ülkelerin, birbirlerinden farklı politik emellere, meydan okumalara ve stratejilere sahiplerdir. Ya da Kafkasya, Orta Doğu, Balkanlar vb. gibi zorlu bölgelerde yer alan ülkeler ile Avrupa’daki ülkeler birbirlerinden farklı tehditlere maruz kalmaktadırlar. Bu durum mevzu bahis ülkelerin dış politikada farklı bir tutuma sahip olmalarına ve farklı stratejiler geliştirmesine neden olmaktadır.

Stratejileri belirleyen son unsur ise mevcut ya da potansiyel rakiplerin sahip oldukları imkân ve kabiliyetlerdir. Devletler arası ilişkilerde rakibin nasıl davranacağını öngörmek ve buna göre hazırlık yapmak dış politikadaki stratejilerin temelini oluşturmaktadır. Rakibin bulunduğu coğrafya, sahip olduğu siyasi ve demografik yapı, elindeki teknolojik imkânlar, askeri kapasitesi vb. faktörler devletlerin rakiplerine/düşmanlarına yönelik geliştirecekleri stratejileri şekillendirmektedir. Rakibin bu imkânlarının yanı sıra hangi niyetlere sahip olduğu da büyük önem arz etmektedir. Örneğin nükleer güç sahibi olan İngiltere, İsrail gibi ülkeler ile başka bir nükleer güç olan Kuzey Kore’nin oluşturduğu intiba, uluslararası aktörler nezdinde oldukça farklıdır.²⁴ Yine benzer şekilde Ahmedinejad döneminde agresif bir dış politikaya sahip olan İran ile halefi Ruhani döneminde daha uzlaşmacı bir tutum sergileyen İran’ın yarattığı algı da uluslararası arenada birbirlerinden farklıdır. Bu durum elbette ki bölgesel ve küresel aktörlerin İran’a yönelik tutumlarının değişimine neden olmaktadır. Görüldüğü üzere birbirinden farklı durumlar, uluslararası aktörlerin bölgesel ve küresel konjonktürde yaşanan değişimlere karşı aldıkları pozisyonu belirlemesinin yanı sıra stratejilerin teşekkül sürecinde de rol oynamaktadır.

1.2. Tarihsel Perspektifte Strateji Düşüncesinin Gelişimi

Strateji kavramının ontolojik sınırlarının muğlak olması, kavramın anlamına dair tartışmaların yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Stratejiye dair atfedilen anlamlara bakıldığında zaman görülecektir ki kavram, tarihsel süreçte anlam ve kapsam değişikliğine ya da başka bir deyişle konjonktürel duruma uyum göstererek farklı şekillerde

²⁴ Wendt, Alexander, “Constructing International Politics”, *International Security*, 20 (1), Yaz 1995, s. 73.

tanımlanmıştır. Bu değişim-dönüşüm elbette ki dünyanın tarihsel süreç içerisinde yaşadığı sosyal, siyasal, kültürel ve teknolojik gelişmelerin doğal bir sonucudur. Disiplin içerisinde strateji, kavramsal paydaşlarından olan güvenlik kavramına benzer şekilde tarihsel süreçte zamanın ruhuna ve küresel dinamiklere uyum sağlamak amacıyla zaman içerisinde genişlemiş ve dönüşüm geçirmiştir. Bu nedenle strateji, üzerinde ittifaka varılan bir tanıma sahip olmamış, kavrama yönelik çeşitli dönemlerde çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Stratejik düşüncenin kavramsal temellerini ve tarihsel dönüşümünü açıklığa kavuşturmak adına, bu düşünce biçimi üç ayrı döneme ayrılarak incelenmektedir. Bu dönemler şöyledir:

- a) Klasik Dönem
- b) Modern Dönem
- c) Nükleer Dönem: Stratejinin Altın Çağı

a. Klasik Dönemde Strateji Düşüncesinin Gelişimi

Strateji düşüncesinin gelişimine bakıldığında geçmişten günümüze kadar savaşları ve onların nasıl yürütülmesi gerektiğini ele alan düşünürlerin eserlerinde kendine daha fazla yer bulduğunu göreceğiz. Kavramın kullanılmaya başlandığı ilk dönemler incelendiğinde stratejinin temelinde düşmanı alt etme, tuzak kurma, caydırma, püskürtme gibi savaşa dair anlatıları görmekteyiz. Bu dönemde bu sanatı icra eden şahsiyetlerin başında ünlü Makedonya kralı “Büyük İskender (M.Ö 356-323)”, Roma’yı dize getiren “Kartacalı Hannibal (M.Ö. 246-183)” ve Roma İmparatoru “Julius Ceasar (M.Ö 100-44)” gibi savaşçılar gelmekteydiler. Bu kişileri çağdaşlarından ayırıp ayrı bir mertebede konumlandıran niteliklerinin başında savaşta kullandıkları yöntemler, olası kriz anlarında uyguladıkları etkili manevra hamleleri ve savaşları daha kısa sürede sert ve kritik hamlelerle sona erdirecek biçimde tasarımları gelmektedir.²⁵

Strateji kavramının tarihsel süreçte yaşadığı dönüşüm-değişimi incelemek için kavramın orijin noktasının belirlenmesi önem arz etmektedir. Bir nirengi noktası

²⁵ Hanson, Victor D., *Makers of Ancient Strategy From the Persian Wars to the Fall of Rome*, Princeton University Press, 2010, s. 1-5.

oluşturmak maksadıyla birçok akademisyen ünlü düşünür “Sun Tzu” üzerinde ortak bir mutabakat içerisinde.²⁶ Düşünür kimliğinin yanı sıra hem asker hem de savaş kuramcısı olan S. Tzu kaleme aldığı “Art of War/Savaş Sanatı” isimli kitabında stratejiye dair düşüncelerini, savaşa ve savaşın kazanılmasına dair fikirler çerçevesinde ele almaktadır. Strateji, kavramsal olarak pek çok düşünür nezdinde savaş ile ilintili bir kavram olarak kullanılmış olsa da S. Tzu, kavramı salt askeri alanla ilişkilendirmeyip farklı yönlerden de ele almıştır. S. Tzu, savaş meydanında düşmanı alt etmek için ayrıntılı bir şekilde birçok askeri taktik ve yöntemlere değinmiş olsa da onun esas değindiği husus “savaşmaya gerek kalmaksızın düşmanı mağlup etmenin yolları” olmuştur. Ona göre asıl maharet savaşmadan rakibi alt edecek yöntemlerdir. Zira S. Tzu, savaşmadan elde edilecek bir zaferi, savaşarak elde edilecek zaferden daha üstün tutmaktadır. Ona göre savaşmaksızın elde edilen bir zafer, yeteneklerin en alasıdır.²⁷ Nitekim Sun Tzu yazdığı eserde bu düşünceyi desteklercesine “*Girişilen her mücadeleyi kazanmaktan daha önemli olan rakipleri savaşmadan çaresiz bırakanların en iyisidir*”²⁸ diyerek zafere giden tek yolun muharebe sırasında yaşanan mücadelelerden geçmediğine işaret etmektedir.

Sun Tzu stratejiyi, kendisine atfedilen kısıtlı dar kalıbından çıkararak kavrama daha geniş bir perspektif kazandırmıştır. S. Tzu strateji kavramını, salt askeri niteliğiyle ele almayıp savaş öncesi ve sonrası birçok dinamiği de göz önüne alarak geniş bir perspektifle irdelemiştir. Nitekim yazmış olduğu “Savaş Sanatı (The Art of War)” adlı eserinin çağları aşır günümüze kadar değerini koruyabilmesinde bu faktör büyük rol oynamıştır. S. Tzu’nun öğretileri, modern çağlara dek birçok komutanın ve liderin başucu kitaplarından olmuştur. Rakibini alt etmek için pek çok kumandan onun stratejilerine başvurmuştur. Eseri diğer dillere tercüme edildikten sonra da büyük rağbet

²⁶ Akad, s. 133.

²⁷ Stephens, Alans ve Nicola Baker, *Savaşı Anlamak 21. Yüzyıl İçin Strateji*, (çev. Süleyman Yazır), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009, s. 92.

²⁸ Tzu, Sun, *Savaş Sanatı*, (çev. Pulat Otkan), (4. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 7.

görmüş ve Napolyon Savaşlarından II. Dünya Savaşı'na dek yaşanan birçok modern savaşta, generallerin Tzu'nun ilkelerinden yararlandığı görülmüştür.²⁹

Strateji kelimesine dar anlamda bakıldığında görülecektir ki kadim Yunan kültüründen gelen generallik sanatını ve bu sanatın icrasında yer alan genel kaideler bütününden oluştuğu görülmektedir. Bu görüş ilerleyen zamanlarda da benzer minvalde farklı strateji teorisyenlerinin görüşlerine sirayet ettiği görülmektedir. Bu teorisyenlerden biri de M.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan kendisi de bir stratagos olan Thucydides'tir. Thucydides'in stratejiye dair bakış açısını, dönemin büyük Yunan site devletlerinden olan Atina ile Sparta arasında cereyan eden "Peleponnez Savaşları (M.Ö. 431-404)" üzerine yazdığı aynı adlı eserinde bulabiliriz. Eser boyunca Thucydides, iki büyük site devleti (Atina ve Sparta) arasında başlayıp zamanla tüm Yunanistan'ı ve müttefiklerini içerisine çeken dönemin büyük savaşını anlatmaktadır. Bu savaşın temel nedenini şu sözlerle açıklamaktadır: "*Kimsenin itiraf etmeye yanaşmadığı savaşın asıl nedeni Atinalıların büyük ölçüde güce kavuşması ve bunun Sparta'da yarattığı endişedir.*"³⁰ Analizlerinin ortasına güç olgusunu yerleştiren Thucydides'e göre tarih boyunca "*güçsüzler, güçlüler tarafından yönetilmeye*" mahkûmdurlar.³¹ Bahsedilen hususlar neticesinde görülmektedir ki Thucydides mevzubahis yaklaşımlarıyla birçok olgu ve kavramı ilintilediği gibi strateji kavramını da güç ile özdeşleştirmektedir. Onun düşünce dünyasında strateji ile güç, tüm yönleriyle birbirleriyle örtüşmektedir.

Thucydides'in eserlerindeki ana temalar "ittifakların yapısı", "beklenmeyen etkisi", "ulusal ve bölgesel krizlerle başa çıkmanın zorlukları" gibi stratejiye dair konular olmuştur. Ele aldığı bu konular hem kendinden sonra gelen çalışmalara ışık olmuş hem de stratejik düşüncenin gelişiminde önemli rol oynamıştır.³² Thucydides'in görüşüne paralel şekilde strateji, Antik Yunan'dan sonra Roma İmparatorluğu döneminde de benzer bir düşünce sistematiğine sahip olmuştur. Stratejik düşünce bu dönemde atıl kalmayıp hem teorik hem de pratik anlamda bir önceki dönemin üstüne

²⁹ Sawyer, Ralph D., *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, (çev. Utku Umut Bulsun ve Pınar Erbayık), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 207.

³⁰ Thucydides, *Peloponnesos Savaşları*, (çev. Furkan Akderin), (3. Baskı), Belge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 17.

³¹ Thucydides, s. 275.

³² Freedman, s. 30

koyarak ilerlemiştir. Romalı yöneticiler/stratejistler oluşturdıkları stratejilerle askeri alanda büyük başarılar elde ederek bulundukları çağın süper gücü haline gelmeyi başarmışlardır. Dönemin stratejistlerinin askeri başarılarına ek olarak o dönemde stratejik düşüncenin gelişimine katkı sağlayan bazı eserlerin de kaleme alındığı görülmektedir. O dönemlerde “Romalı Senatör Frontinus’un” yazdığı “*Strategemata*” adlı çalışması birçok dile çevrilip büyük rağbet görecektir kadar meşhur olacaktır.³³ Hatta bu kitap, ünlü siyaset kuramcısı ve devlet adamı N.Machiavelli’nin büyük ilham kaynaklarından olacaktır.³⁴

Klasik dönem strateji düşüncesinin gelişiminde önemli rol oynayan düşünürlerden bir diğeri de “Niccolo Machiavelli” olmuştur. XVI. yüzyılda Floransa’da yaşamış olan ünlü düşünür, stratejist ve devlet adamı N.Machiavelli’nin stratejiye dair görüşleri, kaleme aldığı “Prens” ve “Savaş Sanatı” adlı eserlerinde yer almaktadır. Machiavelli tarafından oluşturulan ve günümüz siyaset biliminin mihenk taşlarından olan metodoloji, tarihsel perspektiften hareketle iktidarın mevcudiyeti ve bekasını normatif ve olgusal değerler arasındaki tartışmaya dayandırmaktadır. Genel olarak Machiavelli’ye göre devletin mevcudiyetini muhafaza etmenin temel yolu hükmedenlerin, toplumdaki fertlerin sahip oldukları ahlaki değerlerden farklı ahlaki ilkelerle hareket etmesidir. Ona göre hükümdarların birincil önceliği ulusal çıkarları korumaktır. Bu uğurda izlenilen metotlar, genel kabul görmüş ahlaki ve etik ilkelerle çatışsa bile makul addedilmektedir.³⁵ Politika ve ahlak arasında kurduğu düzlemde “olması gerekenden” ziyade, mevcut şartlar altında “var olanın kabulünü” önceleyerek Uİ disiplini içerisindeki realizmin temellerini atmıştır.

Machiavelli’nin güce dair atfettiği değer, stratejik düşünce açısından oldukça kritik bir yere sahiptir. “Prens” adlı eserinde gücün elde edilmesi, korunması ve etkin kullanımı konusunda önemli değerlendirmeler yer almaktadır. Onun yaşadığı dönem İtalya’da milli birlik henüz kurulamadığından irili ufaklı birçok şehir devleti bulunmaktaydı. Bu parçalı yapı nedeniyle İtalyan devletleri kimi zaman kendi aralarında çatışırken kimi zamanda Fransa gibi büyük devletlerin işgallerine açık hale

³³ Frontinus, s. 10.

³⁴ Freedman, s. 96.

³⁵ Freedman, ss. 108-11.

gelmekteydiler. Bu durumu iyi şekilde tahlil eden Machiavelli, Roma İmparatorluğu'nu ideal aldığı milli birliğini sağlamış güçlü ve egemen bir İtalya'nın kurulması üzerine çalışmalarda bulunmuştur.³⁶ Ona göre siyasal arenada güçten yoksun olmak saldırılara açık hale getirmekte ve bu durum başkalarının nüfuzu altına girilmesine yol açmaktadır. Bu nedenle hükmedenler politikadaki açmazları, tuzakları ve meydan okumaları sezecek kadar “tilki”, düşmanları alt edip onlara hükmedecek kadar “aslan” olmalıdır.³⁷ Siyasi arenadaki mücadeleyi “av-avcı” ilişkisine indirgeyen Machiavelli'ye göre strateji, bu güç dengesinin tesisinde önemli bir rol oynamaktaydı. Tüm siyasal kariyeri boyunca İtalya'nın milli birliğini sağlamak üzerine çalışan Machiavelli, askeri ve savunma konularına büyük önem vermiştir. Geçmiş dönem askeri kuramcı ve strateji teorisyenlerinin fikirlerinden derlediği görüşleri ile “modern devlet” olgusunun ve “realist kuramın” kökenlerini oluşturmuştur.³⁸

b. Modern Dönemde Strateji Düşüncesinin Gelişimi

Olgusal olarak kökenleri Antik Yunan'a kadar uzanan strateji düşüncesinin literatürde daha görünür hale gelmesi XIX. yüzyıla rastlamaktadır. Modern dönem olarak adlandırılan bu tarihten önceki dönemlerde, kavrama atfedilen referans noktaları daha çok *savaş sanatı* ekseninde olmuştur. Strateji kavramının bu dönemden itibaren daha da görünür hale gelmesinin iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki döneme hâkim olan “savaş atmosferi” olmuştur. 1789 yılında gerçekleşen “Fransız Devrimi”, sebep olduğu etki nedeniyle tüm dünyayı büyük ölçüde şekillendirmiştir.³⁹ Devrimle birlikte ortaya çıkan enerji ve kaos dalgası, sosyal ve siyasal karmaşaları gün yüzüne çıkarmıştır. Fransız Devrimi'nin itici etkisiyle Avrupa'yı çepeçevre saran savaşlar, geçmiş dönemdeki savaşlara nazaran devletlerin daha büyük ordulara ve daha uzun

³⁶ Bernstein, Alvin H., “The Strategy Of A Warrior-State”, *The Making of Strategy*, (ed. Williamson Murray vd.), Cambridge University Press, Melbourne, 1994, s. 56.

³⁷ Machiavelli, Niccolo, *Hükümdar*, (çev. Necdet Adabağ), (4. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 67.

³⁸ Earle, Edward M., *Modern Stratejinin Ustaları*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, 2015, ss. 9-14.

³⁹ Ateş, Toktamış, *Siyasal Tarih*, (3. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 93-94.

tedarik-lojistik zincirlerine ihtiyaç duymasına yol açmıştır.⁴⁰ Artık savaşlarda kuvvet ve taktik kullanımı, detaylı planlamalara ya da başka bir deyişle teorik rehberliği elzem kılmaktaydı.

Strateji düşüncesinin XIX. yüzyılda literatürde yaygınlık kazanmasının bir diğer nedeni de Aydınlanma felsefesi sayesinde olmuştur. Bu dönemde mantığın öne çıkıp ampirik bilimlerin öneminin arttığı görülmektedir. Bu bağlamda düşün dünyası içerisindeki mevcut olguların belli bir kavramsal altyapı ile bağdaştırılmasına neden olmuştur.⁴¹ Siyasal düşünceler tarihi kronolojik olarak incelendiğinde sırasıyla XV. yüzyılda “Rönesans”, XVI. yüzyılda “Reform Hareketleri”, XVII. yüzyılda “Rasyonalist Felsefe” sonucunda elde edilen kazanımlar XVIII. yüzyılda “Aydınlanma Felsefesini” ortaya çıkarmıştır.⁴² Rönesans ve daha sonrasında yaşanan gelişmeler sonucunda Avrupa’da sosyal, siyasal ve kültürel olarak köklü dönüşümlere yol açtı. Batı dünyasının kilise özelinde geçmişle, içerisine girmiş olduğu hesaplaşma yeni bir dönemin kapılarını araladı. Bir entelektüel hareket olarak ortaya çıkan Aydınlanma, akabinde birçok alanda köklü değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir.⁴³ Bu bağlamda birçok olgu, kavram ve gerçeklik sorgulanarak yeniden değerlendirilmeye açılmıştır.⁴⁴ Strateji düşüncesi de bu dönüşümden beri kalmayıp Aydınlanma ile birlikte yeniden tanımlanmıştır.

Fransız Devrimi’nin akabinde başlayan “Napolyon Savaşları” seyri ve sonuçları itibarıyla “Modern Dönem” olarak nitelendirdiğimiz dönemin başlangıcına yol açmıştır.⁴⁵ Bu dönemde “Napolyon”, “Jomini” ve “Clausewitz” gibi tarihi şahsiyetler fikirleri ile modern dönem içerisinde stratejik düşüncüyü şekillendirmişlerdir.⁴⁶ XVIII. yüzyılın sonunda gerçekleşen “Fransız Devrimi”, Kıta Avrupa’sının tümünü içine alan

⁴⁰ Freedman, s. 138.

⁴¹ Freedman, s. 141.

⁴² Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih 1789-2014*, Der Yayınları, İstanbul, 2019, s. 13

⁴³ Ateş, ss. 75-80.

⁴⁴ Ağaoğulları, Mehmet A., vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, (2. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2009, ss. 233-238.

⁴⁵ Booth, Ken, “The Evolution of Strategic Thinking”, *Contemporary Strategy Theories and Politics*, (ed. John Baylis vd.), Routledge, 1981, s. 30.

⁴⁶ Shy, John, “Jomini”, *Modern Strateji Machiavelli’den Nükleer Çağa*, der. Peter Paret, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, Ankara, 2015, s. 165.

bir savaşlar silsilesine yol açtı. Birbirleriyle büyük ölçüde benzeşen özdeş siyasi kültüre, askeri sisteme ve teknolojiye sahip olan Avrupalılar birbirlerine üstünlük sağlamak için stratejiyi askeri sınırlarının ötesine taşıyarak diplomatik hamleler, ittifaklar ve güç dengesi gibi enstrümanlarla bütünleştirmişlerdir. Zira o dönem savaşlarda galip gelmek için başvuru olan yollar ve uygulanan taktiklerin tümü strateji kavramı ile birebir ilintiliydi.

Tarihi değiştiren ve günümüz uluslararası sisteminin teşekkül sürecinde rol oynayan önemli aktörlerin başında gelen “Napolyon Bonaparte”, kazandığı askeri ve politik zaferlerin yanında savaşlara getirdiği yeni solukla, modern dönem stratejisinin nirengi noktası olmuştur.⁴⁷ Napolyon’un stratejik düşünceye en büyük katkısı, güç kullanımını belli başlı teknik perspektifler doğrultusunda yeniden şekillendirmesi olmuştur. Napolyon kendi oluşturduğu bu teknikler sayesinde çok kısa bir sürede ordularıyla İtalya’dan Mısır’a, Orta Avrupa’dan Moskova’ya değin çok geniş bir coğrafyada birçok aktörle mücadelelere girişmiş ve çoğundan galip ayrılmayı başarmıştır.⁴⁸ Napolyon’un stratejik düşünceye dair bir diğer katkısı ise kalabalık halk kitlelerini belli bir hedef doğrultusunda mobilize ederek, “politik hedeflerin bir parçası haline getirebilme” kabiliyetidir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru birbirlerine paralel düzlem ve zamanlarda gerçekteşen “Amerikan ve Fransız Devrimleri”, modern ulus-devletlere iki yeni boyut kazandırdı. Bunlar milliyetçilik ve halkın egemenliğiydi. Bu dönemden itibaren artık savaşlar küçük ve seçkin bir zümreye bağlı askerler arasında dar bir muhitte cereyan etmemekte; milliyetçi ülkülerle uluslarını savunmak için seferber edilmiş büyük halk kitleleriyle geniş cephelerde gerçekteşmekteydi.⁴⁹ Fransız Devrimiyle birlikte halk artık “hükmedilen tebaa” hüviyetinden uzaklaşmış; egemenliğin yegâne kaynağı haline gelmiştir. Napolyon da döneme hâkim olan bu politik atmosferden üst düzeyde faydalanarak, giriştiği mücadelelerde bu ilkelerin savunucusu ve hatta “taşıyıcısı” olmuştur.⁵⁰ İşte bu ilkeler doğrultusunda Napolyon

⁴⁷ Hart, Liddel B. H., *Dolaylı Tutum*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, Ankara, 2003, s. 156.

⁴⁸ Napolyon’un hayatı ve seferleri için bkz. Roberts, Andrew, *Napoleon*, (çev. Barbaros Uzunköprü), Kronik Kitap, İstanbul, 2023; Bell, David A., *Napoleon ve İlk Topyekun Savaşın Hikayesi*, (çev. Burak Yazıcı), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

⁴⁹ Archer, Christon I., vd., *Dünya Savaş Tarihi*, (çev. Cem Demirkan), Tüzmazanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 354.

⁵⁰ Ateş, s. 133.

önderliğinde bir araya getirilerek oluşturulan ulus-ordu sistemi sayesinde Fransa, kısa sürede rakiplerini alt eden bir savaş makinesine dönüşmüştür.

Bu dönemde yaşanan sosyo-politik dönüşümlerin yanı sıra bilim ve teknikte yaşanan gelişmeler de savaşların doğasını hızlı bir biçimde değiştirdi. Bu dönemde yaşanan teknolojik gelişmeler ve akabinde sanayi üretim kapasitesinin giderek artması savaşların sıklığının ve yıkıcılığının artmasına yol açtı.⁵¹ Savaşın değişen doğasına ayak uydurarak savaş esnasında askeri birliklerin savaş alanında konumlandırılması, gerektiği anda dağıtılması, geri çekilmesi gibi teknik ve taktiğin iç içe geçtiği hamleler Napolyon'un stratejisinin ana prensiplerini oluşturmaktaydı. Napolyon tarafından "mekân ve zamanı kullanma sanatı"⁵² olarak tanımlanan bu stratejiler sayesinde, rakiplerini alt etmekle kalmayıp ününü bulunduğu çağın ötesine taşımıştır. Çarpıcı ve etkili savaş taktikleri, farklı dönemlerde farklı generaller tarafından uygulanmış olsa da hiçbirisi Napolyon gibi taktik ve stratejilerin teknikle harmanlanarak bir arada kullanıldığı kapsamlı bir genel stratejiye sahip olamamışlardı. Napolyon'un değişen şartlara ustalıklı ayak uydurarak savaşlara ve stratejiye kazandırdığı bu yeni soluk, kendinden sonra gelen stratejistlerin bu alana dair bakış açılarının şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır.⁵³

Napolyon sonrası modern dönemde strateji düşüncesinin gelişiminin, ikisi de asker kökenli olan Jomini ve Clausewitz'in çalışmaları üzerine inşa edildiği görülmektedir. Kurmay subay ve savaş kuramcısı "Baron Antoine-Henri de Jomini" XVIII. yüzyılın başında Avrupa'yı çepçevre saran Napolyon Savaşları sırasında Fransız ordusunda önemli görevler üstlenmiştir. Belli bir dönemden sonra Fransız ordusundan ayrılıp Rus Çarı'nın emrinde de savaşan Jomini, savaşa iki rakip cepheden bakma imkânına kavuşmuştur.⁵⁴ Jomini, savaşa ve stratejiye dair görüşlerini 1838'de kaleme aldığı "*Precis de L'art la Guerre/Savaş Sanatı'nın Ana Hatları*" adlı eserinde geniş ölçüde yer vermiştir. Jomini bu eserinde Napolyon savaşları sırasında icra edilen taktikleri, stratejileri ve temel savaş doktrinlerini kendine has bir sistematığe göre

⁵¹ Archer vd., ss. 342-349.

⁵² Chandler, David G., *The Campaigns of Napoleon*, Macmillan, New York, 1966, s. 161.

⁵³ Archer, vd., ss. 339-340.

⁵⁴ Jomini, Antoine Henri, *Savaş Sanatının Ana Hatları*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 13-14.

düzenleyerek modern dönemde strateji düşüncesinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Jomini stratejiyi “*harita üzerinde bütün hareket alanını içine alan savaş yapma sanatı*”⁵⁵ olarak tanımlamaktadır. Savaşı bir olgudan ziyade sanat olarak addeden Jomini, stratejilerin de pozitif bilimlerde olduğu gibi bazı kesin kurallara indirgenebileceği düşüncesine sahiptir. Jomini nezdinde insan zekâsının idrak ve formüle edebileceği genel geçer bir kurallar silsilesi oluşturulabilir.⁵⁶

Jomini’yi diğer savaş kuramcılarından ayıran en önemli özelliği savaş esnasında birliklerin muharebe esnasındaki hamleleri ile orduların lojistiğine yönelik yaptığı katkılar olmuştur. Stratejiler doğrultusunda oluşturulan taktiklerin uygulanması için gerekli araç ve düzenlemeler olarak adlandırdığı “lojistik” kavramı, Jomini’nin stratejilerinde büyük önem taşımaktadır.⁵⁷ Jomini stratejilerinde lojistiğin yanı sıra kartografyaya da büyük önem vermiştir. Harekât hatlarına göre stratejik mevzilenmeler onun askeri stratejisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Önceleri savaş esnasında iki ordu direkt olarak bir hat şeklinde karşı karşıya gelerek savaş düzenini benimsemektedirler. Bu durum savaş sırasındaki hamle ve manevraları mühim kılmaktaydı. Jomini bu tür çarpışmaların büyük zayıflara sebebiyet verdiğini görünce manevra kabiliyetini geliştirmenin yollarını aramıştır. Bu bağlamda askeri birliklerin savaş esnasındaki sevk ve idareleri ile manevra ve hamlelerini yeniden düzenlemiştir.⁵⁸ Bu bağlamda muharebe esnasında daha hızlı hareket edebilmek için birlikleri daha küçük kısımlara ayırmıştır.⁵⁹ Daha önceleri savaşlardaki ana hedef olan “toprak işgali” yerini, rakibi hızlı bir şekilde bertaraf ederek dolaylı yollardan alan kazanılmasına bırakmıştır. Jomini’nin sistematize ettiği stratejik ilkeler kendinden sonra da birçok komutan tarafından uygulamaya konulmuştur.⁶⁰

Modern zamanlarda strateji düşüncesinin gelişiminde rol oynayan bir diğer kişi ünlü asker, teorisyen ve stratejist “Carl von Clausewitz”dir. Stratejiyi “savaşın amacı

⁵⁵ Jomini, s. 73.

⁵⁶ Jomini, s. 161.

⁵⁷ Jomini, s. 75.

⁵⁸ Jomini, ss. 83-85.

⁵⁹ Jomini, ss. 109-120.

⁶⁰ Shy, s. 203-209.

için muharebelerin kullanılması”⁶¹ olarak tanımlayan olan Clausewitz, savaşa ve stratejik düşüncenin gelişimine önemli katkılarda bulunacak fikirlerini “*Vom Kriege/on War/Savaş Üzerine*” adlı kitabında ele almıştır. Esasında 8 kitabın bir araya getirilip derlenmesiyle ortaya çıkan bu eserinde Clausewitz, savaşa ve dolaylı yoldan stratejik düşüncenin gelişimine dair düşüncelerini sırasıyla şu şekilde ele almıştır:

- Savaşın Doğası
- Savaşın Teorisi
- Strateji
- Muharebe
- Silahlı Kuvvetler
- Savunma
- Taarruz
- Savaş Planı

Jomini ile benzer şekilde savaşa farklı cephelerde bakma fırsatını bulan Clausewitz, Napolyon Savaşları sırasında farklı bayraklar altında savaşmıştır. İlk önce Prusya saflarında Fransızlara karşı savaşırken ilerleyen zamanlarda “Prusya-Fransa” ittifakı söz konusu olduğunda ise görevinden istifa etmiş ve yine Fransızlara karşı savaşmak için Rus ordusuna katılmıştır.⁶² Böylelikle savaşı, farklı cephelerde ve perspektifle inceleme imkânına erişmiştir. Clausewitz bir kült haline gelen eserinde savaşa dair kavramları tartışmaya açıp anlamlandırmaya çalışırken diğer yandan savaş ve strateji arasında doğrudan bir bağ kurup iki kavram arasındaki ilişkiyi felsefi bir düzlemde ele almıştır.⁶³ Clausewitz’in düşünce yapısının oluşumunda döneme hâkim olan felsefi akımlar da büyük etkilerde bulunmuştur. Yüzyıla damgasını vuran nesnelliği ve rasyonalizmi bünyesinde barındıran “Fransız Aydınlanma geleneği” ile öznellik ve sezgici yönleri ağır basan “Alman İdealizmi”, Clausewitz’in oluşturduğu savaş kuramında bütünleşmiştir.⁶⁴

⁶¹ Clausewitz, Carl von, *Savaş Üzerine*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, 2015, s. 165.

⁶² Paret, Peter, “Clausewitz”, *Modern Strateji Machiavelli’den Nükleer Çağa*, (çev. Selma Koçak, der. Peter Paret), 2015, s. 165.

⁶³ Clausewitz, s. 26.

⁶⁴ Handel, Michael I., *Clausewitz and Modern Strategy*, Frank Cass, Londra 1986, s. 6.

Clausewitz büyük önem atfettiği savaş kavramını politikanın bir izdüşümü ya da başka bir deyişle farklı araçlarla sürdürülen “doğal bir uzantısı” olarak görmektedir.⁶⁵ Savaşın değişken ve bir o kadar da karmaşık doğasını tahlil eden Clausewitz, bu durumun savaşın amaçları, araçları, kuramları üzerindeki etkilerini farklı perspektiflerde incelemektedir. Savaş üzerine yaptığı bu çok boyutlu ve çok yönlü çalışmalar, Clausewitz’i çağdaşlarından ayırarak disiplin içerisinde ayrı bir konuma getirmiştir.⁶⁶ Clausewitz’e kadar kimse “savaşın” kendisini, teşekkül süreçlerini, iç ve dış dinamiklerin üzerindeki etkilerini ve diğer olgularla olan ilişkilerini bu denli derinlikli bir incelemeye tabi tutmamıştı. Öncüleri ile benzer şekilde birliklerin muharebe esnasındaki sevk ve idarelerini savaş sanatı olarak addeden Clausewitz, bu kavramı daha da genişleterek seferberlik, eğitim, donatım, takviye gibi silahlı kuvvetlerin faaliyetlerini de savaş sanatının içerisine dâhil etmiştir. Clausewitz değerlendirmelerinde savaş salt somut kavramlarla açıklamakla yetinmeyip psikolojik, sosyolojik ve tarihi koşulları da içeren soyut perspektifleriyle de ele almıştır. Ona göre fiziki kapasite, askeri güç, teknolojik imkânların yanı sıra “korku”, “deha”, “kararlılık”, “belirsizlik” gibi faktörler de savaşların seyrini ve sonuçlarını belirlemekteydi.⁶⁷ Clausewitz’e göre muharebelerde stratejilerin şekillenmesini sağlayan belli başlı unsurlar bulunmaktadır. Ona göre bu unsurlar şunlardır:⁶⁸

- Fiziki unsurlar
- Manevi/Moral unsurlar
- Matematiksel unsurlar
- Coğrafi unsurlar
- İstatistikî unsurlar

Clausewitz’e göre silahlı kuvvetlerin mahiyeti, terkibi, idaresi vb. faktörler fiziki unsurlara girmektedir. Manevi ve soyut nitelikli olan “milli duygular”, “yetenek”, “cesaret”, “kararlılık” vb. tüm faktörler moral unsurunu oluştururken, birliklerin konuşlandığı “mesafelerin ölçümü”, “mevzilerin belirlenmesi”, “topların atış açıları”

⁶⁵ Clausewitz, s. 720.

⁶⁶ Archer, vd., s. 385.

⁶⁷ Akad, Mehmet T., *Modern Savaşın Temel Kavramları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 65.

⁶⁸ Clausewitz, s. 174.

vb. stratejinin matematiksel unsurlarının konularındandır. Coğrafi unsurlar içerisinde “arazinin etkileri”, “ikmal hatları”, “savaş alanının seçimi” gibi faktörler yer alırken “tedarik”, “destek”, “ordunun iâşesi” gibi daha kantitatif faktörlerse stratejinin istatistiki unsurları içerisinde yer almaktadır.⁶⁹

Birçok otorite tarafından Jomini ile birlikte modern stratejinin öncüsü olarak addedilen Clausewitz kimilerince de “Napolyon yorumcusu” olarak kabul görmektedir.⁷⁰ Ancak şüphe götürmeyen bir gerçek var ki o da Clausewitz, stratejinin ana düsturlarından olan “araçlar ile amaçlar” arasındaki ilişkiyi çok yönlü ve çok boyutlu bir çerçevede incelemeye tabi tutarak stratejik düşüncenin gelişiminde mühim bir role sahip olmuştur. Clausewitz’in, teorik alandaki becerilerini pratik olarak sahada da ispatlaması ilerleyen dönemlerde Prusya ekolünün kurulmasına öncülük edecektir. Clausewitz bu fikirleriyle kendinden sonra gelen birçok stratejist, asker ve lideri derinden etkileyecek büyük bir üne kavuşacaktır.⁷¹

XIX. yüzyılın başında kitleleri etkili bir şekilde politik hedefleri doğrultusunda mobilize edip Avrupa’yı sarsan Napolyon, nihayetinde dönemin büyük güçlerinin bir araya gelip oluşturdukları koalisyon sonucunda mağlup edilmişti. Savaşlar yüzünden bozulan güç dengesini yeniden tesis etmek ve Avrupa uyumunu sağlamak için dönemin büyük güçleri 1815’te “Viyana Kongresi’nde” bir araya geldiler.⁷² Kongreye katılan tarafların mutabakatı sonucunda “Avrupa Ahengi” adı verilen düzen ve istikrar sağlandı. Avusturya Başbakanı Metternich’in bu mutabakatın baş mimarlarından olması hasebiyle “Metternich Düzeni” olarak da anılan bu yeni uluslararası düzen, “1648 Westphalia Antlaşması” ile birlikte günümüz uluslararası sisteminin teşekkülünde büyük rol oynamıştır.⁷³

Napolyon Savaşları sonrasında kurulan yeni uluslararası düzen, ilerleyen zamanlarda yeni meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır. Avrupa’da milli birliğini diğerlerine kıyasla geç tamamlayan Almanya ve İtalya’nın zamanla etki sahalarını

⁶⁹ Clausewitz, ss. 174-190.

⁷⁰ Earle, s. 113-114.

⁷¹ Gray, Colin S., *Modern Strateji*, Truva Yayınları, İstanbul, 2008, s. 129.

⁷² Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, (30. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2016, s. 175-177.

⁷³ Sander, s. 181.

genişletip nşfuzlarını artırmaları sisteme bir başkaldırı olarak gşrşldş. ⁷⁴ Ėzellikle Almanya'nın dış politikadaki revizyonist tutumu, Fransa ve İngiltere tarafından uzun yıllar boyunca muhafaza edilmeye çalışılan statşkoyu tehlikeye atmıştır. Bu dşnemlerde tşm Avrupa'ya yayılan milliyetçilik dalgası, çok uluslu imparatorlukları bşnyesinde barındıran Kıtı Avrupası'nda dşzeni sekteye uğratmıştır. Nihayetinde emperyalist gşlerin birbirleriyle girmiş oldukları paylaşım mşcadelesi, başta Avrupa'yı sonrada tşm dşnyayı içerisine alan topyekşn bir dşnya savaşına dşnşşmşştşr. Bu savaş sonucunda Avrupa'yı ayakta tutan "Metternich Dşzeni" yıkılmış ve çok uluslu imparatorluklar bu yıkımın altında kalarak mevcudiyetlerini yitirmişlerdir. Savaşın sonunda toplanan "Paris Barış Konferansı" sonucunda taraflar, yeni bir uluslararası sistemi inşa etmişlerdir. ⁷⁵

XX. yşzyılın başında cereyan eden ve tşm dşnyayı çepeçevre saran "I. Dşnya Savaşı", o dşneme kadarki en bşyşk ve en yıkıcı savaş olarak modern dşnemde strateji dşşşncesinin şekillenmesinde merkezi bir konuma sahip olmuştur. Tarihin en bşyşk trajedilerinden biri olarak addedilen bu savaş, eskiyle yeninin i içe geçtiği bir kırılma noktası olmuş ve uluslararası sistemi her yşnşyle derinden sarsmıştır. Bu savaş, daha şnceden kısıtlı coğrafyalarda nispeten az aktşrle gerçekleştirilen muharebelerin aksine savaş ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmelerin etkisi ile yerkşrenin birçok alanını içine alacak şekilde daha yaygın ve daha ağır bir yıkıma sebep olmuştur. ⁷⁶

I. Dşnya Savaşı sonrasında modern dşnem strateji dşşşncesinin gelişiminde şne çıkan isimlerin başında savaş teorisyonu ve askeri tarihi "Basil Liddell Hart" gelmektedir. Hart stratejiye dair dşşşncelerini, bizatihi katılıp yaralandığı I. Dşnya Savaşı'nın atmosferi bşyşk şlşde şekillendirmiştir. ⁷⁷ Hart'ın literatşre en bşyşk katkısı, temellerini attığı "Indirect Approach/Dolaylı Tutum" yaklaşımı olmuştur. Dolaylı Tutum, dşşmanın direnç gşsterebileceği doğrudan hedefler yerine, beklenmedik yşnlerden ve dolaylı yollarla ona saldırarak dengesini bozarak başarıya ulaşmayı

⁷⁴ Ateş, ss. 243-244.

⁷⁵ Heywood, s. 96.

⁷⁶ Gşlboy, Burak S., *Birinci Dşnya Savaşını Anlamak*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2017, s. 15.

⁷⁷ Danchev, Alex, "Liddell Hart and the Indirect Approach," *Journal of Military History*, 1999, Sayı: 63, s. 317.

hedefleyen bir stratejik yaklaşımdır.⁷⁸ Hart bu teorisiyle, hem teoride hem de sahada etkin olan Clausewitz'in düşmanın mutlak suretle imhasını hedefleyen, büyük efor ve yüksek riskleri içerisinde barındıran teorisine⁷⁹ farklı bir alternatif sunmuştur.

Dolaylı tutum bir anlamda Sun Tzu'nun strateji düşüncesinin ileri bir versiyonuna benzemektedir. Hart da Sun Tzu'nun düşüncesine paralel bir şekilde ağır yıkıma ve yüksek efora dayalı mücadelelere gerek duyulmaksızın net ve doğru hamlelerle de zafere ulaşmanın en üstün maharet ve en yüce zafer olduğu düşüncesindedir. Oluşturduğu paradigma ile aynı adı taşıyan "Dolaylı Tutum" adlı eserinde Hart, görüşünü temellendirmek maksadıyla o güne kadar vuku bulan savaşları analiz etmiştir. Bu bağlamda eserde Antik Yunan'dan Roma'ya, Otuz Yıl Savaşlarından Avrupa Veraset Savaşlarına, Fransız İhtilali'nden I. Dünya Savaşı'na dek çok geniş bir skalada savaş tarihini analitik bir yaklaşımla tahlil etmiştir.⁸⁰ Bu savaşları neden-sonuç ilişkisi içerisinde inceleyerek strateji düşüncesinin geçirdiği değişim ve dönüşüme dikkat çekmiştir. Hart'ın şekillendirdiği "dolaylı tutum" yaklaşımına göre, düşmanı alt etmenin üç farklı yolu bulunmaktadır. Bunlar kısaca şöyledir:

1. "Rakibin ana ikmal hatlarını keserek fiziki bütünlüğünü felce uğratmak
2. Düşmanın ricatını engelleyerek iradesini kırıp moral ve motivasyonunu bozmak
3. Rakibin komuta merkezine darbeler indirerek emir-komuta zincirini akamete uğratmak"⁸¹

Görüldüğü üzere Hart'ın felsefesi hem fiziksel hem de psikolojik anlamda rakibin savaşma direncini kırarak galibiyete ulaşmaya dayanmaktadır. Buradaki esas gaye düşman birliklerinin reflekslerini, düşünce yapılarını ve düzenlerini harap etmektir. Böylelikle hızlı, kesin ve uzun soluklu bir zafer elde edilecektir. Hart'a göre dolaylı tutum gerek uygulanışı gerekse getirileri dolayısıyla olabilecek en ümitvar ve ekonomik⁸² strateji türü olmasının yanında zafere giden en güvenilir yoldur.⁸³ Hart

⁷⁸ Hart, ss. 30-31.

⁷⁹ Clausewitz ss. 59-60.

⁸⁰ Hart, ss. 219-220.

⁸¹ Hart, s. 537.

⁸² Hart, s. 219.

nitekim İskender’den Bizans’a, Napolyon’dan İngiliz İmparatorluğu’na tarihte başarılı olmuş büyük devletlerin başarısını bu stratejiye bağlamıştır.⁸⁴

c. Nükleer Dönem ve Stratejik Çalışmaların Ortaya Çıkışı

Nüveleri Antik Yunan’da atılan strateji düşüncesinin, literatürde kendine yer edinmesi XIX. yüzyılı bulmuştur. Ancak kavramın disiplin içinde özerklik kazanıp “Stratejik Çalışmalar/Strategic Studies” adı altında kendine ait bağımsız bir çalışma alanına sahip olması, XX. yüzyıla damgasını vuran iki dünya savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmeler sonucunda olmuştur. Stratejik çalışmaların, Uİ disiplini içerisinde göreceli bir alt-disiplin olarak bu dönemlerde ortaya çıktığına yönelik genel bir kabul bulunmaktadır. Döneme hâkim olan dünya savaşlarının atmosferi, teknolojiye yaşanan gelişmelerle birlikte savaşın değişen doğası ve uluslararası sistemde yaşanan dönüşümler stratejik düşüncenin alanının sınırlarının belirlenmesini elzem kılmıştır.⁸⁵ Bu ihtiyaca binaen yapılan alan çalışmaları, zamanla “Stratejik Çalışmalar” adı altında müstakil bir hüviyete sahip olmuştur.

Stratejik Çalışmalar genel olarak mevcut stratejilerin devletler, ordular, ittifaklar veya büyük aktörler tarafından nasıl oluşturulduğunu, uygulandığını ve değerlendirildiğini inceleyen bir bilim dalıdır.⁸⁶ Strateji kavramını temeline alan Stratejik Çalışmaların, bir alt disiplin olarak ortaya çıkışı XX. yüzyılın ilk yarısında olmuştur. XX. yüzyılın başında yaşanan iki büyük savaş sonunda küresel sistem çift bloklu yapıya ayrılmış ve bu blokların başında bulunan aktörler arasında yaşanan mücadele de küresel siyasete rengini vermişti. “Soğuk Savaş” olarak da adlandırılan bu dönemde ABD ve SSCB arasında yaşanan nükleer silahlanma yarışı stratejik çalışmaların gelişimine yol açmıştır. Her ne kadar stratejiye dair düşüncelerin antik

⁸³ Hart, s. 533.

⁸⁴ Hart, s. 221.

⁸⁵ Booth, K. ve Eric Herring, *Keyguide to Information Sources in Strategic Studies*, Mansell, Londra 1994, ss. 3-4.

⁸⁶ Garnett, John, “Strategic Studies and Its Assumptions”, *Strategy in the Contemporary World*, (6. Baskı), (ed. John Baylis vd.), Oxford University Press, 2019, ss. 3-4.

dönem düşünürlerine kadar uzanan bir geçmişi olsa da kavramın akademik bir veçheye bürünüp derinlemesine irdelenmesi bu dönemde gerçekleşmiştir.

Stratejik Çalışmalar, savaş sonrası ortaya çıkan çift kutuplu yapı arasındaki rekabetin etkisiyle başlayan nükleer silahlanma dönemi sonucunda ABD’de ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında önde gelen ülkelerinden biri olan Japonya’yı saf dışı etmek için nükleer silahlara başvurulması sonucunda etkisi kanıtlanan “yıkıcı hasar gücü” savaşların niteliğini, etki kapasitesini ve hatta felsefesini derinden etkilemiştir. Bu tarihten itibaren savaşlar, mutlak surette kaçınılmaya çalışılan bir olgu haline gelmiştir. Bu durum salt askeri bakış açısından ziyade diplomasiden politikaya, teknikten sosyolojiye geniş bir skalada uzmanlık gerektiren bir bakış açısına ihtiyacı doğurmuştur. Bu bağlamda devletlerin savunma-güvenlik politikalarından jeopolitik çalışmalara, caydırıcılık teorilerinden teknolojik gelişmelere değin çok geniş askeri-politik konular Stratejik Çalışmalar içerisinde incelenmektedir.⁸⁷

Uluslararası koşullar değiştikçe, savaşlarda zafere ulaşmak için artık sadece askeri uzmanların değil, sivil uzmanların analiz ve katkıları da vazgeçilmez hale gelmiştir.⁸⁸ Mevzubahis uzmanlıklar konvansiyonel veyahut nükleer silahların tahrip kapasitesinin ve etki sahasının hesaplanmasından karşı tarafın niyet okumasına, ekonomik analizlerden hukuki ve etik boyutlara değin geniş bir yelpazeyi içerisinde barındırmaktaydı. Bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrasında ABD üniversitelerinde Stratejik Çalışmalar adı altında kürsüler kurulmuştur. Yine aynı dönemde benzer gayelerle “think-tank/düşünce kuruluşları” açılmıştır. Daha sonradan ülkelerin büyük stratejilerinden dış politikasına, iç politikasından karar alma süreçlerine kadar önemli etkilerde bulunan bu kuruluşlardan ilki 1948’de ABD Hava Kuvvetleri içerisinde “Research and Development Corporation/RAND” adıyla kuruldu. 50’li yıllarla birlikte üniversiteler bünyesinde de araştırma merkezlerinin açılmasıyla birlikte Stratejik Çalışmalar daha yerleşik bir alan hüviyetine bürünmüştür.⁸⁹ Son yıllarda yapılan bir

⁸⁷ Booth, ss. 19-24.

⁸⁸ Bull, Hedley, “Strategic Studies and Its Critics”, *World Politics*, 20 (4), 1968, ss. 594-596.

⁸⁹ Bu dönemde kurulan başlıca araştırma merkezleri şunlardır: “Center for International Affairs-Harvard University, Center of International Studies-Princeton University, Mershon Center for International Security Studies-Ohio State University, Institute of War and Peace Studies-Columbia University, Center of International Studies-MIT.”

araştırmaya göre sayısı 11.175'i bulan think-tank kuruluşları, birçok alanda hem karar alma süreçlerinde hem de kamuoyu üzerinde önemli etkilere sahiptir.⁹⁰

1940'larda bir alt-disiplin olarak ortaya çıkan Stratejik Çalışmalar, nükleer tehdidin ve caydırıcılığın öne çıktığı 1955-65 arasında "altın çağını"⁹¹ yaşamış; daha sonra nükleer d tente/yumuşama dönemine girilmesi ile birlikte 90'lı yıllara kadar duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan yeni tehdit biçimlerinin "uluslararası güvenlik" kavramını ön plana çıkarmasıyla, Stratejik Çalışmalar köklü bir değişim geçirdi. Bu dönemde disiplin içerisinde alternatif kuram ve yaklaşımların ortaya çıkması sonucunda Stratejik Çalışmaların tahtı sarsılmış ve kapsadığı ya da paydaşı olduğu alanlarda başat olma hüviyetini kaybetmiştir. Nihayetinde karmaşık ve çok boyutlu disiplinlerarası bir alana dönüşen Stratejik Çalışmalar, ilerleyen dönemlerde disiplin içerisindeki özerkliğini kaybederek "Uluslararası Güvenlik Çalışmaları" disiplininin bir alt kümesi haline gelmiştir.⁹²

1.3. Stratejide Yeni Bir Boyut: Grand/Büyük Strateji

XIX. yüzyıl itibariyle U  disiplini, geçmiş dönemlere nazaran hem özneleri hem de kapsadığı alanlar itibariyle çok geniş bir çerçeveye sahip olmuştur. Bu yüzyılda yaşanan gelişmeler ve sonraki yüzyılda gerçekleşen cihan harpleri sonucunda uluslararası sistem, derinden sarsılarak küresel ölçekte büyük değişim ve dönüşümlere sahne olmuştur. Yaşanan kırılmalar nedeniyle birimler, yapılar ve süreçler arasındaki ilişkileri anlamlandırmak zorlaşmıştır. Geçmiş dönemlerde "maddi unsurlarla-g  , kapasite, ekonomi"  zdeşleştirilen birçok kavram yeni dönemde farklı boyutlarda

Bkz: Karabulut, Bilal, "Dünya'da ve Türkiye'de Think Tank Kuruluşları Karşılaştırılmal  Bir Analiz", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 7, 2010, ss. 91-104.

⁹⁰ McGann, James, *2020 Global Go To Think Tank Index Report*, The Lauder Institute-University of Pennsylvania, 2021, s. 43.

⁹¹ Walt, Stephen. M., "The Renaissance of Security Studies". *International Studies Quarterly*, 35 (2), 1991, ss. 213-214.

⁹² Baylis, John, vd., *Strategy in the Contemporary World*, (6. Baskı), Oxford University Press, 2019, s. 13.

sorgulanır hale gelmiştir. Bunların başında savaş kavramı ve onun ayrılmaz parçası stratejiler gelmektedir.

Klasik dönemde geçerli olan salt güce dayalı ve kısıtlı çevrede cereyan eden savaşların doğası pekçok gelişmenin etkisiyle farklı boyutlara evrilmiştir. Yeni dönemde bilim ve teknikte yaşanan atılımlar sonucunda daha ağır ve efektif silahlar savaş alanlarında yer almıştı. Bunun yanı sıra ulaşımda yaşanan gelişmeler sonucunda “orduların sevk ve idaresi”; telgrafın icadıyla da birlikler arası “koordinasyon” kolaylaşmıştır.⁹³ Bu durum savaşların kapsamını, yıkıcılığını ve sonuçlarını derinden etkilemiştir. Eski dönemlerden farklı olarak bu dönemden itibaren savaşların topyekûn hale gelmesi, küreselleşme ile birlikte devletlerarası artan karşılıklı bağımlılık sonucunda ilişkilerin giriftleşmesi, bilim ve teknikte yaşanan gelişmeler ve uluslararası sistemde yaşanan değişim/dönüşüm süreci nihayetinde savaş ve strateji olgusunun tartışılmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu yeni durum, savaşlarda zafere giden yolun anahtarı olan stratejilerin kapsamının ve bağlamının sorgulanmasına neden olmuştur. Disiplin içerisindeki kuramcılar savaşların zorlu bir hale gelip kaçınılmaz olması ve etkilerinin korkunç boyutlara ulaşması nedeniyle, stratejileri daha geniş bir kapsamda ele almışlardır. İşte bu ortamda strateji kavramını daha bütüncül ve kapsamlı bir şekilde ele alan “Grand/Büyük Strateji” kavramı ortaya çıkmıştır.⁹⁴

1.3.1. Büyük Stratejinin Tanımı

Büyük strateji, devletler/hükümetler tarafından belirlenen nihai hedeflere ulaşmak için salt askeri gücün yanı sıra “diplomatik, iktisadi, sosyo-kültürel, coğrafik, demografik, ideolojik” vb. araçları içerisinde barındıran uzun süreli ve geniş ölçekli planlamalar bütünüdür.⁹⁵ “Grand/Büyük/Genel” ifadesi, bir devlet tarafından tasarlanan geniş ölçekli ve bütünsel stratejik hamlelerin mahiyeti, kapsamı ve dönemini belirtmek

⁹³ Sheehan, Michael, “The Evolution of Modern Warfare”, Baylis, John, vd., *Strategy in the Contemporary World*, (6. Baskı), Oxford University Press, 2019, ss. 40-42.

⁹⁴ Martel, William C., *Grand Strategy in Theory and Practice: The Need for an Effective American Foreign Policy*, Cambridge University Press, New York, 2015, s. 24.

⁹⁵ Brands, Hal, *What Good Is Grand Strategy? Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush*, Cornell University Press, New York, 2014, s. 3.

için kullanılmaktadır. Büyük strateji diğer strateji türlerine kıyasla daha genel ve daha önemli olaylarla ilgilenip daha büyük amaçlara ve araçlara sahiptir.⁹⁶ Kavram içerisindeki “büyük” ifadesi heybet ve ihtişamı belirtmekten ziyade devletlerin ulusal çıkar olarak gördükleri yüksek hedefleri ve bu hedefler doğrultusunda kullanılan araçların koordinasyonu sırasında gösterilen yoğun gayret ve planlamaları ifade etmektedir. Gaddis gibi bazı düşünürler de kavram içerisinde geçen “Büyük” ifadesini “nelerin risk altında” olduğuyla ilişkilendirmektedir. Büyük stratejiyi zaman, mekân ve ölçeksel olarak ele alan Gaddis, korunacak ve ulaşılabilecek şeylerin büyük ve önemli olmasından ötürü kavrama “grand/büyük” yakıştırması yapıldığını belirtmektedir.⁹⁷ Gaddis’e benzer şekilde B. Posen da büyük stratejiyi “devletler için büyük öneme sahip olan güvenliklerini en iyi biçimde nasıl sağlayabileceği”⁹⁸ şeklinde tanımlamaktadır.

Analiz düzeyi devlet seviyesi olan büyük stratejiler, düşmanı alt etmek için salt askeri faaliyetleri esas alan geleneksel “strateji” kavramının noksanlıklarından doğmuştur.⁹⁹ Clausewitzyen bakışa göre stratejiler, “savaşlarda düşmanı alt etmek için muharebeleri kullanma sanatı” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁰ Ancak modern dönemlerde savaşı kazanmak askeri faktörlerin harici birçok parametreyi de zorunlu kılmaktaydı. Antik çağlardan itibaren devletler, savaşta düşmanlarını alt etmek için salt güce dayalı yollara başvurmuşlardı. Modern dönemlere gelindiğinde zafere giden yol, sert güce dayalı askeri faaliyetlerin ötesindeki faaliyetleri de içerir hale gelmiştir. Bu dönemde “diplomasi”, “ekonomik bağımlılık”, “sosyal”, “kültürel” ve “siyasal” faktörler savaşların kazanımında önemli rol oynar hale gelmiş durumdaydı.¹⁰¹ Bu durum salt askeri faaliyetler ile ilişkilendirilen strateji olgusu çevresinde yeni kavramsal tartışmaların yaşanmasına yol açmıştır.

⁹⁶ Aydın, Mustafa, “Grand Strategizing in and for Turkish Foreign Policy: Lessons Learned from History, Geography and Practice”, *Perceptions: Journal of International Affairs*, 25 (2), 2021, s. 205.

⁹⁷ Gaddis, John L., *Büyük Strateji*, (çev. Özgür Umut Hoşafçı), Epsilon Yayınevi, İstanbul, 2023, ss. 31-32.

⁹⁸ Posen, Barry R., *Restraint: A New Foundation for U.S. Grand Strategy*, Cornell University Press, New York, 2014, s. 1.

⁹⁹ Aydın, s. 204.

¹⁰⁰ Baylis, J., vd., *Strategy in the Contemporary World: An Introduction to Strategic Studies*, s. 4.

¹⁰¹ Brands, s. 5.

Literatür içerisinde büyük strateji kavramının yaygın hale gelmesi 1920-50'ler arasına denk gelmektedir. Her ne kadar kavram etrafında analizler bu dönemde yaygınlaşmaya başlamışsa da büyük stratejiye dair üzerinde uzlaşılan net bir tanım olmadığı görülmektedir. Büyük strateji kavramı üzerinde farklı disiplinlerden gelen kuramcılar, kavramın ana hatları üzerinde hemfikir olsalar da her biri terimi farklı bir çerçeveden ele alıp farklı şekillerde tanımlama yoluna gitmiş durumdadırlar.¹⁰² Farklı dönemlerde konu üzerine çalışmalar yapan askeri stratejistler, sosyal bilimciler, tarihçiler, politikacılar gibi farklı disiplinlerden gelen teorisyenler, büyük stratejiyi farklı perspektiflerden ele almışlardır. Kimileri kavramı salt savaş zamanı ve askeri planlama ile ilişkilendirirken kimileri de kavramı olgusal olarak dış politika ile eş anlamlı olarak tanımlamaktadır. Bazıları da büyük strateji kavramını kamuoyuna ilan edilen doktrinlerle eş tutarken bazıları da muhtevassından ötürü gizli kalması gerektiğini savunmaktadır. Kimileri büyük stratejileri sadece süper güçler ile özdeşleştirirken bazıları da tüm devletlerin büyük stratejiye sahip olabileceği iddiasındadır. Her kuramcı kavramı kendi entelektüel altyapısı ve dünya görüşü ile anlamlandırmaya çabalamaktadır.

Büyük strateji kavramı, terminolojik olarak XX. yüzyılın başından itibaren literatürde sistematik biçimde kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰³ Kavram ilk olarak İngiliz kuramcı Fuller tarafından kullanılmıştır.¹⁰⁴ Fuller, büyük stratejiyi rakibi alt etmek için “askeri ve gayri askeri faaliyetlerin bir arada kullanılması” olarak tanımlamaktadır. Fuller aynı zamanda büyük stratejiyi, “bütün imkânların savaşın kazanılması için seferber edilmesi” olarak da betimlemektedir.¹⁰⁵ Kavrama esas popülerliğini kazandıran tarihçi Hart ise büyük stratejiyi “*bir ulusun tüm kaynaklarının, arzulanan siyasi hedeflere ulaşılmasına yönelik koordinasyonu ve yönlendirilmesi sanatı*”¹⁰⁶ şeklinde

¹⁰² Lissner, Rebecca F., “What Is Grand Strategy? Sweeping a Conceptual Minefield”, *Texas National Security Review*, 2 (1), 2018, s. 57.

¹⁰³ Lukas Milevski büyük strateji teriminin kullanımına yönelik 1805'ten başlayarak tarihsel bir seyir takip ederek kavrama atfen kullanılan literatür taramasını gözler önüne sermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Milevski, Lukas, *The Evolution of Modern Grand Strategic Thought*, Oxford University Press, 2016, ss. 15-24.

¹⁰⁴ Strachan, Hew, “The War Experienced: Command, Strategy, and Tactics, 1914-18”, *A Companion to World War I*, (ed. John Horne), Blackwell Publishing, 2010, s. 35.

¹⁰⁵ Milevski, ss. 47-48.

¹⁰⁶ Baylis, s. 4.

tanımlamaktadır. Hart başka bir ifadesinde de büyük stratejiyi, “*uygulama halindeki siyaset*”¹⁰⁷ olarak da tanımlamaktadır. Yine erken dönem kuramcılarında “J. Corbet”, “G. West”, “H. Sargeant” ve “E. Earle” gibi yazarların da benzer şekilde büyük stratejinin tanımlanması ve hatta kavramsallaşması üzerine çalışmaları olmuştur.¹⁰⁸ İlerleyen dönemlerde devletlerarası ilişkilerin değişen doğası kapsamında büyük stratejiye dair tanımlamaların da daha geniş ve kapsamlı hale geldiği görülmektedir. Özellikle II. Dünya Savaşı’nda büyük stratejilerin ilk defa büyük ölçekte uygulama ve sınanma sahası bulma imkânına kavuşmuş olması, kavrama dair eserlerin artmasına neden olmuştur.¹⁰⁹ Nihayetinde savaştan zaferle ayrılan ülkelerin; hedeflerine ulaşmak için tüm ulusal güç unsurlarını(askeri, ekonomik, politik, diplomatik) en iyi şekilde koordine eden ülkeler olması da büyük stratejilerin önemini ortaya koymuştur.

Stratejik çalışmalar içerisinde büyük stratejinin mahiyetinden ziyade kapsamı, teşekkül süreçleri ve diğer strateji türleri ile arasındaki ilişkilerin irdelenmesi de önemli bir yere sahiptir. Büyük stratejiyi klasik strateji olgusundan ayırştıran temel ayrımlardan biri de büyük stratejilerin salt savaş dönemi ile ilgilenmeyip barış dönemlerini de kapsayan uzun soluklu bir süreç olmasıdır. Hart klasik strateji olgusunu askeri tandanslı olmakla eleştirirken büyük stratejiyi, barışı da kapsayacak şekilde geniş bir düzlemde ele alır. Ona göre büyük strateji savaş dönemlerinin yanı sıra barış dönemlerinde de olası tehdit ve tehlikelere karşı önlemleri içermektedir.¹¹⁰ P. Kennedy benzer şekilde büyük stratejiyi “*devletin askeri ve askeri olmayan tüm kaynaklarının devletin bekasının ve çıkarlarının uzun süreli(savaş ve barış dönemlerini de kapsayan) muhafazası için koordineli çalışması*” olarak tanımlamaktadır.¹¹¹

Büyük stratejiyi uzun soluklu bir süreç olarak tanımlayan N. Silove, kavrama farklı bir açıdan yaklaşarak büyük stratejinin ona özdeş birbirinden farklı üç tanımı olduğunu belirtmiştir. Bunlar sırasıyla şöyledir: “Grand Plans/Büyük Planlar, Grand

¹⁰⁷ Hart, s. 447.

¹⁰⁸ Milevski, ss. 4-5.

¹⁰⁹ Brands, s. 2.

¹¹⁰ Hart, s. 448.

¹¹¹ Kennedy, Paul M., *Grand Strategies in War and Peace*, Yale University Press, 1991, s. 5.

Principles/Yüksek İlkeler ve Grand Behavior/ Yüksek Davranış.”¹¹² Bunlardan ilki olan “*büyük planlar*” devletlerin çıkarlarını uzun soluklu hedeflere dönüştürmek ve bu hedeflere ulaşmak için ulusal kaynakların (askeri, iktisadi ve diplomatik) nasıl yönetileceğine yönelik tasarımlardır. Silove’ye göre bu planlar resmî belgelerde zorunluluk şartı olmamakla birlikte- yer alır. İkinci tanım olan “*yüksek ilkeler*” ise devletlerin odaklanması gereken uzun soluklu hedefler ve bu hedeflere ulaşmak için hangi araçların kullanılmasına yönelik bireyler tarafından benimsenen kapsamlı fikirler bütünüdür. Yüksek ilkeler genelde slogan veya tek kelimelerle ifade edilir. Üçüncü ve son tanımlama olan “*yüksek davranış*” ise, devletlerin ulusal çıkarları olarak gördüğü hedeflerine ulaşmak için elindeki kaynakları seferber ettiği “uzun vadeli” eylemler bütünüdür.¹¹³ Silove’ye benzer şekilde R. Lissner de büyük stratejileri bir üçleme şeklinde tanımlamaktadır. R. Lissner, isimleriyle müsemma üç ayrı büyük strateji tanımı yapmaktadır. Bunlar sırasıyla şöyledir:¹¹⁴

1. Bağımlı değişken olarak Büyük Stratejiler
2. Süreç olarak Büyük Stratejiler
3. Plan olarak Büyük Stratejiler

Büyük stratejiye dair tartışılan bir diğer husus da diğer strateji türleri ile arasındaki hiyerarşik ilişkidir. Stratejik unsurlar arasında kademeli bir hiyerarşi tasarlayan düşünürlerin başında Hart gelmektedir. Hart’ın stratejik düşünceye “dolaylı tutumun” yanı sıra bir diğer ve de en büyük katkısı, stratejiye kazandırdığı katman ya da başka bir deyişle hiyerarşidir. Hart ile birlikte akademik dizinde “strateji düzeyleri” ile alakadar çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu surette siyaset ile strateji arasındaki ilişkiye ve büyük stratejinin kuramsal konumuna ilişkin çok sayıda önermeler ortaya atılmıştır. Hart’a göre stratejiler nasıl ki taktiklerin bir üst düzeyi oluyorsa aynı şekilde büyük strateji de stratejilerin bir üst merhalesini oluşturmaktadır.¹¹⁵

¹¹² Silove, Nina, “Beyond the Buzzword: The Three Meanings of ‘Grand Strategy’”, *Security Studies*, 2017, s. 49.

¹¹³ Silove, s. 49.

¹¹⁴ Lissner, ss. 58-65.

¹¹⁵ Hart, s. 447.

Şekil 2: Hart'ın Hiyerarşik Sınıflandırması



Kaynak: Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.

Büyük stratejiye dair bir başka sınıflandırma düzeyini W. Martel tarafından yapılmıştır. Martel'in sıralamasına göre strateji düzeyleri yukarıdan aşağıya inildikçe sırasıyla büyük strateji, strateji, operasyonlar ve taktiklerdir. Martel oluşturduğu hiyerarşide düzeyler arası sınıflandırmayı “coğrafi ölçek”, “etki süresi”, “hedefler” ve bu hedefler doğrultusunda “kullanılan araçların” çeşitliliğine göre belirlemiştir. Bu parametrelerle düzeyler arası etkileşimi şu şekilde grafikleştirilmiştir:¹¹⁶

¹¹⁶ Martel, s. 30.

Tablo 1: Strateji Düzeylerinin Hiyerarşik Sınıflandırması

Seviye	Coğrafi Ölçek	Zaman Aralığı	Varılmak İstenen Hedef	Başvurulan Araçlar
Büyük Strateji	Küresel	Uzun Vadeli	En yüksek politik amaçlar	Eldeki tüm imkânlar(askeri, ekonomik, politik vs.)
Strateji	Savaş Bölgeleri	Orta Vadeli	Genel askeri zafer	Askeri, bilgisel ve ekonomik
Operasyonlar	Savaş Alanı	Kısa Vadeli	Muharebenin zaferi	Askeri ve bilgisel
Taktikler	Savaş Alanı	Çok Kısa	Taktiksel hedeflerin gerçekleştirilmesi	Askeri

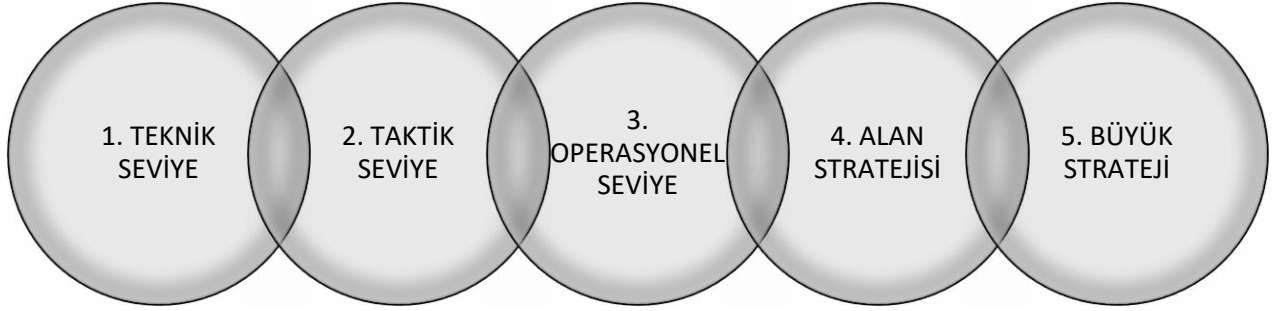
Kaynak: Martel, (2015), s. 30.

Hart'ın kademli hiyerarşisinden esinlenen bir diğer kuramcı olan E. Luttwak ise stratejiyi çok katlı bir binaya benzetmektedir.¹¹⁷ Luttwak'a göre strateji, 5 farklı düzeyden oluşur. Ona göre bu düzeyler arasında kesin bir hiyerarşi vardır. Her seviyenin nevi şahsına münhasır özellikleri olsa da birbirlerinden tam anlamıyla bağımsız değildir. Mevzubahis seviyeler şunlardır:¹¹⁸

¹¹⁷ Luttwak, Edward, *Strategy: The Logic of War and Peace*, Harvard University Press, 2001, s. 209.

¹¹⁸ Luttwak, s. 89-90.

Şekil 3: Luttwak'ın Strateji Düzeyleri



Kaynak: Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görüldüğü üzere Luttwak strateji seviyelerini konumlandırırken Hart'a benzer şekilde askeri nitelikler doğrultusunda bir sınıflandırmaya gitmiştir. İki kuramcıdan farklı olarak C. Gray ise askeri öncüllerden farklı olarak oluşturduğu piramidin tepesine vizyon ve siyaseti yerleştirdiği farklı bir sınıflandırma yoluna gitmiştir. Gray'e göre düzeyler birbirleriyle düşey ilintili karşılıklı bağımlı paydaşlar olduğu kadar katmanlar arası birbirine bağlantılı olan bir hiyerarşi içerisinde dirler.¹¹⁹ Şematik olarak gösterilmek istenirse C. Gray'in strateji düzeyleri şöyledir:¹²⁰

¹¹⁹ Gray, s. 46.

¹²⁰ A. g. y.

Şekil 4: Gray Strateji Düzeyleri



Kaynak: Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gray'ın tanımına benzer bir tanım Barry R. Posen tarafından yapıldığı görülmektedir. Posen, büyük stratejiyi “askeri araçlar ile siyasi amaçlar arasındaki zincir” olarak tanımlamaktadır.¹²¹ Bu metafor da öncekini anımsatır şekilde bizlere büyük stratejinin konumunu göstermektedir.

Şekil 5: Posen Strateji Düzeyleri



¹²¹ Posen, Barry R., *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany Between The World Wars*, Cornell University Press, New York, 1984, s. 13.

Kaynak: Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gray ve Posen'ın tanımlamalarında yer alan büyük strateji ve siyaset ilişkisi bazı sorgulamaları da peşinde getirmektedir. İki hiyerarşik modelde de yer alan “politika” kavramının kapsamı ve mahiyetine dair belirsizlikler bulunmaktadır. Mevzu bahis politika, bir “güvenlik politikası” mı yoksa “dış politika” mı? Ya da bunlardan ayrı, ulusal sınırlar içerisinde cereyan eden “iç politika” mı? Bu sorunun cevabı aktörden aktöre farklılık göstererek odak noktası farklı politik düzlemler olan büyük stratejilere rastlanılabilir.¹²² Yine bu bağlamda öne çıkan bir diğer husus ise büyük stratejilerin açık olarak resmî devlet politikası olarak ilan edilmesi konusudur. Büyük stratejiler, olgusal olarak politikayla birebir ilintili olmalarına rağmen resmî politikalar olarak “ilan edilmeleri”, “afişe edilmeleri” veyahut “ulusal belge ya da dokümanlarda” yer almaları gerekmemektedir.¹²³ Brands da büyük stratejilerin mahiyeti ve kapsamından ötürü resmî açıklamalarda yer alamayacağını belirtmektedir.¹²⁴ Nitekim büyük stratejiler doğası gereği çok mühim ve gizli bilgiler içerdiğinden bunların ulusal ve küresel kamuoyu ile paylaşılması, büyük stratejilerin uygulama sürecine ket vuracaktır.

Büyük stratejiler sahip oldukları karakterlere göre de sınıflandırılmaktadır. Bu bağlamda Alastair Johnsnton, büyük stratejiyi üçe ayırmaktadır. Bunlar sırasıyla savunmacı, uzlaşmacı ve saldırgan/yayılmacı büyük stratejilerdir.

- **Uzlaşmacı Büyük Stratejiler:** Bu stratejinin temelinde devletlerin ulusal güvenlikleri ve çıkarlarını korumak için diğer aktörlerle işbirliği yapılması bulunmaktadır. Bu bağlamda “diplomasi”, “ekonomik işbirlikleri”, “bandwagoning” ve “ittifaklar” gibi araçlar öne çıkmaktadır. Bu strateji çatışmalardan kaçınmayı ve diğer aktörlerle barışçıl ilişkiler kurmayı hedefler.

¹²² Aktürk, Şener, “Turkey’s Grand Strategy as the Third Power: A Realist Proposal”, *Perceptions: Journal of International Affairs*, 25 (2), 2020, s. 154-158.

¹²³ Silove, s. 49; Brands, s. 6.

¹²⁴ Brands, s. 3.

Olası çatışmalarda ise çözümün yolu sert güç unsurlarından ziyade diplomatik çözüm yolları tercih edilir.¹²⁵

- **Savunmacı Büyük Stratejiler:** Bu stratejinin temelinde devletler sınırlarını, egemenliğini ve çıkarlarını korumayı hedeflemektedir. Güç kullanımındaki temel saik saldırıdan ziyade olası saldırılara karşı savunmadır. Bu kapsamda caydırıcılık önemli bir yere sahiptir. Bu strateji, dış tehditleri en aza indirmeye ve mevcut halin devamını sağlamaya yönelik bir tutum benimsemektedir. Dış politikada güvenliğin sağlanması ve istikrarın sürdürülmesine yönelik daha temkinli ve koruyucu bir yaklaşım benimsenmektedir.¹²⁶
- **Saldırgan/Yayılmacı Büyük Stratejiler:** Bu stratejiye göre devletler nüfuz ve etkilerini artırmak için baskı ve cebre dayalı sert güç unsurlarını kullanmaktadırlar. Temel hedef nihai askeri zafer, toprak ilhakı ve imhadır. Bu strateji biçimi çatışmayı önceler ve mevcut nüfuzun artırılmasını hedefler. Bu bağlamda saldırıların önleyici, agresif ve cezalandırıcı olması elzemdir. Bu strateji kapsamında karşıt aktörlere düzenlenecek saldırılar revizyonist emellere dayandırılacağı gibi mevcut statükoya yöneltilecek hedefleri ortadan kaldırmak için de olabilir. Dış politikada ise zorlayıcı ve proaktif bir yaklaşım mevcuttur.¹²⁷

Büyük stratejiler, mevcut kaynaklar ile belirlenen amaçlar arasındaki tutarlılığı sağlamak ve belirsizliklerle/tehlikelerle dolu uluslararası sistemde bir yol haritası sunmayı hedeflemektedir. Büyük stratejiler, ulusal çıkarlar doğrultusunda belirlenen hedeflere ulaşmak için ulusal politikalara “düzen” ve “istikamet” kazandırmaktadır.¹²⁸ Bu bağlamda, başarılı bir büyük stratejinin olmazsa olmaz üç temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar kısaca büyük stratejilerin “uzun soluklu”, “önemli”, “bütüncül”

¹²⁵ Johnston, Alastair I., *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton University Press, 1995, s. 112.

¹²⁶ Johnston, s. 113.

¹²⁷ Johnston, s. 113.

¹²⁸ Brands, *What Good Is Grand Strategy?*, s. 192.

ve “reel politikaya uygun” olmalarıdır.¹²⁹ Büyük stratejinin ilk ve temel özelliği uzun soluklu olmasıdır. Büyük stratejileri diğer paydaşlarından ayıran en temel özellik “uzun süreli” olmalarıdır.¹³⁰ “Stratejiler”, “operasyonlar” ve “taktikler” günlük, haftalık, aylık ve yıllık süreçlerde gerçekleşmektedirler. Aynı şekilde etkileri de kısa süreli olmaktadır.¹³¹ Oysa büyük stratejiler ise on yıllara hatta ve hatta yüzyıllara değin sürmesi gereken ulusal tüm unsurları içerisinde barındıran “politik faaliyetler” bütünüdür.¹³² Yıllar içerisinde bürokratlar görevden ayrılrsa da, siyasetçilerin yerlerine yenileri gelse de, hükümetler değişse de hatta ve hatta dış politikada eksen kayması yaşansa da devletler büyük stratejilerini devam ettirirler. Zira büyük strateji kişiler ve kurumlar üstü olan uzun soluklu politik faaliyetler dizisidir.

Büyük stratejinin bir diğer özelliği ise devletler için hayati öneme sahip olmalarıdır. Zira yanlış temellendirilmiş ve yönlendirilmiş büyük stratejiler sonucu ortaya çıkacak hatalar, telafisi ağır sonuçlara yol açabilir.¹³³ XX. yüzyılda uluslararası arenada faaliyet gösteren devletler incelendiğinde görülecektir ki sağlam temellere oturtularak hazırlanan ve iyi yönetilen büyük stratejilere sahip devletler hedeflerine ulaşmaktadır. Bu devletler mevcut kazanımlarını korumakta zorlanmazken; kusurlu ve yetersiz büyük stratejilere sahip devletlerin ulusal çıkarlarını ve mevcudiyetlerini tehlikeye attıkları görülmektedir. Bunların yanı sıra amaçlar ve araçlar arasındaki “koordinasyonsuzluk” ya da “ulusal kaynakların yanlış yönetilmesi” durumunda da büyük stratejiler akamete uğrayacaktır.¹³⁴

Büyük stratejinin bir diğer özelliği bütüncül olmasıdır. Belirlenen ulusal çıkarlar doğrultusunda tüm güç unsurları ortak hedef doğrultusunda koordineli ve eşgüdümlü bir şekilde hareket etmelidir. Büyük stratejiler, sürekli devinin içerisinde olan uluslararası arenada mevcudiyetini muhafaza etmeye çalışan devletler tarafından oluşturulmaktadır. Böylesine değişim ve dönüşümün yaşandığı

¹²⁹ Silove, s. 49.

¹³⁰ Martel, s. 34.

¹³¹ Martel, s. 30.

¹³² Kennedy, s. 4.

¹³³ Brands, Hal, *The Promise and Pitfalls of Grand Strategy*, US Army War College Press, 2012, s. 9.

¹³⁴ A.g.y.

bir sistemde rijit bir büyük strateji anlayışından bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Tehditlerin ve fırsatların hızla değiştiği küresel politik arenada, büyük stratejiler esnek yapıları sayesinde döneme ayak uydurmak zorundadır. Büyük stratejilerde hedefler sabit kalsa da; hedeflere ulaşmak için kullanılan araçlar üzerindeki tasarruf zamanla yeniden değerlendirmeye tabi tutulabilir. Büyük stratejilerin başarıya ulaşabilmesi için zamana ve mekâna göre esneklik/uyum gösterebilme becerisi oldukça önemli bir kıstastır.¹³⁵

Büyük stratejilerin gözden kaçırılmaması gereken bir diğer özelliği de “reel politikaya” uygun temeller üzerine inşa edilmesidir.¹³⁶ Devletlerin dış dünya algıları ve bu doğrultuda gelişen “tehdit algılama mekanizmaları”, büyük stratejilere de sirayet etmektedir. Bu nedenle karar alıcılar tarafından ulusal çıkarlar belirlenirken ideolojik düsturlar, kişisel hırslar ve ahlaki motivasyonları doğrultusunda bir tutum benimsenmemelidir. Zira böylesine bir durumda politik gerçeklikten kopma riskiyle karşı karşıya kalırlar. Çünkü politikada ideolojik takıntılardan ötürü gerçekçilikten uzaklaşılması ve bunun sonucunda politik vizyonlarda körlükler yaşanması sıklıkla yaşanan bir durumdur. Çok boyutlu ve çok kulvarlı uluslararası politikada meselelere sübjektif takıntılarla(hırs, korku, önyargı vb.) yaklaşılması devletleri dış politikada kısıtlar. Yanlış algılar ve hırslar üzerine inşa edilmiş, reel politikten uzak hissi duygularla hareketle kurgulanan büyük stratejiler, gerçekliği ıskalamakla kalmayıp devletleri siyasi arenada çıkmazlara sürükleyecektir. Bu nedenle geleceğe yönelik büyük stratejiler oluşturulurken günümüz politik realitelerin de göz önünde bulundurulması elzemdir.¹³⁷

Soğuk Savaş sırasında iki kutup arasında yaşanan rekabet birçok alanda olduğu gibi stratejik çalışmalara da sirayet etti. Çift kutuplu sistemin hâkim olduğu ve sisteme süper güçlerin (ABD ve SSCB) yön verdiği bu evrede nükleer silahlanmanın ve nükleer

¹³⁵ Martel, s. 5.

¹³⁶ Murray, Williamson, “Thoughts on Grand Strategy”, *The Shaping of Grand Strategy: Policy, Diplomacy, and War*, (ed. Williamson Murray vd.), Cambridge University Press, 2011, s. 4.

¹³⁷ Murray, s. 3.

stratejilerin hâkim olduğu bir dönemdir. 70'lere dek süren ve “*dehşet dengesi*”¹³⁸ olarak adlandırılan bu dönemde büyük stratejilerin yıldızının söndüğü görülmektedir.¹³⁹ Bu dönemde büyük stratejinin politik yönü ağır basmış ve ulusal politikalar ile özdeşleştirilmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren akademik literatür incelendiğinde büyük stratejiye dair yapılan atıfların tekrardan arttığı görülmektedir.¹⁴⁰ Kavramın sahip olduğu geniş kapsama ve olaylara uygulanabilirliği ona gösterilen rağbeti artırmıştır. Terimin akademik literatürde yaygınlaşması, uygulama alanlarının artması ve kavrama dair nesnel bir üst tanım oluşturma çabası, büyük strateji kelimesinin kullanımının dizin içerisinde “moda” haline geldiğine dair yorumlara yol açmıştır.¹⁴¹ Yeni dönem çalışmalarda da büyük strateji kavramına sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu nedenle büyük stratejiler kimilerine göre en değişken ve en sık kullanılan terimlerden biri olup olayları anlamlandırmaktan çok daha da karmaşıklarılmaktadır.¹⁴² Yeni dönemde kavrama yönelik tanımlamaların yanı sıra büyük stratejinin bileşenlerine ve kapsamına yönelik de geniş tartışmaların olduğu görülmektedir. Görüldüğü üzere kavramın kullanılmasından bu yana bir asır geçmiş olsa da kuramcılar tarafından hala üzerinde mutabakata varılamamış bazı hususlar bulunmaktadır.

Kavrama dair tartışılan meselelerden başında “*Yalnızca büyük güçler mi büyük stratejiye sahiptir, yoksa küçük devletlerin de büyük stratejileri olabilir mi?*”¹⁴³ sorusudur. Büyük stratejinin akademik yazında ilk örneklerini gösterdiği andan itibaren odak noktasının “Batılı süper güçler” olması zamanla bir teamüle dönüşmüştü. Uİ disiplininin diğer alt dallarında olduğu gibi Batı'yı önceleyen bu tutum sonucunda birçok kuramcı, büyük stratejiyi büyük güçler ile ilişkilendirmektedir. Bunun temel sebebi büyük güçlerin uluslararası sistem üzerindeki özgün ağırlığının diğerlerine oranla

¹³⁸ Soğuk Savaş döneminde yaşanan silahlanma yarışına A. Wohlstetter dehşet/terör dengesi adını vermiştir. Aynı adlı makale için bkz: Wohlstetter, Albert, “The Delicate Balance of Terror”, *Foreign Affairs*, 37 (2), 1959, ss. 211-234.

¹³⁹ Milevski, s. 98.

¹⁴⁰ Silove, s. 27.

¹⁴¹ Büyük stratejilere “moda” yakıştırmasını “Richard K. Betts” yapmıştır. Aktaran için bkz. Silove, s. 29.

¹⁴² Brands, *The Promise and Pitfalls of Grand Strategy*, s. 1.

¹⁴³ Silove, s. 51.

fazla olmasıdır.¹⁴⁴ Nitekim ABD özelinde büyük devletlerin uluslararası sistem üzerindeki etkileri, diğer tüm küçük devletlerin etkilerinden kat kat fazladır. Bu durum büyük güçleri birçok alanda olduğu gibi büyük stratejiye dair çalışmalarda da odak noktasına oturtmaktadır. Nitekim hali hazırda büyük strateji üzerine yazılan çalışmalar incelendiğinde ekseriyetle ABD üzerine, daha az olarak büyük güçlere ve çok az da küçük devletlere yönelik eserler olduğu görülecektir.¹⁴⁵ ABD ve ona rakip olarak görülebilecek nitelikte olan Rusya ve Çin'in büyük stratejilerine dair hatırı sayılır derecede literatürde eser bulunmaktadır.¹⁴⁶ Martel'e göre büyük stratejiler küresel ölçektir. Ona göre büyük strateji uluslararası sistemi bütün cihetleriyle kuşatarak "küresel ölçekte uygulanmak üzere" tasarlanmaktadır. Dolayısıyla sadece "*küresel etkinliğe haiz aktörlerin*" büyük stratejiye sahip olacağını savunmaktadır.¹⁴⁷ Luttwak ise buna karşı çıkararak tüm devletlerin, farkında olsalar da olmasalar da bir büyük stratejisi olduğunu söylemektedir.¹⁴⁸ Büyük stratejinin tüm tanım ve kavramsallaştırmalarına bakıldığında küçük devletlerinde büyük stratejiye sahip olmalarını engelleyecek bir durum olmadığı görülmektedir. Nasıl ki her devletin gelecek tahayyülü, dış politikası, ulusal unsurları varsa pek tabi büyük stratejisi de olabilir. Teorik olarak küçük devletler de ulusal çıkarlarına erişmek için kendi bünyesinde bulunan kaynaklarını nasıl kullanacağına dair grand/büyük planlar oluşturabilir. Fakat her devletin büyük stratejisinin "teşekkül süreçleri", "etkenleri" ve "ölçeği" birbirlerinden farklı olacaktır.¹⁴⁹

Büyük stratejiye dair yaşanan tartışmalardan biri de "geçmişte var olan devletlerin" de büyük stratejilerinin var olup olmadığıdır. XX. yüzyıldan itibaren strateji olgusunun, yaşanan büyük değişim ve dönüşümler nedeniyle çağa ayak uyduramamasından ötürü ortaya çıkan "büyük strateji" kavramsal olarak, Uİ disiplini literatüründe yeni sayılabilecek niteliktedir. Ancak kavram her ne kadar yeni olsa da

¹⁴⁴ Kennedy, s. 6

¹⁴⁵ Aktürk, s. 153.

¹⁴⁶ James, William D., *British Grand Strategy in the Age of American Hegemony*, Oxford University Press, 2024, s. 22.

¹⁴⁷ Martel, s. 34.

¹⁴⁸ Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy Of The Byzantine Empire*, The Belknap Press Of Harvard University Press, 2009, s. 409

¹⁴⁹ A. g. y.

geçmişe yönelik kullanılamayacağı manasına gelmemektedir.¹⁵⁰ Öyle ki literatür incelendiğinde, geçmişte var olmuş devletlerin politik ve askeri eğilimlerini büyük strateji bağlamında kaleme alan eserlerle karşılaşmaktayız. Misal E. Luttwak'ın Roma İmparatorluğu'nu incelediği “The Grand Strategy of the Roman Empire”¹⁵¹ ile Bizans İmparatorluğu'nu incelediği “The Grand Strategy of the Byzantine Empire”¹⁵² çalışması bulunmaktadır. Yine W. Mitchell'den “The Grand Strategy of the Habsburg Empire”¹⁵³, P. Rahe'den “The Grand Strategy of Classical Sparta: The Persian Challenge”¹⁵⁴ ve John P. LeDonne'den “The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831”¹⁵⁵ adlı eserlerde farklı zamanlarda yaşamış imparatorlukların büyük stratejilerinin incelendiği görülmektedir.

Tüm anlatılanlardan yola çıkarak son üç asırda, uluslararası düzlemde öne çıkan bazı büyük stratejiler şöyledir:

- **XIX. yüzyıl:** Bu yüzyılda büyük stratejiye yönelik verilebilecek en iyi örnek, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun dünyanın dört bir yanına dağılmış nüfuz alanlarını korumak maksadıyla oluşturduğu, içerisinde “güç dengesi”, “deniz üstünlüğü”, “ekonomik yayılım” ve “serbest ticaret” gibi politik ilke ve faaliyetler bulunan imparatorluk stratejisi **Pax Britannica'dır.**¹⁵⁶ Askeri, iktisadi ve diplomatik güç unsurlarının koordineli bir şekilde uygulanması neticesinde başarıya ulaşan bu imparatorluk stratejisi sonucunda Büyük Britanya İmparatorluğu, sonraki yüzyılın ilk çeyreğine kadar küresel liderlik koltuğunda oturmuştur.

¹⁵⁰ Martel, s. 23.

¹⁵¹ Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*, Johns Hopkins University Press, 1979.

¹⁵² Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy Of The Byzantine Empire*, The Belknap Press Of Harvard University Press, 2009.

¹⁵³ Mitchell, Wess., *The Grand Strategy of the Habsburg Empire*, Princeton University Press, 2018.

¹⁵⁴ Rahe, Paul A., *The Grand Strategy of Classical Sparta: The Persian Challenge*, Yale University Press, 2017.

¹⁵⁵ LeDonne, John P., *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831*, Oxford University Press, 2003.

¹⁵⁶ İngiltere'nin “güneş batmayan imparatorluk” diye adlandırılan dönemin başat gücü olan imparatorluğuna dair bkz. Ferguson, Niall, *İmparatorluk-Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği*, (çev. Nurettin Elhüseyni), (4. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

- **XX. Yüzyıl:** Bu yüzyılda büyük stratejiye yönelik verilebilecek en iyi örnek ABD'nin büyük stratejisi olacaktır. II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistem, ABD ve SSCB güdümünde çift kutuplu hale evrildi. Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu dönemde ABD, ana stratejisini rakibi SSCB'ye üstün gelmek ve komünizmin yayılmasını önlemek üzerine inşa etmişti. Bu strateji içerisinde “çevreleme politikası”, “nükleer caydırıcılık”, “askeri ittifaklar (NATO)”, “bölgesel müdahaleler (Kore, Vietnam, Orta Doğu)” ve “kamu diplomasisi” gibi ilke ve faaliyetleri bulundurmaktaydı. Askeri, iktisadi, diplomatik, ideolojik ve yumuşak güç unsurlarını kapsayan politik faaliyetler sonucunda ABD, Soğuk Savaş döneminden galip ayrılan taraf olmayı başarmıştır. SSCB'nin dağılması ile birlikte çift kutuplu yapı sona ermiş ve ABD hegemon güç haline gelerek küresel lider olmuştur.¹⁵⁷
- **XXI Yüzyıl:** Henüz yaşadığımız çağın ilk çeyreğinde olmuş olsak da yeni bir soluk ve gür bir seda olan Çin'in büyük stratejisi, mevcut büyük stratejiler arasında bahsedilmeyi en çok hak edendir. Bu dönemde Çin, ekonomik entegrasyondan küresel bağların güçlendirilmesine; finansal işbirliğinden siber teknolojilere dek çok boyutlu bir büyük stratejiyi uygulamaktadır. Ana lokomotif “Bir Kuşak Bir Yol Projesi” olan bu strateji doğrultusunda Çin, zorlayıcı güç unsurlarından ziyade diplomatik ve ekonomik araçları ön plana çıkararak uluslararası sistem içerisinde öne çıkmaya çalışmaktadır. Çin bu strateji kapsamında Asya, Avrupa ve Afrika'daki ülkelerle karşılıklı bağımlılığa dayalı ekonomik, siyasi ve askeri ilişkiler tesis etmeyi ve nihayetinde küresel nüfuz alanları oluşturmayı hedeflemektedir.¹⁵⁸

¹⁵⁷ 20. Yüzyıl ABD büyük stratejisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hart, Gary, *The Fourth Power: A Grand Strategy For The United States In The Twenty-First Century*, Oxford University Press, 2004.; Stoaker, Donald, *Purpose and Power: US Grand Strategy from the Revolutionary Era to the Present*, Cambridge University Press, 2024.

¹⁵⁸ Çin büyük stratejisi hakkında bkz. Swaine, Michael D. ve Ashley Tellis, *Interpreting China's Grand Strategy: Past, Present, and Future*, RAND Corporation, 2000; Denoon, David B. H., *China's Grand Strategy: A Roadmap to Global Power?*, NYU Press, 2021; Khan, Sulmaan Wasif, *Haunted by Chaos: China's Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping, With a New Afterword*, Harvard University Press, 2022.

1.3.2. Büyük Stratejinin Bileşenleri

Büyük strateji, yaygın kullanımıyla devletlerin asli hedefleri olarak belirledikleri ulusal çıkarları elde etmek için tüm ulusal güç unsurlarının seferber edilmesi anlamına gelmektedir. Bu stratejinin temelinde, devletlerin bünyesinde yer alan farklı unsurları birbiriyle koordineli bir şekilde harekete geçirmek bulunmaktadır. Bu kapsamda büyük stratejiyi anlamlandırmak için iki temel bileşenin öne çıktığı görülmektedir. Bunlar büyük stratejinin nihai amacı olan “ulusal çıkarlar” ile mevzubahis amaçları elde etmek için kullanılan araçlar yani “ulusal güç” ve onun unsurlarıdır. Büyük stratejinin muhtevası ve kapsamını anlamak için bu iki terimin içeriği ve kapsamının ne olduğu iyi bilinmelidir.

a. Ulusal Çıkar

Büyük stratejinin esas ilkelerinden olan “ulusal çıkarlar”, devletlerin güvenliklerini sağlamak, mevcudiyetlerini sürdürmek ve refahını koruma gayesiyle belirlediği stratejik önceliklerdir. Bu bağlamda ulusal çıkarlar, uluslararası arenada devletler arası politikaların ve ilişkilerin şekillenmesinde önde gelen faktörlerdendir.¹⁵⁹ Ülkelerin uluslararası arenadaki davranışlarının temelinde ulusal çıkarları bulunmaktadır. Ulusal çıkarlar bu bağlamda dış politikanın formülasyonunda önemli bir yer tutarken aynı zamanda bu politikaların uygulamasının dayanak noktalarındandır.¹⁶⁰ Ülkelerin uğruna savaşmayı göze alacağı ideallerden¹⁶¹ oluşan ulusal çıkarlar, devletlerin “güvenlik” ve “dış politikalarının” temelini oluştururlar.

Kökenleri geçmişe dayanan ulusal çıkar kavramı geçmişte “hanedan çıkarları”, “prens iradesi” ya da “hikmeti hükümet/raison d’etat” ile eş değer tutulmaktaydı. Ulus-devletlerin ortaya çıkışı ile kavram artık “kamu yararı”, “milli onur”, “genel irade”

¹⁵⁹ Çelikkpala, Mitat, “Geçmişten Günümüze Vazgeçilemeyen Kavram: Ulusal Çıkar”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1, 2005, s. 458.

¹⁶⁰ Ota, Ejitu N., Ecoma, Chinyere S., “Power and National Interest in International Relations”, *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 2 (4), 2022, s. 29.

¹⁶¹ A.g.e., s. 27.

gibi terimlerle eş değer kullanılmaya başladı.¹⁶² Ulusal çıkar, Uİ disiplini içerisindeki öncü kuramlar tarafından farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Kavram özellikle Realistler tarafından devletlerarası ilişkileri değerlendirmede kullanılan ana unsurların başında gelmektedir. Realistler uluslararası politikayı, “*ulusal çıkarlarını maksimize etmeye çalışan devletlerarasındaki güç mücadelesi*” olarak addetmektedirler.¹⁶³ Kuramın öncülerinden Morgenthau, özel bir değer atfettiği ulusal çıkarları, “güvenlik ve güç politikalarının varoluş amacı” olarak görmektedir.¹⁶⁴ Liberallerse ulusal çıkarları salt gücün ve güvenliğin bir paydaşı olarak görmeyip kavramı “refahın”, “ülkeler arası işbirliğinin” ve “demokratik ideallerin bir parçası” kabul etmektedirler.¹⁶⁵ Marksistler ise ulusal çıkar kavramına, “eleştirel” bir yaklaşımla karşı çıkmaktadırlar. Onlara göre kastedilen şey, bir ulusun çıkarından ziyade “*üretim araçlarını elinde tutan egemen sınıfın*” çıkarlarıdır. Marksistler, egemenlerin kendi menfaatlerini ulusal çıkar olarak sunduğunu ve bu doğrultuda toplumun tüm kesimlerini konsolide etmeye çalıştıklarını söylemektedirler.¹⁶⁶ Neorealistler ise ulusal çıkarı “*bir devletin güvenliğini ve hayatta kalmasını sağlamak için uluslararası sistemde izlediği rasyonel ve stratejik davranışlar*” olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁷ Konstrüktivistlere göre ulusal çıkarlar, sabit veyahut durağan bir yapıda olmayıp “sürekli bir dönüşüm” ve “inşa” içerisinde olan bir olgudur. Konstrüktivistlere göre çıkarlar “kimlikler”, “etkileşimler” ve “normlar” üzerinden inşa edilen bir kavramdır. Wendt’e göre “normatif olgular” kimlikleri, kimliklerde çıkarları belirler.¹⁶⁸ Görüldüğü üzere farklı tanımlamalarla açıklanmaya çalışılan ulusal çıkar kavramı, ulusal politikaların belirlenmesinde önemli bir konuma sahiptir.

¹⁶² Frankel, Joseph, *National Interest*, Palgrave Macmillan, Londra 1970, s. 20.

¹⁶³ Baylis, John vd., *Küreselleşen Dünya Siyaseti Uluslararası İlişkilere Giriş*, (çev. Hasan Basri Yalçın vd.), (2. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul, 2021, s. 45.

¹⁶⁴ Morgenthau, Hans J., *Uluslararası Politika*, (çev. Baskın Oran ve Ünsal Oskay), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1970, ss. 5-8.

¹⁶⁵ Burchill, Scott, *The National Interest in International Relations Theory*, Palgrave Macmillan, New York, 2005, ss. 104-112.

¹⁶⁶ Uğurlu, Göksu, “Marksizm”, *Uluslararası İlişkiler Teorileri Temel Kavramlar*, (ed. Mehmet Şahin ve Osman Şen), Kripto Basım Yayın, Ankara, 2014, s. 94.

¹⁶⁷ Baylis, John vd., *Küreselleşen Dünya Siyaseti Uluslararası İlişkilere Giriş*, s. 224.

¹⁶⁸ Wendt, Alexander, “Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, 46 (2), 1992, ss. 398-402.

Kavramsal olarak ulusal çıkarlara yönelik disiplin içerisinde mutabakata varılmamış bazı hususların olduğu görülmektedir. Örneğin bunlardan biri çıkarların nasıl ölçüleceği konusudur. Bu durum literatür içerisinde bazı eleştirilere neden olmaktadır. Bu nedenle kavramın “uluslararası politikanın bilimsel analizi açısından uygun olmadığına” yönelik fikirlerin dile getirildiği görülmektedir.¹⁶⁹ Bir diğer husus da ulusal çıkarların kimler tarafından “nasıl” ve “neye” göre belirleneceği hususudur. Genel kaniye göre ulusal çıkarlar “karar vericiler” ve “politika yapıcılar” tarafından farklı dinamikler ve iç-dış faktörlerin etkisiyle şekillenir.¹⁷⁰ Ulusal çıkarlar askeri, ekonomik ve sosyokültürel gereksinimler doğrultusunda belirlenen hedef ve önceliklere göre şekillenir.¹⁷¹ Ulusal çıkarların “evrensel çıkarlar” ile bağdaşıp bağdaşmaması da bir diğer tartışma konusudur. İdealistler/Liberaller ulusal çıkarların evrensel temalar ve ahlaki ilkelerle uyumlu olması gerektiğini savunmaktadırlar. Oysa realistler “amaca giden yolda her şeyi mubah gören” bir yaklaşımla çıkarların, pragmatist gerekçelere dayandırılmasını savunmaktadırlar.¹⁷² Görüldüğü üzere farklı tanımlamalara ve biçimlere tabi tutulsa da ulusal çıkarlar, büyük stratejinin hem amacını hem de takip edeceği istikameti belirleyen temel değerdir.

b. Ulusal Güç ve Unsurları

Ulusal çıkarlarla birlikte büyük stratejiyi şekillendiren bir diğer önemli faktör “ulusal güç” ve onun unsurlarıdır. Karar vericilerin ülkenin menfaatlerini göz önünde bulundurarak belirlediği hedeflere ulaşmak için oluşturdukları büyük stratejide, ülkenin sahip olduğu “ulusal güç unsurları” önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda devletlerin sahip olduğu ulusal güç unsurlarının belirlenmesi önem arz etmektedir. Zira ulusal güç unsurları büyük stratejinin önemli bileşenlerindendir. Ulusal güç kavramını anlamak

¹⁶⁹ Sönmezoglu, Faruk, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul, 2017, s. 575.

¹⁷⁰ Frankel, s. 44.

¹⁷¹ Frankel, ss. 73-76.

¹⁷² Eralp, Atila, “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması”, *Devlet, Sistem ve Kimlik Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, der. Atila Eralp, (5. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 74.

için öncelikle, “*Uİ disiplini içerisinde gücün ne anlama geldiği*” sorusuna cevap vermek gerekmektedir.

Güç, olgusal olarak Uİ disiplini içerisinde sıklıkla kullanılan ana kavramlardan biridir. Politik analizlerde ve devletlerarası ilişkilerin analizinde güç olgusuna sıklıkla başvurulmaktadır.¹⁷³ Güce dair disiplin içerisindeki kuramlar tarafından farklı şekillerde tanımlamaların yapıldığı görülmektedir. Hemen hemen tüm kuramlar tarafından “gücün” uluslararası politikadaki hayati öneme sahip olduğu kabul edilmektedir. Güç, “Realistler” tarafından devletlerarası münasebetlerin etrafında şekillendiği bir olgu olarak görülmektedir. Aynı şekilde “Liberaller” de farklı yöntemlerle(ekonomik ve diplomatik) güce önemli bir rol atfetmiştir. Yine benzer şekilde “Marksizm” ve “Feminizm” gibi ekollerinde gücü önceleyen bir yaklaşıma sahip oldukları bilinmektedir.¹⁷⁴ Görüldüğü üzere hangi kuram olursa olsun “güç”, disiplin içerisinde olmazsa olmaz unsurlardan biridir.

Literatür içerisinde güç kavramına dair net bir tanımın olmadığı görülmektedir. Her ne kadar “*ontolojik olarak uygarlık tarihi kadar köklü bir geçmişe sahip*” olsa da kavramın algılanma biçimi ve sahadaki izdüşümü, döneme hakim olan atmosfere göre değişiklik göstermektedir.¹⁷⁵ Kavramın mahiyetinin ve kapsamının “belirsiz” olması dolayısıyla güç olgusu farklı şekilde tanımlanmıştır. Güç, R. Dahl tarafından “*A aktörünün, B aktörünün asla yapmayacağı bir şeyi yapmak zorunda bırakmasına neden olan baskı*”¹⁷⁶ olarak betimlenmektedir. K. Deutsch ise “*çatışmalarda üstün gelme yeteneği ve engellerle başa çıkabilme becerisi*”¹⁷⁷ diyerek gücü açıklamaktadır. Holsti ise gücü “*diğer faktörleri etkileme eylemi, başka bir şey üzerinde nüfuz kurmak için*

¹⁷³ Heywood, ss. 289-290.

¹⁷⁴ Özdemir, Haluk, “Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (3), 2008, s. 114.

¹⁷⁵ Dumankaya, Elif M., “Uluslararası İlişkiler ve ‘Güç’ Kavramı”, *STM Teknolojik Düşünce Merkezi*, Ankara, 2019, s. 4.

¹⁷⁶ Dahl, Robert A., “The Concept of Power”, *Behavioural Science*, 2 (3), 1957, s. 203.

¹⁷⁷ Deutsch, Karl W., “On the Concepts of Politics and Power” *Journal of International Affairs*, 21 (2), 1967, s. 236.

kullanılan yetenekler ve kendisine yöneltilen eylemlere gösterilen tepki” olarak üçe ayırmaktadır.¹⁷⁸

Realist kuramın önde gelen isimlerinden olan Morgenthau gücü, “uluslararası politikanın amacı ve ulusun amaçlarına ulaşma yolundaki temel aracı” olarak tanımlamaktadır.¹⁷⁹ Morgenthau’ya göre güç, “politik güç” ve “ulusal güç” diye ikiye ayrılmaktadır. Morgenthau politik gücü, “devletlerin uluslararası arenada amaçlarına ulaşmak için kullandıkları araçlar” olarak tanımlamaktadır. Onun nezdinde uluslararası siyaset bir güç arayışıdır. Ona göre aktörlerin farklı amaç ve ajandaları olsa da nihai hedefleri “güce sahip olmak” olacaktır.¹⁸⁰ Joseph Nye ise gücü “en genel anlamıyla, birinin başkaları üzerinde istediği sonuçları elde edebilme becerisi” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁸¹ B. Russell da gücü, sosyal bilimler içerisinde merkezi konuma oturtturarak “enerji nasıl ki fizikte temel kavramsa; güç de sosyal bilimlerde temel kavramdır.” ifadesinde bulunmaktadır.¹⁸² Görüldüğü üzere sübjektif bir kavram olan güç, geniş bir spektrumda tanımlanabilmektedir.

Uİ disiplini içerisinde güç, “kullanılan araçlara” göre de farklı biçimlerde anılmaktadır. Bu bağlamda güç, “sert güç”, “yumuşak güç” ve “akıllı güç” diye üçe ayrılmaktadır.¹⁸³ Sert güç kısaca bir aktörün “askeri” ve “iktisadi” alanda baskı ve zorlamaya dayalı araçlarla karşı tarafa istediklerini zorla yaptırma kapasitesidir.¹⁸⁴ Yumuşak güç ise fiziki ve cebri araçlar yerine “ikna” ve “çekiciliği” öne çıkararak ülkelerin kültür, değer ve politikalarıyla karşı tarafı etkileme kapasitesidir.¹⁸⁵ Akıllı güç

¹⁷⁸ Holsti, K. J., “The Concept of Power in the Study of International Relations”, *Background*, 7 (4), 1964, s. 182. 179-194

¹⁷⁹ Morgenthau, s. 30.

¹⁸⁰ Morgenthau, ss. 31-35.

¹⁸¹ Nye, Joseph S., *Yumuşak Güç Dünya Siyasetinde Başarının Araçları*, (çev. Rayhan İnan-Aydın), (4. Baskı), Serbest Kitaplar, Ankara, 2023, s. 20.

¹⁸² Russell, Bertrand, *Power a New Social Analysis*, Routledge, 2004, s.4.

¹⁸³ Nye, Joseph S., “Hard, Soft, and Smart Power”, (ed. Andrew F. Cooper vd.), *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, Oxford University Press, 2013.

¹⁸⁴ Heywood, s. 294.

¹⁸⁵ Disiplin içerisinde kavramı ilk kullanan Joseph Nye olmuştur. Yaygın bir kullanıma ve popülariteye sahip olan yumuşak gücün ilk kez yer aldığı eser için bkz. Nye, Joseph S., *Bound To Lead: The Changing Nature Of American Power*, Basic Book, Newyork 1990.

ise yumuşak ve sert güç unsurlarının “harmanlanması” ile ortaya çıkan kombinasyondur.¹⁸⁶

Güç olgusu ile birlikte öne çıkan bir diğer kavram “ulusal güç”tür.¹⁸⁷ Büyük stratejinin temel bileşenlerinden olan ulusal güç, belirlenen hedefler doğrultusunda bir ülkenin bünyesinde barındırdığı “imkân ve kabiliyetlerin” toplamıdır.¹⁸⁸ Ulusal güç, pek çok unsurdan oluşmaktadır. Bu nedenle ulusal gücün bileşenlerinin muhtevası ve kapsamını belirlemek kolay olmamaktadır. Bu doğrultuda kavramın mahiyetine ve bileşenlerine dair birden çok sınıflandırmanın olduğu görülmektedir. Örneğin ABD tarafından periyodik aralıklarla yayınlanan “Ulusal Güvenlik Stratejisi” içerisinde, stratejik hedeflere ulaşmak için belli başlı güç unsurlarını öncelediği görülmektedir. ABD’nin küresel sistem içerisindeki misyon ve hedeflerini gerçekleştirmek için belirlediği güç unsurları şöyledir: “Diplomasi, İstihbarat, Askeri, Ekonomik, Finans, İstihbarat, Kanuni Güç ve Gelişmişlik Seviyesi”¹⁸⁹

Morgenthau’ya göre ortak niteliklere sahip bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu “ulus”¹⁹⁰, bünyesinde geniş yelpazede farklı güç unsurlarını barındırmaktadır. Morgenthau ulusal güç unsurlarını dokuz alt başlıkta toplamıştır: Bunlar sırasıyla şöyledir: “Coğrafya, Doğal Kaynaklar (Gıda ve Hammadde, Endüstriyel Kapasite, Askeri Hazırlık Derecesi (Teknoloji, Liderlik ve Silahlı Kuvvetlerin Niceliği-Niteliği), Nüfus, Ulusal Karakter, Ulusal Moral, Diplomasinin Niteliği ve Hükümetin Niteliği.”¹⁹¹ Morgenthau ulusal gücü nicel/sabit ve nitel/değişken olmak üzere de ikiye ayırmaktadır. Nicel güç unsurlarını “coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, askeri hazırlık derecesi ve nüfus” diye tanımlarken; nitel güç unsurlarını ise “ulusal karakter, ulusal moral, diplomasi ve hükümetin niteliği” olarak

¹⁸⁶ Sönmezoglu, s. 12.

¹⁸⁷ Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2006, s. 216.

¹⁸⁸ Sönmezoglu, s. 576.

¹⁸⁹ Bkz. USA, “National Security Strategy of the United States”, White House, Ekim 2022, s. 11. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>

¹⁹⁰ Morgenthau, s. 129.

¹⁹¹ Bu dokuz başlık için sayfa aralığına bkz: Morgenthau, a.g.e., ss. 141-194.

belirtmektedir.¹⁹² K. Waltz ise ulusal güce dair başka bir tasnife giderek güç unsurlarını “nüfus ve bölge büyüklüğü”, “kaynak donanımı”, “ekonomik kapasite”, “askeri güç” ve “siyasi istikrar” olarak belirlemiştir.¹⁹³ Organski’ye göre ise ulusal güç, bir ülkenin uluslararası arenada üstleneceği rolün temel belirleyicisidir.¹⁹⁴ Organski de diğerlerine benzer şekilde ulusal gücü altı farklı kategoride sınıflandırmaktadır. Bunlar sırasıyla şöyledir: “Coğrafya, Doğal Kaynaklar, Nüfus, Ekonomik Kalkınma, Siyasi Gelişmişlik ve Ulusal Moral.”¹⁹⁵

Farklı perspektif ve boyutlarda tanımlanan “ulusal güç”, büyük stratejinin esas hedefi olan ulusal çıkarların korunmasında büyük öneme sahiptir. Elbette ki ulusal güç kadar bir diğer önemli olan husus ise büyük stratejilerin akamete uğramaması için ulusal gücün tüm bileşenlerinin “uyum” içerisinde çalışmasıdır.¹⁹⁶ Görüldüğü üzere birden çok sınıflandırmaya tabi tutulan ulusal güç unsurları bu çalışma kapsamında daraltılarak kullanılacaktır. Çalışmanın amacı doğrultusunda mezkûr tasniflerden birine bağlı kalmak veyahut tek tek ulusal güç bileşenlerini açıklamak yerine daha kapsayıcı bir yol izlenecektir. Bu kapsamda çalışmanın amili olan İran’ın büyük stratejisini değerlendirmek için İran İslam Cumhuriyeti’nin “coğrafyası”, “sosyokültürel yapısı”, “hükümet niteliği”, “siyasi yapısı”, “sert gücü”, ve “yumuşak gücü” bölümler içerisinde işlenecektir.

1.3.3. Büyük Stratejinin Teşekkül Süreci ve Uygulanması

Büyük stratejiler, uluslararası ortamın belirsizlikleri içerisinde devletlerin yönünü bulmasına imkân sağlayan ve hedeflerine ulaşmasını sağlayan kuramsal rehberlerdir.¹⁹⁷ Büyük stratejiler, devletlerin kendilerini nerede görmek istedikleri ve o aşamaya nasıl

¹⁹² A. g. y

¹⁹³ Waltz, Kenneth N., *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Company, 1979, s. 131.

¹⁹⁴ Organski, A. F. K., *World Politics*, (2. Baskı), Alfred A. Knopf, New York, 1968, s. 101.

¹⁹⁵ Organski, a.g.e., s. 124.

¹⁹⁶ Martel, s. 47.

¹⁹⁷ Ortmann, Stefanie ve Whittaker, Nick, “Geopolitics and Grand Strategy”, *Strategy in the Contemporary World*, (6. Baskı), (ed. John Baylis vd.), Oxford University Press, 2019, s. 319.

ulaşacaklarına rehberlik eden planlı fikirler dizisidir.¹⁹⁸ Bir ülkenin ulusal çıkarlarının muhafazasında hayati rol oynayan ve dış politikasına yön veren büyük stratejilerin teşekkül süreçleri sırasıyla şöyledir:

1. Devletlerin ulaşmak istediği ulusal hedeflerin/çıkarların belirlenmesi
2. Ulusal çıkarlara yönelik tehditlerin belirlenmesi
3. Tehditler ve çıkarların/fırsatların önceliklendirilmesi
4. Amaç-araç dengesinin kurulması
5. Belirlenen hedefler doğrultusunda ulusal güç unsurlarının koordine edilip harekete geçilmesi

Büyük stratejinin ilk aşaması ulusal hedeflerin belirlenmesidir. Tarihsel süreç incelendiğinde ulusların/devletlerin karşısına çeşitli zamanlarda pek çok fırsatın çıktığı görülecektir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte mevzubahis aktörlerin tekrardan “sayısız tehdit ve fırsatlarla” karşılaşacağı malumdur. Bu bağlamda uluslar/devletler, kendi çıkarları doğrultusunda önceliklerini ve hedeflerini iyi belirlemelidirler. Büyük stratejiler burada devreye girerek, “sayısız seçenek” arasından en iyisinin belirlenmesini sağlar. Bu hedefler içerisinde “bölgesel nüfuz alanları oluşturmak”, “küresel dünyaya entegre olmak”, “ekonomik kalkınmanın sağlanması”, “nüfuz alanları oluşturmak”, “müreffeh ülkeler seviyesine çıkmak”, “bölgesel paktlara katılmak” gibi siyasi, iktisadi, askeri nitelikli hedefler bulunabilmektedir. Hedeflerin, uzun vadeli bir biçimde, devletlerin kapasitesi ve imkânları doğrultusunda belirlenmesi şarttır. Hedeflerin belirlenmesine dair bir diğer husus da hedeflerin uluslararası konjonktüre ve çağın gereklerine uygun şekilde reel politığe uygun, esnek ve uygulanabilir olması şarttır.

Büyük stratejilerin teşekkül sürecinde ikinci aşama “tehditlerin belirlenmesi” aşamasıdır. Politik arenada ulusların/devletlerin pek çok tehdit ve meydan okumalarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Devletlere yönelik tehditler çok başka yerlerden çok farklı şekillerde gelebilmektedir. Kimi zaman uluslararası sistemin yapısından

¹⁹⁸ Brands, s. 3.

(anarşik olması nedeniyle), kimi zaman başka devletlerden, kimi zaman çevresel faktörlerden kimi zaman da kendi iç dinamiklerinden dolayı devletler tehditlerle karşı karşıya kalabilmektedirler. Tehditler belli ölçeklerde de var olabilmektedirler. Bu tehditler zaman olarak “şimdiki tehditlere karşı gelecekteki olası tehditler”; coğrafi olarak “yakın tehditlere karşı daha uzaktaki tehditler”; etki olarak “küçük ama uzun süreli tehditlere karşı etkisi büyük ama kısa süreli tehditler” gibi tehdit türleri bulunmaktadır. Yine rakip/düşman devletlerin sahip oldukları niyetlere, askeri imkânlarla ve kabiliyetlerine göre şekillenen tehdit türleri de bulunmaktadır.¹⁹⁹ Görüldüğü üzere hedef/tehdit dengesinde tehditlerin belirlenmesi en az hedeflerin belirlenmesi kadar büyük önem arz etmektedir.

Büyük stratejinin teşekkül sürecinin üçüncü aşaması “tehdit-fırsat dikotomisini” önceliklendirilmesidir.²⁰⁰ Büyük stratejilerin ilk aşamalarından olan hedeflerin ve tehditlerin belirlenmesi kadar önemli olan bir diğer husus bu hedefler ve tehditler arasında bir “önceliklendirme” yapılmasıdır. Nitekim büyük strateji, ulusal çıkarlar veya hedeflerin hiyerarşisi ile bunlara yönelik olası tehditlerin hiyerarşisi arasındaki ilişkilerdir.²⁰¹ Yeryüzünde olduğu gibi politik arenada sayısız fırsatlar bulunmaktadır. Rakiplerini/düşmanlarını alt ederek bu fırsatlardan maksimum fayda etmek isteyen aktörler, kimi zaman diplomasiye başvurarak uzlaşmaya varma taraftarıyken kimi zaman da güç kullanarak cebren istediğini elde etmeye çalışmaktadır. Bu nedenle karar alıcılar için birincil öncelik, afaki ve lüzumsuz arzulanlardan kaçınarak temel hedeflerin belirlenmesi ve bu doğrultuda ulusal unsurların seferber edilmesidir.²⁰²

Büyük strateji belirlenirken kaynakların -sınırlılığı göz önünde bulundurularak- öncelik sıralamasına göre tahsis edilmesi gerekmektedir.²⁰³ Sonsuz seçenek arasından yapılacak seçimleri zor yapan ödünleşimlerdir. Hangi seçeneğin hangisine feda edileceği eldeki araçlar doğrultusunda belirlenerek nihai amaçlar uğrunda seferber edilmelidir. Burada belirlenmesi gereken en önemli şey hangi çıkarların hayati ve hangi

¹⁹⁹ Walt, Stephen M., *The Origins of Alliances*, Cornell University Press, 1987, ss. 21-27.

²⁰⁰ Brands, *The Promise and Pitfalls of Grand Strategy*, s. 7.

²⁰¹ Aktürk, ss. 153-154.

²⁰² Gaddis, s. 189.

²⁰³ Martel, s. 353.

fırsatların daha kaçınılmaz olduğudur.²⁰⁴ Bir diğer ödünleşim ise riskler/tehditler arasında yapılmaktadır. Fırsatlara benzer şekilde tehditlerin de önceliklendirilmeyip tüm hepsiyle başa çıkma gayreti, devletler için farklı sıkıntılara yol açacaktır. Posen bu durumu “*Her şeyi savunma gayreti, pek çok şeyi savunmasız hale getirmekten başka bir işe yaramayacaktır.*” diyerek açıklamaktadır.²⁰⁵ Bu bağlamda hayati nitelikte olandan başlayarak yapılacak bir öncelik sıralaması çerçevesinde risk/tehditlerin ve onları bertaraf etme yollarının belirlenmesi elzemdir.

Büyük stratejilerin teşekkül sürecindeki bir diğer husus “amaç-araç” ya da “hedef-kaynak” dengesinin kurulmasıdır.²⁰⁶ J. Gaddis büyük stratejiyi “sınırsız arzuların, sınırlı imkânlarla dengelenmesi” olarak tanımlamaktadır.²⁰⁷ İnsanoğlunun arzularına benzer şekilde hem devletlerin arzuları hem de elde etmek isteyecekleri hedefler sınırsızdır. Ancak var olan imkânlar da bir o kadar sınırlıdır. Büyük stratejiler, kıt kaynakların en doğru tahsisi için rehberlik yapar. Hedeflerin belirlenmesinde devletler ellerindeki olanakların muhasebesini iyi yapmalı ve gerçekçi davranmalıdırlar. Zira stratejide başarının yolu amaç-araç koordinasyonu ve bu dengenin iyi hesaplanmasından geçmektedir.²⁰⁸ Günümüzde kendi kapasitelerinin ve imkânlarının ötesinde faaliyetlere girişen devletlerin, amaç-araç dengesizliğinden ötürü sık sık dış politikada açmazlarla, problemlerle ve meydan okumalarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Devletler bu nedenle mevcut askeri ve ekonomik kaynakları doğrultusunda hareket etmeli kendi kapasitelerinin ötesinde faaliyetlere girmekten kaçınmalıdırlar. Eldeki imkânların ötesinde hedefler konulması nihayetinde hayal kırıklığına yol açacaktır. Nitekim bu durum zaman ve kaynak zayıfına neden olacaktır. Hart bu durumu “*Çiğneyebileceğinden daha fazlasını ısırmak akılsızlıktır.*”²⁰⁹ olarak betimlemektedir. Hedef-kaynak dengesinin yanlış kurulması sonucu hezimete uğrayan birçok örnek bulunmaktadır. Bu nedenle başarısızlıktan kaçınmak için amaçlar ve onlara ulaşmak için kullanılacak olan araçlar arasında koordinasyon ve uyum

²⁰⁴ Brands, *The Promise and Pitfalls of Grand Strategy*, s. 5.

²⁰⁵ Posen, *Restraint: A New Foundation for U.S. Grand Strategy*, s. 4.

²⁰⁶ Martel, s. 24.

²⁰⁷ Gaddis, s. 30.

²⁰⁸ Hart, ss. 322–327.

²⁰⁹ Hart, s. 464.

sağlanmalıdır.²¹⁰ Devletler amaç-araç dengesi kurarken sübjektif dogmalardan uzak gerçekçi ve pragmatist ilkelerle hareket etmelidirler.

Büyük stratejilerin teşekkül sürecinin son aşaması da belirlenen hedefler doğrultusunda ulusal kaynakların/araçların koordine edilmesidir. Ulusal çıkarlar doğrultusunda belirlenen hedeflere ulaşılması için devletlerin bünyesinde bulunan tüm unsurların(askeri, iktisadi, siyasi, coğrafik, ideolojik vs.) hedeflenen istikamet doğrultusunda eşgüdümlü ve koordineli çalışması gerekmektedir. Elbette ki bu koordinasyon, kaynakların verimli ve etkin kullanımının yanı sıra bu koordineyi sağlayacak yetkin ve liyakatli devlet adamlarının varlığıyla mümkün olmaktadır. Nihayetinde farklı güç unsurlarının birbirleriyle uyumlu bir şekilde çalışması büyük stratejilerin uygulanabilirliğini sağlayarak nihai hedeflere varılmasını sağlar.²¹¹

1.4. Büyük Strateji ve Dış Politika

Uİ disiplini içerisinde büyük strateji ile en çok bağdaştırılan ve birbirlerinin yerine kullanılan kavramların başında “dış politika” gelmektedir. Gerek büyük strateji kavramının geniş bir zemine oturtulması gerekse kavrama dair muğlak tanımlar mevzubahis iki kavramın arasındaki sınırları silikleştirmekte ve birbiriyle karıştırılmasına neden olmaktadır. Disiplin içerisinde büyük strateji ile dış politikanın eş anlamlı olmadığına dair genel bir mutabakat olduğu görülmektedir. Büyük strateji ve dış politika kavramları ayrı ayrı ele alındığında birbirlerinde ayrıştıkları birçok nokta olduğu görülecektir.

Büyük strateji, gerek teşekkül süreçleri gerek uygulama süresi gerekse de kapsamı dolayısıyla hem siyasi eylemlerden hem de dış politik eylemlerden daha geniş niteliklere sahiptir. Öncelikle devletlerin izledikleri dış politikaları, büyük stratejinin önde gelen bileşenlerindendir.²¹² Dış politika, devletlerin ulusal çıkarlarını korumak

²¹⁰ Silove, s. 57.

²¹¹ Martel, ss. 47-50.

²¹² Posen, *Restraint: A New Foundation for U.S. Grand Strategy*, s. 2.

maksadıyla dış dünyayla içerisine girdiği eylemlerin ve etkileşimlerin bütünüdür.²¹³ Dış politika kapsamı içerisinde “diplomasi”, “yaptırımlar”, “işbirlikleri/ittifaklar” vb. birçok unsur bulunmaktadır. Büyük strateji ise tüm bu araçları ve fazlasını bünyesinde bulunduracak şekilde devletlerin ulusal hedeflerine ulaşmasını sağlayacak politik faaliyetler bütünüdür. Büyük stratejiler, ulusal amaçlar doğrultusunda tüm ulusal güç unsurlarının eşgüdümünü sağlayarak ulusal politikaları (iç politika, dış politika, güvenlik politikaları vb.) şekillendirip yönlendirir.²¹⁴

Büyük strateji ve dış politika arasındaki bir diğer fark ise kapsamlarıdır. Büyük stratejiler, “kısıtlı bir amaca” ve belirgin bir “odak noktasına” yönelik olan dış politikalarından daha geniş kapsama sahiptir.²¹⁵ Brands büyük stratejiyi, “*dış politikayı teşekkül ettiren entelektüel mimari*” olarak tanımlamaktadır. Ona göre büyük strateji, dış politikadaki amaçların ve hedeflerin belirlenmesinin yanı sıra “milli çıkarlar”, “ülke bekası” ve “ulusal güvenlik” gibi konularda devletlerin neyi hedeflediği ve bu uğurda neler yapması gerektiğini ortaya koyan reçetelerdir.²¹⁶ Ulusal çıkarları korumak ve varılması amaçlanan nihai hedeflere ulaşmak için tüm ulusal unsurları ve girişimleri uyumlu bir biçimde mobilize etmeyi amaçlayan büyük stratejilerin kapsamı içerisinde, “dış politikaya amaç verip istikamet tayin etmek” de bulunmaktadır.²¹⁷ Büyük strateji ile dış politika arasındaki temel ayrımlardan bir diğeri de ikisinin uygulanma süreleridir. Büyük stratejiler kapsamı ve yapıları gereği uzun soluklu bir seyir içerisindedirler. Dış politikalar ise büyük stratejilere nazaran daha kısa sürelidir.²¹⁸ Dış politika, uluslararası konjonktürün sürekli değiştiği dinamik bir ortamda cereyan ettiği için sürekli değişim-dönüşüm içerisindedir. Oysa büyük strateji, uzun yıllara yayılan genel hedef ve prensipler ilkesi olarak dış politikaya göre daha stabil bir durumdadır.²¹⁹

²¹³ Hill, Christopher, *The Changing Politics of Foreign Policy*, Palgrave Macmillan, 2003, s. 3.

²¹⁴ Brands, s. 192.

²¹⁵ Aydın, s. 205.

²¹⁶ Brands, s. 3.

²¹⁷ Dueck, Colin, *Reluctant Crusaders*, Princeton University Press, 2016, s. 1.

²¹⁸ Silove, ss. 46-47.

²¹⁹ Brands, *What Good Is Grand Strategy?*, s. 198.

Büyük stratejilerin temelinde, dışarıdan gelebilecek olası tehditleri tespit edip bu tehditleri savuşturmak için siyasi, iktisadi ve askeri nitelikli çareler tasarlamak bulunmaktadır.²²⁰ Dış politika ise ortaya konulan bu çerçeve kapsamında faaliyet gösterir. Sonuç olarak dış politika uluslararası konjonktürde hedeflere ulaşmak için hangi yöntemi kullanmamız gerektiğini söylerken büyük strateji ise hangi araçlarla ve nasıl yapmamız gerektiğini söyler. Büyük strateji, devletin uluslararası sistemdeki rolünü ve yerini belirleyen ana çerçeveyi çizerken, büyük stratejinin önemli bileşenlerinden olan dış politikaysa bu çerçevede izlenen eylemler bütünüdür.²²¹



²²⁰ Posen, *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany Between The World Wars*, s. 13.

²²¹ Martel, s. 340.

İKİNCİ BÖLÜM

2. BÜYÜK STRATEJİ AÇISINDAN İRAN

İran toprakları, tarihin her döneminde bünyesinde barındırdığı beşeri, fiziki ve stratejik olanaklar nedeniyle bölgesel ve küresel güç denklemlerinin ortasında yer alıp bulunduğu dönemin büyük güçlerinin dikkatini celp etmiştir. İran Antik Yunan'ın, İskender'in, Roma'nın ve Bizans'ın “ötekisi” ve “rakibi”; Med İmparatorluğu'ndan Ahameniş/Pers İmparatorluğu'na, Part İmparatorluğu'ndan Sasanilere, Safevîlerden Afşarlara, Kaçarlardan Pehlevilere dek birçok medeniyetin/devletin payitahtı olmuştur. İrani imparatorluklar Hindistan'ın batısından Balkanlara, Kafkaslardan Arap Yarımadası'na kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir.²²² Bu emperyal vizyon ve kadim devlet aklı, günümüz İran'ının da jeopolitik eğilimlerini ve büyük stratejisinin büyük ölçüde şekillendirmiştir. Günümüzde İran kendini, belli bir sınıra ve normlara sahip olan bir devletten ziyade kadim medeniyet bakiyesi ve devlet aklı üzerine inşa edilmiş bir idea olarak görmektedir. Geçmişte İran'a hâkim olan devletlerin kurmuş oldukları siyasi yapı ve emperyal sistem, modern İran'ın “siyasi felsefesine”, “idari geleneğine”, “dış politikasına” ve “büyük stratejisine” etki etmiştir.

İran coğrafi olarak Batı Asya'da ya da başka bir bakış açısıyla Orta Doğu'da bulunan bir devlet iken, siyasi olarak ise “Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne”, “Levant'tan Aden'e” kadar olan bir alanda varlık göstermeye çalışan politik bir aktördür.²²³ İran coğrafyadan öte dini, sosyokültürel ve ideolojik bir düşünsel mirasın ortaya çıktığı bir ideadır. Bir idea olarak İran çeşitli dönemlerde, hangi devlet, hangi millet ya da hangi ideoloji hâkimiyetinde olursa olsun bulunduğu bölgenin kilit aktörlerinden olagelmiştir. Yine Orta Doğu'da halkların ve kültürlerin kesişim noktasında yer alması dolayısıyla da tarihin her döneminde önemli sosyal, kültürel ve dini merkezlerden biri olmuştur. Bu bağlamda İran, sınırları ve tarihi olan bir ülkeden ziyade çok katmanlı ve çok kültürlü bir sosyopolitik medeniyet ülküsüdür. Bu

²²² Foltz, Richard, *İran Tarihi*, (çev. Hüseyin Gökarp), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 11.

²²³ Katouzian, Homa, *The Persians Ancient, Medieval and Modern Iran*, Yale University Press, 2009, s. 3.

medeniyet mefkûresi İran'ın sosyokültürel yapısını, iç-dış politikasını ve büyük stratejisini derinden etki etmiştir.

İran toprakları, sahip olduğu jeopolitik konumu ve kültürel mirası nedeniyle hemen hemen her dönem büyük güçlerin cihan hâkimiyeti için yaptığı mücadelelerin merkezinde yer almıştır. Bu bağlamda İran toprakları, İrani halkların kurduğu devletlerin haricinde dönem dönem farklı medeniyetlerin idaresi altında da yönetilmiştir. Güneyden gelen “Arap-İslam” fatihleri ile doğudan gelen “Türk” ve “Moğol” akıncıları tarafından kurulan devletlerin, uzun süre İran üzerinde hâkimiyet kurdukları görülmektedir.²²⁴ Ancak İranlılar her ne kadar zaman zaman farklı kültürler ve milletler tarafından yönetilmiş olsalar da kendi ulusal kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. İranlıların farklı medeniyetler içerisinde eriyip asimile olmamasının en büyük nedeni sahip oldukları “*milli şuur*” ve “*ulusal kültürleri*” olmuştur. Yıkıcı savaşlara, büyük göç dalgalarına, farklı inançlara ve hanedan değişikliklerine rağmen İran medeniyeti, varoluş savaşında bir şekilde ayakta kalmayı başarmışlardır. Tarihte en çok savaş, işgal, göç ve istilayı görmüş olan coğrafyalardan birinde yer alıyor olsalar da İranlılar, sahip oldukları milli şuur sayesinde ulusal kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.²²⁵ İranlılar, sahip oldukları bu kültürel kudret sayesinde kendi ulusal kimliklerini ve milli şuurlarını her şartta korumayı başarmalarının yanı sıra tebaası oldukları devletlerin sosyokültürel yapısını ve zihin dünyasını da derinden etkilemişlerdir. Farklı kültür ve medeniyetlerle girmiş olduğu etkileşim sonucunda şekillenen İran medeniyeti, birçok alanda uygarlık tarihine büyük katkılarda bulunmuştur. İran tarihsel bir süreklilik içerisinde kendini yenileyen ve dönüştüren bir aktör olarak bölgenin geçmişinde olduğu gibi gelecekte de kilit aktörlerden biri olacaktır.²²⁶

Tüm bunlardan hareketle çalışmanın bu bölümünde modern İran'ı şekillendiren XX. yüzyılda yaşanan tarihsel gelişmelere, İran'ın ulusal güç unsurlarından olan coğrafi, ekonomik, demografik, dini ve askeri yapısına bakılacak; Velâyet-i Fakîh çevresinde şekillenen yeni rejim paradigması irdelenecektir. Böylelikle İran'ın

²²⁴ Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 13.

²²⁵ Amanat, Abbas, *Iran A Modern History*, Yale University Press, 2017, ss. 1-2.

²²⁶ Foltz, s. 13.

uluslararası konjonktürdeki yerinin ve bölgesel alandaki etkisinin temel dinamikleri belirlenecek; bu durumun İran'ın büyük stratejisine olan etkilerine değinilecektir.

2.1. Modern İran Tarihine Bir Bakış

Pek çok dine, kültüre, göçlere, savaşlara, işgallere, imparatorluğa, devletlere vs. ev sahipliği yapan İran toprakları, son iki yüzyılda da dinamik bir atmosfere sahip olmuştur. Tarihsel süreçte İran, farklı meydan okumalarla karşı karşıya kaldığı birçok badireler atlatmıştır. Modern İran'ın şekillenmesinde XX. yüzyılda yaşanan savaşılar, işgaller, göçler, darbeler ve devrimler belirleyici olmuştur. Bölgedeki diğer çağdaş örneklerde olduğu gibi, İran da 20. yüzyılın başlarından itibaren halkın geniş kesimlerinin dâhil olduğu bir ulus-devlet inşa sürecine, yeni bir “siyasal yapı” ile “kültür” oluşturma mücadelesine sahne olmuştur. İşte bu yüzyılda Modern İran'ın teşekkülünde rol oynayan dönüm noktaları şunlardır.²²⁷

- Her ne kadar istemese de müdahil olmaktan kaçamadığı ve milyonlarca insanın öldüğü üç büyük savaş: “I. Dünya Savaşı (1914-1918)”²²⁸, “II. Dünya Savaşı (1941-1945)”²²⁹, “İran-İrak Savaşı (1980-1988)”²³⁰
- Siyasi-askeri seçkinler tarafından tertiplenen üç büyük darbe: “1908 Darbesi”, “1921 Darbesi” ve “1953 Darbesi”
- Sosyopolitik olarak radikal değişim/dönüşümün yaşandığı iki büyük devrim: “Meşrutiyet Devrimi (1905-1909)” ve “İslam Devrimi (1979)”

²²⁷ Atabaki, Touraj, “Historiography of Twentieth Century Iran: Memory, Amnesia and Invention”, *Iran in the 20th Century Historiography and Political Culture*, (ed. Touraj Atabaki), I.B.Tauris & Co Ltd in Association With The Iran Heritage Foundation, New York, 2009, s. 2.

²²⁸ İran savaşıa katılmayıp tarafsız kalmayı tercih etse de çok geçmeden büyük güçlerin çatışmasının ortasında kalarak işgale uğramıştır. I. Dünya Savaşı'nda İran'ın bulunduğu pozisyon için bkz: Atabaki, Touraj (ed.), *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*, I. B. Tauris, New York, 2006.

²²⁹ İran bir kez daha savaşıa katılmayıp tarafsızlığını ilan etse de zengin enerji kaynakları ve stratejik ikmal hatları dolayısıyla İngiltere ve SSCB tarafından işgale uğradı. Bu işgalle birlikte 1941'de Rıza Şah oğlu Muhammed Rıza'ya tahtı devretmeye mecbur bırakıldı. Bkz: Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 212.

²³⁰ Devrimin hemen akabinde patlak veren savaş İranlılar tarafından “Ceng-e Tahmili/Dayatılmış Savaş” olarak anılmaktadır. 8 sene süren ve ardında ağır yıkım bırakan savaş hakkında bkz: Axworthy, Michael, *Devrimci İran*, (çev. Ali Karatay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 235-333.

Asya ile Avrupa kıtaları arasındaki jeopolitik kesişim noktasında yer alan İran, bulunduğu konum itibarıyla bölgesel ve küresel güçler arasında yaşanan rekabetin içerisinde rol almaktan kurtulamamıştır. İran toprakları XIX. yüzyılda “Büyük Britanya” ve “Çarlık Rusya”,²³¹ II. Dünya Savaşı sırasında “Nazi Almanyası” ile “Büyük Britanya”, Soğuk Savaş sırasında süper güçler “ABD” ile “SSCB” arasında yaşanan rekabetin bir parçası olmuştur.²³² Her ne kadar belirli zamanlarda saldırılara, işgallere, hanedan ve rejim değişikliklerine uğrasa da İran, bilinen tarihin başlangıcından günümüze dek kendine has siyaset anlayışı, milli şuuru ve kültürel kodlarıyla varlığını sürdürmeyi başaran bir siyasi aktör olmuştur.²³³

Günümüz İran devletinin siyasal yapısı ve anayasal sisteminin oluşumunda, 1979’da gerçekleşen “İslam Devrimi” büyük rol oynamıştır. Batı yanlısı ve otoriter bir rejim tesis eden Şâh M. Rıza Pehlevi’nin devrilmesiyle sonuçlanan olaylar zinciri, devrimden çok öncelerine tarihlenebilmektedir. I. Dünya Savaşından sonra 1921’de “Rıza Han” adındaki subayın gerçekleştirdiği darbe ve sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde “Kaçarlar Hanedanlığı” sona ermiş; yerine “Pehlevi Hanedanlığı” geçmiştir.²³⁴ 1925’te artık bir Şâh olan “Rıza Pehlevi”, İran’da bir ulus-devlet tesis etme çabasına girilerek “Batılılaşma” ve “Modernleşme” üzerine birçok reform gerçekleştirmiştir. Garthwaite’e göre İran’da Şâh Rıza tarafından gerçekleştirilmek istenen Modernleşme ve Batılılaşmaya yönelik reformlar şu anlama gelmektedir:

“Modernleşme İran özelinde; devletin merkezileşmesi ve toplum, siyaset, ekonomi ve kültürün her alanında faal biçimde yer alarak yeni roller edinmesi anlamına gelmekteydi. Batılılaşma ise değişim modelleri aramak için yüzünü Batı’ya çeviren tavırları, kimlikleri ve politikaları belirler. Bilim, ekonomi, eğitim, hukuk, cinsiyet, kültür ve grupları kapsayan eşitlik kavramları hep Batılılaşmanın kapsamına girer. Ayrıca kültürün içinde giyim kuşamdan sanata, sanayileşme ve ticarileşmeden yasal haklar ve yurttaşlığa kadar değişen unsurlar yer alır. Batılılaşma genellikle

²³¹ XIX. yüzyılda İngiltere ile Rusya İmparatorluğu arasında Asya’da cereyan eden rekabet “The Great Game/Büyük Oyun” olarak adlandırılmaktaydı. İran toprakları, Rusya’nın “Orta Asya ve Kafkas” politikalarının; İngiltere’nin ise “sömürgelerine giden yollar” üzerinde hakimiyet sağlama stratejisinin kesişiminde yer almaktaydı. Bu nedenle İran, bu iki güç tarafından zaman zaman saldırı ve işgallere maruz kalmaktaydı. Dönemin süper güçlerinin kendi aralarındaki rekabet ve buunu İran üzerindeki izdüşümü için bkz: Kamrava, Mehran, *The Great Game in West Asia: Iran, Turkey and the South Caucasus*, Oxford University Press, 2017; Kazemzadeh, Firuz, *Russia and Britain in Russia: Imperial Ambition in Qajar Iran*, I. B. Tauris, 2021.

²³² Pappe, ss. 32-33.

²³³ Amanat, s. 1.

²³⁴ Ansari, Ali M., *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, Cambridge University Press, New York, 2012, ss. 65-66.

modernleşmeyle ve modernleşme yanlısı elitlerle bir arada düşünülür. Modernleşme ve Batılılaşmanın, İran'ın geleneksel siyasi kültürünün sonunu işaret etmesi önemlidir.”²³⁵

Şâh Rıza'nın kendi otoritesini güçlendirmek için tabandan kopuk ve başı buyruk şekilde başlattığı reform ve girişimler başta ulema olmak üzere toplumun büyük kesiminin muhalefetiyle karşılaştı. Geleneksel kesim nezdinde bu faaliyetler “Batılı ülkelerin nüfuz faaliyetleri” ve “kültürel yozlaşma” olarak addedilmiştir. Bu durumun neticesinde rejim, ciddi bir toplumsal muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Geçmişte Batılılar karşısında alınan yenilgi ve yaşanan işgallerin hatırasının İranlıların zihinlerinde bıraktığı tahribat mezkûr reformları, “ulusal kimlik” ve “siyasal bağımsızlığa” yönelik bir tehdit algılamasına dönüştürmüştür.²³⁶ Bu dönemde ulemanın, Şâh'a ve reformlarına yönelik muhalefetin başını çekmesi ileriki dönemlerde de gerçekleşecek olan pek çok toplumsal olayda da öncü rol oynamasına yol açacaktır.

Ulema, geçmişten bugüne İran toplumu içerisinde nüfuz sahibi olan kesimlerin başında gelmektedir. Kaçarlar döneminde İngiliz imtiyazlarına karşı çıkan halk hareketi olan “1891-92 Tütün Protestolarından”²³⁷ Şâh'ın yetkilerinin kısıtlanmasına sebep olan anayasal devrim süreci olan “1905-1911 Meşruiyet Hareketi'ne”²³⁸ yaşanan pek çok toplumsal harekette ulema, büyük roller üstlenmiştir. Yine benzer şekilde Pehleviler döneminde “Modernleşme ve Batılılaşma” hareketlerinden modern İran-ABD ilişkilerinin temeli olan “1953 Petrolün Millileştirilmesi”²³⁹ olayına, 1963'te Şâh M. Rıza'nın toplumu dönüştürücü saiklerle uygulamaya geçirdiği “Ak Devrim'den”²⁴⁰

²³⁵ Garthwaite, s. 203.

²³⁶ Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), (4. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 98-102

²³⁷ Keddie, Nikki R., *Religion and Rebellion in Iran-The Iranian Tobacco Protest of 1891-1892*, Routledge, 1966.

²³⁸ Cezani, Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi-Güçler ve Amaçlar*, Kaynak Yayınları, 2014.

²³⁹ Kinzer, Stephen, *Şah'ın Bütün Adamları*, (çev. Selim Önal), İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.

²⁴⁰ Şâh M. Rıza 1963'te hayata geçirdiği geniş ölçekli reform hareketlerine “Ak Devrim” adını vermiştir. 6 ana başlıkta ilan edilen bu programla birlikte Şâh, merkezi otoritesini güçlendirmenin yanı sıra sosyokültürel, siyasal ve ekonomik alanda yapısal dönüşümler gerçekleştirmeyi hedeflemekteydi. Ak Devrim İran'da sosyal dönüşümü hızlandırmış olsa da, yanlış ve hoyrat uygulamalar sonucunda kronik hale gelmiş sosyal-siyasal eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir. Bu durum nihayetinde İran toplumu içerisinde “yeni sınıfsal gerilimlere” ve “İslamcı muhalefetin güçlenmesine” sebebiyet vermiştir. Bu süreç, 1979 devriminin ilk kıvılcımı olmuştur. Bkz: Summit, April R., “For a White Revolution: John F. Kennedy and the Shah of Iran”, *Middle East Journal*, 58 (4), 2004, ss. 560-575.

1979 Devrimi'ne giden süreçte gerçekleşen olaylara kadar yine birçok olayda toplumsal muhalefetin içerisinde ulema büyük bir role sahip olmuştur.

Pehleviler döneminde İran'ın siyasal kültürü, modernleşme batılılaşmanın etkisiyle önemli ölçüde dönüştürülmüştür. Yine günümüz İran ekonomisinin ve modern hukuk sisteminin temelleri de bu dönemde atılmıştır. Ancak Pehleviler döneminde yaşanan bazı gelişmeler 1979'da gerçekleştirilecek olan devrime sebebiyet vermiştir. Genel anlamıyla toplumsal muhalefete ve Şâh'ın devrilmesine neden olan sebepler şöyledir:²⁴¹

- Tabandan kopuk şekilde gerçekleştirilen “Batılılaşma” ve “Modernleşme” reformları
- Pehlevilerin tesis ettiği “baskıcı yönetim” ve “otoriter rejim”
- Başta SAVAK olmak üzere Şâh'ın toplumsal baskı kurmak için kullandığı güvenlik aygıtları
- Ulema ve Geleneksel kesimler²⁴² ile merkezi yönetim arasında süregelen çatışmalar
- Refah seviyesinin düşüklüğü
- Servet paylaşımında yaşanan adaletsizlik
- ABD ile kurulan yakın ilişkiler
- İslami ve geleneksel değerlerin dışlanması

Yaşanan bu gelişmeler, halk ile yönetim arasında gerilimlere ve çatışmalara sebebiyet vermiş ve 1979'da rejim değişikliğinin yaşandığı devrime neden olmuştur. 1979'da yaşanan devrime giden süreç, içerisinde pek çok aktörü barındırmaktaydı. Bunlar şöyledir:²⁴³

- SSCB ile dirsek temasında ve geniş tabana sahip komünist “Tudeh Partisi”

²⁴¹ Behrooz, Maziar, “Iran after Revolution (1979-2009)”, *The Oxford Handbook of Iranian History*, (ed. Touraj Daryaee), Oxford University Press, New York, 2012, s. 365; Gündoğan, Ünal, “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, *Ortadoğu Analiz*, 3 (29), 2011, ss. 93-94.

²⁴² Garthwaite'e göre İran'daki geleneksel siyasi elitler arasında şu kesimler bulunmaktaydı: “büyük toprak sahipleri, bazariler, yerel eşraf ve aşiret liderleri.” Bkz: Garthwaite, s. 217.

²⁴³ Garthwaite, s. 233-235.

- Marksist-Leninist ilkeler üzerine hareket eden “Fedâiyan-ı Halk”
- İslamcı-Marksist bir anlayışa sahip olan “Halkın Mücahitleri Örgütü”
- Başta Kürtler olmak üzere bazı “etnik gruplar”
- Radikal sol gruplar
- Milliyetçi saiklerle biraraya gelen “Ulusal Cephe”
- Üniversite öğrencileri
- Eşraf
- Ayetullah Humeynî önderliğindeki “İslami hareket”

Görüldüğü üzere toplumun farklı kesimlerden olan ve çeşitli siyasi akımlardan beslenen bu koalisyon ortak bir amaç etrafında biraraya gelmişti. Bu amaç da, tarihsel olarak yozlaşmış ve tükenmiş monarşinin, bozuk sosyo-ekonomik yapının müsebbibi ve emperyalist Batı’nın bölgedeki jandarması Şâh M. Rıza rejimini devirmek idi.²⁴⁴ Şâh’a karşı kurulan bu toplumsal ittifak, 1979’da rejimi devirmiş ve bunun sonucunda İran’da yeni bir dönem başlamıştı. Ancak ortak gayesi Şâh rejimini devirmek olan bu ittifakın, devrim sonrası oluşturulacak siyasal yapının nasıl olacağına dair kendi aralarında bir mutabakatı bulunmamaktaydı. Devrime giden süreç ve sonrasında başlangıçta parçalı bir yapıya sahip olan muhalefet içerisinde Humeynî liderliğindeki İslamcıların, zamanla diğerleri arasından sıvrıldığı görülmektedir. Humeynî’nin karizmatik rehberliği, takipçilerinin örgütlenme başarısı, ulemanın toplum içerisindeki geleneksel nüfuzu, süreç içerisinde uygulanan yerinde stratejiler sonucunda İslami hareket, devrimin ve devrimden sonraki sürecin lokomotifine haline geldi.²⁴⁵

Şâh’ın artan tepkiler ve toplum baskısına dayanamayıp 16 Ocak 1979’da ülkeden kaçmasıyla devrimin ilk aşaması sona erdi. Şâh’ın kaçmasının ardından sürgünde olan Ayetullah Humeynî’nin 1 Şubat 1979’da ülkeye dönüp halk hareketinin başına geçmesi ve rakiplerini saf dışı bırakmasıyla birlikte devrim nihayete erdi.²⁴⁶ Devrimden sonra “yeni düzenin niteliğinin” ne olacağına dair kafa karışıklığı ilk zamanlar en çok tartışılan konuların başında gelmekteydi. Ancak çok kısa bir sürede Humeynî’nin

²⁴⁴ Cronin, Stephanie, *Social Histories of Iran Modernism and Marginality in the Middle East*, Cambridge University Press, 2001, s. 27.

²⁴⁵ Keddie, Nikki R., *Modern Iran-Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, 2006, s. 255.

²⁴⁶ Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 475.

devrim öncesi fikriyatında ve hutbelerinde önemli bir yere konumlandığı “İslami ilkelere bağlı bir düzen kurma” fikri diğerlerinin önüne geçti. Bir ay sonra yapılan referandumda “*İslam Cumhuriyeti’nin kurulmasını onaylıyor musunuz?*” gibi kısa ve net bir sorunun yer aldığı bir referandum sonucunda %98,2 oranında kabulle İran’ın yönetim biçimi “İslam Cumhuriyeti” olarak belirlendi.²⁴⁷ Böylelikle İran’da, dini/ideolojik çerçevede şekillenen yeni bir siyasal düzene sahip oldu.

2.2. İran’ın Ulusal Güç Unsurları

2.2.1. İran’ın Coğrafi Yapısı

Coğrafya, “tarihsel deneyim” ve “kültür” ile birlikte büyük stratejinin teşekkül sürecinde rol oynayan ulusal güç unsurlarının başında gelmektedir.²⁴⁸ Napolyon’un meşhur “*Her devlet, kendi coğrafyasının siyasetini yapar*”²⁴⁹ söylemin de belirttiği gibi devletlerin politikalarına yön veren etkenlerin başında bulundukları “coğrafya” gelmektedir. Devletler arası ilişkilerde coğrafya, yerinde kullanıldığında önemli bir güç çarpanı haline gelmektedir. Coğrafyanın direkt güçle ilintili bir olgu olarak kullanılması, “jeopolitik” kavramını ortaya çıkarmaktadır. Jeopolitik, devletlerin uluslararası konjonktürdeki önemini ve siyasi davranışlarını dünya üzerinde bulunduğu “konum, demografi, iklim, topoğrafya” vb. coğrafi parametrelerle açıklayan bir analiz yöntemidir.²⁵⁰ Coğrafi faktörlerle politikayı harmanlayan jeopolitik, Uİ disiplini içerisinde sıklıkla başvurulmuş kavramlardan biridir.²⁵¹ Bu bağlamda devletlerin coğrafi konumları dünya üzerinde bulundukları yeri “fiziki” olarak gösterirken; jeopolitik ise bu devletlerin küresel ve bölgesel arenada yaşadıkları “güç mücadelesinin izdüşümüne”

²⁴⁷ Takeyh, Ray, *The Last Shah-America, Iran, and Fall of the Pahlavi Dynasty*, Yale University Press, 2021, s. 249.

²⁴⁸ Murray, s. 9.

²⁴⁹ Defay, Alexandre, *Jeopolitik*, (çev. İsmail Yerguz), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 13.

²⁵⁰ Evans, Graham ve Jeffrey Newnham, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, (çev. H. Ahsen Utku), Gökkuşe, İstanbul, 2007, s. 331.

²⁵¹ Parker, Geoffrey, *Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*, Routledge, New York, 1985, s. 2.

karşılık gelmektedir.²⁵² Uİ disiplini içerisindeki önemli kavramlardan olan jeopolitik, büyük strateji açısından da kritik bir yere sahiptir. Zira coğrafya, hem mevcut ulusal güç unsurlarının sağlayıcısı hem de dış politikanın sınırlarını belirlemektedir.²⁵³ Bu nedenle jeopolitik, ülkelerin büyük stratejilerinin kapsamını ve sınırlarının belirlenmesinde başat rol oynamaktadır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de İran'ın sahip olduğu jeopolitik konumu, büyük stratejisinde “tayin edici bir role” sahip olmuştur.

İran'ı bulunduğu bölgede öne çıkaran faktörlerin başında “coğrafyası” gelmektedir. Öncelikle İran toprakları Orta Doğu, Kafkasya, Orta Asya ve Batı Asya jeopolitiğinde mühim bir yere sahiptir. Tarihsel süreç incelendiğinde bahsi geçen coğrafyalarda kurulan tüm medeniyetlerin kesişiminde bulunan İran coğrafyasıyla, sosyo-politik etmenleriyle ve kültürüyle öne çıkan bir aktör olmuştur. Bunlara ek olarak XX. yüzyılın başlarında “petrolün”, bu topraklarda keşfi²⁵⁴ ve küresel enerji arzında ihtiyacının öneminin anlaşılmasıyla birlikte İran, küresel güç denklemlerinde kendine önemli bir yer edinmiştir.²⁵⁵ Günümüzde İran, coğrafi olarak kuzeyde “Hazar havzası”, güneyde “Hint Okyanusu” ile batıda “Mezopotamya” tarafından çevrelenen yüksek bir platoya karşılık gelmektedir.²⁵⁶ İran'ın kuzeyinde Hazar Denizi; güneyinde ise Basra

²⁵² Jeopolitik bir devletin bölgesel ve küresel politikada etkin olmasına ve büyük stratejisinin belirlenmesinde mühim rol oynar. Jeopolitik, bir ülkenin veyahut bölgenin uluslararası sistem içerisindeki “konumu”, “rolü” ve “önemini” anlamamıza imkan sağlar. Jeopolitik kendi içerisinde coğrafi/sabit ve beşeri/değişken unsurlara sahiptir:

1. Jeopolitiğin coğrafi/sabit unsurları:

- Coğrafi konum
- Jeostratejik kaynaklar,
- Coğrafi nitelikler

2. Jeopolitiğin beşeri/değişken unsurları:

- Sosyokültürel unsurlar
- Ekonomik unsurlar
- Politik unsurlar
- Askeri unsurlar

Bkz: Karabulut, Bilal, *Strateji-Jeostrateji-Jeopolitik*, Platin, Ankara, 2005, s. 32.

²⁵³ Yegin, Abdullah, *İran 'ın Sert Gücü*, SETA, İstanbul, 2016, s. 9.

²⁵⁴ Abrahamian, s. 74;

²⁵⁵ Foltz, s. 96.

²⁵⁶ Barthold, Wilhelm, *An Historical Geography Of Iran*, (çev. Svat Soucek), Princeton University Press, 1984, s. 3.

Körfezi, Hürmüz Boğazı ve Hint Okyanusu yer almaktadır.²⁵⁷ Şekil 6’da görüldüğü üzere İran’ın 15 adet komşusu bulunmaktadır. Türkiye, Afganistan, Ermenistan, Azerbaycan, Irak, Türkmenistan ve Pakistan ile karadan komşu olan İran, deniz üzerinden ise doğuda Bahreyn, Kuveyt, Suudi Arabistan, Umman, Katar ve BAE; kuzeyde ise Kazakistan ve Rusya ile komşudur.²⁵⁸ 1.648.000 km²’lik yüz ölçümü ile İran, İngiltere’nin 6 katı, Fransa’nın 3 katı²⁵⁹ ve Türkiye’nin ise 2 katı büyüklüğünde bir alana sahiptir.

İran’ın coğrafyasından ötürü sahip olduğu jeopolitik konumu hem dış politikasını hem de büyük stratejisini şekillendiren dinamiklerin başında gelmektedir. Geçmiş dönemlerde İran, Çin’den başlayıp Batıya uzanan “İpek Yolu” ile Güney Asya’dan başlayıp Mezopotamya’da sona eren “Baharat Yolu” gibi iki büyük ticaret rotası üzerindeki önemli menzillerden biri olmuştur.²⁶⁰ Geçmişte olduğu gibi İran günümüzde de bölgesel ve küresel ticaretin gerçekleştiği ana akım rotalar üzerinde hâkim pozisyonundadır. Böylelikle İran “Hint Yarımadası”, “Akdeniz Dünyası”, “Mezopotamya”, “Orta Asya”, “Çin” ve “Arap Yarımadası” arasında dönen büyük ticaretin merkezinde yer almaktadır.²⁶¹ Bu nedenle İran, ticari malların yanı sıra halkların, kültürlerin ve fikirlerin taşınmasında da bir koridor görevi görmektedir.

²⁵⁷ Leandro, Francisco J. vd., *The Geopolitics of Iran*, Palgrave Macmillan, Singapore 2021, s. 4.

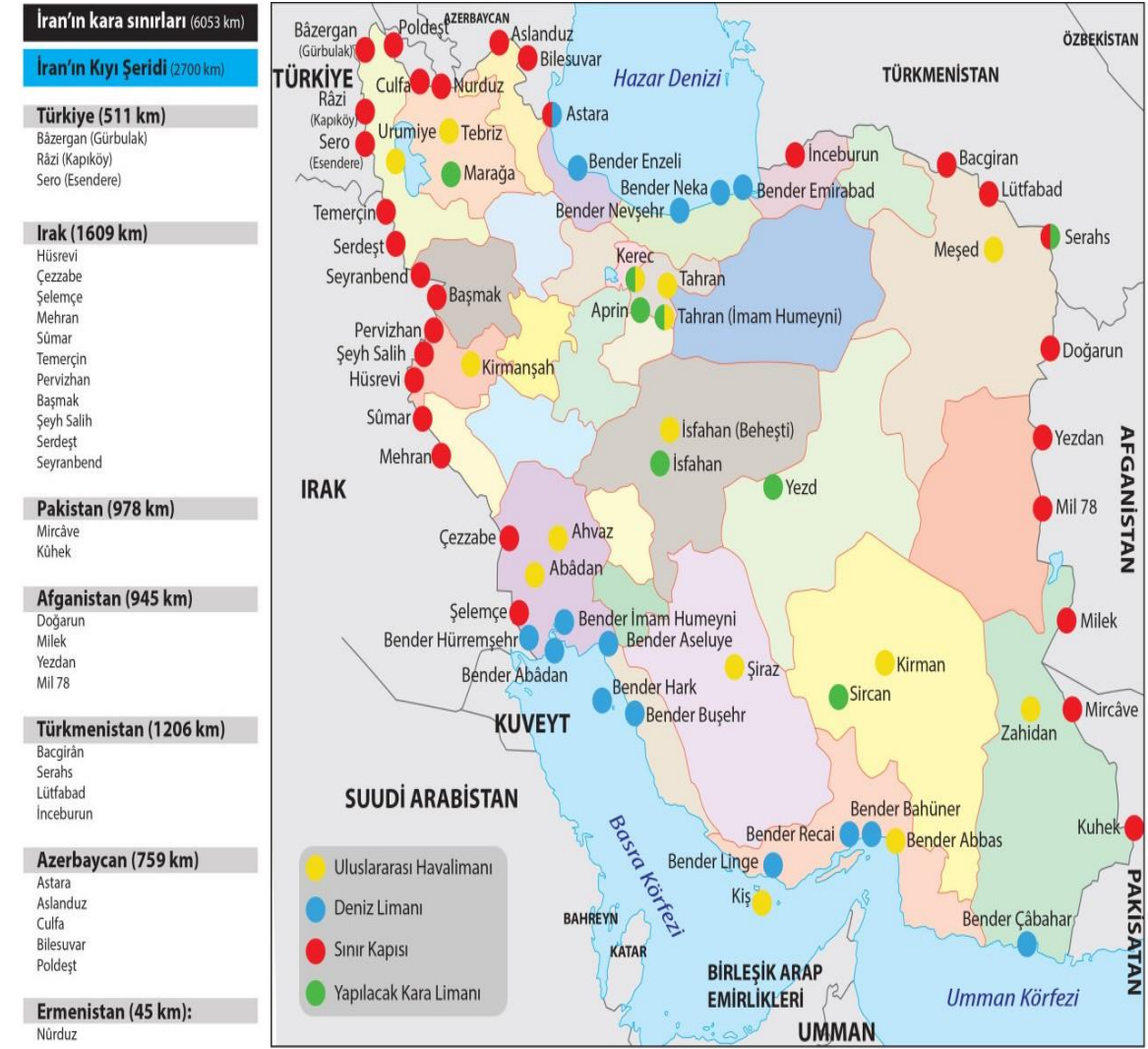
²⁵⁸ Leandro, s. 5.

²⁵⁹ Abrahamian, s. 2.

²⁶⁰ Hafezeniya, ss. 46-47.

²⁶¹ İran’ın küresel ticaret üzerindeki etkisi için bkz. Mossalanejad, Abbas, “The Impact of Strike to Iran on Global Energy Market”, *Geopolitics Quarterly*, 9 (4), 2014, ss. 36-57.

Şekil 6: İran ile Komşu Ülkeler



Kaynak: <https://iramcenter.org/iranin-limanlari-ve-sinir-kapilari-2025>

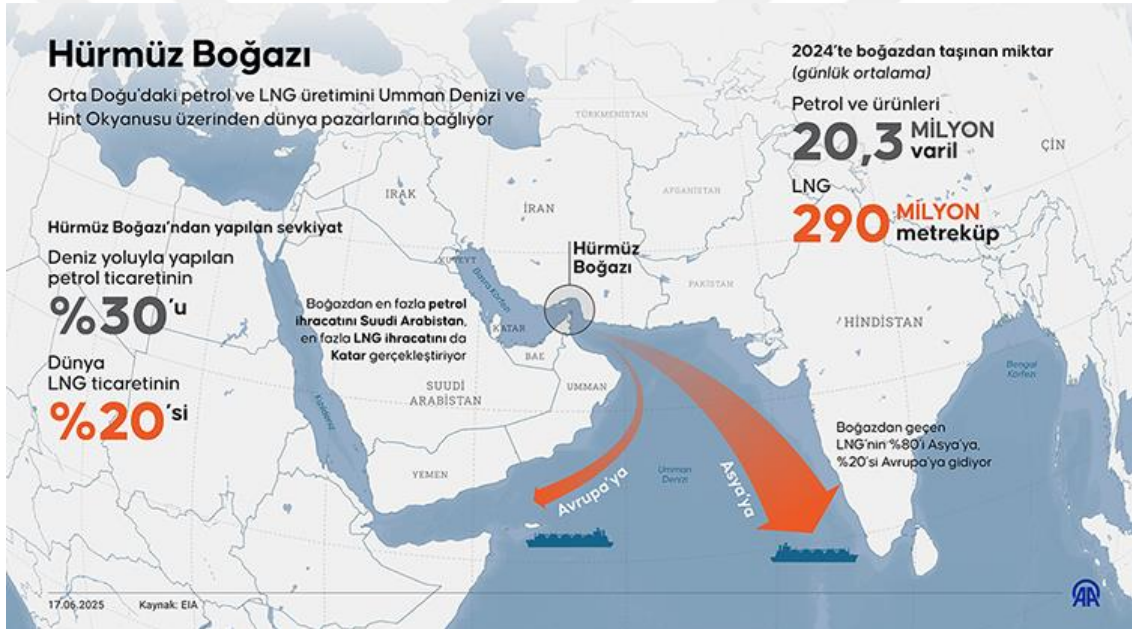
(05.02.2025)

Coğrafya, büyük stratejinin formülasyonu ve uygulamasına etki eden faktörlerin başında gelmektedir. Öyle ki coğrafi ve jeopolitik konum büyük stratejileri şekillendiren ulusal güç unsurlarının belki de en bariz ve mühim olanıdır.²⁶² İran sahip olduğu jeopolitik konum dolayısıyla her dönem bulunduğu bölgenin etkili aktörlerinden biri olmuştur. İran jeopolitiğinin en önemli unsurlarından biri küresel enerji arzının önemli

²⁶² Murray, s. 11.

bir kısmını karşılayan Basra Körfezi'ne olan sınırı ve bu enerji havzası üzerindeki hâkim konumu olmuştur.²⁶³ Şekil 7'de görüldüğü üzere Basra Körfezi ve çıkışındaki Hürmüz Boğazı, küresel enerji ticareti içerisinde önemli bir konuma sahiptir. EIA verileri de bu durumu doğrulamaktadır.²⁶⁴ Yine bir diğer önemli enerji havzası olan Hazar Denizi'ne de sınırı olması İran'ın, zengin kaynaklara erişimine imkân tanımaktadır. İran'ın küresel enerji arzının büyük ve önemli bir kısmının gerçekleştiği bu hatlar üzerindeki hâkim pozisyonu, hem onun küresel ölçekteki etkisini artırmakta hem de dış politikada önemli avantajlara sahip olmasını sağlamaktadır.²⁶⁵

Şekil 7: Hürmüz Boğazı'ndan Yapılan Petrol ve Doğalgaz Ticareti



Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/46520> (10.12.2024)

İran coğrafi konumu sayesinde “uluslararası güvenliğe”, “küresel ticaret yollarına”, “küresel enerji arzına” ve “enerji nakil hatlarına” doğrudan etki edebilecek imkân ve fırsatların yanı sıra tehditlere de açık bir konumda bulunmaktadır. İran tarih boyunca bulunduğu coğrafya nedeniyle, fırsatların yanı sıra birçok meydan okumayla

²⁶³ Hafezeniya, Muhammed R., *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017, ss. 60-61.

²⁶⁴ <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=65504>

²⁶⁵ Hafezeniya, s. 70.

da yüzyüze gelmiştir. Bulunduğu coğrafyanın dinamik yapısı nedeniyle İran, her dönemde geniş ölçekli güvenlik sorunlarıyla, çatışmalarla ve istikrarsızlıklarla karşı karşıya kalmıştır. İran kimi zaman komşu ülkelerle yaşadığı sınır anlaşmazlıkları sonucunda çatışmalara ve savaşırla sürüklenmiştir. Yine Afganistan, Pakistan ve Irak gibi istikrarsız komşuları dolayısıyla “militan hareketler”, “uyuşturucu ticareti” ve “düzensiz göç” gibi pek çok unsurla mücadele etmek durumunda kalmıştır.²⁶⁶ Yine İran topoğrafik yapısından kaynaklı olarak da İran, bazı avantaj ve dezavantajlara sahiptir. İran’ın batısında yer alan “Zagros Dağları” ile kuzeyindeki “Elburz Dağları”, doğal bir savunma hattı vazifesi görerek ulusal güvenliğe önemli katkılar sağlamaktadır. Yine ülkenin merkezinde yer alan “Deşt-i Kevir” ve güneydoğusunda yer alan “Deşt-i Lut” çölleri de benzer şekilde olası işgallere karşı İran’ın ulusal güvenliğine önemli katkılar sağlamaktadır.²⁶⁷ Bu çöllerde İran’ın askeri üsleri ve radar sistemlerinin yanı sıra gizlenmiş eğitim kampları, nükleer tesisler ve balistik füze üretim tesislerinin olduğu düşünülmektedir. Çöllerin sahip olduğu arazi yapısı ve iklim olayları, İran’ın askeri tesislerinin uydulardan ve keşif uçaklarından gizlenmesine imkan tanıyan “doğal bir kamuflaj görevi” görmektedir.²⁶⁸ İran’da büyük yer kaplayan çöller ve dağlar gibi coğrafi unsurlar bir yanda doğal savunma görevi görürken diğer yandan iktisadi faaliyetleri, idareyi, ulaşımı ve iletişimi kısıtlayabilmektedir.²⁶⁹

Gerek kıtalar arası bağlantı noktası bulunan jeostratejik konumu gerekse de enerji havzaları üzerindeki hâkimiyeti nedeniyle İran coğrafyası, G. Fuller tarafından biraz da abartılı bir biçimde “evrenin merkezi” olarak tanımlanmaktadır.²⁷⁰ Yine benzer şekilde bazı araştırmacılara göre de İran, sahip olduğu imkânları dolayısıyla “dünyanın en stratejik ülkesi” konumundadır.²⁷¹ Görüldüğü üzere İran’ın coğrafi konumu geçmişte olduğu gibi günümüzde de İran’ı bölgesel ve küresel siyasetin odağına yerleştirmiştir. Bu bağlamda dış politikasının ve büyük stratejisinin önemli çarpanlarından biri olan

²⁶⁶ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-yaklasik-2-milyon-izinsiz-yabanci-uyrukluyu-sinir-disi-edecegiz/3326606>

²⁶⁷ Marshall, Tim, *Coğrafya Mahkumları*, (çev. Mert Doğruer), (3. Baskı), Epsilon, İstanbul, 2018, s. 181.

²⁶⁸ Marshall, s. 183.

²⁶⁹ Marshall, s. 182.

²⁷⁰ Fuller, Graham, *The “Center Of The Universe” The Geopolitics Of Iran*, Rand Corporation, 1991, s. 1.

²⁷¹ Sarıkaya, Yalçın, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 15.

coğrafya, İran'ın etkin bir bölgesel aktör olmasına ve nüfuz sahasına genişletmesinde kritik bir rol oynamaktadır.

2.2.2. İran'ın Ekonomik Yapısı

IMF verilerine göre 463,75 milyar dolara sahip GSYİH'sı ile 196 ülke arasından 37. Sırada olan İran, bölgede Türkiye (17), Suudi Arabistan (19), BAE (27) ve İsrail'in (30) ardından beşinci büyük ekonomiye sahiptir.²⁷² İran'ın ekonomik yapısı, büyük ölçüde sahip olduğu zengin yer altı kaynaklarına dayalıdır. İran sahip olduğu “petrol” ve “doğalgaz rezervleri” sayesinde küresel enerji piyasası içerisinde önde gelen aktörlerden olmuştur. Hazar ve Basra havzasında bulunan zengin rezervler, İran'ın ekonomik gücünün ana unsuru olmuştur. 1908 yılındaki keşfinden itibaren petrol²⁷³, İran ekonomisinin “ana lokomotifi” ve “bel kemiği” olmuştur. Zira keşfinden itibaren petrol, birçok Orta Doğu ülkesinde olduğu gibi İran'da da iktisadi faaliyetlerin, jeopolitiğin ve sosyo-politiğin temel belirleyicisi olagelmıştır.²⁷⁴

Dünya petrol rezervlerinin %16,8'ine sahip olan İran, Venezuela (%24,4) ve S. Arabistan'dan (%21,5) sonra en büyük üçüncü petrol üreticisidir. İran'da günlük 4,5 milyon varil civarında petrol üretimi yapılmaktadır.²⁷⁵ İran petrolün yanı sıra sahip olduğu doğalgaz rezervleriyle de dünya sıralamasında zirvededir. Dünya doğalgaz rezervlerinin %26'sına sahip olan İran, Rusya'nın (%37) ardından ikinci en büyük rezerve sahip ülkedir.²⁷⁶ İran'ın sahip olduğu Tahran, İsfahan, Abadan ve Bender Abbas'ta bulunan petrol rafinelerinde günlük büyük miktarlarda petrol çıkarılmakta ve işlenmektedir. Yine İran yaptırımların hedefinde olan nükleer programı çerçevesinde

²⁷² <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD/IRN/TUR>, 12.02.2025.

²⁷³ Orta Doğu'da petrol ilk kez bir grup İngiliz mühendis ve jeologların araştırmaları sonucunda 1908'de İran'da bulunmuştur. İran'ın kuzeybatısındaki “Mescid-i Süleyman” bölgesinde keşfedilen petrol rezervleri, günümüz petrol endüstrisinin temellerini atmıştır. Krane, Jim, *Oil and Political Survival in the Persian Gulf*, Columbia University Press, New York, 2019, s. 98.

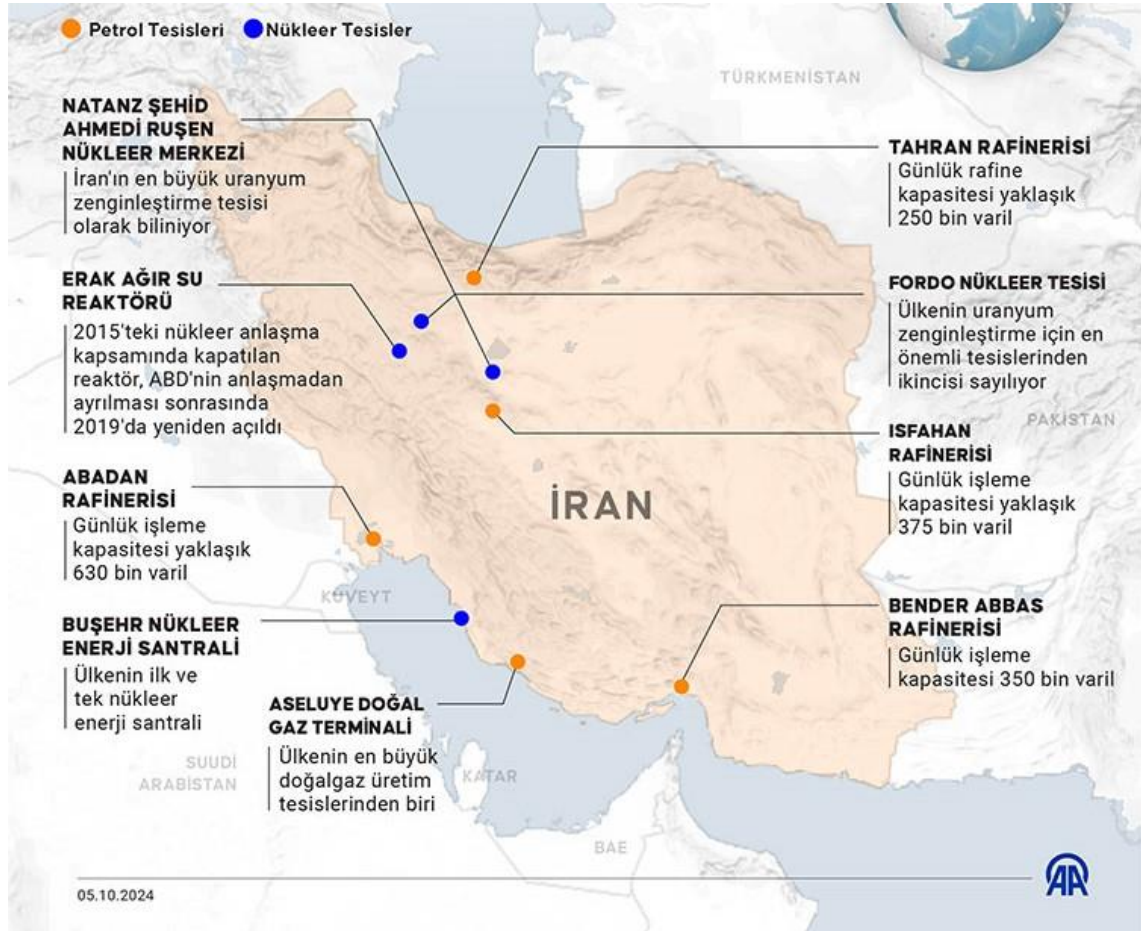
²⁷⁴ Gürel, Şükrü S., *Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979, ss. 33-35.

²⁷⁵ https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm

²⁷⁶ <https://www.globalfirepower.com/proven-natural-gas-reserves-by-country.php>

sahip olduğu “nukleer tesisler” sayesinde hem yaptırımlara karşı direnç sağlayan “alternatif enerji kaynaklarına” sahip olmayı hedeflemekte hem de elektrik üretim kapasitesini artırarak “sanayi üretimini” desteklemektedir.

Şekil 8: İran’daki Petrol Rafineleri ve Nukleer Tesisler



Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdli-yetkililerin-aciklamalari-irandaki-rafineri-ve-nukleer-tesislerin-durumunu-gundeme-getirdi/3352311> (11.11.2024)

İran, petrol ve gaz ihracatına dayalı ekonomisi içerisinde “inşaat, sanayi, tarım, maden, ulaşım, emlak, perakende ve hizmet sektörleri” gibi alanlarda da önemli ekonomik göstergelere sahiptir. İran hidrokarbon rezervlerinin yanı sıra “altın, demir, çinko, kurşun, bakır, uranyum, kurşun, manganez, kömür, krom ve sülfür” gibi madenler bakımından da büyük rezervlere sahiptir. İran dünya sıralamasında çinko rezervlerinde birinci, bakır rezervlerinde ikinci ve demir rezervlerinde ise dokuzuncu

sıradadır.²⁷⁷ Yine farklı iklim çeşitleri ve dört mevsimi yaşaması nedeniyle kendine yeten ölçekte bir tarım sektörüne sahiptir. Bunların yanı sıra enerji fiyatları, hammadde ve işçi mâliyetlerinin düşük olması sebebiyle “sanayi” sektöründe de büyük bir potansiyele sahiptir. Benzer şekilde İran’ın yerli araba üreticilerinden olan “Khodro” ve “Bahman Group” gibi firmalar, farklı segmentlerde ürettiği araçlarla dış ticaret açığının önlenmesine önemli katkılarda bulunmaktadır.²⁷⁸

İran her ne kadar küresel enerji arzında zirvede olsa da sahip olduğu bu kaynakları, verimli ve efektif bir biçimde kullanamamaktadır. Devrimden sonra maruz kaldığı yaptırımlar ve bundan kaynaklı güncel teknolojilere erişimde yaşanan sıkıntılar, İran’ın petrol ve doğalgaz üretim ve kapasitesini sektöre uğratmaktadır. Bu durum İran tarafından istenilen gelirin elde edilememesine neden olmaktadır. İranlı yöneticiler petrole bağımlı ekonomik yapıyı dönüştürerek kendine yeten bir ekonomi inşa etmeye çabalamaktadırlar. İran’ın sahip olduğu potansiyele rağmen, küresel sıralamada kendisinden çok daha kısıtlı imkânlarla olan ülkelerden oldukça geridedir. Her ne kadar İranlı yöneticiler ekonomideki kötü gidişatı, sadece yaptırım ve ambargolar gibi dışsal faktörlere bağlasa da ekonomideki bozuk seyrin nedenleri arasında birçok “içsel” ve “bölgesel” faktör de bulunmaktadır. Küresel ve bölgesel gelişmelerin yanı sıra iç politikada yaşanan kronik ve yapısal krizler, ekonomideki kötü seyre neden olmaktadır. Bunların yanı sıra devletin ekonomik sistem içerisindeki ağırlığı, kötü makroekonomik yönetim, mâli disiplindeki düzensizlik, yapısal problemler, yolsuzluklar vb. içsel faktörler ekonomideki kötü gidişatın nedenleri arasındadır.²⁷⁹ Yine bölgenin dört bir yanında sürdürülen vekâlet savaşları, artan güvenlik harcamaları ve savunma yatırımları da ekonomi üzerinde büyük baskı oluşturmaktadır.

Ekonomideki kötü gidişatın nedenleri arasında bir dizi bölgesel faktör de bulunmaktadır. Bölgenin sahip olduğu büyük potansiyele rağmen İran ile komşuları ile

²⁷⁷ DEİK, İran Bilgi Notu, 2024, s. 3.

²⁷⁸ <https://documents1.worldbank.org/curated/zh/741891483046725613/pdf/111462-WP-P162048-PUBLIC-IranEcoMonitor-12-22-2016.pdf>, s. 2.

²⁷⁹ Aslan, Kürşad ve Rashid, Yasin, “Jeoekonominin Artan Rolü: Çabahar ve Gwadar Limanları Arasındaki Rekabet”, *İRAN*, 2020, s. 9.

arasındaki ticari ilişkiler, bazı nedenlerden dolayı istenilen seviyeye bir türlü gelememiştir. Bu duruma sebebiyet veren faktörler şöyledir.²⁸⁰

- Bölgede sürekli hale gelen “siyasi” ve “jeopolitik” krizler
- Uzun yıllara yayılan bölgesel çatışmalar nedeniyle “sınai ve ticari altyapıların” yeterince gelişmemiş olması
- Hali hazırda devam eden bölgesel çatışmalardan dolayı var olan güvenlik tehditleri
- Terörizm, uyuşturucu ticareti ve göç hareketleri dolayısıyla kısıtlanan geçiş hareketleri
- Korumacı ekonomi politikaları nedeniyle konulan yüksek gümrük vergileri
- Politik ve bürokratik sebeplerden kaynaklı sınır kapılarında yaşanan sorunlar
- Kara yolu, deniz yolu ve demir yolu gibi ulaşımdaki yetersizlikler

İran’ın içsel ve dışsal faktörler nedeniyle yaşadığı ekonomik sıkıntılar, büyük stratejisini direkt olarak etkileyen kritik unsurlardandır. İran maruz kaldığı yaptırımlar ve ambargolar gibi yapısal baskıları, stratejik manevra ve adaptasyonlarla aşmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda içsel faktörler nedeniyle yaşadığı sıkıntıları aşmak için “*Direnış Ekonomisi*”, dışsal faktörlerden kaynaklı sıkıntıları aşmak için de “*Look East/Doğu’ya Bakış*” gibi stratejileri uygulamaktadır.²⁸¹

2.2.3. İran’ın Etnik ve Dini Yapısı

İran, gerek kıtalar arası bağlantı noktasında yer alan coğrafi konumu gerekse binlerce yıldır ev sahipliği yaptığı imparatorluklar sebebiyle çok çeşitli etnik grupları bünyesinde barındırmaktadır.²⁸² Doğu’dan batıya olan “göç” ve “fetih” hareketlerinin

²⁸⁰ T.C Ticaret Bakanlığı, İran Ülke Raporu, Aralık 2021, s. 6.
<https://daib.org.tr/Medya/Docs/DA%C4%B0B%20%C3%9Cİke%20Raporu%20%C4%B0ran.pdf>,

²⁸¹ Forough, Mohammadbagher, *Raisi’s Foreign Policy: Pragmatic Revolutionism and the Iranian Pivot to Asia*, GIGA Focus, No: 7, 2021, s. 3.

²⁸² Garthwaite, s. 5.

ana duraklarından olan İran, birçok millete ve medeniyete payitaht olmuştur. Bu nedenle benzeri birçok medeniyet gibi İran da geçmişten bugüne “çok dilli”, “çok dinli” ve “çok milletli” bir yapıya sahip olmuştur.²⁸³

Günümüzde İran’daki halkların ülke içerisindeki dağılımlarına yönelik objektif bir veri bulunamamaktadır. Etnik kimliğe dayalı nüfus sayımının yapılmaması, hem merkezi yönetimin hem de farklı odakların etno-politik kaygı ve planlar nedeniyle çeşitli politik ajandalara sahip olması demografik olarak kesin verilere ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Etnik çeşitlilik konusu İran açısından ulusal bütünlüğe tehdit oluşturabilecek bir mesele olarak görüldüğü için, bu tür verilerin ya toplanmadığı ya da kamuoyuyla paylaşılmadığı görülmektedir. Bu yüzden farklı unsurların İran içerisindeki oranı ya politik amaçlarla ya da tahmine dayalı çıkarımlar sonucunda belirlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle İran’ın etnik yapısıyla alakalı kesin bilgilere ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Yine de eldeki veriler çerçevesinde günümüzde yaklaşık 88 milyon nüfusa sahip olan İran’da farklı etnik gruplar arasında nüfus dağılımı şöyledir: %59 “Fars”²⁸⁴, %26 “Türk”²⁸⁵, %7 “Kürt”, %2 Lor, %2 “Beluç”, %3 “Arap”, kalan %1 ise diğer etnik gruplara mensuptur.²⁸⁶ Bu etnik grupların coğrafî, iktisadi ve sosyopolitik nedenlerle belli bölgelerde yoğunlaştıkları görülmektedir.²⁸⁷ Etnik çeşitliliğin yanı sıra İran, pek çok dil ve lehçeye de ev sahipliği yapmaktadır. UNESCO araştırmasına göre İran’da 79 adet yaşayan dil bulunmaktadır.²⁸⁸

İran her ne kadar etnik açıdan zengin ve karmaşık bir yapıya sahip olsa da dini açıdan daha “homojen” bir görünüme sahiptir. İran’da resmî olarak nüfusun %98,5’i Müslüman (Şii %85-90, Sünni %10-15), %0,7 Hristiyan, %0,3 Bahai, geri kalan da

²⁸³ Foltz, s. 13.

²⁸⁴ İran’da birçok millet Farslar içerisinde sayılmaktadır. Mazendarani, Gilek, Tat, Taliş vb. halklar da Fars etnisitesi içerisine dâhil edilmektedir.

²⁸⁵ Türkler İran’da çok geniş bir alanda ve çok farklı isimler ile kendilerine yer bulmuşlardır. Bu bağlamda İran’da Türk üst kimliği içerisinde Azeri, Türkmen, Afşar, Kaşkay, Şahseven, Halaç vb. unsurlar bulunmaktadır. Türklerin ülke içerisinde dağılımı için bkz. Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982, s. 15.

²⁸⁶ Byman, Daniel vd., *Iran’s Security Policy in the Post-Revolutionary Era*, RAND, 2001, s. 13.

²⁸⁷ İran’da etnik unsurların bölgeler arası dağılımı ve yaşam alanlarını incelemek için bkz: Bagheri, Macit ve Oğuz T. Görür, *Bölge Bölge İran*, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, 2018.

²⁸⁸ UNESCO World Report, *Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue*, UNESCO, Paris 2009, s. 305.

Yahudi, Zerdüşt ve Hindu azınlıklara tabidir.²⁸⁹ Anayasasında bu kültürel zenginliğe ve etnik farklılığa değinen İran, toplumun tüm kesimlerinin haklarının devlet garantisi altında olduğunu vurgulamaktadır. Anayasanın 19. maddesinde yer alan “*Toplumun tüm fertleri eşit haklara sahiptirler. Irk, dil ve renk gibi etkenler ayrıcalık nedeni olamaz*” ifadesi de bu durumu göstermektedir.²⁹⁰

Tarihsel süreçte İran her daim, demografik olarak çeşitli etnisitelerden müteşekkil, farklı halkaların bir arada yaşadığı bir coğrafya olmuştur. İran’da idare, zaman zaman farklı milletlerin (Araplar ve Türkler) eline geçmiş olsa dahi farklı topluluklar bir çatı altında yaşayabilmişlerdir.²⁹¹ Ancak XX. yüzyıla gelindiğinde sahip olduğu etnik yapı nedeniyle İran, hem içerde hem dışarda farklı meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır.²⁹² Bu meydan okumalardan kaynaklı riskleri ortadan kaldırmak için İranlı idareciler tarafından ulusal bir üst kimlik oluşturulmaya çabalanmıştır. Bu uğurda zorunlu iskândan asimilasyona, baskı ve cebirden politik imtiyazlara kadar geniş yelpazede birçok politika yürütüldüğü görülmektedir. Yine devrimden sonra yeni rejim de iç politikada benzer meydan okumalarla karşı karşıya kalmış ve İran kimliğini ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Bu politikalar belli ölçülerde başarıya ulaşsa da halen, sınır

²⁸⁹ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran>

²⁹⁰ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 19. Bu dipnottan itibaren verilecek atıflar için direkt olarak anayasa maddesi yazılacaktır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası için kullanılacak kaynak için bkz: Tunç, Hasan, *Türkiye’ye Komşu Devletlerin Anayasaları*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2008, s. 73-115.

²⁹¹ Karadeniz, s. 213.

²⁹² XX. yüzyıl İran siyasal tarihine bakıldığında etnik saiklerle gerçekleştirilen irili ufaklı birçok isyan hareketinin olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir:

1914-1921 Mirza Kuçek Han Cengeli Hareketi-Gilan

1920 Şeyh Hıyabani Ayaklanması-Tebriz

1918-26 Simko Ağa İsyanı-Urmiye

1924 Şeyh Hazal Ayaklanması-Huzistan

1946 Bağımsız Azeri Türk Devleti’nin kurulması

1945-46 Qazi Muhammed tarafından Mahabad Kürt Cumhuriyeti’nin ilanı

1979 Devrimi’nden sonra Huzistan, Kürdistan, Azerbaycan, Kuzey Horasan ve Türkmen bölgelerinde çıkan isyanlar

Bkz: Hafezeniya, s. 312.

ötesi bağlara da sahip olan Kürtler, Araplar, Türkler ve Beluciler ile merkezi hükümet arasında gerilimler olduğu görülmektedir.²⁹³

2.2.4. İran'ın Siyasal Yapısı

Büyük strateji, ulusal çıkarlar doğrultusunda belirlenen hedeflere ulaşmak amacıyla ulusal tüm unsurların seferber edildiği faaliyetler ve planlamalar bütünüdür. Bu nedenle belirlenen nihai amaçlara ulaşmak için kullanılan araçları yani ulusal unsurları, yönlendiren ve yöneten siyasi/idari yapılar büyük stratejilerin oluşum süreçlerinde ve uygulanmasında büyük rol oynamaktadırlar. Bu bağlamda devletlerin siyasi/idari yapılarının mahiyeti, kapsamı ve teşekkül süreçleri ile karar alma mekanizmaları, büyük stratejilerin belirlenmesinde büyük önem arz etmektedir.²⁹⁴ Bu bağlamda İran'ın büyük stratejisini incelemeye yönelik yapılacak çalışmalarda İran'ın devlet yapısı, anayasal kurumları, siyasi erkleri, erkler arasındaki ilişki ve koordinasyon biçimlerinin irdelenmesi gerekmektedir.

Diğer ülkelerde olduğu gibi İran'ın da dış politikasının ve büyük stratejisinin oluşum sürecinde “siyasi kurumların”, “politika yapıcılarının” ve “karar alıcıların” büyük rolü bulunmaktadır. Zira bir devletin idari yapısı ve yönetim biçimi, o devletin yürüttüğü faaliyetlerin esasını, biçimini, kapsamını ve kabiliyetlerini şekillendirmektedir.²⁹⁵ Tarihsel süreç izlendiğinde siyasal kurum ve aktörlerin konumları, görevleri ve birbirleriyle olan ilişkilerinin iç-dış politikaya çeşitli şekillerde yansımalarının olduğu görülmektedir. Devrimle birlikte “İslami ilkeler” doğrultusunda yeniden teşekkül edilen kurum, makam ve söylemler ulusal ve uluslararası konjonktürde yürütülen politikaların oluşumunda büyük rol oynamıştır. Bu minvalde İran'ın mevcut politik yapısı ve anayasal kurumlarının teşekkül süreçleri, işlevleri ve işleyişleri tam olarak irdelenmeden İran'ın büyük stratejisini değerlendirmek mümkün olmamaktadır.

²⁹³ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, ss. 252-253.

²⁹⁴ Balzacq, Thierry vd., “Is Grand Strategy a Research Program? A Review Essay”, *Security Studies*, 28 (1), 2019, ss. 61-68.

²⁹⁵ Koç, Mehmet, *İran'ın İdari Yapısı*, İran Araştırmaları Merkezi, 2021, ss. 5-6.

a. Velâyet-i Fakîh ve Çevresinde Şekillenen Kurumsal Yapı

İran’da devrimden sonra yapılan referandumla yeni rejimin niteliği belirlendikten sonra bir sonraki aşama bu rejimin muhtevası, kapsamı ve işlevini belirleyecek olan “yeni bir anayasanın” oluşturulması oldu.²⁹⁶ Yeni anayasanın niteliğinin belirlenmesine yönelik devrimin paydaşlarının farklı fikirleri bulunmaktaydı. Kimisi liberal ilkelere dayalı muasır ve seküler bir anayasa önerisinde bulunurken kimisi de İran’ın ilk anayasa tecrübesi olan “1905-1911 Meşruiyet Devrimi” sırasında hazırlanan anayasanın esas alınmasını savunmaktaydı.²⁹⁷ Hatta bu fikirler kapsamında hazırlanan taslakların olduğu ancak İslamcıların muhalefeti sonucunda rafa kaldırıldığı görülmektedir.²⁹⁸ Devrimin önderi Humeynî ise bu görüşlerden farklı olarak oluşturulacak anayasanın, aynen ilan edilen İslam Cumhuriyeti gibi İslam’ın ruhunu ve esaslarını içeren nitelikte olmasını savunmaktaydı. Bu bağlamda Humeynî önceleri birçok söyleminde ve yazılarında işaret ettiği “Velâyet-i Fakîh” teorisinin temel alınarak yeni anayasanın oluşturulmasını arzulamaktaydı.

Devrim sonrası kurumsal yapıya şeklini veren “Velâyet-i Fakîh” teorisi İran’ın siyasal yapısının omurgasını oluşturmuştur. Velâyet-i Fakîh kavramı, Şii İslam fıkhiinde bir “fâkihî” yani İslami konularda yetkin ve öncü din adamının, “*devlet idaresinin en yüksek otoritesi*” olarak kabul eden bir doktrindir.²⁹⁹ Humeynî tarafından oluşturulan bu doktrin üzerinden, İran’ın siyasal sistemi inşa edilmiştir. Velâyet-i Fakîh teorisi Şiilik içerisinde önemli bir yere sahip olan “İmamet” üzerinden şekillenen bir doktrindir.³⁰⁰

²⁹⁶ Lapidus, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi 2. Cilt*, (çev. Yasin Aktay ve Mevlüde Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 60.

²⁹⁷ İran’ın ilk anayasal macerası XX. yüzyıl başında yaşanan “Meşrutiyet Devrimi” sırasında yaşanmıştır. Gerek liberal ve batılı akımların etkisiyle olması gerekse de Şahlık rejimini kısıtlamak amacıyla yaşanan toplumsal hareketler neticesinde gerçekleşmesi bu dönemi Modern İran Tarihinin dönüm noktalarından biri yapmıştır. 1906’da anayasa ve parlamenter sistemi kabulü sonucunda Şah’ın mutlak otoritesi zayıfladı. Kısa süre sonra tekrardan otoritesini sağlamlaştıran Şah, dış güçlerin de yardımıyla 1911’de meclisi dağıtıp anayasayı askıya alarak bu dönemi sonlandırmıştır. Kısa süreli bu macera İranlıların zihin dünyasında önemli bir yer edinmiş olup ileriki safhalarda tekrar referans alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kesrevi, Ahmed, *İran Meşrutiyet Tarihi*, (çev. Mehdi Kamruz ve Hamit Zafer Kars), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2021; Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, (der. Ali Ergun Çınar), Kitabevi, 2014.

²⁹⁸ Ahin, Tahereh, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Devlet Yapısı”, *Amme İdaresi Dergisi*, 43 (2), Haziran 2010, s. 87.

²⁹⁹ Momen, Moojan, *An Introduction to Shi’i Islam*, Yale University Press, 1985, ss. 197-198.

³⁰⁰ Momen, ss. 147-149.

İslam'ın iki başat ekolü olan “Sünnilik” ile “Şiilik” arasındaki temel ayrımlardan biri “İmamet” konusudur.³⁰¹ Önde gelen anlamına gelen “*imam*” kelimesinden türetilen imamet, Şia mezhebine göre peygamberlerden sonra insanları doğru yola sevk eden, onlara “dini” ve “siyasi” rehberlik eden kişilerdir.³⁰²

Şia, evvelinden beri imamet odaklı tartışmalar nedeniyle kendi içerisinde en fazla fırkalara ayrılan mezhep konumuna gelmiştir.³⁰³ İrili ufaklı birçok kola ayrılan Şia içerisinde “İmamiyye/Caferi”, “Zeydiyye” ve “İsmailiyye” ekolleri öne çıkmaktadır. Bu üç fırka haricindeki diğer Şii fırkalar, zamanla ya tarih sahnesinden silinmişler ya da etki alanlarını kaybetmişlerdir.³⁰⁴ Günümüzde Şiiler arasında en kalabalık grup “On İki İmam/İsna Aşeriyye/İmamiyye Şiası” olarak adlandırılan Caferilerdir. Caferilik günümüzde İran'da resmî mezhep konumundadır. İran'ın haricinde Irak, Lübnan, Azerbaycan ve Bahreyn'de de nüfusun büyük çoğunluğu Caferi mezhebine mensuptur. S. Arabistan, Kuveyt, Pakistan, Tacikistan, Afganistan ve Türkiye gibi ülkelerde az sayıda da olsa Caferi mezhebine mensup kişiler bulunmaktadır.³⁰⁵ Şiilik içerisindeki bir diğer büyük fırka “Zeydiyye” ekolüdür.³⁰⁶ Zeydiler günümüzde büyük çoğunlukla Yemen'de yaşamaktadırlar. Yemen nüfusunun %40'lık kesimi Zeydi mezhebine mensuptur.³⁰⁷ Yine bir diğer Şia fırkası olan ve zamanında Karmatiler, Fatımiler gibi devletlerin resmî mezhebi olan “İsmaililik” ise günümüzde eski etkisi ve nüfuzundan

³⁰¹ İslam peygamberi Hz. Muhammed'in vefatının akabinde yerine geçecek olan meşru halefin kim olacağına yönelik ihtilaflardan doğan ve sonrasında sosyopolitik gerekçelerle dallanıp budaklanan Sünni-Şii ayrımı, etkileri günümüze kadar olaylar silsilesine neden olmuştur. Bu anlaşmazlığın temelleri, muhtevası, kapsamı ve günümüzdeki yansımalarını içeren bilgiler için bkz. Louër, Laurence, *Sünniler ve Şiiler-Bir İhtilafın Siyasi Tarihi*, (çev. Barış Özkul), İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.

³⁰² Aydın, Mehmet Akif, “İmamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 22, 2000.

³⁰³ İslam'ın iki ana ekolünden biri olan Şia, çeşitli nedenlerden ötürü kendi içerisinde farklı kola/fırkalara ayrılmıştır. Politik, sosyal, fıkhi ve kültürel sebeplerden ötürü birçok kola/fırkaya ayrılan Şia içerisindeki fırkalar için bkz: El-Kummi, El-Nevbahti, *Şii Fırkalar: Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak- Fıraku's-Şia Şii Fırkalar*, (çev. Hasan Onat vd.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004; El-Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

³⁰⁴ Eş-Şehristani, Muhammed, *Dinler ve Mezhepler Tarihi-El Milel ve'n-Nihal*, (çev. Muharrem Tan), Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 132-133.

³⁰⁵ Arıkan, Adem, “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”, *Journal of Islamic Research*, 29 (2), 2018, s. 359.

³⁰⁶ Zeydiler, Caferilerden farklı bir imamet anlayışına sahiptir. Onlara göre imamet silsilesinde 5. İmam Muhammed Bakır değil İmam Zeyd'dir.

³⁰⁷ Arıkan, s. 367.

uzak durumdadır.³⁰⁸ Günümüzde İsmaililer, belli bir yerde kümelenmiş olmayıp dünyanın çeşitli yerlerine dağılmışlardır.³⁰⁹

Klasik Şii inancına göre devlet idaresi, Hz. Muhammed'in soyundan gelen İmamlara aittir. "Ehl-i Beyt"³¹⁰ olarak addedilen On İki İmam, peygamberin hem dini hem de siyasi varisleri konumundaydı. Şia inancına göre bu kişiler masum, dokunulmaz ve ruhani şahsiyetlerdir.³¹¹ Caferilere göre imametın kabulü, imanın aslı şartlarındandır. İmamet gibi "gaybet" olgusu da Caferi ekolünde büyük öneme sahiptir. Sözlükteki anlamı kaybolma ve gizlenme olan "gaybet", Şia inancına göre son İmam Muhammed Mehdi'nin Allah'ın takdiriyle gizlenmesi, saklanması veyahut kaybolması anlamına gelmektedir. İmam Muhammed Mehdi'nin gaybeti, Caferiler nezdinde hem dini hem de siyasal otoritenin hangi merciler tarafından temsil edileceğine ilişkin bir belirsizliği

³⁰⁸ İsmaililere göre 6. İmam Cafer, ölümünden önce halef olarak oğlu İsmail'i tayin etmişti. Bu nedenle imamet silsilesi Caferi inancından farklı olarak "İmam Musa Kazım" yerine İsmail ve evlatlarına geçmiştir. İsmailiyye mezhebinin ortaya çıkışı ve temel kaideleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Daftary, Farhad, *İsmaililer*, (çev. Ahmet Fethi), Alfa Tarih, İstanbul, 2017, ss. 141-219.

³⁰⁹ Daftary, Farhad, *Şii İslam Tarihi*, (çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2016, ss. 181-184.

³¹⁰ Kelime manası olarak "ev halkı" anlamına gelen Ehl-i Beyt, Hz. Muhammed'in ailesi ve soyunu belirtmek için kullanılmaktadır. Şiilerce Ehl-i beyt şu kişilerden oluşmaktadır: "Hz. Muhammed, kızı Hz. Fatma, damadı Hz. Ali, torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile birlikte İmam olarak kabul edilen diğer dokuz kişi." Öz, Mustafa, "Ehl-i Beyt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 10, 1994.

³¹¹ İmamıyye Şiası/Caferilere göre Hz. Muhammed'in vefatında sonra, imameti kabul edilen şahsiyetler şunlardır:

1. Hz. Ali (600-661)
2. Hz. Hasan (625-669)
3. Hz. Hüseyin (626-680)
4. İmam Zeynel Abidin (658-713)
5. İmam Muhammed Bakır (677-733)
6. İmam Cafer Sadık (702-765)
7. İmam Musa Kazım (745-799)
8. İmam Ali Rıza (766-818)
9. İmam Muhammed Cevad (811-835)
10. İmam Ali Naki (828-868)
11. İmam Hasan Askeri (846- 874)
12. İmam Muhammed Mehdi (869-Gaybet)

Bu kişilerin hayatları ile ilgili ayrıntılı olarak bkz. Tabâtabâî, Allame Muhammed H., *Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia*, (çev. Kadir Akaras ve Abbas Kummi), (2. Baskı), İstanbul, Kevser Yayınları, 1999, ss. 191-216.

ortaya çıkarmış ve bu durum uzun süreli bir “otorite boşluğuna” sebep olmuştur.³¹² Caferilere göre gaybet, iki döneme ayrılmaktadır. “Gaybet-i Suğra/Küçük Saklanma-Kaybolma” olarak adlandırılan ilk süreçte gaybetten sonra son İmam, naipleri (*Nuvvab el-Erba’a/Dört Naip*) aracılığıyla halkla irtibatını sürdürmüştür.³¹³ Bu kısa süreç son naibin vefatıyla sona ermiştir.³¹⁴ Yine inanışa göre bu dönemin akabinde “Gaybet-i Kübra/Büyük Saklanma/Kaybolma” olarak adlandırılan dönem başlamıştır. Bu inanca göre *Mehdi Muntezîr* yani beklenen kurtarıcı, “Allah’ın izin verdiği bir vakitte” geri döndürülerek yeryüzünde ilahi adaleti yeniden tesis edecektir.³¹⁵ Mehdilik ekseninde temellendirilen bu inanış, klasik Şii inanışında büyük bir öneme sahiptir.

Son İmam’ın döneceği vaktin belirsiz olması nedeniyle imamet olgusu, büyük çıkmaza girmiş durumdaydı. Zira İmamlardan sonra Şii toplumuna önderlik edecek ve güncel normlara göre karar verecek bir dini ve siyasi otorite boşluğu bulunmaktaydı. İmamların yokluğunda “meşru otoritenin” kim olacağına dair belirsizlik, Şiiler ile içerisinde oldukları siyasal yapılar arasında çatışmalara sebebiyet vermiştir. Tarih boyunca hilafet d âhil Şiilerin bulundukları ülkelerdeki otoriteye boğun eğmeyen isyankâr yapılarının temelinde, İmamlar harici bir meşru otoriteyi kabul etmeme anlayışı yatmaktadır.³¹⁶ Mehdi’nin dönüşüne değin topluma kimin önderlik edeceğine yönelik bu sorun, her dönem Şii âlimler arasında farklı tartışmalara ve ihtilaflara neden olmuştur. Bu tartışmalar sonucunda Caferi ekol içerisinde farklı yöntem ve görüşlere sahip olan “Ahbari” ve “Usuli” adında iki ayrı ekol ortaya çıkmıştır.³¹⁷

³¹² İlhan, Avni, “Gaybet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 13, 1996, s. 410.

³¹³ Dabashi, Hamid, *Şiizm Bir Protesto Dini*, (çev. Belgin Çallı), Yarın Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 85.

³¹⁴ Arjomand, Said A., *The Shadow Of God And The Hidden Imam-Religion, Political Order, and Societal Change in Shicite Iran from the Beginning to 1890*, The University of Chicago Press, 1984, s. 39-42.

³¹⁵ Black, Antony, *The History of Islamic Political Thought From the Prophet to the Present*, Edinburgh University Press, 2. Baskı, 2011, s. 41.

³¹⁶ Şiiliğin protest yapısı için bkz. Dabashi, Hamid, *Şiizm Bir Protesto Dini*, (çev. Belgin Çallı), Yarın Yayıncılık, 2016.

³¹⁷ Momen, s. 220.

Ahbariler, Mehdi dönene dek fıkhi ve siyasi meselelerin çözümü için var olan kutsal kaynakların rehberliğini yeterli gören kimselerdir.³¹⁸ Ahbariler, gaybetin fazla sürmeyeceğine olan inançlarından ötürü mevcut metinler harici herhangi bir kaynak veyahut rehber gerekle duymamışlardır.³¹⁹ Ancak zamanla yaşanan dini ve politik gelişmeler beraberinde yeni problemleri getirmiş ve bu durum Ahbari ekolün sorgulanmasına ve yeni arayışlara neden olmuştur. Bu çerçevede bazı ulemalar, söz konusu sorunlara yönelik alternatif metodolojik yaklaşımlar geliştirerek ‘Usuli’ olarak adlandırılan yeni bir ekolün şekillenmesine katkı sağlamıştır. Usuliler, karşılaşılan problemlerin çözümünde yalnızca kutsal metinlerin rehberliğinin yeterli olmadığını, aklın ve içtiihadın da sürece dâhil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.³²⁰ Ahbarilere kıyasla daha cüretkâr ve rasyonel bir yol izleyen Usuliler, çağın niteliklerine uygun ortaya çıkan yeni gerçekliklere cevap verebilmek adına aklın ve içtiihadın aktif kullanımını öne çıkarmışlardır. Böylece Şii düşüncesinde dinî otoritenin kurumsallaşması ve “müçtehit” adını verdikleri üst düzey ulema ile akla dayalı bir yorumlama/içtihat geleneği ortaya çıkmıştır.³²¹

Usulilere göre müçtehitler, karar verirken salt kutsal metinlere bağılı kalmayıp mevzubahis metinlerden hareketle “içtihat” adı altında yorum ve çıkarımlarda bulunabilecek kişilerdir.³²² Usuli ekol içerisinde sistematikleşen müçtehitlik makamı, zamanla Şii fıkhi içerisinde bir konu hakkında görüşüne başvurulana üst bir merci/otorite haline geldi.³²³ Müçtehitlere geniş hareket manevrası sağlayan Usuli ekol zamanla Ahbari ekole üstün geldi.³²⁴ Usulilerin nazariyeleri doğrultusunda müçtehitlerin ortaya çıkması sonucunda ulema, sosyal ve siyasal alanda görünürlüğünü ve etkisini artırmaya

³¹⁸ Mevzubahis kutsal metinler sırasıyla: Kur’an-ı Kerim, Peygamberin Hadisleri ve son olarak İmamların sözleridir. Kılınç, Ahmet, “İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, 2008, s. 917.

³¹⁹ Yurdagör, Metin, “Ahbâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 1, 1988.

³²⁰ Moussavi, Ahmed K., “The Establishment of the Position of Marja’iyyat-i Taqlid in the Twelver-Shii Community”, *Iranian Studies*, 18 (1), 1985, ss. 36-37.

³²¹ Semahici, Abdullah, “İmamiyye Şiâsi’nin İki Ekolü Ahbâriler ve Usûliler Arasındaki Temel Farklar”, (çev. İbrahim Kutluay), *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2013, s. 138.

³²² Öz, Mustafa, “Usûliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 42, 2012.

³²³ Algar, Hamid, “Merci-i Taklid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 24, 2004, ss. 172-174.

³²⁴ Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, (çev. Celal Kanat), İstanbul, Doruk Yayınları, 2010, s. 185.

başladı. Usuli ekol, gaybet döneminin yarattığı otorite boşluğunun pratik düzeyde aşılmasına ve Şiiğin farklı coğrafyalarda değişen koşullara uyum sağlayabilmesinde merkezi bir rol oynamıştır.

İran’da Şii ulemanın siyasi ve kurumsal bir aktör olarak teşekkül süreci, “Safevî Hanedanlığı” döneminde gerçekleşmiştir. Başlangıçta Sünni olan ama siyasi gerekçelerle zaman içerisinde Şiileşen Safevî tarikatı, çok geçmeden sosyal ve ekonomik bir güce ulaşmıştır. Kısa sürede etkisini artıran Safevîler askeri bir güce dönüşmüş ve 1501 yılında “Şeyh İsmail” liderliğinde Tebriz’i ele geçirip İran tahtına oturmuşlardır.³²⁵ Bu tarihten itibaren Şeyh İsmail artık “Şâh İsmail” olmuş; Safevîler ise bir tarikattan devlete dönüşmüştür. Kendisi de Şii olan Şâh İsmail’in, Şiiliği “resmî mezhep” olarak ilan etmesiyle birlikte İran’da yeni bir dönem başlamıştır.³²⁶ İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren büyük çoğunluğu Sünni olan İran, Safevîlerin uyguladığı sistemli mezhep politikaları, baskı, tehcir, iskân vb. uygulamalar sonucunda kısa sürede Şiiğin baskın olduğu bir toplumsal ve siyasi kimliğe bürünmüştür. Yine Şâh İsmail, İran’da Şiiğin ilmî ve mezhebî temellerini güçlendirmek ve toplumsal düzeyde yaygınlığını artırmak adına farklı coğrafyalarda bulunan Şii ulemayı maddî teşvikler ve imtiyazlarla ülkesine getirmiştir.³²⁷

Şah tarafından İran’a getirilen Şii ulema, ilk dönemler onun himayesi altında olan ve onun politikalarını tatbik eden itaatkâr memurlar durumundaydı. Ancak belli bir süre devam eden ulema-monarşi ilişkisi, âlimlerin toplum nezdinde nüfuz kazanıp özerk bir konuma ulaşmasıyla birlikte biçim değiştirdi.³²⁸ Zamanla merkezi otoriteden bağımsız müstakil bir hüviyete kavuşan ulema, İran toplumu içerisinde önemli bir güç odağı haline geldi. Ancak son İmam’ın gayubeti esnasında onu temsil edecek meşru bir

³²⁵ Erdebilde bir tekkede başlayıp İran’ın saraylarını ele geçiren Safevî Hanedanlığı hakkında daha fazla bilgi için bkz: Abdi Beğ Şirazi, *Safeviler Tekmiletü’l-Ahbar*, (çev. Şerafettin Deniz ve Hasan Asadi), Bilge Kültür Sanat, (2. Baskı), İstanbul, 2021; Newman, Andrew J., *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*, I. B. Tauris, 2008.

³²⁶ Katouzian, s. 114.

³²⁷ Şah İsmail’in davetiyle İran’a gelen ulemalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hourani, Albert, “From Jabal Amil to Persia”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt: 49, Sayı: 1, 1986; Abisaab, Rula, *Converting Persia-Religion and Power in the Safavid Empire*, I. B. Tauris, Londra 2004.

³²⁸ Safevîlerle birlikte oluşturulan ulema sınıfının merkezi yönetim ile olan ilişkisine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Kartaloğlu, Habib, *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2022.

otoritenin olmaması dolayısıyla ulemanın siyasi sisteme katılımları kısıtlı olmuştur. Yine de mevcut yönetimleri mecburi ve gayrimeşru olarak gördüklerinden toplumsal sistem içerisinde nüfuzlarını artırmaya gayret etmişlerdir.³²⁹ Ulema sınıfı her ne kadar toplumsal teveccühe ve belli imkânlarla kavuşmuş olsalar da fıkhi kısıtlılıklardan ötürü bir sonraki aşama olan yönetimi ele geçirme düşüncesinden uzak durmak durumunda kalmışlardı.³³⁰ Bu siyasi kısıtlılık XX. yüzyılın ortalarına değin ulema arasında tartışılabilir dursa da ortak bir mutabakata varılamadı.

Devrimden çok önceleri ulema içerisinde yavaş yavaş öne çıkan Humeynî, 1944'te kaleme aldığı “*Keşfü'l Esrar*” adındaki risalesinde hem Şâh Rıza'nın politikalarını eleştirmekte hem de Şii fikhına yönelik bir takım değerlendirmelerde bulunmaktaydı.³³¹ Kendisi de bir Usuli müçtehid olan Humeynî, İmamların yokluğunda onların siyasi liderliğine vekâlet edecek bir makamın tesis edilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Humeynî diğerlerinden farklı düşünerek ulemanın siyasi pasifliğini, şu sözlerle sorgulamaktadır:

*“Gaybetten bu yana bin yıl geçmiştir. Bütün bu süre boyunca, İslâmî hükümler yerde mi kalmalı? Herkes, her istediğini yapmalı mıdır? Kargaşa mı hüküm sürmelidir? Resul-i Ekrem (s.a.v)'in yirmi üç yılı aşkın zahmet çektiği kanunlar sınırlı bir süre için miydi? Allah hükümlerinin icra edilmesini acaba iki yüz yıla mı sınırlamıştır?”*³³²

Humeynî aynı zamanda, din ile politika arasında bir tezatlık olduğunu ve bu nedenle birbirlerine karıştırılmaması gerektiğine yönelik fikirlere de karşı çıkmaktaydı. Ona göre bu fikirler, İslam toplumunu bilinçli bir biçimde politikadan uzak tutmak isteyen mihrakların işiydi.³³³ Muasır medeniyetlerin dayattığı yönetim biçimlerine ve seküler yapılara karşı çıkan Humeynî, idare ve ona ait tüm şeylerin İslam ile ilintili olması gerektiğini savunmaktaydı.³³⁴ Humeynî'ye göre örnek alınması gereken örnek ve uygulanması gereken ölçüt, Hz. Peygamber ve Hz. Ali dönemindeki “İslam Devleti”

³²⁹ Algar, Hamid, *İslam Devriminin Kökleri*, (çev. Çetin Demirhan), Endişe Yayınları, Ankara, 1990, s. 29.

³³⁰ Uyar, Mazlum, “Velâyet-i Fakîh'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 2, 2000.

³³¹ Daftary, *Şii İslam Tarihi*, s. 126.

³³² Humeyni, *Velâyet-i Fakîh*, İmam Humeyni'nin -ks- Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu, Tahran, Tarihsiz, ss. 35-36.

³³³ Humeyni, s. 29.

³³⁴ Takeyh, s. 249.

olmalıdır.³³⁵ 1970’de Necef’te sürgündeyken yaptığı derslerin derlemesi olan “*Velâyet-i Fakîh ya Hükümet-i İslami/İslam Fıkında Devlet*” adlı eserde İmamların siyasi varisi olacak olan Velayet-i Fakih modelini oluşturdu.³³⁶

Ulemayı siyasetin dışına iten klasik Şii anlayışına karşıt olarak bu sistemde ulema, “*veliyy fakîh*” olarak İslami kural ve kaideler doğrultusunda topluma hem dini hem siyasi olarak velayet/rehberlik edecekti. Humeyni’nin geleneklere karşıt olarak sunduğu bu pragmatist modelleme, Şia dünyasında büyük yankı uyandırdı. İran içerisinde bile fıkhi ve teorik olarak birçok açıdan muhalefete maruz kaldı. Sonunda Humeyni’nin tüm muhalefete rağmen devrim sonrası oluşturulan yeni düzenin esaslarını Velâyet-i Fakîh teorisi etrafında inşa etmiştir.³³⁷ Bu ekseninde hazırlanan yeni anayasa, 1979 Aralık ayında yapılan referandum sonucunda katılanların büyük bir çoğunluğunun kabulüyle yeni rejimin “hukuki” ve “siyasi” temellerini oluşturmuştur.³³⁸

b. Velâyet-i Fakîh Kuramının Pratiği: İran Anayasası

Bir ülkenin anayasası o ülkenin işleyişinin, idari yapısının, siyasi erklerinin oluşumunun, siyasi yapılar arasındaki ilişkilerinin, vatandaşların hak, ödev ve yükümlülüklerinin yer aldığı ilkeler bütünüdür.³³⁹ İran İslam Cumhuriyeti’nin büyük stratejisini değerlendirmek için karar alma mekanizmalarını şekillendiren anayasal sistemini iyi tahlil etmek gerekmektedir. Devrimden sonra Velâyet-i Fakîh doktrini çerçevesinde şekillenen rejim anayasası, yoğun geçen tartışmalar ve bazı zümrelerin boykotlarına rağmen yapılan referanduma katılanların %99’unun onayıyla kabul edildi.³⁴⁰ Bunun sonucunda İran, “demokrasi” ile “teokrasi”, “halkın sesi” ile “hakkın sesi”, “insan hakları” ile “ilahi hakların” bir karması olacak şekilde hibrit bir anayasaya

³³⁵ Humeyni, s. 37-38.

³³⁶ Humeyni’nin Velâyet-i Fakîh kapsamında fikirlerini derlediği eser için bkz: Humeyni, *İslam’da Devlet (Velâyet-i Fâkih)*, çev. Ahmed Hüseyinoğlu, Ehl-i Beyt Yayıncılık, İstanbul, 2021.

³³⁷ Takeyh, ss. 250-253.

³³⁸ Garthwaite, s. 238.

³³⁹ Gözler, Kemal, *Hukukun Temel Kavramları*, (20. Baskı), Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2022, ss. 32-34.

³⁴⁰ Halkın Mücahitleri ve Ulusal Cephe referanduma katılmazken; “Azeri”, “Kürt” ve “Belucilerin” yaşadığı bölgelerde sandığa katılım diğer bölgelere kıyasla geride kaldı. Bkz: Abrahamian, s. 220.

kavuştu.³⁴¹ İlerleyen dönemlerde anayasa, karar alma mekanizmasını daha etkin kılmak ve çağın gereklerine uyum sağlamak için 1989'da kısmi olarak revize edilse de halen büyük oranda kuruluşta yer alan devrimci ilkelere bağlı durumdadır.³⁴² Değişikliğe uğrayarak son halini alan anayasada giriş bölümünden sonra 14 kısım ve 177 madde bulunmaktadır. İslami ve devrimci ilkelere göre dizayn edilmiş anayasa içerisindeki bölümler şöyledir:

- **Giriş**
- **Birinci Bölüm:** Genel İlkeler
- **İkinci Bölüm:** Devletin resmî dili, takvim ve bayrak
- **Üçüncü. Bölüm:** Temel Haklar
- **Dördüncü. Bölüm:** Ekonomik ve Mâli İşler
- **Beşinci Bölüm:** Milli Egemenlik Hakkı ve Bundan Kaynaklanan Güçler
- **Altıncı Bölüm:** Yasama
- **Yedinci Bölüm:** Şuralar/Konseylar
- **Sekizinci Bölüm:** Rehberlik Makamı
- **Dokuzuncu Bölüm:** Yürütme
- **Onuncu Bölüm:** Dış Politika
- **On birinci Bölüm:** Yargı
- **On ikinci Bölüm:** İletişim Araçları
- **On üçüncü Bölüm:** Milli Egemenlik Yüksek Konseyi
- **On dördüncü Bölüm:** Anayasanın Gözden Geçirilmesi

İran Anayasası içerisinde rejimin temel esasları, dayanak noktaları, ödev ve yükümlülükleri, geleceğe yönelik tahayyülü, siyasi ve idari yapısı gibi pek çok konu bulunmaktadır. Anayasada yer alan maddeler rejimin siyasi ve idari yapısını oluştururken, siyasi ve idari yapı da İran'ın büyük stratejisini oluşturmaktadır. Anayasanın giriş bölümünde Velâyet-i Fakîh modeline vurgu yapılarak İslami kural ve

³⁴¹ Abrahamian, s. 214.

³⁴² Keddie, ss. 260-261.

kaideler çerçevesinde toplumun sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik unsurları belirtilmektedir.³⁴³ Daha sonra aynı bölüm içerisinde “devrimin gelişim süreci”, “ulusun ödediği bedel”, “İslami yönetim ilkeleri”, “Velâyet-i Emr/Devlet Başkanlığı”, “kadının toplumdaki yeri”, “siyasal erkler” ve “milletin temsilcilerine” yer verilmektedir.³⁴⁴

Anayasanın ilk maddesinde yer aldığı şekliyle İran’ın yönetim biçimi “İslam Cumhuriyeti” olarak belirlenmiştir.³⁴⁵ Bu bağlamda yönetimin tüm unsurları ve dayanak noktası, kutsal kitap Kur’an-ı Kerim’de emredilen ölçüler çevresinde şekillenmiştir. Bu husus anayasadaki tüm kararların üstünde tutulmuştur.³⁴⁶ Yine anayasaya göre devletin resmî dini “İslam”; resmî mezhebiyse “İmamiyye Şiası/Caferilik” olarak ilan edilmiştir.³⁴⁷ Ancak Ehli Kitap sayılan Zerdüş, Yahudi ve Hristiyan vatandaşların da ibadet özgürlüğü ve dini eğitimleri anayasal olarak güvence altına alınmıştır. Benzer şekilde her ne kadar resmî mezhep olarak Caferilik belirtilmiş olsa da diğer İslam mezheplerinin mensuplarının kendi inanç ve usullerine göre inançlarını yaşayabilmeleri için gereken hukuki altyapı, anayasa tarafından düzenlenmiştir.³⁴⁸ Yine anayasaya göre resmî dil olarak “Farsça” belirlenmiştir. Farsçanın haricinde farklı etnisitelerin de kendi anadillerinde basın, yayın ve eğitim faaliyetlerinde bulunmalarına izin verilmiştir.³⁴⁹ Yeni rejimin bu ve benzeri maddelerle farklı etnik ve azınlık gruplarının haklarını anayasal güvence altına alması, bu kesimlerin rejime yönelik aidiyet duygularını pekiştirmeyi amaçladığını göstermektedir. Zira aksi takdirde bu grupların ötekileştirilip sistem dışına itilmesi beraberinde siyasi, ekonomik, sosyal ve hukuki sorunları da beraberinde getirecektir.

Egemenlik kavramı da anayasa kapsamında tartışılan bir diğer konu olmuştur. Egemenliğin millete ait olduğu “Cumhuriyet” kavramına anayasada sık sık vurgular yapılsa da mevzubahis egemenliğin tamamen halkın iradesine dayanmadığı açıkça ifade

³⁴³ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası: Giriş Metni.

³⁴⁴ A. g. m.

³⁴⁵ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 1.

³⁴⁶ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 4.

³⁴⁷ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 12.

³⁴⁸ A.g.y.

³⁴⁹ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 15-16.

edilmiştir.³⁵⁰ Anayasaya göre “*Egemenlik Allah’a aittir*” ifadesine değinilerek halkın seçimler yoluyla karar alma süreçlerine kısmi katılımına yer verilmiştir.³⁵¹ Bunların yanı sıra anayasada “değiştirilemez” olarak belirtilen birçok hususa da yer verildiği görülmektedir. Bu kapsamda “yasaların ve kuralların İslami hüküm ve ilkelerle çelişmemesi”, “anayasa ile kurulan İslami düzen”, “devlet lideri konumunda olan Rehberlik makamı”, “ümmete önderlik etme vazifesi”, “yapılan seçimlerin halk oyuna tabi olması gereği”, “İran’ın resmî dini ve mezhebine” dair maddeler değiştirilemez olarak sayılmışlardır.³⁵² İran Anayasası, siyasal yapının işleyişini, idari ve yönetsel yapıyı ve başta “Rehber” olmak üzere büyük stratejinin belirlenmesinde rol oynayan makamları da net bir şekilde tanımlamaktadır.

c. Veliyy-i Fakîh/Rehber

Veliyy-i Fakîh/Rehber, İran İslam Cumhuriyeti içerisinde bulunan tüm kurum ve kişilerin bağlı olduğu mutlak otorite pozisyonundaki kişidir. Ayetullah Humeynî’nin şekillendirdiği ve anayasayı üzerine inşa ettiği Velâyet-i Fakîh modelinin uygulayıcısı olan “Rehber”, İran’ın hem siyasi hem de ruhani lideri konumundadır. Bu özellikleri nedeniyle Rehber, İran’ın büyük stratejisinin ana tasarlayıcısı ve uygulayıcısıdır.³⁵³ Kendisine büyük vazifeler ve sorumluklar yüklenen Rehber’in tanımı anayasada şöyle yapılmaktadır: “*İmam Mehdi’ni zuhuruna değin İran İslam Cumhuriyeti’nde Velâyet-i Emr/Devlet Başkanlığı ve Ümmetin Önderi konumunda olan Rehberlik makamı adaletli, takvalı, cesur, becerikli, feraset sahibi, olaylar karşısında temkinli ve tedbirli olan akliselim bir fakihin uhdesindedir.*”³⁵⁴

Anayasa, Veliyy-i Fakîh’e geniş kapsamlı yetkiler tanımaktaydı. Rehber bir yandan devletin ulusal ve uluslararası politikalarını belirlerken diğer yandan da askeri,

³⁵⁰ Sinkaya, Bayram, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyasal Yapı ve Yönetim”, *Ortadoğu Siyasetinde İran*, (ed. Türel Yılmaz ve Mehmet Şahin), Platin Yayınları, Ankara, 2011, s. 19.

³⁵¹ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 56.

³⁵² İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 177.

³⁵³ Kazemzadeh, Masoud, “The Sources of the Middle East's Crises and American Grand Strategy”, *Comparative Strategy*, 37 (1), 2018, s. 60.

³⁵⁴ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 5

idari ve bürokratik hiyerarşiyi yönetmekteydi.³⁵⁵ Anayasaya göre Rehberin başlıca görev ve yetkileri şöyledir.³⁵⁶

- “İran İslam Cumhuriyeti’nin genel politikasını belirlemek
- Belirlenen genel politikanın doğru bir şekilde icrasına nezaret etmek
- Savaş, barış ve genel seferberlik ilan etmek
- Halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanına mazbata vermek ve gerekli durumlarda Cumhurbaşkanını azletmek
- Af kararı almak
- Anayasa Koruyucular Konseyi üyeleri, yüksek yargı üyeleri, devlet Radyo-Televizyon Kurulu Başkanı, Genelkurmay Başkanı ve üst düzey komutanlar, İslam Devrimi Muhafızları Başkumandanı makamlarının tayini, istifasının kabulü ve azledilme yetkisi
- Siyasi erkler arasında koordinasyonu sağlamak ve ihtilafları çözmek
- Siyasi sistem içerisinde tıkanıklık olduğu zaman Düzenin Yararını Teşhis Konseyi aracılığı ile sorunları çözmek”

İran İslam Cumhuriyeti’nde Rehberlik makamının ilk sahibi, şüphesiz ki devrimin ve akabinde kurulan rejimin önderi olan “Ayetullah Humeyni” olmuştur. Humeyni’nin 1989 yılında ölümünün ardından yerine seçilen Ali Hamaney de halen bu makamda görevini sürdürmektedir.³⁵⁷

Şekil 9’da görüldüğü üzere dini ve siyasi otorite sahibi olarak belirlenen Rehber’e bağlı birçok makam bağlıdır. Rehber, anayasal sistem içerisindeki tüm kurumların ve siyasi organların üzerinde yer almakla birlikte ve geniş yetkilere de sahiptir.³⁵⁸ Anayasada yer alan kurum ve makamlar, hem “İslami ve devrimci ilkelere” hem de “Rehberin tartışılmaz otoritesine” bağlı kılınmıştır. Anayasada birbirinden müstakil olarak “kuvvetler ayrılığı” ilkesi benimsenmiştir. Yasama, yürütme ve yargı olarak

³⁵⁵ Abrahamian, s. 214.

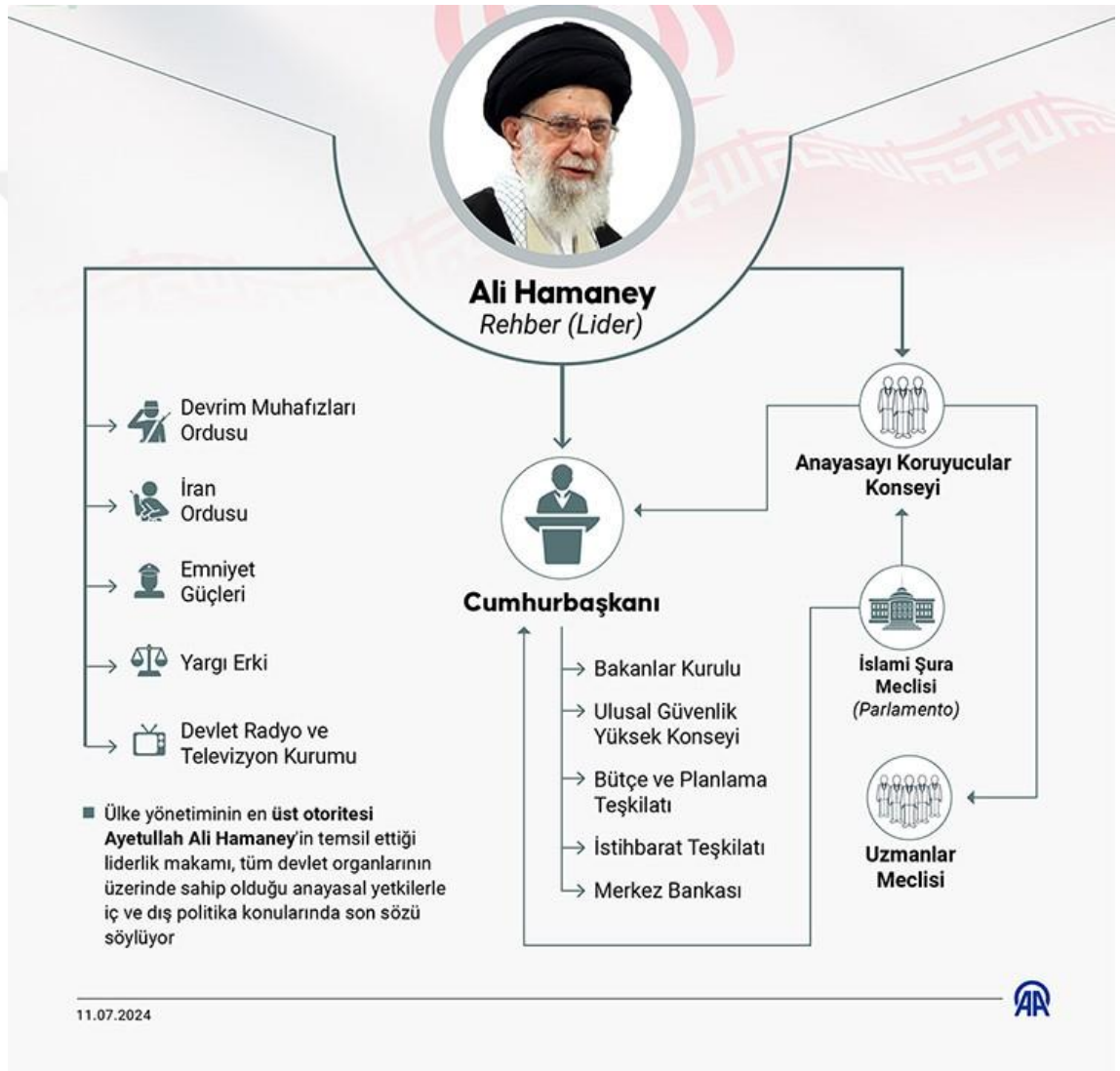
³⁵⁶ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 110

³⁵⁷ Milani, Muhsin M., “Humeyni’den Hamaney’e Velayet-i Fakih Kurumunun Değişimi”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. Fatih Topaloğlu), 2004, s. 190.

³⁵⁸ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 57.

belirtilen bu kuvvetlerin her biri Rehber'in denetimine tabi kılınmıştır.³⁵⁹ Bu bağlamda anayasaya göre Rehberlik makamı öncülüğünde olmak üzere “Yasama erki” Meclis-i Şurâ-yı İslami/İslami Danışma Meclisi'ne, “Yürütme erki” Cumhurbaşkanlığı makamı ve alt paydaşlarına, “Yargı erki” ise adil mahkemelere bırakılmıştır.

Şekil 9: İran'da Rehber ve Çevresinde Şekillenen Siyasal Yapı



Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/reformist-cumhurbaskanina-hazirlanan-iran-da-mutlak-yetkiler-lider-hamaney-de/3272081> (02.02.2025)

³⁵⁹ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 57

Görüldüğü üzere müesses nizam içerisinde büyük bir role sahip olan Rehber, İran İslam Cumhuriyeti'nin askeri, idari, siyasi, iktisadi ve güvenlik politikalarının oluşumunda başat rol oynamaktadır. Rehber ve rehberlik ile ilintili olan kurumların yapısı, kapsamı ve karar alma mekanizmaları iç politika da olduğu gibi İran'ın dış politikası ve büyük stratejisinin oluşumunda da birincil konumdadırlar. Anayasaya göre Rehberin kontrol ve denetiminde olan makamlar şunlardır:

Yasama

İran'da yasama yetkisini uhdesinde bulunduran ve devrimden önceki adıyla “Milli Danışma Meclisi” olan meclis, devrimden sonra diğer tüm Şâh bakiyesi kurumlar gibi gözden geçirilerek yeniden inşa edilmiştir. Yeni adıyla “Meclis-i Şurâ-yı İslami/İslami Danışma Meclisi” olan parlamento, anayasaya göre kanun koyucu esas merciidir.³⁶⁰ İlk etapta 270 milletvekilinden oluşan meclis, daha sonradan ülkedeki nüfus artışı göz önünde bulundurularak kapasitesi 290'a çıkarıldı.³⁶¹ Dört yılda bir doğrudan yapılan seçimlerle iş başına gelen mecliste azınlıklara da temsiliyet hakkı verilmiştir. Mecliste “Musevî”, “Zerdüşti” ve “Asuri-Keldanilere” birer milletvekili hakkı tanınırken “Ermeni” azınlığa da İran'ın kuzey ve güney bölgelerinden birer adet olmak üzere toplamda iki milletvekili hakkı tanınmıştır.³⁶²

Meclis içerisinden çıkan yasalar denetlenmek üzere “Anayasa Koruyucular Konseyi'nin” onayına gönderilir. Konsey meclisten gelen yasaların İslami ilkelere, rejimin yararına ve anayasaya uygun olup olmadığını kontrol eder.³⁶³ Konsey tarafından makbul görülmeyen yasalar tekrardan meclise gönderilir. Meclis bu vetoyu kabul etmeyip yasa üzerinde diretirse iki kurum arasında ortaya çıkan bu pürüzün giderilmesi için “Düzenin Yararını Teşhis Konseyi” devreye girer. Bu bağlamda bazı mühim ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel meselelerde yasama gücünün halkoyu ile gerçekleştirilmesine imkân tanındığı görülmektedir. Ancak referandum öncesi kararın

³⁶⁰ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 58

³⁶¹ Yegin, Abdullah, *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA, İstanbul, 2013, s. 56.

³⁶² İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 64

³⁶³ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 93.

meclisteki vekillerin minimum üçte ikisinin imzasıyla alınması gerekmektedir.³⁶⁴ İran İslam Cumhuriyeti'nin en güçlü anayasal kurumlarından olan Meclis'in yasama harici de mühim vazifeleri bulunmaktadır. Gensoru, güvenoyu ve soru önergeleri ile Yürütme ve faaliyetlerine yönelik denetim ve gözetim hakkı meclisin asli görevlerindendir.³⁶⁵ Yine meclisin Cumhurbaşkanı kabinesine güvenoyu vermek, gerekli şartlar doğrultusunda cumhurbaşkanını azletmek, hükümet bütçesini onaylamak, ülke içerisinde gerçekleşen tüm faaliyetlerin araştırma ve soruşturma yetkisi de bulunmaktadır. Rehberin kontrolünde uluslararası protokol, faaliyet ve anlaşmaların onaylanması, dış borç alınıp verilmesi de meclisin bir diğer vazifelerindendir.³⁶⁶

İran'da Meclis Başkanlığı görevini son iki dönemdir “Muhammed Bakır Kalibaf” yürütmektedir.³⁶⁷

Yürütme

Anayasaya göre Yürütme, direkt olarak Rehberin uhdesine bırakılan konular haricinde “Cumhurbaşkanlığı” makamına bırakılmıştır.³⁶⁸ Rehberlik makamından sonraki en yüksek otorite olan Cumhurbaşkanı, “yürütmenin başı” ve anayasanın icracısıdır. Dört yılda bir yapılan açık seçimlerle göreve başlayan Cumhurbaşkanı ülkenin idaresinden, iç ve dış politikasından sorumlu kişidir. Yasalara göre bir kişi “üst üste iki dönem” Cumhurbaşkanı olabilmektedir. Bir dönem Yürütme içerisinde “Başbakanlık” makamı da yer almış olsa da 1989 değişiklikleriyle bu makam lağvedilmiştir. Siyasal sistem içerisindeki çokbaşlılığı sona erdirmek maksadıyla Başbakanlık makamının kaldırıldığı görülmektedir.³⁶⁹

³⁶⁴ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 59.

³⁶⁵ Sinkaya, s. 21.

³⁶⁶ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 70-90.

³⁶⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-muhafazakar-siyasetci-kalibaf-yeniden-meclis-baskani-secildi/3232606>

³⁶⁸ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 60.

³⁶⁹ Ahin, s. 90.

İran siyasal sistemi, hem Rehberlik hem de Cumhurbaşkanlığı makamının olması nedeniyle “düalist bir görünüme” sahiptir. Rehberin öncülüğünde oluşturulan bu siyasi, yapı kimi yorumculara göre “*kuvvetler ayrılığı*” yerine “*kuvvetler parçalılığı*” olarak ifade edilmektedir.³⁷⁰ Rehber “devlet başkanı” pozisyonundayken, Cumhurbaşkanı ise “hükümet başkanı” konumundadır. Bu durum zaman zaman siyasal krizlere yol açmaktadır. Anayasa ve müesses nizamın beklentisi, halkoyu ile seçilen Cumhurbaşkanı ve onun oluşturduğu hükümetin, mutlak itaatle “*Rehberin belirlediği istikamet*” doğrultusunda politika izlenmesidir. Anayasaya göre Cumhurbaşkanı, yetki ve sorumlulukları bakımından millet ve onun iradesi olan Meclise bağlı olmasının yanında Rehberle karşı da sorumludur.³⁷¹

Göreve atamasından azline kadar Rehber’in kontrolünde olan Cumhurbaşkanları, daha aday adaylık sürecinden itibaren Rehber’in gözetimi ve denetiminden geçmek zorundadırlar. İlk aday olmak için Rehberle bağlı olan AKK’nin onayından geçmesi gereken şahıslar, seçimleri kazanmaları durumunda da Rehber’in elinden mazbata almaktadırlar. Bir başka husus ise görev süresi dolan Cumhurbaşkanları tekrar aday olmak isterlerse, bir kez daha AKK’nin onayından geçmelidirler. Bu aşamada eski yönetim karneleri doğrultusunda değerlendirilen şahısların, önceki dönemlerinde Rehber ile aralarında çekişme olmuşsa aday olmalarına izin verilmemektedir. Bu durum cumhurbaşkanlarını rejim ve onun koruyucusu olan Rehber ile uyumlu çalışmaya zorlamaktadır.

8. Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi’nin geçirdiği helikopter kazası sonucunda ölmesinin ardından yapılan 2024 İran seçimlerinde seçilen “Mesud Pezeşkiyan”, 9. Cumhurbaşkanı olarak görevini sürdürmektedir.³⁷²

Yargı

³⁷⁰ Oğuz, Sami ve Çakır, Ruşen, Hatemi’nin İran’ı, (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44.

³⁷¹ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 122.

³⁷² <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-secimi-kazanan-reformist-pezeskiyan-ulkenin-9uncu-cumhurbaskani-oldu/3267629>

Yargı erki anayasada, bireysel ve toplumsal hakların korunması maksadıyla İslami ilke ve kurallara uygun kurulan “adli mahkemelere” bırakılmıştır.³⁷³ Rehberlik makamı ile Yargı arasındaki ilişki, Yasama ve Yürütme erklerine göre daha içiçe geçmiş bir organik yapıya sahiptir. Bu durum anayasada şöyle geçmektedir: “*Rehber yargı işlerine vakıf, idareci niteliklerine haiz, aklıselim ve adaletli bir müçtehide, yargı erkinin başı olarak atamasını yapar. Bu kişi, Yargı erkinin en yüksek temsilcisidir.*”³⁷⁴ Ataması, azli ve istifasının kabulü Rehber’in uhdesinde olan “Yargı Başkanı”, Ayetullah seviyesindeki ulema arasından beş yıllığına seçilir. Bu kişiler görev süresi bittikleri zaman tekrardan Rehber’in inisiyatifıyla beş yıl daha görevlerine devam edebilirler.³⁷⁵

Anayasada Yargı erkinin belirlenen asli vazifeleri şunlardır: “Hukuki anlaşmazlıkları gidermek, suçluların soruşturulup cezalandırılmak, davaların görüşülmesi ve çözüme bağlanması, kamusal adaletin sağlanması ve yargı usulünde kontrol ve denetim.”³⁷⁶ İran yargı sisteminin kendine has bazı özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki savcılık makamının olmamasıdır. Hâkimler, aynı zamanda diğer ülkelerdeki savcılarının görevlerini de üstlenmektedir. Bir diğer özellik ise farklı yetki ve sorumluluklara sahip mahkemelerin varlığıdır. Halkın idareye yönelik şikâyetlerini incelemek için “İdari Adalet Divanı”, kolluk ve askeri güçleri soruşturmak için “Askeri Mahkemeler”, müesses nizama ve Rehberlik makamına olan sözlü ve fiili eylemleri yargılamak için “Devrim Mahkemeleri” ve son olarak ulemaya dair suçları incelemek için kurulan ve Rehberlik makamına bağlı olan “Özel Ulema Mahkemeleri” bulunmaktadır.³⁷⁷

Yargı erkinin başkanlığını 2021 yılından itibaren “Hüccetü’l İslam Hüseyin Muhsini Ejei” yürütmektedir.³⁷⁸

³⁷³ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 61.

³⁷⁴ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 157.

³⁷⁵ Koç, s. 18.

³⁷⁶ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 156-157.

³⁷⁷ Sinkaya, s. 28.

³⁷⁸ <https://iramcenter.org/yargi-erki-baskani-gulam-huseyin-muhsini-ejei-kimdir-2177>

Anayasa Koruyucular Konseyi

Ülkemizdeki Anayasa Mahkemesi'ne benzer niteliklerde olan “Anayasa Koruyucular Konseyi”, anayasanın korunması ve Mecliste alınan kararların İslami ilkelere ve kanunlara uygunluğunu denetleyen kurumdur.³⁷⁹ 12 üyeden oluşan konseyin “altı fakîh/hukukçu üyesi” Rehber tarafından direkt olarak atanırken diğer “altı sivil uzman üye” ise Yargı organının başı tarafından önerilen adaylar arasından Meclis'in seçimiyle belirlenmektedir. Seçilen kişilerin görev süresi altı yıldır.³⁸⁰ Meclis tarafından çıkarılan kanunların şer'i olarak uygunluğunu konseydeki “dini nitelikli milletvekilleri” denetlerken, Anayasa'ya olan uygunluğu ise “tüm milletvekillerinin” oyları sonucunda belirlenir.³⁸¹

Konseyin bir diğer görevi ise ülkede yapılacak olan seçimlerde “aday olmak isteyen şahısların uygunluğunu” denetlemektir. Cumhurbaşkanı ve Milletvekili seçimlerine aday olmak isteyen kişiler, konseyin denetiminden geçmeleri zorunludur.³⁸² Aday adaylarının rejime olan bağlılıkları ile dini ve politik yeterliliklerini inceleyen konseyin kararları doğrultusunda seçime girecek kişiler belirlenmektedir. Seçimlerin ve dolayısıyla ülkenin politik geleceğinin kaderini belirleyen konsey, bugüne dek birçok kritik karara imza atmıştır. Konsey şimdiye kadar, kurucu lider Humeynî'nin torunu “Hasan Humeynî” ile eski cumhurbaşkanlarından “Rafsanjani”, “Hâtemi” ve “Ahmedinejad” gibi seçkin ve toplumda bilinirliği yüksek kişilerin seçimlerde tekrardan aday olmalarını veto etmiştir.³⁸³

Konseyin başkanlığını 1992 yılından beri görevde olan 99 yaşındaki “Ayetullah Ahmed Cenneti” yürütmektedir.³⁸⁴

³⁷⁹ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 91-94

³⁸⁰ Yeğin, s. 57.

³⁸¹ Oğuz ve Çakır, s. 40.

³⁸² Koç, s. 11.

³⁸³ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-anayasayi-koruyucular-konseyi-kararlariyla-secimlerin-kaderini-belirliyor-ve-katilimin-dusmesine-yol-aciyor/3239746>

³⁸⁴ Koç, *İran'da Devlet Yapısı Ve Temel Kurumlar-I Devrim Rehberliği*, s. 13.

Düzenin Yararını Teşhis Konseyi

Bir danışma kurulu olarak inşa edilen bu konseyin asli vazifesi AKK ile Meclis arasında oluşabilecek anlaşmazlıkları gidermek, Rehber'in ihtiyaç duyduğu konularda danışmanlık yapmak ve sistem içerisinde yaşanan tikanlıkları açmaktır.³⁸⁵ Anayasanın ilk halinde olmayan bu kurum, politik iklimde görülen gereksinimler doğrultusunda bizzat Ayetullah Humeynî'nin yönlendirmesiyle 1988'de kurulmuştur.³⁸⁶

Her beş senede bir Rehber tarafından atanan kişilerden oluşan konsey içerisinde hem siyasal sistem içinden ve hem de dışından gelen üyeler bulunmaktadır. 51 kişilik konseyde “üç siyasi erkin başındaki kişiler”, “AKK üyeleri”, “Genelkurmay Başkanı”, “MGYK Genel Sekreteri”, “ilgili bakanlık temsilcileri” ve “meclis komisyon başkanları” bulunmaktadır. Bu tüzel kişiliklerin haricinde konsey içerisinde 13 ulema ve 25'de sivil üye yer almaktadır. Konsey devletin sosyal, iktisadi ve askeri politikalarının belirlenmesi ile devletin genel idaresinde oluşabilecek aksaklıkları giderip kurumlar arası koordinasyonu sağlamakla vazifelidir. Bu nedenle konsey hem Rehber'in karar alma süreçlerinde ve hem de İran siyasal sisteminde kritik bir role sahiptir.³⁸⁷

Uzmanlar Meclisi

İran siyasal sistemi içerisinde iki farklı Uzmanlar Meclisi olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, devrimin akabinde yeni rejim anayasasını hazırlamak için oluşturulmuştur. Humeynî'nin direktifleri doğrultusunda bu meclis tarafından hazırlanan taslak metni, yapılan referandum sonucunda “İran İslam Cumhuriyeti Anayasası” olmuştur. Daha sonra ise bu meclis dağıtılarak aynı isimle 1982'den itibaren yeni bir meclis oluşturulmuştur. Bu yeni meclisin asli görevi ise siyasi ve dini lider olan Rehber'in seçimine yönelik süreçleri yürütmesi olmuştur.³⁸⁸ Mevcut Rehberin ölümü, istifası veyahut azli durumunda yerine gelecek kişiyi belirlemek bu meclisin

³⁸⁵ Anayasa md. 112

³⁸⁶ Yeğin, s. 59.

³⁸⁷ Koç, Mehmet, İran'da Devlet Yapısı Ve Temel Kurumlar-I: Devrim Rehberliği, İran Araştırmaları Merkezi, 2017, s. 9.

³⁸⁸ Oğuz ve Çakır, s. 41.

sorumluluğundadır. Yine aynı şekilde görev başındaki Rehber'i denetlemek ve gerekli hallerde azlini sağlamak da meclisin görevlerindendir.³⁸⁹ Doğrudan halk tarafından 8 yılda bir seçilen bu şuranın üye sayısı, her bir milyon kişiye bir kişi olacak şekilde belirlenmektedir.³⁹⁰ Bu şura anayasada belirtilen kurallar çerçevesinde adaylara yönelik bir tatbikat yürüterek adaylar arasında uygun niteliklere sahip olan kişiyi rehber olarak tayin eder.³⁹¹ Mevzubahis süreç İran'da şu ana dek yalnız bir kez yaşanmış ve Ayetullah Humeyni'nin 1989'daki ölümünün ardından toplanan şura tarafından "Ayetullah Seyyid Ali Hamaney" yeni rehber olarak seçmiştir.³⁹²

Uzmanlar Meclisinin başkanlığını 2024 yılından itibaren 94 yaşındaki "Ayetullah Muvahhidi Kirmani" yürütmektedir.³⁹³

Milli Güvenlik Yüksek Konseyi

Milli Güvenlik Yüksek Konseyi/MGYK, anayasada tanımlandığı biçimiyle *"İran'ın ulusal çıkarlarını sağlamak, İslam devrimini ve ülkenin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini korumak amacıyla"* belirli aralıklarla Cumhurbaşkanı'nın liderliğinde bir araya gelen bir danışma kuruludur.³⁹⁴ Rehberlik makamının gözetiminde İran'ın siyasetine, güvenlik stratejilerine ve dış politikasına yön veren konseyin üyeleri şunlardır.³⁹⁵

- Her üç siyasal erkin(yasama, yürütme ve yargı) başkanları
- Rehber tarafından bizzat atanan iki temsilci
- Genelkurmay Başkanı
- Dışişleri Bakanı

³⁸⁹ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 107-109

³⁹⁰ Uzmanlar Meclisi'nin şu anki mevcut sayısı 88 kişidir.

³⁹¹ Yegin, *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*, s. 58.

³⁹² Sinkaya, s. 25.

³⁹³ <https://tr.mehrnews.com/news/1917094/%C4%B0ran-da-Uzmanlar-Meclisi-ba%C5%9Fkan%C4%B1-belli-oldu>

³⁹⁴ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 176

³⁹⁵ Koç, s. 13.

- İçişleri Bakanı
- İstihbarat Bakanı
- Plan ve Bütçe Teşkilatı Başkanı
- Gerekli hallerde ilgili bakanlar
- Arteş ve İDMO kuvvetlerinin en üst dereceli komutanları

MGYK'nin asli görevi, İran'ın uluslararası sistem içerisinde karşı karşıya kaldığı meydan okumalara karşı bir "eylem planı" oluşturmaktır. İran'ın büyük stratejisinde önemli bir yere sahip olan MGYK, Rehberlik makamının belirlediği genel politikalar çerçevesinde "savunma ve güvenlik politikalarının" tartışıldığı, şekillendiği ve oluşturulduğu yerdir. Rehber tarafından atanan temsilcilerden biri olan MGYK Sekreteri, İran'ın güvenlik bürokrasinin en tepesindeki isimdir. MGYK sekreteri, ulusal güvenliğe dair politikaların yürütülmesinde aktif bir şekilde rol oynamaktadır. Örneğin konsey sekreterinin, Ahmedinejad ve Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde gerçekleştirilen nükleer görüşmelerde "baş müzakereci" olarak görev yaptığı da görülmektedir.³⁹⁶ Belli periyotlarla toplanan konseyde alınan kararlar, Rehberin onayı olmadan yürürlüğe girmemektedir. Konseyde görüşölüp Rehber tarafından onaylanan kararlar, tüm siyasi kurumlar için bağlayıcı niteliktedir.

Konseyin sekreterliğini 2023 yılından itibaren Tuğamiral "Ali Ekber Ahmediyan" yürütmektedir.³⁹⁷

İran İslam Cumhuriyeti Yayın Kurumu

1979 Devrimi'ne giden süreçte ses kasetleri, dağıtılan bildirgeler ve diğer basın-yayın faaliyetleri kitleleri harekete geçirme ve yönlendirme hususunda büyük roller oynamıştı. Modern dünyada toplumlar üzerinde büyük dönüştürücü etkilere sahip olan kitle iletişim araçları, haberleşmenin yanı sıra bazı rejimler tarafından kendi tabanlarını konsolide etmek, propaganda faaliyetleri yürütmek ve kitleleri harekete geçirmekte

³⁹⁶ <https://www.unitedagainstnucleariran.com/government-institution/supreme-national-security-council-snsc>

³⁹⁷ <https://iramcenter.org/yeni-atanan-iran-mgyk-genel-sekreteri-tugamiral-ali-ekber-ahmediyan-kimdir-2380>

sıklıkla başvurulanan yöntemlerden olmuştur.³⁹⁸ Medya ve iletişim araçlarının toplum üzerindeki etkisini stratejik bir biçimde ele alan Humeynî devrimi kitlelere benimsetmek, toplumsal seferberlik, siyasal meşruiyet ve muhaliflere karşı tabanını konsolide etmek için basın-yayın organlarını etkin bir şekilde kullanmıştır.³⁹⁹

Devrimden sonra adı “Sazman-i Seda ve Simaa-ye Cumhuriye İslamiyye İranî/İran İslam Cumhuriyeti Yayın Kurumu/IRIB” olarak yeniden inşa edilen kurum, anayasada şu şekilde tanımlanmaktadır:

*“İran İslam Cumhuriyeti Radyo ve Televizyonunda İslami esaslar ve ülkenin çıkarlarına riayet edilerek ifade ve düşünce özgürlüğünün sağlanması gerekir. İran İslam Cumhuriyeti'nin Radyo ve Televizyon Kurumunun başkanını atamak ve azletme yetkisi Rehberlik makamının uhdesindedir. Bu kurum Cumhurbaşkanı, Yargı Başkanı ve Meclisten her birini temsilen ikiye kişiden oluşan bir konsey tarafından denetlenecektir. Kurumun politikaları, yönetimi ve denetimi kanun tarafından belirlenir.”*⁴⁰⁰

Kuruma bağlı olarak faaliyet gösteren “İran Resmî Haber Ajansı/IRNA”, Farsçanın yanı sıra İngilizce, Türkçe, Azerice, Almanca, Fransızca, Arapça, Urduca, Rusça, İspanyolca yayınlar yapmaktadır.⁴⁰¹ Kurum bünyesinde faaliyet gösteren devlet kanallarında dini, siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel programların yapıldığı örülmektedir. Kurum bünyesinde 8'i ulusal 33'ü de eyalet bazlı yayın yapan 41 TV kanalı ile bir o kadar da bölgesel radyo kanalı bulunmaktadır. Bunların yanı sıra yurt dışına yayın yapan 8 uluslararası TV kanalı ve 25 dilde yayın yapan 13 radyo kanalı bulunmaktadır.⁴⁰² Bu yurtdışı yayınlarıyla kurum, İran'ın bölgede halklar nezdinde yürüttüğü yumuşak güç ve kamu diplomasisinde önemli roller oynamaktadır.

Basın-yayın organları İran'ın iç-dış politikada kullandığı en önemli ideolojik aygıtların başında gelmektedir. Bu nedenle rejimin “medya ve kitle iletişim araçları”

³⁹⁸ Aydemir, Emrah, *Dış Politikada Yumuşak Güç ve Medya*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 159-161.

³⁹⁹ Pahlavi, Pierre, “Understanding Iran's Media Diplomacy”, *Israel Journal of Foreign Affairs*, 6(2), 2012, s. 22.

⁴⁰⁰ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 175.

⁴⁰¹ <https://tr.irna.ir/>

⁴⁰² Ayrıntılı liste için bkz: Özkan, Hülya; Rigiderakhshan, Mohammad, “İran'da Televizyon Yayıncılığının Tarihsel Gelişimi”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 13, ss. 202-203.

üzerinde ciddi bir kontrolü bulunmaktadır.⁴⁰³ Devlet tekeline olan iletişim ve yayın organlarının özelleştirilmesine karşı çıkılması, internet erişimine kısıtlama getirilmesi ve uydu yayınlarının izlenmesinin yasaklanması gibi uygulamaların varlığı devlet nezdinde medyaya verilen özeni göstermektedir.⁴⁰⁴ Hâtemi döneminde yeni bir kanun çıkarılarak medya üzerindeki baskının azaltılması hedeflenmiş olsa da bu kanun Rehber Hamaney'in sert tepkisiyle karşılaşmıştır.⁴⁰⁵ Hamaney bu yasa çalışmalarını “*basının kitleler üzerindeki etkisi, atom bombasından bile daha tehlikelidir*” diyerek engellemiştir.⁴⁰⁶ Yine Hamaney ilerleyen zamanlarda da kitle-iletişim araçlarının rejimin aleyhine kullanılabilecek hale gelmemesi konusunda sert uyarılarda bulunmuştur.

Kurum Direktörü olarak 2021 yılından itibaren “Peyman Cebelli” görev yapmaktadır.⁴⁰⁷

2.2.5. İran'ın Askeri Yapısı

Silahlı kuvvetler, bir ülkenin büyük stratejisinin esas unsurlarından olan ülke bekasının korunmasında rol oynayan asli güçlerdir. Orta Doğu'da politik, iktisadi ve sosyokültürel dinamikler sebebiyle geçmişten bugüne ordular, bulundukları ülkelerin siyasal mekanizmaları içerisinde merkezi bir role sahip olmuşlardır.⁴⁰⁸ İran özelinde Orta Doğu'nun hemen hemen tüm devletlerinde ordu, siyasal sistem içerisindeki konumuyla her dönem kendinden söz ettiren başat aktörlerden olmuştur. Bölgedeki devletlerin askeri yapıları incelendiğinde görülecektir ki, bu yapıların salt güvenlik aktörlerinden ziyade siyasal hayatın bir parçası konumundadırlar. Ordular kimi zaman rejimin kurucusu ve istikrarının teminini üstlenen başat aktör olurken kimi zaman da

⁴⁰³ Yegin, *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*, s. 75.

⁴⁰⁴ Özkan ve Rigiderakhshan, ss. 204-205.

⁴⁰⁵ Cleveland, s. 579.

⁴⁰⁶ Koç, s. 14.

⁴⁰⁷ <https://tr.mehrnews.com/news/1897564/%C4%B0ran-da-yeni-Radyo-Televizyon-Kurumu-Ba%C5%9Fkan%C4%B1-belli-oldu>

⁴⁰⁸ Zürcher, Eric J., *Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, (çev. Tanju Akad), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

milliyetçi ve seküler ideolojilerin bayraktarlığını yapan başat unsurlardır. Bilhassa monarşilerde ve otoriter birçok rejimde ordu, rejimin mevcudiyetini ve muhafazasını sağlayan en önemli güçtür.⁴⁰⁹

XX. yüzyıl İran siyasal tarihine bakıldığında yönetimden hoşnutsuz halk kitleleri ile siyasal elitler arasında duran başat gücün “ordu” olduğu görülmektedir. Zira Pehlevi hanedanlığı döneminde iktidar, toplumsal konsensüsten ziyade “baskı ve cebre” dayanmaktaydı. Bu dönemde “ordu” ile “monarşi” arasında organik bir bağ bulunmaktaydı.⁴¹⁰ Pehleviler döneminde rejimle en çok özdeşleşen ve en öne çıkan kurum şüphesiz hep ordu olmuştur.⁴¹¹ Nitekim ordu, Pehlevi rejiminin muhafazası ve sürekliliğini sağlayan ana güç olmuştur. Tüm hanedanlık dönemi içerisinde bütçeden aslan payı da her zaman rejimin “medâr-ı iftihar” olan ordunun silahlanması ve modernize edilmesine ayrılmıştır.⁴¹² Böylelikle İran ordusu, bölgenin en modern ve güçlü ordularından biri haline gelmişti.⁴¹³

Devrimden sonraki süreçte diğer kurumlar gibi ordu da geniş çaplı bir dönüşüme tabi tutuldu. İlk aşamada ordu içinde eski rejime bağlılığı kesin olan subaylar, idamlar ve ihraçlarla tasfiye edildi. Şâh’ı koruyan saray muhafızları birimi ve eski rejimin muhalefeti bastırmak için kullandığı kötü şöhretiyle ünlü İstihbarat Birimi “SAVAK” ivedilikle lağvedildi.⁴¹⁴ Mevcut ordu üzerinde bir yandan İslami ilkeler doğrultusunda yoğun endoktrinasyon faaliyetleri yürütülürken diğer yandan rejime sadık yeni bir silahlı güç oluşturma çabasına girildi. Bu bağlamda bizatihi Humeynî’nin talimatıyla, devrimin hemen akabinde Mayıs 1979’da “*Sipah-i Pâsdârân-i İnkılâbî İslamî*” yani “*İslam Devrimi Muhafızları Ordusu*” kuruldu.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Bölge politikalarında orduların rolüne dair daha fazla bilgi için bkz: Cronin, Stephanie, *Armies and State-Building in the Modern Middle East: Politics, Nationalism and Military Reform*, I. B. Tauris, 2014; Kurt, Veysel, *Ortadoğu’da Ordu ve Siyaset*, SETA, İstanbul, 2017.

⁴¹⁰ Cleveland, ss. 333-334.

⁴¹¹ Garthwaite, s. 214.

⁴¹² Abrahamian, s. 166.

⁴¹³ Ward, Steven R., *Immortal-A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, 2009, s. 211.

⁴¹⁴ Abrahamian, s. 227.

⁴¹⁵ Alfoneh, Ali, *Iran Unveiled: How the Revolutionary Guards Is Turning Theocracy into Military Dictatorship*, The AEI Press, 2013, s. 6.

Ulusal güvenliğin sağlanması için oluşturulan yeni güvenlik aygıtlarıyla İslami ve devrimci ilkelere bağlı yeni bir askeri sistem inşa edildi. Yeniden inşa edilen silahlı kuvvetlerin temel vazifesi rejimin mevcudiyetini, ülkenin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak oldu.⁴¹⁶ Ülke savunmasını üstlenen “Arteş’ten” şehir ve kırsal alanlarda asayiş sağlayan “kolluk kuvvetlerine”, rejimin muhafazasını sağlayan “Devrim Ordusu’ndan” gönüllü milislerden müteşekkil Besiç’e değin güvenlikle ilintili tüm birimler anayasada direkt olarak Rehber’e bağlanmıştır. Bu kurumların başındaki üst rütbeli tüm personellerin ataması, azli ve istifasının kabulü “başkomutan” payesine de sahip olan Rehber’in yetkileri arasındadır.⁴¹⁷ Silahlı güçlerin komuta kademesinin yanı sıra uygulanacak taktik-stratejiler, alınacak güvenlik önlemleri ve verilecek kritik kararların hepsinde Rehber’in onayına başvurulmaktadır.⁴¹⁸

Rehber’in yetki ve uhdesinde ülkenin güvenliğini ve rejimin sürekliliğini sağlamakla görevli olan silahlı kuvvetler içerisinde “İran Ordusu/Arteş” ve devrimden sonra kurulan “İslam Devrimi Muhafızları-İDMO” adıyla öne çıkan iki paralel unsur bulunmaktadır.⁴¹⁹ Anayasanın giriş metninde bu kuvvetlerin varoluş gayesi şöyle açıklanmaktadır:

*“Ülkenin savunma kuvvetlerinin kurulması ve donatılmasında, temel ölçüt olarak iman ve İslami öğretinin ilke edinilmesine dikkat edilmelidir. Buna göre, İran İslam Cumhuriyeti Ordusu ve İslam Devrim Muhafızları Birlikleri bu hedefe uygun olarak örgütlenecektir. Onlar sadece ülkenin sınırlarını korumaktan değil, Allah yolundaki cihat etmekten de mesuldürler. Bu anlamda yeryüzünde Allah’ın kanunlarının egemenliğini genişletmek için çalışacaklardır.”*⁴²⁰

a. İran İslam Cumhuriyeti Milli Ordusu/Arteş

İran silahlı kuvvetleri, içerisinde birbirinden ayrı iki askeri kurumun bulunduğu “düalist bir yapıya” sahiptir. Bu kurumlardan ilki “Arteş” olarak adlandırılan İran İslam Cumhuriyeti Milli Ordusu’dur. İran’a yönelik değerlendirmeler içerisinde paydaşı

⁴¹⁶ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 143

⁴¹⁷ Anayasa, md: 110.

⁴¹⁸ Koç, s. 12.

⁴¹⁹ Foltz, s. 111.

⁴²⁰ Anayasa Giriş Metni, “Öğretiye Göre Ordu”

İDMO'ya göre arka plana atılsa da Arteş, İran'ın güvenlik politikalarında önemli bir yere sahiptir. Ülke sınırlarının ve bütünlüğünün muhafazasından sorumlu olan Arteş, konvansiyonel becerilerle donatılmış düzenli bir ordudur.⁴²¹ Arteş içerisinde dört ana kuvvet bulunmaktadır. Bunlar “Kara Kuvvetleri”, “Deniz Kuvvetleri”, “Hava Kuvvetleri” ve güncel gerekliliklerle kurulan “Hava Savunma Kuvvetleridir.”⁴²² Kendi içerisinde bağımsız bir komuta kademesine ve kaynaklara sahip olan Arteş, direkt olarak Rehber'e bağlıdır.

Devrime giden süreçte toplumsal hareketi baskılamak için Şâh, Arteş'e oldukça güvenmekteydi. Gösterileri bastırmak için sahaya inen askerler protestolarda birçok kişiyi öldürmüştü; bu durum krizin tırmanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda yaşanan olaylar neticesinde Şâh, ülkeden kaçmak durumunda kalmıştır. Şâh'ın firarından sonra Humeynî, “*Arteş milletimizin emrinde değildir. Tahran'daki ABD askeri danışmanlarının talimatlarını takip ederek Şâh'ın elinde bir baskı aracı olmuştur. Bu aşağılayıcı davranışa son verin.*” diyerek orduya çağrıda bulunmuştur. Nihayetinde Humeynî'nin çağrıları karşılık bulmuş ve Arteş Yüksek Konseyi, “hükümet ile devrimciler arasında yaşanan çatışmalarda tarafsız kalınacağını” ilan ederek kışlalarına çekildiler.⁴²³ Ordu birliklerinin geri çekilmesiyle devrim başarıya ulaştı. Devrimden sonra “karşı devrim” endişesi ile Arteş içerisinde geniş çaplı bir tasfiye başlatılmış ve ilk etapta Şâh'a bağlılığı ve işlediği suçlar kesin olan birçok üst düzey subay idam edilmiştir.⁴²⁴ Arteş içerisindeki bir grup subay tarafından 9 Haziran 1980'de gerçekleştirilen ve başarısızlıkla sonuçlanan “Nojeh Darbe Girişimi”, devrim liderlerinin Arteş'e yönelik kaygılarını daha da derinleştirdi.⁴²⁵ Tasfiye ve dönüşüm süreci hızlanan Arteş, kısa sürede İslami ve devrimci ilkeler doğrultusunda değişime ve dönüşüme tabi tutuldu.⁴²⁶

⁴²¹ Anayasa, md: 143

⁴²² Aryan, Hossein, “The Artesh: Iran's Marginalized and Under-Armed Conventional Military”, *The Artesh: Iran's Marginalized Regular Military*, Middle East Institute Viewpoints, 2011, s. 47.

⁴²³ Hassan-Yari, Houchang, “The Artesh and Revolution”, *The Artesh: Iran's Marginalized Regular Military*, Middle East Institute Viewpoints, 2011, s. 29.

⁴²⁴ Hassan-Yari, s. 30.

⁴²⁵ A.g.y.

⁴²⁶ Aryan, s. 46.

Devrimin diğer paydaşları olan TUDEH, HMÖ ve Ayetullah Beheştî gibi isimlerin orduyu tamamıyla lağvetme çağrılarına rağmen Humeynî, orduyu tamamen dağıtmaktan kaçınmıştır. Çünkü Humeynî, ordunun tamamıyla tasfiye edilmesi durumunda İran'ın saldırılara açık hale geleceğinden endişelenmekteydi. Çok geçmeden Irak'ın İran'a saldırması, Humeynî'yi haklı çıkaracak ve bu savaş Arteş için önemli bir imtihana neden olacaktı.⁴²⁷ Yeni rejime sadakatini ispatlama şansı elde eden Arteş, savaş esnasında önemli roller üstlendi. Her ne kadar subayların birçoğu tasfiye edilmiş ve yeni emir-komuta zinciri tam olarak dizayn edilmemiş olsa da Arteş, rejimin diğer unsurları ile birlikte işbirliği içerisinde Irak'a karşı ülke savunmasında büyük işler başarmıştır.

Arteş, İslami rejimin ilk günlerinden bu yana belli başlı gerekçelerle İDMO'ya göre ikincil planda bırakılmıştır. Arteş, her ne kadar devrimin hemen sonrasında gerekli tasfiyelere uğramış ve akabinde İslami-devrimci ilkelere göre yeniden dizayn edilmiş olsa da “sahip olduğu kurumsal kimlik” ve “halk nezdindeki itibarı” sebebiyle, bazıları tarafından olası bir siyasal değişimde büyük rol üstlenebilecek bir aktör konumunda görülmektedir. Örneğin kırk yılı aşkın süredir varlığını sürdüren rejime karşı yöneltilen en büyük meydan okumalardan olan “Yeşil Hareket”⁴²⁸ esnasında Arteş, muhalifler tarafından değişimin muhatabı olarak görülmüştür. 2009'da gerçekleştirilen seçimlere hile karıştırıldığına yönelik iddialar sonucunda yaşanan protestolar, geniş halk kitlelerin katılımıyla birden rejime yönelik büyük bir meydan okumaya dönüşmüştü. Tahran yönetimi, Yeşil Hareket olarak adlandırılan bu toplumsal hareketi “batı piyonu”, “din karşıtı” ve “hain” bir güruhun başını çektiği bir kalkışma olarak ilan etti. Rejime göre göstericiler, özgürlük ve demokrasi kisvesi adı altında İslam'a ve onun temsilcisi olan nizama saldırmaktaydılar.⁴²⁹ Arteş'in bu olaylar sırasında diğer aktörlere nazaran takındığı ılımlı tavır, “sistem içerisinde çatlak” yorumlarına yol açmıştır.⁴³⁰

⁴²⁷ Alfoneh, Ali, “Eternal Rivals? The Artesh and the IRGC”, *The Artesh: Iran's Marginalized Regular Military*, Middle East Institute Viewpoints, 2011, s. 32.

⁴²⁸ Yeşil Hareketin nedenleri, sonuçları ile rejim ve kamuoyundaki yansımaları için bkz: Dabashi, Hamid, Iran, *The Green Movement and the USA: The Fox and the Paradox*, Zed Books, Newyork 2010.

⁴²⁹ Alfoneh, s. 33.

⁴³⁰ Yeşil Hareket esnasında Arteş'in pozisyonu hakkında daha fazla bilgi için bkz: Aman, Fatemah, “Living with the Artesh's Green Sympathies”, *The Artesh: Iran's Marginalized Regular Military*, Middle East Institute Viewpoints, 2011, ss. 16-19.

Rakamsal olarak İDMO'nun üç katı büyüklüğünde⁴³¹ olsa da sahip Arteş, günümüzde İran güvenlik mekanizmasının periferisinde yer almaktadır. Her ne kadar ülke savunmasında önemli bir yetkinliğe ve role sahip olsa da Arteş, ülke dışında gerçekleştirilen operasyon ve faaliyetlerde yer almamaktadır.⁴³² İDMO'ya kıyasla siyasi güç çevrelerinde daha az krediye ve nüfuza sahip olan Arteş, milli bütçeden gelen payda da İDMO'ya göre daha dezavantajlı bir konumdadır. Fakat tüm ayrımcılıklara rağmen Arteş sistem içerisinde kendine has bir yere sahiptir. Ordunun sahip olduğu kurumsal kimlik, devrim sonrası maruz kaldığı ayrımcılık ve politik meselelerden uzak duruşu halk nezdinde Arteş'i ayrı bir yerde konumlandırmaktadır. Rejim muhalifleri ise olası bir değişim sürecinde Arteş'in, tarafsız bir tutum izleyerek ülkenin bütünlüğünü muhafaza edecek bir denge unsuru olarak görmektedir.⁴³³ Yine ABD öncülüğündeki Batılı ülkeler Devrim muhafızlarına yönelik büyük çaplı yaptırımlarda bulunurken Arteş bu yaptırımlardan çoğu kez uzak tutulmaktadır. Tüm bunlara rağmen Arteş, beklentilerin aksine geçmişe bir özlem duymadığı gibi karşı darbe hayali de kurmamaktadır. Devrimden bu yana geçen 45 yılda Arteş büyük ölçüde dönüşümünü tamamlayarak İran içerisindeki önemli güvenlik aygıtlarından biri haline gelmiştir. Orduda şu an görevli olan pek çok personel, devrimden sonraki siyasi atmosfer ve ideolojik öğreti içerisinde doğan kişilerdendir. Nihayetinde Arteş, İran'ın güvenlik aygıtlarında yer alan diğer unsurlarla uyumlu bir şekilde çalışarak İran rejiminin sürekliliğini ve ülkenin bağımsızlığını sağlayan kurumlardan biri haline gelmiştir.

b. İslam Devrimi Muhafızları Ordusu/İDMO

İran silahlı kuvvetleri içerisinde ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olan “İslam Devrimi Muhafızları Ordusu”, anayasadaki belirtildiği şekliyle müesses nizamın muhafazası ve iç-dış politikada rejimin çıkar ve menfaatlerinin sürdürülmesini sağlamakla görevli olan bir diğer silahlı oluşumdur.⁴³⁴ Arteş'e yönelik şüpheler ve ordu içerisinde gelecekte bir

⁴³¹ Yaklaşık olarak İDMO içerisinde 125.000 askeri personeli bulunurken Arteş'in 350.000 civarı askeri personeli bulunmaktadır: Ostovar, Afshon, *Vanguard of the Imam-Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guards*, Oxford University Press, 2016, s. 5.

⁴³² Aryan, a.g.m., s. 48.

⁴³³ <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iranin-cift-basli-askeri-sisteminde-catlak-isaretleri/1871830>

⁴³⁴ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde: 150

“karşı darbe ihtimalini” ortadan kaldırmak için devrim öncesi ve esnasında önemli roller üstlenen “paramiliter milis gruplar”, Humeynî’nin talimatıyla bir araya getirilerek İDMO’yu oluşturdular.⁴³⁵ Esas görevi Velâyet-i Fakîh’e dayalı rejimi korumak ve devrimin ideolojisini başka ülkelere yaymak olan İDMO’nun başlıca sorumlulukları şunlardır:⁴³⁶

- “Devrim karşıtları ile silahlı mücadele etmek
- Askeri personelin askeri, dini, ideolojik, ahlaki ve siyasi eğitimini sağlamak
- İran’ın diğer silahlı güçleri ile uyumlu çalışmak
- Yabancı devletlerin saldırılarına karşı mukavemet göstermek
- Rehberlik makamının liderliğinde ezilen halkların özgürlük ve bağımsızlık mücadelelerini desteklemek
- Ülkenin gelişim ve kalkınmasında üstüne düşen vazifeleri yapmak”

İDMO, devrimden sonraki süreçte asayişin sağlanması ve merkezi otoritenin kurulması için karşı devrimciler, muhalifler ve ayrılıkçı gruplarla mücadele büyük roller üstlenmiştir. İran-İrak Savaşı sırasında belli cephelerde büyük yararlılıklar gösteren İDMO, zamanla sistem içerisinde yükselmeye başladı. 1982’de Rehberlik makamının uygun görmesi sonucunda Devrim Muhafızları, bağlı olduğu Savunma Bakanlığı’ndan bağımsız olarak kendi bakanlığına sahip oldu. Paramiliter milislerden bir orduya daha sonra ise kendine ait müstakil bir bakanlığa sahip olan İDMO, İran güvenlik aygıtı içerisindeki gücünü gittikçe artırmıştır. İlerleyen aşamada Humeynî, Eylül 1985’de yayınladığı kararname ile Arteş’e paralel şekilde İDMO’nun da kendine has hava, kara ve deniz kuvvetleri kurmasına da imkân tanıdı.⁴³⁷ Kuvvet komutanlıklarının yanında gönüllülerden milislerden müteşekkil *Besiç* ile uluslararası alanda faaliyet gösteren *Kudüs Gücü* de İDMO bünyesinde bulunmaktadır.⁴³⁸

Her ne kadar sınır güvenliği Arteş’in, ülke içi asayiş polis ve jandarmanın görev alanında olsa da İDMO’nun da bu alanlarda görev ve sorumluluklarının olduğu görülmektedir. İDMO, ülke içerisinde rejime yönelik olabilecek muhalif olayların bastırılmasında önemli görev ve sorumluluklara sahiptir. Olası muhalif girişimleri engellemek için başkent Tahran’da iki adet, diğer eyaletlerde de birer adet olmak üzere

⁴³⁵ Takeyh, s. 243.

⁴³⁶ Yegin, *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*, s. 65.

⁴³⁷ Ostovar, s. 85.

⁴³⁸ Ostovar, s. 146.

toplam otuz bir şubeye sahiptir.⁴³⁹ Bu duruma benzer şekilde Ardeş'in yetki alanına girmesi gereken belli bölgelerde de İDMO'nun görevlendirildiği görülmektedir. "Belucistan", "Kürdistan", "Huzistan" ve "Batı Azerbaycan" gibi kendine has dinamikleri ve hassasiyeti olan sınır bölgelerindeki eyaletlerde güvenlik, tamamıyla İDMO tarafından sağlanmaktadır.⁴⁴⁰ Askeri faaliyetlerinin yanında istihbarat faaliyetleri de yürüten İDMO içerisinde üç ayrı istihbarat kurumu yer almaktadır. Şâh dönemi istihbarat kurumu olan SAVAK'ın devrimden sonra dağıtılmasından sonra istihbarat faaliyetlerini yürütmek için Humeynî tarafından "VEVAK" adında yeni bir İstihbarat Bakanlığı kuruldu.⁴⁴¹ VEVAK haricinde İDMO içerisinde yer alan diğer istihbarat kurumları şunlardır:

- Devrim Muhafızları İstihbarat Teşkilatı/Sâzmân-ı Ittlât-ı Sipâh
- Devrim Muhafızları İstihbarat Koruma Teşkilatı/Sâzmân-ı Hifâzât-ı Ittlâat-ı Sipâh
- Devrim Muhafızları'nı Koruma Teşkilatı/Sâzmân-ı Hifâzât-ı Sipâh⁴⁴²

Şekil 10'da da görüldüğü üzere İran içerisindeki en aktif ve nüfuzlu oluşumlarından olan İDMO, iç politikada da özgün bir ağırlığa sahiptir. İlk etapta rejimin korunması amacıyla oluşturulan milis güçleri zamanla İran siyasal mekanizması içerisinde de özgün bir ağırlığa kavuşmuştur. Rehber ile arasında organik bağ olan İDMO, karar alma süreçlerinden seçimlere, halk gösterilerinden iç-güvenliğe birçok alanda Rehber'in sahadaki en büyük temsilcilerinden olmuştur. 1999 öğrenci protestoları ve 2009'daki halk gösterilerinin bastırılmasında yine İDMO ve alt bileşenleri büyük rol oynamıştır. Yine benzer reflekslerle Rafsancani, Hatemi ve Ruhani gibi liberal cumhurbaşkanlarının reformist politikalarına, karşı en büyük muhalefet İDMO kanadından gelmiştir. Hükümet bileşenlerinden olan ve sözde Savunma

⁴³⁹ Alfoneh, s. 51.

⁴⁴⁰ Aryan, s. 48.

⁴⁴¹ İran İstihbarat Bakanlığı bünyesinde 16 koordinatörlük bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla şöyledir: Güvenlik, Casuslukla mücadele, Yurt Dışı, Koruma, Sağlık, Politik, Stratejik Çalışmalar ve İlişkiler, Eğitim, Araştırma, Arşiv-Belge, İşgücü, İdari ve Mali İşler, Parlamenter, Ekonomi, Kültürel ve Teknoloji. İran'ın istihbarat faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/istihbarat-arastirmalari-merkezi/i-ran-i-stihbarat-servisleri-ve-calisma-yontemleri>

⁴⁴² <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iran-devrim-muhafizlari-devletine-donusebilir/737775>

Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren İDMO'nun, belli dönemlerde hükümete nota verecek cürete sahip olması, İran siyasetindeki ağırlığını göstermektedir.⁴⁴³ 2005 seçimlerinde Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı olması ile birlikte İDMO, İran siyasal hayatında ağırlığını daha da artırmıştır.⁴⁴⁴

İDMO'nun askeri ve politik gücünün yanı sıra büyük bir ekonomik gücü de erişmiş durumdadır. İDMO'nun İran ekonomisinin %30'luk kadar bir kısmını kontrol ettiği düşünülmektedir. İDMO'nun başta enerji ve inşaat sektörü olmak üzere ülke sathında çeşitli alanlarda faaliyet gösteren pek çok kuruluş, şirket ve büroları bulunmaktadır. Örneğin İDMO bünyesinde faaliyet gösteren “Hatem el-Enbiya” adlı mühendislik firması, İran genelinde birçok alt ve üst yapı çalışmasını üstlenmektedir. Şimdiye dek bu kuruluşun demiryolu, baraj, yol, köprü, hidroelektrik tesis vb. birçok projeyi yaptığı bilinmektedir.⁴⁴⁵ Yine petrol ve gaz projeleriyle öne çıkan “Sadra İran Denizcilik Sanayi Şirketi”, havayolu firması “Mahan Airlines”, telekomünikasyon alanında faaliyet gösteren “Etemad Mobin” ve finans ve bankacılık sektöründe etkili olan “Ensar Bank” gibi kuruluşlar da İDMO'ya bağlı şekilde faaliyet göstermektedir.⁴⁴⁶

Devrimden sonra nizamın koruyuculuğunu üstlenmek için kurulan İDMO, zamanla salt bir askeri güç olmanın ötesinde rejimin ideolojik sürekliliğini ve siyasal istikrarını muhafaza eden başat aktör haline gelmiştir.⁴⁴⁷ İDMO iç politikada müesses nizamın koruyuculuğunu üstlenirken dış politikada ise vekil güçlerin kontrol ve yönetimi, caydırıcılığın oluşturulması ve bölgesel etkinliğin artırılması yoluyla İran'ın büyük stratejisinin hayata geçirilmesinde merkezi bir rol üstlenmektedir.

⁴⁴³ Sinkaya, Bayram, “İran’da Asker–Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları’nın Yükselişi”, *Ortadoğu Etütleri*, Ocak 2010, Cilt: 1, Sayı: 2, ss.122-129.

⁴⁴⁴ Fekri, Amir A., *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, haz. Sait Çakır, İstanbul, Mızrak Yayınları, 2011, s. 223.

⁴⁴⁵ Ostovar, ss. 146-147.

⁴⁴⁶ Aslan ve Yasin, s. 17.

⁴⁴⁷ Sherrill, Clifton W., “Why Iran Wants The Bomb And What t Means For Us Policy”, *Nonproliferation Review*, 19(1), 2012, s. 42.

Şekil 10: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu

İran'da güvenlik, siyaset ve ekonominin merkezindeki güç: Devrim Muhafızları Ordusu

İran'da 1979'daki devrimden sonra İran Ordusu'ndan ayrı olarak rejimi korumak amacıyla oluşturulan Devrim Muhafızları Ordusu, salt askeri bir güç olmasının ötesinde ekonomik ve siyasi alan üzerinde de hakimiyet kurmuş bir kurum olarak dikkati çekiyor



Besic birimi hariç yaklaşık olarak **150 BİN KİŞİDEN** oluştuğu tahmin ediliyor



AYETULLAH HUMEYNI'NİN talimatıyla 5 Mayıs 1979'da kuruldu

Bir halk milis gücü olarak **İran Devrimi'nin ardından rejimin güvenliğini** sağlamak amacıyla teşkil edildi

DEVİRİM MUHAFAZLARI ORDUSU



Kara, hava, deniz kuvvetlerinin yanı sıra **Kudüs Gücü ile Besic adı verilen gönüllü milis** teşkilatından oluşuyor

İran'ın balistik füze gibi stratejik programlarını yürüten Devrim Muhafızları, **300 ila 3 bin kilometre menzilde** balistik füzelere sahip

MİLİS GÜCÜ BESİÇ
Besic, Devrim Muhafızları bünyesinde Irak savaşı sırasında Humeyni'nin seferberlik ilanı ile kuruldu. Savaş durumunda **3 MİLYON KİŞİYİ aşan bir güce** sahip

DEVİRİM MUHAFAZLARININ EKONOMİK GÜCÜ

İRAN EKONOMİSİNDE BİR DEV ŞİRKET: HATEMUL ENBİYA YAPI KARARGAHI



14 Aralık 1989'da **HAMANEY'İN** talimatıyla kuruldu

Yaklaşık 5 bin yüklenici firmayla iş birliği yapan şirkette, **150 binden fazla kişinin** istihdam edildiği belirtiliyor

DEVİRİM MUHAFAZLARI ORDUSU'NUN DİĞER BÜYÜK ŞİRKETLERİ

- Mahan Air,
- Ensar Bankası,
- Oryantal Oil Kış,
- Kaim Yapı Karargahı

Ülke genelinde sahip olduğu şirketler ve ekonomideki rolü nedeniyle ülkede **"ekonomik tekel"** oluşturduğu gerekçesiyle eleştiriliyor

İRAN SİYASETİNİN KONTROL KOLLARI

Muhafızlar, doğrudan **ALİ HAMANEY'**den emir alıyor

Adeta **İran ordusunun üstünde bir ordu olan** Devrim Muhafızlarının bünyesindeki **Kudüs Gücü**, ülkenin dış politikasında önemli rol sahibi

İran'ın Irak, Afganistan ve Suriye politikasının **Kudüs Gücü komutanlığına** 1998'de getirilen Tümgeneral **Kasım Süleymani** tarafından yönlendirildiği belirtiliyor

10.04.2019

Anadolu Ajansı

Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-guvenlik-siyaset-ve-ekonominin-merkezindeki-guc-devrim-muhafizlari-ordusu-/1447800> (03.03.2025)

2.2.6. İran'ın Yeni Rejim Paradigması

İran'ın yeni rejim paradigması, Şii İslam'ın-Velâyet-i Fakîh modelinin politik alandaki uygulanmasına dayanan, devletin İslami kural ve kaidelere göre yönetilmesi gerektiğini savunan teokratik bir yapıdır. Bu paradigma Cumhuriyetçi ve Teokratik unsurların birbirleriyle harmanlandığı “düalist” bir biçimdedir. Siyasal sistem içerisinde “Cumhurbaşkanı, Parlamento üyeleri, yerel yönetimler” vb. gibi halk tarafından seçilen cumhuriyetçi unsurların yanı sıra “Rehberlik, Anayasa Koruyucular Konseyi, Uzmanlar Meclisi” vb. gibi meşruiyeti dini/mezhebi saiklere dayanan ve halkın iradesinin üstünde olan teokratik nitelikteki yapılar bulunmaktadır.⁴⁴⁸ 1979'da İran'da yaşanan devrim, genel olarak Pehlevilerin hoyrat ve yozlaşmış yönetimi dolayısıyla iç ve dış politikada yaşanan sosyal, iktisadi ve politik krizlerin toplumsal dışavurumuydu. Ancak İran devrimi türdeş hareketlerden ayrı olarak tarihsel bir örneklem olarak kalmayıp kendine has dinamikleri ile birlikte konjonktür içerisinde büyük yankılara sebep oldu. İran'da gerçekleşen olaylar salt bir ülkenin rejimini değiştirmekten çok daha fazlası olarak bulunduğu bölgenin kaderini de derinden etkiledi. Humeynî önderliğinde kurulan İslami yönetim, bölgesel denklemleri yeniden şekillendirdi. Siyasal İslam'ın İran'da iktidara gelmesi, hem eylemsel hem de söylemsel olarak bölgedeki monarşilere rakip bir siyasi alternatifi ortaya koydu.⁴⁴⁹ Monarşi ve cumhuriyetten ayrı olarak tasarlanan bu yeni paradigma Humeynî tarafından şöyle açıklanmaktadır:

“İran'ın yönetim tarzı Velâyet-i Fakîh'e dayalı bir İslami hükümet biçimidir. Bu yönetim biçiminde, egemenlik yalnızca Allah'a aittir ve yasa O'nun emridir. Yüce Elçi (s.a.v.) ve halefleri de dâhil olmak üzere herkes, her şeye gücü yeten ve yüce olan Allah tarafından vahyedilen ve Kur'an'ın dili ve en yüce elçi tarafından açıklanan yasaya tabidir ve sonsuza dek öyle kalacaktır. İslami hükümet ile anayasal monarşiler ve cumhuriyetler arasındaki temel fark şudur: Bu tür rejimlerde halkın temsilcileri veya hükümdar yasama işleriyle meşgul olurken, İslam'da yasama gücü ve kanun koyma yetkisi tamamen Yüce Allah'a aittir. Hiç kimsenin yasama hakkı yoktur ve İlâhi Yasa Koyucunun yasası dışında hiçbir yasa uygulanamaz. Kur'an-ı Kerim ve Sünnette var olan İslami kanunlar bütünü, Müslümanlar tarafından kabul edilmiş ve onlar tarafından itaate layık olarak kabul edilmiştir. Oysa bir cumhuriyette veya anayasal monarşide, insanların çoğunluğunun temsilcisi olduğunu iddia edenler, istedikleri her şeyi yasa olarak onaylayıp tüm nüfusa dayatmaktadır.”⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Sherrill, s. 31.

⁴⁴⁹ Cronin, s. 23.

⁴⁵⁰ Khomeini, *Revolution and Islam: Writings and Declarations of Imam Khomeini*, (ed. Hamid Algar), Routledge, 2002, ss. 55-56.

Bu yeni rejim paradigması içerisinde tartışılan en önemli konulardan biri Rehber'in siyasal sistem içerisindeki konumu olmuştur. Teoriye göre İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal yapısından yönetim biçimine, anayasanın uygulanmasından dış politikasına kadar tüm kararlar hem dini hem de siyasi otoritenin başı olan mutlak otorite sahibi olan Rehber tarafından belirlenmektedir. Anayasada belirtilen hükümler ve ona göre inşa edilen kurumlara bakıldığında böylesine bir çıkarıma ulaşmak zor olmamaktadır. Ancak böylesine çıkarımların siyasal pratikler ve reel politikte tam karşılığı bulunmamaktadır.⁴⁵¹ Bir ülkenin siyasal mekanizmalarını anlamak salt anayasada yazılı olan ifadeler ve onun etrafında kurumsallaşan yapılardan anlaşılamaz. Siyasal rejim demek, “devlet-toplum” ve “devlet-birey” ilişkilerini düzenleyen yazılı ve yazısız kurallar, normlar, anlayışlar ve uygulamalar bütünüdür.⁴⁵² Devletlerin işleyişi, “güç odakları”, “kurumsal yapılar”, “uluslararası konjonktür”, “ekonomik yapılar” ve “toplumsal dinamiklerin” birbirleriyle olan etkileşimi sonucunda şekillenmektedir. İran örneğinde olduğu gibi her ne kadar anayasada belirtildiği üzere Rehber dini ve siyasi olarak en yüksek otorite sahibi olarak ilan edilmişse de siyasetin/devletin işleyişi fiiliyatta siyasal yapı içerisindeki çeşitli güç odakları arasındaki ilişkiler, dengeler ve elbette ki çatışmalar sonucunda şekillenmektedir.

İran siyasal tarihi incelendiğinde de Rehber'in ve onun sahip olduğu ideolojik tutumunun iç/dış politikada tek başına hâkim olmadığı aksine iç-dış politikada birbirinden farklı yönelim ve yaklaşımların olduğu görülecektir. Esas olarak İran iç/dış politikasında dört temel yaklaşımın olduğu görülmektedir. Bunlar sırasıyla şöyledir:

Liberal Yaklaşım: İran siyasal hayatında liberal tutum ve yaklaşımların, devrimin hemen akabinde yaşanan geçiş dönemine hâkim olduğu görülmektedir. Bu dönemde “Başbakan Bazergan” ve “Cumhurbaşkanı Benisadr”, sistem içerisinde kısıtlı da olsa kendilerine has bir konuma sahiptiler. Bazergan'a göre iç ve dış politikada esas öncelik ulusal çıkarlara, demokratik ilke ve prensiplere göre belirlenmeliydi. Ona göre Humeynî ve taraftarları tarafından öne çıkarılmaya çalışılan dini ilkeler, mezkûr kaidelerden sonra gelmeliydi. Yine aynı dönemde cumhurbaşkanı olan Benisadr da

⁴⁵¹ Sarı, İsmail, “1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2 (1), 2015, s. 119.

⁴⁵² Somer, Murat, “Siyasal rejim nedir, ne değildir?: Kavram karmaşası kademeli otokratikleşmenin içsel bir mekanizması olabilir mi?”, *Toplum ve Bilim*, No: 158, ss. 6-26.

Bazergan ile aynı fikirlere sahipti. Uzlaşmacı ve ılımlı bir politika izlenmesi gerektiğini savunan bu ikilinin çok geçmeden Humeynî ile araları bozulmuş ve görevden el çektiler.⁴⁵³ Böylelikle İran iç/dış politikasında liberal yaklaşım sona ermiştir.

İdeolojik Yaklaşım: Humeynî ve paydaşlarının devrim karşıtlarını tasfiye etmesi ve ülke yönetiminde tam olarak gücü ele geçirmesi ile birlikte iç/dış politikada ideolojik tutum hâkim olmuştur. Bu dönemde iç politikada devrim karşıtları ağır bir şekilde cezalandırılmış ve merkezi otorite büyük ölçüde sağlanmıştır. Yine benzer şekilde dönem içerisinde rejime rengini veren dini/mezhebi ilkelerin, dış politikanın da temel dayanağı olduğu görülmektedir. Dış politikada “devrimci idealist” ilkelerin hâkim olduğu bu dönemde İranlı yöneticiler, uluslararası politikadaki yerleşik ilke ve kuralları görmezden gelerek daha müstakil bir yol izleme yoluna gitmişlerdir. Humeynî Batılı ülkeler tarafından dayatılan normların yerine, İslami kural ve ilkelere dayalı bir anlayışı, siyasal hayatın her alanına yerleştirmiştir.⁴⁵⁴ Yine bu dönemde devrimin İslami vurgusu öne çıkarılmış, “devrim ihracı” politikası uygulanarak diğer ülkelerde de benzer devrimlere ön ayak olmak için yoğun faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu tarz bir yaklaşım bölgede Şii unsurları bünyesinde barındıran ülkelerin “tehdit algılama mekanizmasını” harekete geçirmiştir.⁴⁵⁵ Humeynî’nin çağrısının birincil muhatabı olan Şiilerin demografik olarak yoğun olduğu Irak, İran’a savaş açarken Körfez’de bulunan ülkeler ise bir araya gelerek İran’a karşı KİK’i oluşturmuştur.⁴⁵⁶ Yine bu dönemde ABD ve

⁴⁵³ İran’ın önemli makam sahiplerinde oturan bu iki şahsiyet, devrim öncesi Şah’a karşı muhalefetin önde gelen isimlerinden olmalarına rağmen devrimden sonra dünya görüşleri, dış politikadaki tutumları ve gelecek tahayyülleri farklı olmalarından dolayı Humeynî ile araları bozulmuştur. Başbakan Bazergan Rehine Krizi sırasında Humeynî’nin elçilik çalışanlarını rehin alan kişilerden yana tavır almasından sonra istifa ederken; Cumhurbaşkanı Benisadr ise ulemayı “molla diktatörlüğünü” kurmakla suçladığı ve devrimci ilkelere karşı aksiyon aldığı için görevden azledildi. Bkz: Abrahamian, s. XVI-XVII.

⁴⁵⁴ Keddie, s. 240-245.

⁴⁵⁵ Buzan, Barry ve Wæver, Ole, *Regions and Powers The Structure of International Security*, Cambridge University Press, 2003, s. 190.

⁴⁵⁶ Devrimden sonra İran’ın oluşturduğu tehdit algısı bölgesel ve uluslararası işbirliklerinin kurulmasına yol açtı. Bunlar içerisinde öne çıkan oluşumlardan biri de “KİK/Körfez İşbirliği Konseyi” olmuştur. Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan ve BAE’nin 1981’de bir araya gelerek oluşturduğu konseyin temel amacı kendi internet sitelerinde aldığı şekliyle şöyledir: “*Basra Körfezine kıyısı bulunan ve ortak tarihi, coğrafi, kültürel, dini ve sosyal özelliklere sahip olan ülkeleri bir araya getiren bölgesel bir teşkilat olan KİK, üye ülkeler arasında bütünleşmeyi sağlamak, üye ülkelerin ekonomik ve siyasi güçlerini bir araya getirerek bölgesel bir güç oluşturmayı amaçlamaktadır.*”

Bkz: <https://gcc-sg.org/en/AboutUs/Pages/FoundingDay.aspx>

İsrail ile işbirliği yapan ülkeler, Humeynî tarafından hedef tahtasına oturtulmuş ve Batı'nın işbirlikçileri olarak ilan edilmişlerdir.⁴⁵⁷ 1989'da Humeynî'nin ölümüne dek İran iç ve dış politikasında ideolojik tutum hâkim olmuştur. Humeynî sonrası bir yumuşama dönemi yaşanmış olsa da Ahmedinejad döneminde (2005-2013) tekrardan iç-dış politikada benzer bir tutumun hâkim olduğu görülmektedir.

Pragmatik Yaklaşım: Humeynî'nin ölümünden sonra Rehberlik makamına dönemin Cumhurbaşkanı “Ali Hamaney” gelirken ondan boşalan koltuğa da “Haşimi Rafsancani” seçilmiştir.⁴⁵⁸ Bu yeni dönemde ideolojik tutumun yumuşatıldığı yerine ulusal çıkarları önceleyen pragmatist politikaların öne çıktığı bir dönem başlamıştır. Gerek uluslararası izolasyon gerekse de Irak ile olan savaşın getirdiği büyük yıkım, iç ve dış politikada yeni ve ılımlı bir strateji geliştirilmesini elzem hale getirmişti.⁴⁵⁹ Bu dönemde yavaş yavaş devrim ihracı gibi revizyonist emellere ve sert güce dayalı söylem ve politikalar terk edilmiş yerine yumuşak gücü önceleyen ve uluslararası sistemle entegrasyonu içeren “pragmatik politikalar” benimsenmiştir. Muhafazakârların tepkisine rağmen Rafsancani “*Cihad-ı Sazendegi/İnşaat ve Onarım Cihadi*” adı verdiği politikayla, savaşın sebep olduğu ağır ekonomik tahribatları ortadan kaldırmak için “yabancı teşvik”, “özelleştirme” ve “pazar ekonomisine geçiş” gibi pek çok politikayı uygulamaya koymuştur.⁴⁶⁰ Bu program neticesinde İran hızlı bir toparlanma içine girmiştir. Öyle ki 1992 yılında GSYİH %23.01 artarak geride hala kırılmamış olan bir rekor bırakmıştır.⁴⁶¹ Dış politikada ise Humeynî dönemine hâkim olan ve “Ne Doğu, Ne Batı!” söylemiyle cisimleşen uluslararası sistemi reddeden politika terkedilerek yerine “Hem Güney, Hem Kuzey” söylemiyle daha kapsayıcı bir tutum benimsenmiştir. Böylelikle İran başta komşuları ile olan ilişkilerini düzelterek bölgesel gerginliği

⁴⁵⁷ Humeynî ABD müttefiki bölge ülkelerini, “Büyük Şeytan” olarak tanımladığı ABD'nin hizmetindeki “Mini Şeytanlar” olarak adlandırmaktaydı. Bkz: Arı, Tayyar, *Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 147.

⁴⁵⁸ Garthwaite, ss. 253-254.

⁴⁵⁹ Cleveland, s. 577.

⁴⁶⁰ Oğuz ve Çakır, s. 49.

⁴⁶¹ <https://tr.tradingeconomics.com/iran/gdp-growth-annual>

dindirmek ve de uluslararası toplumla iyi ilişkiler geliştirmeye çabalamıştır.⁴⁶² Rafsancani ile bütünleşen pragmatik yaklaşım ilerleyen dönemlerde de zaman zaman İran'ın iç-dış politikasına sirayet etmiştir.

Reformist Yaklaşım: İran siyasi sistemi içerisinde “reformistler” olarak adlandırılan belli bir zümre bulunmaktadır. Bunlar İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş ilkelerini ve anayasal çerçevesini kabul etmekle birlikte, siyasi sistemin daha “şeffaf”, “modern” ve “demokratik” bir yapıya evrilmesini savunmaktadırlar. Reformistler bireysel özgürlükleri genişletmeyi, hukukun üstünlüğünü, adil seçimleri ve kadın hakları başta olmak bazı sosyal alanlarda daha özgürlükçü bir yönetimin tesis edilmesini hedeflemektedirler.⁴⁶³ Reformistler, Rehber'in mutlak otoritesine karşı “daha çoğulcu” bir yönetim anlayışını benimsemektedirler. Reformistler, muhafazakâr kesim ile girdikleri güç mücadelesinde “sivil toplum” ve “seçimler” üzerinden toplumsal nüfuzlarını artırmaya çalışmaktadırlar. Fakat rejimin katı ideolojik yapısı ve başta İDMO olmak üzere muhafazakâr aktörlerin baskıları nedeniyle reformistlerin etkisi kısıtlı kalmaktadır.

Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı yaptığı dönem (1997-2005), reformist hareketin en öne çıktığı dönem olmuştur. Rafsancani sonrası göreve gelen Hatemi, bir yandan selefinin uyguladığı pragmatist politikaları aynı şekilde sürdürürken diğer yandan iç ve dış politikada bir dizi reform hareketi başlatmıştır. Bu dönemde uluslararası toplumun İran üzerinde baskı aracı olarak uyguladığı “sivil toplum inşa”, “kadın hakları”, “özgür medya”, “hukukun üstünlüğü”, “ifade özgürlüğü”, “adil seçimler” vb. pekçok hususta ve çeşitli başlıklarda iyileştirme ve reformlar uygulamaya konuldu.⁴⁶⁴ Bu dönem dış politikada ise dünyayla ilişkilerde daha yapıcı ve açık bir politika benimsenmiştir. Hatemi, S. Huntington'un meşhur tezi “Medeniyetler

⁴⁶² Ramazani, Ruhi K., “Iran's Foreign Policy: Both North and South”, *The Middle East Journal*, 46(3), 1992, s. 393.

⁴⁶³ İran'da reformist hareketin siyasi sistem içerisindeki etkileri için daha fazla bilgi için bkz: Gheissari, Ali ve Vali Nasr, *Democracy in Iran: History and the Quest for Liberty*, Oxford University Press, 2009.

⁴⁶⁴ Foltz, ss. 117-118.

Çatışmasına”⁴⁶⁵ teorisine bir cevap ve karşı çıkış olarak “Medeniyetler Arası Diyalog” projesini de bu dönemde ortaya koymuştur. Bu bağlamda Hatemi’nin “Medeniyetler Arası Diyalog” ve “Kültürel Etkileşim” politikaları, İran dış politikasına hâkim olmuştur. Hatemi, “karşılıklı önyargılardan kaynaklanan” çatışmaları ve anlaşmazlıkları gidermek için diyalog ve barışçıl yöntemleri benimseyen bir anlayışın öne çıkması gerektiğini savunmaktaydı. Dünya barışına giden yolda İslam ile Batı Dünyası arasında ortak değerler çerçevesinde bir köprü kurma çağrısı, uluslararası toplum tarafından da önemli destek görmüştür.⁴⁶⁶ Uygulamada çeşitli zorluklarla karşılaşılsa da Hatemi’nin politikaları sayesinde geçmiş dönemlere kıyasla İran’ın dış dünya ile daha iyi ilişkiler geliştirdiği görülmüştür.

Hatemi sonrasında göreve gelen Ahmedinejad (2005-2013) ile birlikte reformist uygulamalar askıya alınıp iç ve dış politikada tekrardan muhafazakâr bir tutum benimsenmiş ve ideolojik kodlara dönülmüştür. Bu dönemde iç ve dış politikada agresif bir tutum izlenmiştir.⁴⁶⁷ Ahmedinejad sonrası göreve gelen Ruhani (2013-2021) döneminde ise tekrardan reformist ve pragmatist ilkelerin tekrardan öne çıktığı görülmektedir. Muhafazakârların tepkisine ve ağır muhalefetine rağmen Ruhani, Batı ile olan ilişkilerde gelişme kat etmiş; başta “Ortak Kapsamlı Eylem Planı” olarak adlandırılan Nükleer Müzakereler olmak üzere birçok alanda önemli girişimlerde bulunmuştur.⁴⁶⁸ Ruhani sonrası göreve gelen Reisi (2021-2024) döneminde tekrardan muhafazakâr kodlara geri dönülmüştür. Hamaney ile uyumlu çalışan Reisi döneminde İran’ın sahadaki kazanımlarını korumak ve bölgesel nüfuzunu artırmak dış politikanın

⁴⁶⁵ Huntington, Samuel P., *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, (çev. Mehmet Turhan ve Cem Soydemir), (14. Basım), Okuyan Us, İstanbul, 2015.

⁴⁶⁶ Hatemi’nin bu konu hakkında kaleme aldığı eser ve fikirleri için bkz: Hatemi, Muhammed, *Din ve Demokrasi (Medeniyetler Arası Diyalog Bağlamında)*, (çev. Erdinç Doğru), Fecr Yayınları, Ankara, 2004.

⁴⁶⁷ Hatemi ile Ahmedinejad dönemleri arasındaki farklar ve uygulanan politikalar için bkz: Ehteshami, Anoush ve Mahjoob Zweiri, *Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad*, Ithaca Press, 2008.

⁴⁶⁸ Ahmedinejad ve Ruhani dönemleri arasındaki uygulanan politikalar için ayrıntılı olarak bkz: Fathollah-Nejad, Ali, *Iran in an Emerging New World Order-From Ahmadinejad to Rouhani*, Palgrave Macmillan, 2021; Akbarzadeh, Shahram ve Conduit, Dara, *Iran in the World: President Rouhani's Foreign Policy*, Palgrave Macmillan, 2016.

ana temalarından olmuştur.⁴⁶⁹ Reisi'nin ani ölümü sonrası başa gelen Pezeşkiyan döneminde de selefi ile benzer şekilde politikalar izlediği görülmektedir.

Görüldüğü üzere anayasada mutlak otorite ile donatılan Rehber'in haricinde bazı dönemlerde farklı güç odaklarının İran siyasal hayatına derin etki ettiği görülmektedir. Meclis, Cumhurbaşkanı, Rehberine bağlı olan şûra, konsey ve heyetler arasında yaşanan ihtilaflar kimi zaman İran siyasal sisteminde derin tıkanıklıklara sebebiyet vermiştir.⁴⁷⁰ Zikredilen dönemlerde mutlak otoritesine rağmen Rehber'in de bazı meydan okumalarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Cumhurbaşkanı ve Rehber arasında yaşanan çekişmeler, uluslararası baskılar, İDMO'nun sistem içerisinde artan etkisi, 1999 Öğrenci İsyanı, 2009 Yeşil Hareket ve 2022 Mahsa Amini Protestoları vb. olaylar Rehber'in politikalarının ve otoritesinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu olaylar, Rehberin otoritesini doğrudan sınırlamasa da, sosyopolitik baskılar nedeniyle etkisini azaltan unsurlar olarak öne çıkmıştır.

Siyasi usul ve şekil aynı kalsa da farklı zamanlarda halef-selef yöneticiler döneminde izlenen dış politikaların bile iç-dış politikada derin ve keskin etkilere neden olduğu görülmektedir.⁴⁷¹ Bu farklılıkların askeri, iktisadi, enerji gibi hayati öneme sahip alanlarda görülmesi de iç ve dış politika özelinde büyük stratejiler üzerinde mühim sonuçlara neden olabilmektedir. Bu gerçekliğin farkında olan İranlı yöneticiler, Humeyni'nin ölümünden sonra içerde ve dışarda yaşanan olaylar neticesinde bazı reformları gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Uluslararası izolasyon, yaptırımlar, küreselleşmenin etkisiyle toplumun değişen ihtiyaçları vb. faktörler dolayısıyla daha sağlam bir kurumsal yapı oluşturulması elzem hale gelmiştir. Bu bağlamda devrimci ideallere sadık kalınarak daha esnek ve pragmatik bir liderlik anlayışı benimsenmiştir. Nitekim küresel ve bölgesel güç dengelerinde yaşanan değişimler, yaptırımlar nedeniyle yaşanan ekonomik zorluklar, kronikleşmiş sosyo-ekonomik sorunlar, genç nüfusun

⁴⁶⁹ https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2024/05/25/under-president-raisi-iran-s-foreign-and-security-policy-became-more-aggressive_6672595_23.html

⁴⁷⁰ Koç, s. 17

⁴⁷¹ Devrim sonrası İran siyasal tarihinde Rehber ile diğer güç odakları arasında yaşanan siyasal krizler için bkz: Vatanka, Alex, *The Battle of the Ayatollahs in Iran: The United States, Foreign Policy, and Political Rivalry since 1979*, I.B. Tauris, 2021; Vakıl, Sanam, *Iran's Crisis of Legitimacy*, Foreign Affairs, 28 Eylül 2022; Milani, Abbas, *Iran's Succession Crisis is a Legitimacy Crisis*, The Japan Times, 2024.

artan talepleri ve küreselleşen dünyanın zorunlu kıldığı mecburiyetler daha kapsayıcı ve gerçekçi politikaları izlenmesini mecburi kılmaktadır. Bu bağlamda İran da iç politik istikrarını koruyabilmek ve dış baskılara karşı dayanıklılığını artırabilmek için güvenlik odaklı savunma politikalarıyla diplomatik, ekonomik ve ideolojik unsurları bütünleştiren kapsamlı bir büyük strateji uygulamaya koymuştur.

2.3. İran'ın Büyük Stratejisi ve Temel Dinamikleri

İran'da 1979 yılında yaşanan rejim değişikliğinin, hem ulusal hem de bölgesel düzeyde büyük etkileri olmuştur. Gerek jeopolitik konumu gerekse küresel enerji arzını büyük ölçüde karşılayan coğrafyalar üzerindeki etkin konumu nedeniyle İran'da yaşanan rejim değişikliğinin pek çok alanda yansıması olmuştur. İran'da yaşanan bu değişimi/dönüşümü, bir ülkenin iç meselesinden çok bölgesel ve küresel ölçekte etkilere yol açan olaylar silsilesinin başlangıcı olarak addetmek daha doğru olacaktır.⁴⁷² Şâh'ın devrilmesiyle yönetime Batı karşıtı radikal tandanslı bir ideolojiye sahip İslamcı bir yönetimin başa geçmiş ve İran, Batı Bloğundan tamamıyla ayrılmıştı. Yeni rejimin ilan edilmesi ile birlikte Batı bloğunun “hevesli jandarması” olma hüviyetinden feragat eden İran, karşı bloğa da geçmeyip bloklar arası tarafsız bir çizgiyi benimsedi. Bu dönem İranlı liderler tarafından sıklıkla dile getirilen “Ne Doğu, Ne Batı!”⁴⁷³ söylemi, yeni dönemde İran'ın büyük stratejisinin ve sahadaki izdüşümlerinden biri olan dış politikasının temel düsturlarından olmuştur. Şah döneminde öne çıkan Modernleşme ve Batı ile iyi ilişkilere dayalı politikalarının aksine, devrimden sonra daha çok dini/ideolojik kimlik, bağımsızlık vurgusu ve toplumsal taleplerin şekillendirdiği politikalar öne çıkmıştır. Ortaya çıkan bu yeni hal, İran'ın ideolojik yönelimini ve stratejik tercihlerini şekillendirerek beraberinde farklı gereksinimleri ve tanımlamaları

⁴⁷² Lim, Kevin, *Power, Perception, and Politics in the Making of Iranian Grand Strategy*, Palgrave Macmillan, 2022, ss. 87-89.

⁴⁷³ Devrim öncesi gösterilerde popüler olan sloganlardan “Neither East nor West/Ne Doğu, Ne Batı”, rejimden sonra dış politikanın söylemlerinden olmuştur. Behrooz, Maziar, “Trends in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, 1979-1988”, *Neither East Nor West*, (ed. Nikkie R. Keddie ve Mark J. Gasiorowski), Yale University Press, 1990, s. 13.

getirmiştir. Bu bağlamda devrimle birlikte İran’da kurulan müesses nizam nezdinde şu unsurlar, “ulusal çıkar” olarak tanımlamıştır:⁴⁷⁴

- Yeni nizamın korunması
- Bağımsızlığın, toprak bütünlüğünün ve egemenliğin muhafazası
- İran’ın küresel arenadaki konumunun güçlendirilmesi

Büyük stratejinin esas ilkelerinden olan “ulusal çıkarlar”, devletlerin güvenliklerini sağlayıp mevcudiyetlerini sürdürmek için belirlediği stratejik önceliklerdir. Yine ulusal çıkarlara ve güvenliğe yönelik tehditlerin belirlenmesi de büyük strateji içerisinde önemli bir yere sahiptir.⁴⁷⁵ Tehditlerin farklı etken ve endekslere göre kategorize edilmesi, onlara karşı geliştirilecek stratejilerin belirlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu durum tehditlerin ortadan kaldırılması için karar alıcıların çok boyutlu stratejiler geliştirmesine ve ona göre politikalar üretmesine yardımcı olur. İran İslam Cumhuriyeti’nin mevcudiyetine ve ulusal çıkarlarına yönelik algıladığı tehditler üç sınıfta toplanmıştır. Bunlar sırasıyla şöyledir:⁴⁷⁶

- **Sert Tehditler:** İran’ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne yönelik gerçekleştirilebilecek askeri tehditler
- **Yarı-sert Tehditler:** Devletin işleyişine yönelik gerçekleştirilen sabotaj, sızma ve suikastlar
- **Yumuşak Tehditler:** Sosyopolitik ve kültürel unsurlar üzerinden rejimin meşruiyetini ve ulusal kimliği zedelemek için girişilen yumuşak güç faaliyetleri

İranlı yöneticilere göre her üç tehdidin hedefi de aynıdır. Bu hedef kısaca İran’ın toprak bütünlüğüne, egemenliğine, sosyokültürel ve ekonomik yapısına zarar vermektir. Bu nedenle İran, büyük stratejisinin temel bileşenlerinden olan “ulusal çıkarlarına” yönelik bu tehditleri bertaraf etmek için “çok boyutlu” ve “çok yönlü” stratejiler izleme yoluna gitmiştir. İran, hem ulusal çıkarlarına yönelik olan tehditleri ortadan kaldırmak

⁴⁷⁴ Kozhanov, Nikolay, *Iran’s Strategic Thinking-The Evolution of Iran’s Foreign Policy, 1979-2018*, Gerlach Press, Berlin, 2018, s. 116.

⁴⁷⁵ Brands, *The Promise and Pitfalls of Grand Strategy*, s. 7.

⁴⁷⁶ Naeini, Ali M., “Comparative Analysis Of Triple Threats, Hard, Semi Hard And Soft Threats”, *Defense Strategy*, 8 (30), 2010, ss. 157-177.

hem de ulaşmak istediği hedeflere varmak için büyük stratejinin bir diğer önemli bileşeni olan “ulusal güç unsurlarını” bu amaçlar doğrultusunda seferber etmektedir. Bu bağlamda sert güç ve yumuşak güç unsurlarını bir arada kullanarak hem kendine yönelebilecek olan tehlikeleri bertaraf etmeye, hem de çıkarlarını maksimize etmeye çalışmaktadır.

Birbirine geçmiş ittifakların, sürekli değişen güç dengelerinin ve çatışmaların hâkim olduğu dinamik bir atmosfere sahip olan Orta Doğu’da etkin bir aktör olmak isteyen İran’ın büyük stratejisi, temelde üç ana ilkeye dayanmaktadır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

1. Müesses Nizamın Korunması
2. Bölgesel Nüfuz Sahasının Genişletilmesi
3. Uluslararası Yaptırımlar ve Tecridi Aşmak

2.3.1. Müesses Nizamın Korunması

İran’da müesses nizamın korunması, büyük stratejisinin temel ve sürekli hedeflerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda İranlı yöneticiler içerde ve dışarda rejimin bekasına ve ülkenin çıkarlarına karşı olabilecek tehditleri bertaraf etmek için çok boyutlu bir büyük strateji geliştirmiştir. Devrimden sonra rejim, iç ve dış politikada çeşitli düzlemlerde farklı tehdit algılarına sahip olmuştur. Bu tehdit algıları İran’ın iç ve dış politikadaki yönelimleri üzerinde merkezi bir rol oynamıştır. Devletlerin kendi güvenliklerine dair algıladıkları tehditler, büyük stratejilerinin oluşum süreçlerini ve uygulama biçimlerini derinden etkilemektedir. Çünkü büyük stratejiler, mevcut ya da olası fırsatların değerlendirilmesinin yanı sıra mevcut veyahut potansiyel tehditlerin engellenmesine yönelik bir “güvenlik mimarisi” inşa etmeyi de amaçlamaktadır.⁴⁷⁷ Aktörlerin karşı karşıya kaldıkları tehditlerin biçimi askeri olabileceği gibi ideolojik, ekonomik, diplomatik vb. türlerde de olabilir. S. Walt’ın “Balance of Threat/Tehdit Dengesi” kuramına göre uluslararası sistemde devletlerin güvenliklerine yönelik algıladıkları tehditlerin niteliği, tehdidin yöneldiği devletin

⁴⁷⁷ Lim, ss. 11-13.

coğrafi konumundan askeri kapasitesine, sahip olduğu ideolojiden niyetlerine değin geniş bir aralıkta şekillenebilmektedir.⁴⁷⁸ Devletler bu tehditlerin üstesinden gelebilmek için sahip oldukları tüm ulusal güç unsurlarını seferber ederek güvenliklerini sağlamaya çalışırlar. Devletler oluşturdukları büyük stratejilerle tehditleri ve bu tehditlere yönelik olası siyasi, askeri, ekonomik, diplomatik vb. çözümleri sıralar; akabinde belirli bir öncelik sırasına koyarak uygularlar.⁴⁷⁹

Devrimden bu yana İran’da kurulan yeni düzenin tehdit algısını şekillendiren faktörler üç ana düzlemde incelenebilir. Bunlar sırasıyla iç politikadaki dinamikler, bölgesel güç rekabeti ve ABD öncülüğündeki Batılı ülkelerin yaptığı çok boyutlu baskılarıdır. Müesses nizamın bekasına yönelik ulusal düzlemde yöneltilen tehditler genel olarak etnik/mezhebi gerilimler, ideolojik meşruiyet krizleri, yapısal krizler ve toplumsal protestolar olmuştur. Bölgesel düzlemde ise S. Arabistan başta olmak üzere Körfez’deki ülkelerle yaşanan jeopolitik rekabet, İsrail’in İran karşıtı askeri ve istihbari faaliyetleri vs. örnek verilebilir. Küresel düzlemde ise başta ABD olmak üzere Batılı aktörlerin yaptırım politikaları ile “Batı merkezli” güvenlik mimarisinin İran’ı sert ve yumuşak güç unsurları ile kuşatması buna örnek olarak gösterilebilir. Bu çok katmanlı tehdit ortamı, İran’ın hem güvenlik eksenli hem de çok yönlü bir politika izlemesine neden olmaktadır.

Devrimden sonra İran’da kurulan müesses nizam, ulusal düzeyde birçok meydan okuma ile karşı karşıya kalmıştır. Yeni rejim karşıtı güçlerin başında “Halkın Mücahitleri Örgütü” gelmektedir.⁴⁸⁰ Marksist/İslamcı bir ideolojiye sahip olan örgüt, hem devrim öncesinde hem de devrimin ilk yıllarında Humeyni’yle beraber hareket etmiş; Rehineler Krizi gibi önemli bir olayda etkin rol oynamıştır. Ancak kısa süre sonra HMÖ lideri “Mesud Recâvi” ile Humeyni arasında başlayan fikir ayrılıkları zamanla derinleşerek aralarındaki stratejik ortaklığın sona ermesine ve tarafların birbirilerine karşı pozisyon almalarına yol açmıştır. Özellikle Recâvi’nin

⁴⁷⁸ Walt, *The Origins of Alliances*, s. 21.

⁴⁷⁹ Posen, *Restraint: A New Foundation for U.S. Grand Strategy*, s. 1.

⁴⁸⁰ 60’lı yıllarda Marksizm/Sosyalizm ile Şii İslam’ın bir sentezi olan bir ideolojiyle siyasete atılan HMÖ, Şâh rejiminin en büyük muhalif oluşumlarından biriydi. HMÖ kurulduktan kısa süre sonra silahlı mücadeleye geçmiş ve ülkede pek çok eylem düzenlemiştir. HMÖ’nün kuruluşu, eylemleri ve devrimden sonraki akıbeti için bkz: Koç, Mehmet, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, İRAM, 2019.

cumhurbaşkanlığı adaylığına Humeynî tarafından onay verilmemesi ile başlayan gerilim gittikçe tırmanarak taraflar arasında çatışmalara neden olmuştur. Recâvi, Humeynî tarafından kurulan yeni rejimi “otoriter”, “mezhepçi” ve “halkın iradesinden kopuk bir sistem” olarak nitelendirerek ona karşı gelmeye başlamıştır. Yeni rejimin politik yapısı ve ideolojik yönelimiyle ters düşen HMÖ, ilkin referandumları ve seçimleri boykot etmek, gösteri ve yürüyüş tertiplemek gibi siyasal faaliyetlerde bulunmuştur.⁴⁸¹ İlerleyen zamanlarda yeni rejimi “mollalar diktatörlüğüne” dönüşmekle suçlayan HMÖ, tesis edilen yeni düzeni yıkmak için silahlı mücadeleye girişmiştir.

HMÖ yapmış olduğu terör eylemleri ve siyasi isimlere düzenlemiş olduğu suikastlarla devrimin ilk yıllarında büyük yankı uyandırmıştır. Birçok eyleme imza atan örgütün çok dikkat çeken eylemlerden ilki 1981’de düzenlenen bombalı saldırı ile aralarında İran’ın ilk Yargı başkanı “Ayetullah Beheştî” dâhil çok sayıda İranlı yetkiliyi -4 bakan, 24 milletvekili, 43 üst düzey bürokrat- öldürmesi olmuştur.⁴⁸² Yine aynı yıl, dönemin Cumhurbaşkanı “Muhammed Ali Recai” ve başbakanı “Cevat Bahuner” de HMÖ’nün düzenlediği suikast ile öldürülmüştür. Bir diğer çarpıcı suikast girişimi ise şimdiki Rehber, o zamanların Cumhurbaşkanı adayı olan Ali Hamaney’e karşı düzenlenmiştir. Bu suikast girişimi sonucunda Hamaney ağır yaralanmış ve ömür boyu sağ kolunu kullanamaz hale gelmiştir.⁴⁸³

Humeynî tarafından “Halkın Münafıkları” olarak adlandırılan HMÖ, Siyonistlerin ve emperyalistlerin işbirlikçisi olarak ilan edilmiş ve rejimin ana düşmanlarından biri haline gelmiştir.⁴⁸⁴ Terör faaliyetlerini sürdürerek rejimi devirmeye çalışan HMÖ’yü bastırmak için İDMO, benzer şekilde çok sert yöntemlere başvurmuş ve pek çok örgüt üyesi öldürülmüştür. HMÖ lideri Recâvi ise 1981’de Fransa’ya kaçarak hayatını kurtarmıştır. 1986 yılına kadar örgütü dışardan kontrol eden Recâvi, İran ile Fransa’nın anlaşması sonucunda sınır dışı edilmiş ve Saddam’ın davetiyle Irak’a sığınmıştır.⁴⁸⁵ Bu

⁴⁸¹ Abrahamian, s. 220.

⁴⁸² Öztürk, Selim, “İran’da Silahlı Muhalefetten Demokrasi Söylemlerine: Halkın Mücahitleri Örgütü”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20 (2), 2018, s. 168.

⁴⁸³ Goulka, Jeremiah vd., “The Mujahedin-e Khalq in Iraq A Policy Conundrum”, *RAND National Defense Research Institute*, 2009, s. 2.

⁴⁸⁴ Koç, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, s. 12.

⁴⁸⁵ Başaran, Doğan ve Ayşenur Kırılmaz, “İran’a Karşı Yürütülen Propagandanın Vekil Aktörü: Halkın Mücahitleri Örgütü”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 4 (1), 2020, s. 222.

dönem Recâvi, Irak'ta kendisine tahsis edilen kamplarda yetiştirdiği elemanlarla İran-Irak Savaşı'nda kendi ülkesine karşı savaşmıştır. Saddam'a verdiği askeri ve istihbarati destek yüzünden İran'daki toplumsal tabanını ve itibarını büyük ölçüde kaybetmiştir.⁴⁸⁶ Savaşın sonraki yıllarda da HMÖ, müesses nizamı hedef alan saldırılarını devam ettirmiştir. Bu yıllarda HMÖ'nün öne çıkan eylemleri şunlardır:⁴⁸⁷

- Yurtdışındaki İranlı diplomatlara suikast
- İran hapishanelerinin yöneticisi "Ayetullah Lajverdi" suikasti
- Genel Kurmay 2. başkanı "Ali Seyyit Şirazi" suikasti
- Rehber Hamaney'in evine havan topuyla saldırı
- Hükümet binalarına saldırı
- Nükleer enerji alanında çalışan mühendislere suikast

HMÖ, 1997'de İran'ın girişimleri sonucunda önce ABD daha sonra da İngiltere ve AB tarafından terör örgütü listesine alınmıştır.⁴⁸⁸ Ancak 2002'de İran'ın gizli nükleer tesislerini afişe ederek Tahran yönetimini oldukça zora sokan hamlesi sonucunda HMÖ ile Batılılar arasında iyi ilişkiler gelişmiştir. 2009'da Irak'taki kampları dönemin Bağdat yönetimi tarafından el konulan HMÖ, ABD tarafından önceden askeri üs olarak kullanılan "Camp Liberty/Özgürlük Kampı" adlı üsse geçmiştir.⁴⁸⁹ Irak'taki işgal sırasında kullanışlı bir aparat olan HMÖ, nihayetinde ABD tarafından 2012'de terör örgütleri listesinden çıkarılmıştır. Irak'ta artan İran nüfuzu sonucunda varlığı tehlikeye giren HMÖ, 2016'ya kadar olan süreç sonucunda Arnavutluk'a taşınmıştır.⁴⁹⁰

HMÖ askeri faaliyetlerinin yanı sıra politik ve diplomatik faaliyetlerle de Tahran yönetimini yıpratmaya çabalamaktadır. Fransa'da sürgündeyken Recâvi önderliğinde kurulan "İran Ulusal Direniş Konseyi/İUDK" eliyle HMÖ, Tahran yönetimine karşı silahlı mücadelenin yanında siyasi bir kampanya da yürütmüştür. Kendilerini "Sürgündeki Parlamento" olarak addeden İUDK bünyesinde, rejim muhalifi birçok grup

⁴⁸⁶ Öztürk, s. 169.

⁴⁸⁷ Öztürk, ss. 173-174.

⁴⁸⁸ Başaran ve Kırılmaz, s. 224.

⁴⁸⁹ Öztürk, s. 170.

⁴⁹⁰ Koç, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, ss. 37-40.

bulunmaktadır.⁴⁹¹ Tahran yönetimine alternatif olarak hareket eden konsey, 1993'te Recâvi'nin eşi Meryem Recâvi'yi "Sürgündeki Cumhurbaşkanı" ilan etmiştir.⁴⁹² Konseyin etkisi ve nüfuzu ilerleyen yıllarda gittikçe artmış ve başta Avrupa ve ABD olmak üzere çok sayıda temsilcilik açmıştır. Bu merkezler eliyle İUDK, Tahran yönetimine karşı yurtdışında lobicilik ve diaspora faaliyetleri yürütmektedir.⁴⁹³

İUDK yurtdışında İran'a yönelik diplomatik ve politik faaliyetlerde bulunurken HMÖ de ABD, İsrail ve Körfez ülkeleriyle askeri, istihbari ve teknik bazı alanlarda işbirliği yapmaktadır. Yine HMÖ, İUDK aracılığıyla mevcut rejimden rahatsız olan "Türk", "Kürt", "Arap" ve "Beluç" gibi etnik unsurlarla da irtibat halindedir.⁴⁹⁴ Her ne kadar HMÖ devrimden sonraki süreçte müesses nizama yönelik en büyük tehditler biri olmuş olsa da günümüzde "yabancı aktörlerle işbirliği yapan bir vekil aktör" haline gelmiştir. İçerde ve dışarda en etkili ve de bir zamanlar rejimi en çok yıpratın siyasi aktörlerden olan HMÖ, İran'daki mevcut rejimi sona erdirmek isteyen aktörlerin planları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Fakat HMÖ'nün yabancı aktörlerle olan ilişkisi İran halkı nezdinde "İran'ı dönüştürmeyi hedefleyen emperyal planların bir parçası" olarak algılanmasına sebep olmakta ve bu durum dışsal faktörler eliyle yaşanacak değişim taleplerinin önünde engel teşkil etmektedir.⁴⁹⁵

Müesses nizama karşı ulusal düzeyde bir diğer karşı çıkış etnopolitik temelli sorunlardan kaynaklanmaktadır. XX. yüzyıla gelindiğinde bölgesel ve küresel gelişmelerin etkisiyle yaşanan siyasi ve ideolojik değişimler, bölge halklarının kimlik arayışlarını tetiklemiştir. İran da çok katmanlı etnik ve dini yapısıyla benzeri birçok ülke gibi bu süreçten doğrudan etkilenmiştir. Türk, Arap, Kürt ve Beluç gibi farklı unsurların rejimin politikaları nedeniyle hissettikleri siyasal dışlanmışlık, bulundukları bölgelerdeki ekonomik geri kalmışlık ve güvenlik odaklı yaklaşımlar nedeniyle merkezi iktidarla bu unsurlar arasında çatışmalar yaşanmaktadır. Bu durum mezkûr grupların,

⁴⁹¹ İUDK içerisinde İran toplumunun farklı kesimlerden birçok kuruluş yer almıştır. Konsey içerisinde sürgündeki siyasal seçkinlerden komünist gruplara, İslamcı gruplardan sosyalistlere, İKDP gibi bağımsız bir Kürdistan kurmak isteyen ayrılıkçılardan Ulusalçı/Liberal gruplara dek geniş bir kitle bulunmaktadır. Bkz: Koç, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, s. 14.

⁴⁹² Öztürk, s. 169.

⁴⁹³ A. g. y.

⁴⁹⁴ Koç, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, ss. 43-49.

⁴⁹⁵ Başaran ve Kırılmaz, s. 235.

rejime yönelik aidiyet duygusunun kırılmasına ve potansiyel ayrılıkçı hareketlere platform oluşturulmasına neden olmaktadır.

İranlı yöneticiler ülkedeki etnik gruplar içerisinde-demografik çoğunluğa ve özgün ağırlığa sahip olduklarından dolayı- en çok “Azeri/Türk” vatandaşlarının faaliyetlerinden kaygı duymaktadır. İran’da yaşayan Türki halklar arasında bağımsızlık talebinden özerkliğe, sosyoekonomik hakların genişletilmesinden siyasal katılımın artırılmasına kadar uzanan çeşitli talepler doğrultusunda şekillenen birçok siyasi oluşum bulunmaktadır. Eylemlerini “sivil mücadele” içerisinde yürüten bu oluşumlar içerisinden öne çıkan “Güney Azerbaycan Millî Uyanış Hareketi/GAMOH” ile “Güney Azerbaycan Millî Azatlık Cephesi/GAMAC”, bağımsız bir Güney Azerbaycan kurmayı hedeflerken; “Türkmen Sahra Özgürlük Hareketi” ise sosyokültürel hakların sağlanması ile tam/kısmi özerklik istemektedir.⁴⁹⁶ Her ne kadar aynı mezhebe sahip olsa da ülkenin kuzeyindeki Azeri/Türk vatandaşları arasında milliyetçi eğilimlerin artması, Azerbaycan’ın Dağlık-Karabağ zaferi, Türkiye’nin bölgede nüfuzunu artırması gibi nedenlerden dolayı Tahran yönetimi Türkler arasında artan milliyetçi duygulardan derin bir kaygı duymaktadır.

İran’da müesses nizama etnik temelli esas başkaldırı, “Kürtler” ile “Beluciler” arasından çıkan bazı gruplar tarafından gerçekleştirilmektedir.⁴⁹⁷ Başlangıçta “temel hak isteklerinin yerine getirilmesi” ile başlayan talepler bir zaman sonra dışsal faktörlerin de etkisiyle, “özerklik” ve “kendi kaderini tayin etme arzusuna” kadar geniş skalada çeşitlilik gösterebilmektedir. Bu minvalde İran’da periferide yer alan Kürt ve Beluciler arasından çıkan bazı silahlı örgütlerin ayrılıkçı faaliyetleri, müesses nizama yönelik büyük tehdit oluşturmaktadır. Fars ve Türklerden sonra İran’daki en büyük etnik grup olan Kürtler ile İran’daki yönetimler arasında çeşitli dönemlerde ihtilaflar, çatışmalar, gerilimler ve siyasi krizler yaşanmıştır. Kürtler ve merkezi idare arasındaki ilişkiler bazı zamanlar sosyal, siyasal ve kültürel hak taleplerinin etkisiyle sertleşmiş; bazı zamanlar da bölgesel tehdit algıları ve ortak güvenlik kaygıları sebebiyle işbirliğine dönüşmüştür. Devrime giden süreçte Şah’a karşı ayaklanan gruplardan olan Kürtler, yeni kurulan

⁴⁹⁶ Koç, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, s. 49.

⁴⁹⁷ Eşref, Ahmed, “İran’da Ulusal ve Etnik Kimlik Krizi”, *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, (ed. Hamid Ahmedî, çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 111.

rejimden de “siyasal özerklik”, “kültürel haklar” ve “yerel yönetimlerde daha fazla temsiliyet” talebinde bulunmuştur. Talepleri Tahran yönetimi tarafından reddedilen Kürtler içerisindeki bazı gruplar yeni rejimle silahlı mücadeleye girişmiştir.⁴⁹⁸ Bu gruplar ile Tahran yönetimi arasında halen çeşitli zamanlarda çatışmalar yaşanmaktadır. İran’da aktif olarak varlık gösteren sahadaki Kürt grupları şunlardır:

- 1945’te Qazi Muhammed tarafından kurulan İKDP⁴⁹⁹
- 1969’da kurulan radikal solcu Kürtler tarafından kurulan KOMELE⁵⁰⁰
- 2000’li yıllarda kurulan PKK terör örgütünün İran kolu olarak kurulan PJAK ve silahlı birimi YRK/HPJ⁵⁰¹

Şekil 11: İran’da Aktif Olan Silahlı Kürt Grupları ve Faaliyet Alanları



⁴⁹⁸ Tarihsel süreçte İran’daki Kürtlerin siyasal mücadelesi için bkz: Mcdowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004, ss. 313-382; Qasimlo, Abdurrahman, *İran Kürdistanı*, Belge Yayınları, İstanbul, 1991; Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Gelişimi*, (çev. İsmail Çekem ve Alper Duman), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 485-568.

⁴⁹⁹ Balcı, Çağatay, “İran Kürt Siyasi Hareketinde Öncü Aktör Olarak İran Kürdistan Demokrat Partisi”, *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 6 (1), 2022, ss. 18-32.

⁵⁰⁰ Koohi-Kamali, Farideh, *The Political Development of the Kurds in Iran*, Palgrave Macmillan, 2003, ss. 181-182.

⁵⁰¹ Toktaş, Şule vd., *Uluslararası Güvenliğe Tehdit Pkk ve Bileşenleri*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2022, ss. 52-56.

Kaynak: [https://iramcenter.org/iranda-silahli-kurt-orgutlerin-yogun-faaliyet-
alanlari-2080](https://iramcenter.org/iranda-silahli-kurt-orgutlerin-yogun-faaliyet-alanlari-2080), (11.03.2025)

Yine Kürt hareketine benzer şekilde ülkenin güneydoğusunda yaşayan Beluciler arasından çıkan silahlı kuvvetlerle Tahran yönetimi arasında etnik, dini ve sosyal nedenlerden dolayı çatışmaların yaşandığı görülmektedir.⁵⁰² Bu milis güçlerin başında 2003 yılında “Abdumelik Rigi” tarafından kurulan “Cundullah/Allah’ın Ordusu” gelmektedir. Cundullah başta Sistan-Belucistan olmak üzere ülkede yaşayan Sünnilerin dini, siyasi, sosyal ve kültürel haklardan mahrum bırakıldığını iddia ederek silahlı mücadeleye başlamıştır.⁵⁰³ Esas hedeflerinin İran’ın doğusunda şer’î hükümlerle yönetilen bir devlet kurmak olduğunu açıklayan Cundullah, bu uğurda pek çok eylemde bulunmuştur.⁵⁰⁴ Örgütün lideri Rigi’nin 2010’da yakalandıktan sonra idam edilmesiyle örgüt etkinliğini yitirmiştir.⁵⁰⁵ Cundullah’ın nüfuzunu kaybetmesi sonucunda 2013’te aynı bölgede benzer amaçlarla faaliyet gösteren “Ensar el-Furkan” ve “Ceyş’ul Adl/Adalet Ordusu” gibi milis güçler ortaya çıkmıştır.⁵⁰⁶ Özellikle “Selahaddin Farukî” tarafından kurulan Ceyş’ul Adl, Cundullah’ın misyonunu devam ettirerek merkezi hükümetle çetin bir mücadele içerisine girmiştir. Örgüt amacını, “İran tarafından zulme uğrayan Sünnilerin haklarını korumak için mücadele etmek” olarak deklare etmiştir.⁵⁰⁷ İran’daki Sistan ve Belucistan eyaletlerinde, “şeriata dayalı bağımsız bir Belucistan” için mücadele eden bu örgütler ile İran arasında halen dönem dönem çatışmalar yaşanmaktadır.

Görüldüğü üzere İran’daki ayrılıkçı hareketler etnopolitik nedenlerden sosyokültürel taleplere, tarihsel gerilimlerden ekonomik gerekçelere kadar uzanan çok boyutlu dinamiklerle şekillenmektedir. Farklı inanç, etnik ve mezhebi unsurların

⁵⁰² Beluciler İran’daki büyük çoğunluğun aksine Sünni mezhebine sahip olmalarıyla hem etnisite olarak hem de mezhebi olarak ayrı bir konumda bulunmaktadır. Balcı, Çağatay, *Etno-Mezhepsel Radikalleşme: Sistan-Beluçistan’da Radikal Gruplar*, İRAM, 2019, s. 13.

⁵⁰³ Balcı, *Etno-Mezhepsel Radikalleşme: Sistan-Beluçistan’da Radikal Gruplar*, s. 14.

⁵⁰⁴ Shayan, Fatemeh, “A Critical Perspective on Terrorism: Case Study of Jundallah and Jeish ul-Adl in Iran”, *Critical Studies on Terrorism*, 2020, ss. 441-463.

⁵⁰⁵ Dashti, Naseer, *The Baloch Conflict with Iran and Pakistan*, Trafford Publishing, 2017, s. 90.

⁵⁰⁶ Balcı, *Etno-Mezhepsel Radikalleşme: Sistan-Beluçistan’da Radikal Gruplar*, s. 15.

⁵⁰⁷ Dashti, ss. 91-92.

merkezi iktidarla yaşadığı sıkıntılar, belli dönemlerde rejimin bekası için büyük tehlike arz etmektedir. Tahran yönetimi nezdinde bu ayrılıkçı hareketler ülkenin toprak bütünlüğünü, ulusal birliğini ve müesses nizamın devamını tehlikeye atmaktadır.⁵⁰⁸ Adı geçen örgütlerin çoğu zaman dış aktörlerle irtibatlandırılması, İran'ın büyük stratejisinde “güvenlik merkezli” politikaların öncelik kazanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Tahran yönetimi bu unsurlara karşı bir yandan sert güç kullanımını artırmakta, diğer yandan da ekonomik ve sosyopolitik reformlarla ayrılıkçı hareketleri dengelemeye çalışmaktadır.⁵⁰⁹

Müesses nizama karşı bir diğer meydan okuma, demografik olarak çoğunluğu oluşturan “gençlerden” gelmektedir. Gençler küreselleşmenin de etkisiyle diğer ülkelerdeki yaşam biçimlerine şahit olmaları, farklı dünya görüşlerine sahip olmaları, artan özgürlük talepleri ve resmî ideolojiye yönelik sorgulamaları nedeniyle belirli dönemlerde rejimle karşı karşıya gelmişlerdir. “1999 Öğrenci Ayaklanması”, “2009 Yeşil Hareket” ve “2022 Mahsa Amini Protestoları” gibi halk gösterilerinde toplumsal muhalefetin başında hep gençler bulunmaktaydı. Müesses nizam tarafından dayatılan yaşam tarzı, temel hak ve özgürlüklere yönelik kısıtlamalar, çok boyutlu sansür ve yasaklar gençler ile merkezi yönetim arasında çatışmalara sebebiyet vermektedir. Toplumsal taleplerinin ideolojik nedenlerden ötürü rejim tarafından güvenlikleştirilmesi, özgürlüklerin kısıtlanmasına ve yönetim krizlerinin yaşanmasına neden olmaktadır. İranlı yöneticilerin özgürlükleri güvence altına almak, bağımsız yargı ve hukukun üstünlüğünü tesis etmek yerine mevcut rejimin bekasını önceleyen bir güvenlik anlayışına sahip olmaları iç politikada sürekli bir istikrarsızlığa sebebiyet vermektedir.

Rejimin bekasına yönelik tehdit algıları, yalnızca ulusal düzeydeki dinamiklerle sınırlı kalmayıp, bölgesel ve küresel ölçekteki gelişmelerle de şekillenmektedir. 2003 öncesine kadar İran'ın karşı karşıya kaldığı en büyük bölgesel tehditler, Irak'taki Saddam rejimi, İsrail ve Suudi Arabistan'dan gelmiştir.⁵¹⁰ Özellikle Irak'la 1980-88

⁵⁰⁸ Eşref, ss. 114-115.

⁵⁰⁹ Balcı, Çağatay, *Etno-Mezhepsel Radikalleşme: Sistan-Beluçistan'da Radikal Gruplar*, İRAM, 2019, ss. 17-18.

⁵¹⁰ Sherrill, s. 35.

arasında yaşanan ve ardında milyonlarca insanın ölümü ve harap olmuş bir ekonominin kaldığı bu savaşın tecrübeleri, İran'ın büyük stratejisinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu savaş Tahran yönetiminin güvenlik anlayışını, dış politika reflekslerini ve bölgesel vizyonu derinden etkilemiştir. Zengin petrol yatakları, kullanmaktan çekinmediği balistik füzeleri, kimyasal silahları ve saldırgan emelleri ile Irak, savaşın sonraki süreçte de İran'ı tedirgin etmekteydi. Ancak çok geçmeden Kuveyt'i işgale kalkışan Saddam rejimi ABD tarafından önce dizginlenmiş; 2003'ten sonra başlayan II. Körfez Savaşı ile de devrilmiştir.⁵¹¹ Saddam rejiminin devrilmesi ile birlikte İran için Irak, artık bir tehdit olmaktan çıkmış ve “nüfuzunu genişletme imkânına kavuştuğu” önemli sahalardan biri olmuştur.

Devrimden bu yana bölge ülkeleri arasında İran'daki müesses nizamın tehdit algısını şekillendiren en derinden etkileyen ülke İsrail olmuştur. İsrail, İran nezdinde bir bölgesel rakip/düşman olmaktan öte ABD ile arasındaki organik bağ ve “Filistin Meselesi” nedeniyle “varoluşsal bir tehdit” olagelmıştır. Devrimden önce İran'da, Orta Doğu'daki diğer halklar gibi Filistin Meselesi'ne karşı bir duyarlılık bulunmaktaydı. Her ne kadar Pehleviler ile İsrail arasında iyi ilişkiler bulunsa da İran halkı, Filistin Meselesi'nden dolayı İsrail'e öfke duymaktaydı.⁵¹² Başta Humeynî olmak üzere ulemeden birçokları Şah ile İsrail arasındaki iyi ilişkilerden büyük rahatsızlık duymaktaydılar. Humeynî devrim öncesi pek çok söylevinde, Şah ile İsrail arasındaki doğrudan veya dolaylı ilişkiyi şu sözlerle eleştirmiştir:

“...Ben tüm Müslüman ülkelere ve dünya Müslümanlarına bildiriyorum ki, aziz Şia milleti İsrail ve uşaklarından ve İsrail'le uzlaşan devletlerden nefret ediyor. İsrail'le uzlaşmakta olan İran milleti değildir, İran milleti bu büyük günahattan uzaktır; İsrail'le anlaşma yapan, kesinlikle milletin teyid etmediği bu hükümetlerdir.

...Bu herif (Şah) İsrail'i bundan yirmi yıl önce resmi olarak tanıdı... Ta ilk başından bu adam onların uşağıydı, sonraları kendisi de açıkladı. İran bu utanç verici sülaleye giriftar olduğu müddetçe özgürlük yüzü görmeyecektir.”⁵¹³

Şah'ın İsrail'le olan ilişkisine karşılık olarak Humeynî de “Filistin Davası” için yaşanan unsurlara destek vermektedir. Bu bağlamda birçok destek açıklamasının yanı

⁵¹¹ Cleveland, ss. 534-535.

⁵¹² İran, Türkiye'nin ardından İsrail'i resmen tanıyan ikinci Müslüman ülke olmuştu. Şah M. Rıza Pehlevi'nin yönetimi süresince İsrail ile olan ikili ilişkileri için bkz: Parsi, Trita, *Treacherous Alliance the Secret Dealings Of Israel, Iran, and The United States*, Yale University Press, 2007.

⁵¹³ *İmam Humeyni Açısından Filistin*, (çev. Kadri Çelik), İhsan Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, ss. 63-74.

sıra “humus”, “zekat”, “sadaka” vb. dini yardımların Filistinli savaşçılara gönderilmesine yönelik fetvalar yayınlamıştır.⁵¹⁴ Devrime giden süreçte ve sonrasında da İsrail’e karşı olan sert tutumunu sürdüren Humeynî, Filistin davasını İran dış politikasının ana sacayaklarından biri kılmıştır. Buna paralel olarak İran’ın bölge politikalarına yön veren İDMO’ya bağlı özel birliğe “Kudüs Gücü” adı verilmesi ile Ramazan’ın son Cuma günü tertiplenen etkinliklere “Dünya Kudüs Günü” adının verilmesi, İran’ın devrimci/ideolojik söyleminin simgesel izdüşümlerinden olmuştur. Günümüzde İran, İsrail karşıtlığını hem iç/dış politikada rejimin meşruiyetini pekiştirmek hem de bölgesel stratejisinin ayrılmaz bir parçası olarak sürdürmektedir. Yine İsrail’i yıpratmak için İran, Filistinli birçok gruba ekonomik, askeri ve istihbarati desteğini sürdürmektedir. İran’ın Filistin’in özgürleştirilmesi üzerine inşa ettiği “direniş eksen” söylemi de dış politikasında önemli bir konuma sahiptir. Benzer şekilde İsrail’de İran’ı bir varoluşsal tehdit olarak görüp İran’ın bölgesel nüfuzunu artırmasını engellemek için İran ve paydaşlarına yönelik sabotaj, suikast ve askeri operasyonlar düzenlemektedir.⁵¹⁵

İsrail, İran’ın nükleer ve askeri kapasitesini yok etmek için askeri üs ve tesislere sabotaj ve suikastlarda bulunmakta, başta Hizbullah olmak üzere İran’ın vekil güçlerine yönelik saldırılar düzenlemektedir. Bunların yanı sıra İsrail, Batılı ülke ve kurumlara İran’a yönelik uygulanan yaptırımların kapsamının artırılması ve uluslararası tecridin sürdürülmesi yönünde de diplomatik baskı yapmaktadır. Böylelikle yaşanacak ekonomik ve sosyal krizler üzerinden rejim ile İran halkı arasında çatışmalara sebebiyet vererek müesses nizamı yıkmayı hedeflemektedir. İsrail’in bu faaliyetleri İran’ın stratejik hedeflerini ve askeri doktrinlerini derinden etkilemiştir. İsrail’in bölge ülkeleri ile yaptığı askeri, siyasi ve ekonomik işbirlikleri⁵¹⁶ İran açısından bir “jeopolitik çevreleme” olarak algılanmakta ve bu durumu dengelemek için de farklı stratejiler geliştirmektedir. Yine İran, İsrail’in teknolojik üstünlüğünü ve ABD desteği dolayısıyla

⁵¹⁴ Biçen, Gürkan, “Ayetullah Humeynî’nin 1980 Öncesi Söyleminde İran İslam İnkılâbı’nın Meşruiyet Temeli Olarak Siyonist Rejim Problemi”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 1 (1), 2017, s. 78.

⁵¹⁵ Gürkan, ss. 75-79.

⁵¹⁶ İsrail 1978’de Mısır, 1994’te Ürdün ile barış anlaşması imzalamıştı. 2020’de ise Bahreyn, Fas, BAE ve Sudan ile “İbrahim Anlaşmaları” adıyla anılan bir dizi anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmalar kapsamında İsrail ile adı geçen ülkeler arasında ekonomik, politik ve diplomatik alanda işbirlikleri kurulmuştur. Bkz: <https://www.state.gov/the-abraham-accords>

yaşadığı konvansiyonel zayıflığını asimetrik savaş stratejileri ile dengelemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda balistik füze teknolojisi, nükleer programı ve vekil güçleriyle İsrail'e karşı caydırıcılık sağlamayı hedeflemektedir.

Ulusal ve uluslararası krizler dolayısıyla İranlı yöneticilerin en büyük korkulu rüyası, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan “Renkli Devrimler” benzeri bir meydan okumayla karşı karşıya kalmak olmuştur. Renkli Devrimler kısaca Doğu Avrupa’dan Orta Asya’ya kadar birçok ülkede yaşanan halk hareketlerini adlandırmak için kullanılagelen bir tabirdir.⁵¹⁷ Bu tarz devrimlerin kendine has bazı özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki STÖ’ler ve gençlik hareketlerinin etkisiyle gerçekleşen gösterilerde şiddet yerine “barışçıl yöntemlerin”⁵¹⁸ öncelenmesidir. İkinci olarak ise mezkûr ülkelerde yaşanan süreçlerde başta ABD olmak üzere Batılı aktörlerin ve küresel medyanın sağladığı teşvik ve desteklerin, süreçte yadsınamaz ve kritik bir rolü olmasıdır. Görüldüğü üzere 2009 Seçimleri sonrasında İran’da başlayan protestolara “Yeşil Hareket” adı verilmesi de bir sınıflandırmadan öte, bir temenninin sonucudur. Bu bağlamda müesses nizamın mevcudiyetinin korunması ve sürekliliğinin sağlanması için İranlı yöneticiler güvenlik stratejilerinden sosyoekonomik reformlara, ideolojik araçlardan otoriter baskılara dek çok boyutlu bir büyük stratejiyi uygulamaktadırlar.

İran’da müesses nizamın iç/dış tehditlere karşı korunması ve sürekliliğinin sağlanmasında birincil rol, silahlı kuvvetlere aittir. Devrimden sonra ortaya çıkan güç boşluğundan faydalanmak isteyen farklı güç odakları arasında çetin bir rekabet yaşanmaktaydı. Şehir merkezlerinden kırsal bölgelere kadar olan geniş bir coğrafyada sol örgütlerden radikal İslamcılara, etnik ayrılıkçılardan çetelere kadar birçok grup

⁵¹⁷ Bu tabir otoriter rejimlere yönelik gerçekleştirilen ayaklanmalarda sembolik olarak belirlenen bir çiçek veya renkten ötürü kullanılagelmiştir. Örnek olarak 2003 Gürcistan’da “Gül Devrimi”, 2004 Ukrayna’da “Turuncu Devrim”, 2005 Kırgızistan’da “Sarı/Lale Devrimi” verilebilir. Bkz: Kafkasyalı, Muhammet S., “Devrim Teorileri ve Renkli Devrimler”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*, 38, 2007, ss. 883-905.

⁵¹⁸ G. Sharp, “From Dictatorship to Democracy/Diktatörlükten Demokrasiye” adlı kitabında bu barışçıl protestolar ve pasif direniş biçimlerini geniş bir şekilde ele almaktadır. Kitapta boykottan greve, yürüyüşlerden mitinglere kadar “sosyal”, “siyasal”, “fiziksel”, “psikolojik” vb. parametreleri içeren toplam 198 farklı metot bulunmaktadır. Ayrıntılı liste için bkz: Sharp, Gene, *From Dictatorship to Democracy-A Conceptual Framework for Liberation*, (4. Baskı), The Albert Einstein Institution, 2010, ss. 79-86.

kendi bölgesinde hâkimiyet kurma çabasına girdi.⁵¹⁹ Bu nedenle yeni yönetim merkezi otoriteyi tesis etmek, yeni rejimin muhafazasını ve sürekliliğini sağlamak için yeni güvenlik aygıtlarına ihtiyaç duymuştur. Şâh döneminde olduğu gibi Humeynî de iktidarını korumanın yolunun silahlı güçlerden geçtiğinin farkındaydı. Zira “kaybolan devlet otoritesini yeniden tesis etmek” ve yeni rejimin uygulamaya koyacağı “radikal reformların yürürlüğe girmesi” için yeni rejime sadık silahlı güçlerin varlığı elzemdi. Bu bağlamda hiç durmadan harekete geçen Humeynî, devrimin beşikte boğulmasını engellemek ve rejimin bekasını sağlamak için bir yandan geleneksel İran ordusunu dönüşüme tabi tutmuş diğer yandan devrimci ideolojiye sıkı bir şekilde bağlı İDMO gibi yeni güvenlik aygıtları inşa etmiştir.⁵²⁰

İranlı yöneticiler müesses nizamı korumak için oluşturdukları güvenlik aygıtlarıyla içeride otoriter bir sistem inşa ederek toplumsal muhalefeti kontrol altına almaya çalışmaktadır. Bu bağlamda kolluk güçlerinin yanı sıra çoğu kez İDMO, istihbarat birimleri ve Besiç milisleri de toplumsal muhalefetin bastırılmasında etkin biçimde kullanılmaktadır. Bu minvalde rejimin bekasını tehdit eden herhangi bir “protesto”, “sivil itaatsizlik”, “reform talepleri” bile çoğu zaman ulusal güvenlik meselesi olarak değerlendirilip sert karşılık görmektedir. Kendini müesses nizamın bekçisi olarak konumlandırılan İDMO, sadece toplumsal muhalefeti değil rejimin “ideolojik çizgisinden sapma” olarak gördüğü her türlü devlet kurumu ve yetkili kişiyi de hedef almaktadır.⁵²¹ Devrim muhafızları bu minvalde birçok kez Arteş yetkililerini, parlamento üyelerini ve reformist siyasi aktörleri yetersizlikle, pasif kalmakla ve hatta hıyanet ile suçlamıştır. Örneğin “1999 Öğrenci Hareketi” sırasında devrim muhafızları komutanları göstericiler karşısında pasif kalmakla suçladıkları Cumhurbaşkanı Hâtemî’ye hitaben bir mektup yayınlamış ve hükümeti harekete geçmesi konusunda zorlamıştır. Mektup içerisinde yer alan “*Temel İslami değerlerin lekelenmeye devam etmesi durumunda kamu düzenini yeniden sağlamak için hareket etmek zorunda kalacağız.*” ifadesi, bir muhtıra olarak kabul görmüştür.⁵²² Bu durum ulusal ve

⁵¹⁹ Cleveland, s. 475.

⁵²⁰ Garthwaite, s. 252.

⁵²¹ Sinkaya, “İran’da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları’nın Yükselişi”, ss.123-126.

⁵²² Kermani, Navid, “The Fear of the Guardians: 24 Army Officers Write a Letter to President Khatami”, *The Twelver Shia in Modern Times*, (ed. Rainer Bruinner ve Werner Ende), BRILL, Leiden, 2001, s. 354.

uluslararası çapta büyük yankı uyandırmıştır. Görüldüğü üzere İran'da rejimin bekası söz konusu olduğunda ideolojik güvenlik aygıtları sadece sistem karşıtı güçleri değil, yeri geldiğinde sistem içi aktörleri de hedef almaktadır. Bu bağlamda İDMO, rejimin muhafazası ve sürekliliğini sağlama sorumluluğu dolayısıyla İran'ın büyük stratejisinde merkezi bir role sahiptir.

2.3.2. Bölgesel Nüfuz Sahasının Genişletilmesi

Bulunduğu bölgede etkin bir güç olma arzusu, İran'ın büyük stratejisinin tarihsel ve ideolojik hedeflerinden olagelmıştır. Bölgede etkili ve yönlendirici bir aktör olarak rakiplerine üstünlük sağlama gayesi, devrim sonrasında İslami ilkelere göre inşa edilen yeni rejimin de esas hedeflerinden biri olmuştur. Şâh döneminde olduğu gibi devrim sonrası İran, bölgesel liderlik iddiasını sürdürmüş ve jeopolitik hamlelerini bu hedef doğrultusunda şekillendirmiştir.⁵²³ Böylelikle bölgesel nüfuzunu artırma arzusu, İran'ın büyük stratejisi içerisinde temel hedeflerden biri haline gelmiştir. İran bu hedefe ulaşmak için sahip olduğu askeri, ideolojik, coğrafi ve ekonomik araçları koordineli bir şekilde kullanarak Orta Doğu'daki etkinliğini artırmaya çalışmaktadır. İran sert ve yumuşak güç unsurlarını kullanarak bir yandan askeri caydırıcılığını artırarak kendine manevra alanı yaratmakta diğer yandan da ideolojik, kültürel ve diplomatik araçlarla Orta Doğu halkları üzerinde de bir nüfuz kurmayı hedeflemektedir.

İran'da yaşanan devrim sonrası İslami-Şii tandanslı bir idarenin tesis edilmesi, bölgedeki güç denklemlerini değiştirdi. Devrim, bölgedeki “Şiilik algısı” ve “Şiilerin siyasi talepleri” üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip oldu. Bu durum İran'ın “Şii jeopolitiği”⁵²⁴ içerisinde nüfuzunu artırmasına imkân sağladı. İran, bölgedeki Şii unsurlarla geliştirdiği ilişkiler aracılığıyla nüfuz sahaları oluşturarak caydırıcılığını

⁵²³ Şâh dönemi İran büyük stratejisi için bkz: Ehteshami, Anoushiravan, “Iran's Grand Strategy Under the Pahlavis”, *Grand Strategy in the Contemporary Middle East The Concepts and Debates*, (ed. Tore T. Petersen ve Clive Jones), Gerlach Press, 2022, ss. 195-214.

⁵²⁴ İslam âleminin yaklaşık %15'ini oluşturan Şiilerin bölge ülkelerine göre dağılımı şöyledir: “İran'da %85-90, Irak'ta %60-65, Lübnan'da %25, Bahreyn'de %60, Kuveyt'te %20, Katar'da %15, Yemen'de %40, Suriye'de %10-12 (Nusayri), Suudi Arabistan'da %10-15, BAE'de %15-20.” Bkz: Koç, Mehmet A., *Rekabetten Geleceğe: Türkiye-İran İlişkilerinin Güvenlik Boyutu*, TASAM Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 55-95.

artırmayı, ABD'nin askeri varlığını sınırlamayı, rakip/düşman ülkeleri baskı altında tutmayı ve yeni bir bölgesel düzen inşa etmeyi amaçlamaktadır.

İran'daki “devrimin başarısı” ve “yarattığı heyecan”, bölgedeki diğer İslami grupları da harekete geçirmişti. Özellikle bölgedeki otoriter rejimler tarafından ötekileştirilmeye maruz kalan Şiiler, İran'da müstakil bir Şii devletin kurulmuş olmasını büyük bir sevinçle karşılamış ve bulunduğu ülkelerde daha etkin hale gelmişlerdir.⁵²⁵ İran'ın devrimci ve revizyonist emellerle bu gruplarla irtibat kurması, bünyesinde Şii unsurları barındıran bölge ülkelerinin “tehdit algılama mekanizmalarını” harekete geçirmiştir. İran'da gerçekleşen devrim hem bölgedeki mevcut İslami eğilimleri güçlendirdi, hem de onların enerjisini bulundukları ülkelerdeki otoriter rejimlere karşı kanallı etmesini sağladı. Böylelikle İslami söylem dönüşüme uğramış ve ortaya çıkan yeni “dini-politik aktivizm”, devletler ile toplumları arasında yeni güç ilişkileri üretmiştir.⁵²⁶

İran'daki devrim bölgedeki Şii unsurlara yeni sosyo-politik örgütlenme, liderlik ve aktivizm biçimleri kazandırdı. Bu durum hem bölge ülkelerinin iç siyasetini derinden sarsmış, hem de Şiilerin Orta Doğu siyasetindeki rolünü önemli ölçüde artırmıştır. Bölgede Şiilerin yükselişe geçmesi ve İran'ın revizyonist emellerinden kaygı duyan bazı devlet ve devlet dışı aktörlerin de İran ve Şiilik karşıtı bir tutum benimsemesi sonucunda bölgede mezhebi çatışmalar arttı.⁵²⁷ Öyle ki bu çatışmaların kapsamı zamanla genişleyerek İslamcı ideoloji ve siyasetin ötesine geçen farklı bir kimlik siyaseti biçimi ortaya çıktı. Örneğin bir dönem İsrail'e karşı savaşan unsurların bu kez İsrail ile işbirliği yaparak İran'ı kısıtlamaya çalıştığı görülmektedir. Ülkede çoğunluğu Şiilerin oluşturması hasebiyle İran'ın birincil derecede üzerine eğildiği ülkelerden olan Bahreyn'in Dışişleri Bakanının yaptığı açıklama bölgedeki dönüşümü gözler önüne sermektedir:

“Çocukluğumuzdan beri İsrail-Filistin ihtilafının en önemli sorun olduğunu, öyle ya da böyle bunun çözülmesi gerektiğini dillendiriyoruz. Ancak geldiğimiz noktada çok büyük bir meydan

⁵²⁵ Seliktar Ofira ve Farhad Rezaei, *Iran, Revolution, and Proxy Wars*, Palgrave Macmillan, 2020, s. 59.

⁵²⁶ Nasr, s. 328.

⁵²⁷ Çalışma içerisinde “mezhepçilik”, belirli bir İslami topluluğunun (Şii veya Sünni) sosyopolitik çıkarlarını korumayı ve geliştirmeyi amaçlayan “organize”, “militan”, “etnopolitik” aktivizmini ifade etmektedir.

*okumayla karşı karşıya olduğumuzu gördük. O da modern tarihimizin en tehlikeli meydan okuması olan İran İslam Cumhuriyeti'dir. Dolayısıyla hali hazırda İran tehdidi ile mücadele Filistin davasından daha önemlidir.”*⁵²⁸

Devrimden sonra İran’da kurulan dini/mezhebi nitelikli rejim ve buna paralel bölgedeki Şii unsurların da kendi ülkelerinde yükselişe geçmesi bölgede bir “Şii uyanışının” yaşandığına yönelik değerlendirmelere neden oldu.⁵²⁹ Lübnan, Irak ve Yemen gibi ülkelerde bulunan Şii unsurların iç-dış politikada faaliyetlerini artırması İran güdümünde “Sünni ülkeleri kuşatan bir Şii kuşak oluştuğuna” yönelik iddialara neden oldu. 2004’de Ürdün Kralı II. Abdullah tarafından dile getirilen bu söylem, “Şii Hilali” olarak adlandırıldı.⁵³⁰ İran bu iddiaları ret etmiş olsa da bölgede kurduğu ilişkiler ağı ve siyasi hedeflerine ulaşmak için kullandığı araçlar, hangi isimle adlandırılırsa adlandırılırsın bölgede etkinlik sahasının genişletmek istediği gerçeğini değiştirmemektedir.

İran’ın bölgesel nüfuzunu artırmak için kullandığı stratejilerin başında “vekil güç oluşturma” stratejisi gelmektedir. İDMO’nun sahadaki kolu Kudüs Gücü aracılığıyla bölgenin dört bir yanında oluşturulan milis güçlerle İran, bölgesel nüfuzunu ve etki sahasını genişletmeyi hedeflemektedir. İran oluşturduğu vekil ağıyla hem düşman/rakip unsurları çevrelemeyi hem de bölgesel nüfuz mücadelesinde önemli kazanımlar elde etmeyi hedeflemektedir. İran “Direniş Eksenini” olarak adlandırdığı bu oluşum sayesinde hem askeri caydırıcılığını hem de bölgesel nüfuzunu artırma imkânına erişmiştir. İran tarafından verilen siyasi, askeri, iktisadi, sosyal ve lojistik destekler sayesinde bu bileşenler, zaman içerisinde kurumsallaşarak bölge siyasetine etki edebilecek kritik

⁵²⁸ <https://www.haberturk.com/bahreyn-disisleri-bakani-al-halife-iran-tehdidi-filistin-davasindan-daha-onemlidir-2373958>

⁵²⁹ Şii uyanışı terimini ilk olarak ABD’li akademisyen Vali Nasr kullanmıştır. Nasr’ın bu konu hakkındaki fikirleri için bkz: Nasr, Vali R., *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, W. W. Norton & Company, 2006.

⁵³⁰ Şii Hilali’ne dair değerlendirmeler için bkz: Cole, Juan, “A ‘Shite Crescent’? The Regional Impact of the Iraq War,” *Current History*, 105(693), 2006, ss. 20-26; Haji-Yousefi, Amir M., “Whose Agenda Is Served by the Idea of a Shia Crescent?”, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 8(1), 2009, ss. 114-135; Salihi, Emin, “Ortadoğu’da Oluşan Yeni Dengeler Ve “Şii Hilali” Söylemi”, *Bilge Strateji*, 3(4), 2011, ss. 193-214; Marashi, İbrahim, “Şii Hilali Mitini İnşa Etmek: İran Devrimi’nden 2003 Irak Savaşı’na”, *Avrasya Dosyası*, 13 (3), ss. 7-36; Nasr, Vali, “When the Shiites Rise”, *Foreign Affairs*, 85(11), 2006, ss. 58-74.

unsurlara dönüşmüştür. Böylelikle İran savunma hattını sınırlarının çok ötesine taşıma olanağına kavuşmuştur.⁵³¹

Hazar Denizi ve Basra Körfezi gibi küresel enerji ticaretinde büyük öneme sahip bölgeler içerisinde yer alması da İran'ı küresel ve bölgesel denklemden öne çıkaran bir diğer önemli faktördür. Özellikle İran'ın "Basra Körfezi" üzerindeki hâkim pozisyonu, İran'ı bölgesel ve küresel siyasette kritik bir konuma yerleştirmiştir. Basra Havzası, geçmişten bu yana gerek jeopolitik konumundan dolayı gerekse de bünyesinde barındırdığı enerji kaynaklarından dolayı hem bölgesel hem de küresel aktörler arasındaki rekabete sahne olmuştur. Bu rekabet, salt ekonomik jeopolitik çıkarlarla sınırlı kalmayıp bölge ülkelerinin "milli kimlik inşası süreçlerinin" de bir parçası hâline gelmiştir.⁵³² Bunların yanı sıra Arap yarımadasının doğusu ile İran'ın güney kıyıları arasında kalan ve büyük jeostratejik öneme sahip olan bölge, "küresel enerji ticaretinin belkemiğini" oluşturmaktadır.⁵³³ İran, önemli bir konuma ve büyük öneme sahip olan Basra Körfezi ve ucundaki Hürmüz Boğazı üzerinde hâkimiyet kurmak ve bölgedeki nüfuzunu artırmak için Körfez'deki aktörlerle kıyasıya bir rekabet içerisine girmiş durumdadır.⁵³⁴

Tarafların büyük önem atfettiği Basra Körfezi üzerinde yaşanan nüfuz mücadelesi, İran ile bölgesel aktörler arasında kimi zaman gerilimlere ve çatışmalara neden olmaktadır. Bu durum bölgedeki istikrarı sekteye uğratmaktadır. İran hem Arş hem de İDMO'nun deniz kuvvetleri aracılığıyla Körfez'de etkin bir pozisyonda olmaya çabalamaktadır. İran düzenli aralıklarla düzenlediği tatbikatlarla, körfezdeki "varlığını" ve "hâkimiyetini" göstererek caydırıcılık tesis etmeyi amaçlamaktadır. Yine İran, kendi

⁵³¹ Steinberg, Guido, *The "Axis of Resistance"*, German Institute for International and Security Affairs, Berlin, 2021, s. 7.

⁵³² Örneğin Körfez'i kendi milli varlıkları ve doğal uzantıları olarak addeden Araplar ona "Arap Körfezi" derken, aynı saiklerle İranlılar da bölgeye "Persian Gulf/Fars Körfezi" adını vermişlerdir. Uzun müddet bölgeyi yöneten Osmanlı İmparatorluğu ise körfezin sınır noktası olan Basra şehrinden ötürü bölgeyi "Basra Körfezi" olarak adlandırmıştır. Bu nedenle çalışma içerisinde bölgeden Basra Körfezi olarak bahsedilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilge, Mustafa L., "Basra Körfezi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 5, 1992, s. 114.

⁵³³ İran kendi imparatorluk bakiyesi içerisinde gördüğü ve ulusal gücüne sağladığı katkılar nedeniyle Körfez havzasına büyük önem atfetmektedir. Hatta bu nedenle, İran'da her yıl 29-30 Nisan'da "Milli Fars Körfezi Günü" olarak kutlanmaktadır. Bkz: Kılıç, Selda K., "19.Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti Ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54 (2), 2014, s. 320.

⁵³⁴ Yegin, *İran'ın Sert Gücü*, s. 13.

yaptığı tatbikatların yanı sıra Rusya ve Çin'in de katılımıyla düzenlediği ortak tatbikatlarla ABD ve bölgedeki paydaşlarına bir gözdağı vermeyi hedeflemektedir.⁵³⁵ İran etkili jeopolitik konumu ve vekil güçlerinin yanı sıra asimetrik yeteneklerle donatmış olduğu deniz kuvvetleri aracılığıyla da bölgede nüfuzunu artırmaya çalışmaktadır. Bu strateji sayesinde İran bir yandan bölgesel tehditlere karşı daha etkin bir savunma oluşturmak diğer yandan da su yolları üzerindeki kontrolünü pekiştirerek bölgedeki dengeleri lehine çevirmeyi amaçlamaktadır.

İran bölgede nüfuzunu artırmak için bazı ülkelerle derin bir rekabet içerisine girmiş durumdadır. Bölgedeki faaliyetleri ile İran'ın en büyük bölgesel rakibi Suudi Arabistan olmuştur. Suudilerin başta Körfez olmak üzere bölgenin genelinde yürüttüğü askeri, siyasi ve ideolojik faaliyetler İran'ın stratejik yönelimlerine yön veren birincil dışsal faktörlerden olagelmıştır. İki ülke arasında tarihsel husumetlere de dayanan rekabet, salt bir güç mücadelesinden ziyade farklı siyasal sistemler ve alternatif İslami kimlik söylemleri (Şiilik-Vahabilik) üzerinden şekillenen bir çatışmadır.⁵³⁶ Ancak iki ülke arasındaki rekabet çoğu zaman “mezhep savaşı” olarak okunsa da esasında bu rekabetin temelleri, bölgesel nüfuz mücadelesine ve çıkar çatışmalarına dayanmaktadır. Yine benzer şekilde Suudilerin Körfez ülkeleri ile kurdukları askeri ittifaklar, Yemen'deki iç savaşa aktif müdahalesi, Lübnan'da İran destekli Hizbullah'a karşı bir koalisyon kurması, Suriye'de İran karşıtı gruplara verdiği destek İran-Suudi Arabistan arasındaki gerilimlerin tırmanmasına neden olmuştur.⁵³⁷ İslamiyet nezdinde büyük kudsiyeti olan “Mekke” ve “Medine” gibi şehirleri bünyesinde barındıran S. Arabistan, kendi İslami kimliğini ve Müslüman halklarının tepkisine rağmen İran'a karşı ABD ve İsrail ile büyük çaplı ekonomik, politik ve stratejik ortaklıklar geliştirmiştir. Suudilerin gerek mezkur devletlerle kurduğu ilişkiler gerekse de KİK bünyesinde oluşturduğu ittifaklar, İran tarafından kendisine yönelik bir “çevreleme stratejisi” olarak görülmektedir.

⁵³⁵ <https://iramcenter.org/iran-rusya-ve-cin-ortak-deniz-tatbikati-562>

⁵³⁶ Nişancı, Şükrü ve Şahin, Lokman, “Ortadoğu'da Selefi-Şii Gerginliği ve Türkiye'nin Tutumu”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 1, 2017, ss. 56-58.

⁵³⁷ İran ile S. Arabistan arasındaki rekabet D. Hiro tarafından “İslam Dünyası içerisindeki Soğuk Savaş” olarak adlandırılmaktadır. İki ülkenin birbirlerine yönelik faaliyetleri ve bölgede karşı karşıya gelenler alanlar hakkında bilgi için bkz: Hiro, Dilip, *Cold War in the Islamic World Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy*, Oxford University Press, 2018.

Riyad yönetimi, dış politikada İran'ı bir yandan bölgesel olarak çevrelerken diğer yandan da kendi bünyesinde bulunan Şii azınlığı, İran nüfuzundan uzak tutmak için büyük gayret göstermektedir. Nüfusun yaklaşık olarak %15'ine⁵³⁸ tekabül eden Şiiler, genel olarak ülkedeki zengin petrol rezervlerinin olduğu doğu bölgelerinde yaşamaktadır. Vahhabi ideolojinin hâkim olduğu bu ülkede Şiiler politik, ekonomik ve sosyal açılardan ayrımcılığa uğramış; bilhassa “kamu görevlerinde”, “güvenlik bürokrasisi içerisinde” ve “dini makamlarda/kurumlarda” kısıtlı temsiliyete sahip olmuşlardır. Böylesine bir hal Şii unsurların Riyad ile zaman zaman karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Yine ülkedeki Şiiler ile İran arasındaki mezhebi ve sosyokültürel bağlar sebebiyle Riyad yönetimi, Şiileri potansiyel tehdit olarak görmüşlerdir. 80'li yılların sonuna gelindiğinde Riyad yönetiminin baskıcı uygulamaları ve İran İslam Devrimi'nin itici etkisiyle ülkedeki Şiiler, daha örgütlü ve cüretkar bir şekilde hareket etmeye başlamıştır.⁵³⁹ Nihayetinde İran'ın sağladığı destekler sonucunda “Hicaz Hizbullah'ı” adı altında toplanan bazı Şii gruplar, merkezi yönetime karşı örgütlü ve silahlı bir direnişe başlamıştır. “Hicaz Hizbullahı” ya da “Suudi Hizbullah'ı” olarak adlandırılan bu oluşum, İran'ın Körfez'de yer alan Şii grupları destekleme politikasının bir parçası olarak faaliyet göstermiştir. İran'ın askeri, ekonomik ve ideolojik destek verdiği gruplardan olan örgüt, o dönemler S. Arabistan'da birçok faaliyette bulunmuştur. Bunların en etkiliisi 1996'da düzenledikleri “Huber Kuleleri” saldırısı olmuştur. Bu bombalı saldırı sonucunda, aralarında ABD askerlerinin de olduğu çok sayıda kişi ölmüştür. Nihayetinde ABD ve Suudilerin düzenledikleri ortak operasyonlar sonucunda örgütün faaliyetleri sona ermiştir.⁵⁴⁰ Bu olaylar sonucunda Suudi yöneticiler, ülkedeki Şii azınlık üzerinde kontrol ve denetimi artırmış ve İran'a yakın gruplara büyük baskı uygulamışlardır. Benzer saiklerle Arap Baharı sırasında ülkedeki Şii muhalefeti yönlendiren ve Suudiler nezdinde “İran'ın ideolojik etkisini yansıtan bir figür” olarak görülen etkili din adamı “Şeyh Nimr” idam edilmiştir.⁵⁴¹ Bu olayla birlikte iki ülke arasındaki gerilim daha da tırmanmış ve bu durum diplomatik

⁵³⁸ Arıkan, s. 376.

⁵³⁹ Koç, Mehmet A., “Tarihi İhtilafların Gölgesinde İran-Suudi Arabistan Rekabeti: Şii-Vahhabi İlişkilerinin Dünü ve Bugünü”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 3 (1), 2019, ss. 105-109.

⁵⁴⁰ Alrebh, Abdullah F., *Hezbollah Al-Hejaz: A Saudi Shi'a Group Cloaked in Mystery*, Middle East Institute, 2022.

⁵⁴¹ Topaloğlu, Fatih, “Günümüz Ortadoğu İslâm Coğrafyasında Şîa ve Şîilerin Durumu Üzerine Bir İnceleme”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 16 (1), 2023, ss. 202-203.

ilişkilerin kesilmesine ve bölgesel kutuplaşmanın/çatışmanın derinleşmesine yol açmıştır.

İran'ın bölgede nüfuz mücadelesine girdiği bir diğer ülke Türkiye'dir. Türkiye'nin son yıllarda bölgede etkisini artırmasıyla birlikte iki ülkeyi etki/nüfuz sahası birbiriyle kesişir hale gelmiştir. Bu durum iki ülke arasında bir rekabetin yaşanmasına sebebiyet vererek bölgedeki güç denklemlerini yeniden şekillendirmiştir. Türkiye'nin Katar, Suriye ve Azerbaycan'da elde ettiği askeri ve diplomatik kazanımlar, İran'ın büyük stratejisinde belirlediği hedeflerle çakışmaktadır. Özellikle her iki ülkenin Suriye'de yaşanan vekâlet savaşında karşı kutuplarda yer almaları, bölgenin geleceğine dair farklı politik ajandalara sahip olmaları ve Türkiye'nin başta ÖSO olmak üzere Esad karşıtı muhaliflere sağladığı askeri, ekonomik ve diplomatik destekler sonucunda Esad rejiminin yıkılması iki ülke arasındaki rekabeti kızıştırmıştır.⁵⁴² Yine İran'ın terör örgütü PKK'ya belirli zamanlarda verdiği destek, mezhep temelli politikaları ve Suriye ile Irak'taki nüfuz faaliyetleri de Türkiye açısından büyük rahatsızlığa neden olmaktadır.

İran büyük stratejisinin hedeflerinden olan mevcut rejimini muhafaza etmek ve bölgesel nüfuzunu artırmak için kullandığı araçlardan biri de yumuşak güçtür. Devrimden sonra İran, büyük stratejisi kapsamında belirlediği hedeflere ulaşmak için yalnızca askeri araçlar kullanmakla yetinmemiş; yumuşak güç enstrümanlarından olan “ideolojik”, “kültürel”, “dini” ve “medya” araçlarını da kullanarak nihai hedeflerine ulaşmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmak için yumuşak güce dayalı bazı stratejileri uygulamaktadır. Söz konusu stratejiler genel itibarıyla şöyledir:

- Bölge ülkeleriyle “kültürel” ve “dini” bağlar üzerinden ilişkileri pekiştirmek
- Medya ve eğitim faaliyetleriyle kamuoyu oluşturmak
- İslami ve anti-emperyalist bir söylem inşa ederek bölgedeki faaliyetlerine meşruiyet kazandırmak

⁵⁴² Suriye'deki iç savaş sırasında Türkiye ile İran'ın çatışan çıkarları için bkz: Oktav, Özden Z., “Suriye Krizi, Türkiye- İran'ın Çatışan Çıkarları ve Küresel Aktörlerle İlişkileri”, *Türk-Arap İlişkileri: Çok Boyutlu Güvenlik İnşası*, (ed. Reyhan Aktaş), TASAM, 2018, ss. 47-51.

2.3.3. Uluslararası Yaptırımları ve Tecridi Aşmak

1953'te dönemin Başbakanı Musaddık'ın CIA destekli operasyonla görevden uzaklaştırılması ABD-Şâh ittifakını başlatmıştı.⁵⁴³ Bu olaydan sonra devrime kadar olan süreçte İran, Batı bloğunun önemli bir paydaşı haline gelmişti. O dönemler İran, SSCB'nin bölgeye sızmasını engellemek için kurulan “Bağdat Paktı” ve “CENTO” gibi oluşumlarda önemli roller üstlenmiştir.⁵⁴⁴ Yine “Nixon Doktrini” kapsamında ABD'nin bölgedeki en önemli müttefiki haline gelen Şâh, ABD'nin bölgedeki jandarması görevini üstlenerek SSCB'ye karşı uygulanan çevreleme politikasında mühim roller üstlenmiştir. Bu dönemde İran, büyük stratejisini Batı Bloğunun güvenlik şemsiyesi altına girerek iç ve dış politikada askeri, siyasi ve sosyoekonomik atılımlar gerçekleştirmek üzerine inşa etmiştir.⁵⁴⁵ Bu dönemden itibaren İran, SSCB'nin bölgeye nüfuzunun engellenmesi, enerji arzının sekteye uğramaması ve de Orta Doğu'da Batı bloğunun çıkarlarını korumak gibi özel roller üstlenmiştir.⁵⁴⁶ Bunların sonucunda İran ile ABD arasında başta politik, ekonomik, stratejik ve askeri alanlar olmak üzere birçok alanda ilişkiler gelişmiştir. Bunun sonucunda İran, hem askeri kapasitesini genişletmiş hem de Batı ile kurduğu ittifaklar aracılığıyla bölgesel nüfuzunu artırmaya çalışmıştır.

1979'da yaşanan devrim, İran ile ABD arasındaki ilişkilerde büyük bir dönüm noktası oldu. Devrimden sonra kurulan İslami nitelikli yeni rejim, “anti-emperyalist” ve “anti-Batıcı” bir ideoloji benimseyerek, özellikle ABD'ye karşı güçlü bir karşıtlık

⁵⁴³ Geçmiş dönemlerde verilen imtiyazlar nedeniyle uzun bir dönem İran, sahip olduğu yer altı kaynaklarını yabancılarla paylaşmaktaydı. Buna karşı çıkan “Musaddık” liderliğinde kurulan “Milli Cephe” adlı oluşumun ana gündemini, yabancı nüfuzu ve Şâh'ın otoritesinin kısıtlanması oluşturmaktaydı. 1951'de dönemin başbakanı Musaddık, meclisten geçirdiği yasa ile petrolü millileştirmeyi başardı. Bunun sonucunda Musaddık'ın halk nezdinde popülaritesi ve nüfuzu arttı. Musaddık'ın siyasette artan etkisi ve daha sonrasında gelişen olaylar neticesinde Şâh M. Rıza, bir dönem ülkeyi terk etmek durumunda kaldı. Şâh kendi otoritesini yeniden tesis etmek için ABD ile işbirliğini giderek ortak menfaatlerini ve nüfuzunu kısıtlayan Musaddık'ı, CIA destekli bir darbeyle devirdiler. Böylelikle çıkar ortaklığı üzerinde anlaşılan Şâh ile ABD arasında devrime kadar süren ittifak başladı. Bkz: Abrahamian, Ervand, *Darbe 1953, CIA ve Modern ABD-İran İlişkilerinin Kökleri*, (çev. Zeynep Rona), İletişim Yayınları, İstanbul, 2023; Cleveland, ss. 322-325; Garthwaite, ss. 219-221.

⁵⁴⁴ Garthwaite, ss. 231-232.

⁵⁴⁵ Ward, ss. 193-195.

⁵⁴⁶ ABD Başkanı Nixon döneminde İran'ın ABD'nin Orta Doğu politikasındaki konumu için bkz: Alvandi, Roham, *Nixon, Kissinger and The Shah*, Oxford University Press, 2014.

geliştirmiştir. Bu karşıtlık, yeni rejimin “meşruiyetini” pekiştiren önemli unsurlardan biri haline gelmiştir. 1953’ten beri Şah’ın en büyük müttefiki olarak addedilen ABD’ye karşı geliştirilen söylem ve politikalar, “bağımsızlık mücadelesinin nişanesi” olarak öne çıkmıştır. Nitekim ABD karşıtlığı, İran’ın iç ve dış politikasında önemli bir yere sahip olmuş ve büyük stratejisinin temel taşlarından biri haline gelmiştir. Devrim öncesinde olduğu gibi devrim sonrasında da Humeynî’nin söylemleri içerisinde ABD karşıtlığı belirgin bir biçimde öne çıkmaktaydı. Humeynî ABD’ye dair düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

“Amerika’nın ulusumuza en büyük ihaneti, Pehlevi rejimini bize dayatmak ve onu koşulsuz müttefik olarak desteklemektir ve bu, Amerika’nın ulusumuza zulmetmesinin yalnızca bir parçasıdır. Amerika, Şah’ı desteklediği için İslam’ın ve ulusumuzun bir numaralı düşmanıdır. Amerika, insanlığın onurunu küçük düşürmek istiyor. Amerika’ya karşı durmak ve onu ortadan kaldırmak tüm Müslümanların sorumluluğudur; aksi takdirde, Amerika hayatta olduğu sürece dünya yozlaşmış olarak kalacaktır.”⁵⁴⁷

Humeynî tarafından “Büyük Şeytan” olarak adlandırılan ABD’nin bölgedeki faaliyetlerini sona erdirmek, dış politikadaki en önemli hedeflerden biri olmuştur.⁵⁴⁸ Devrimden hemen sonra patlak veren “Rehineler Krizi” sonucunda iki ülke arasındaki ilişkiler tamamen bozulmuştur.⁵⁴⁹ Bu tarihten itibaren ABD tarafından İran’a yönelik ambargolar uygulanmaya başlanmış ve yeni rejimin uluslararası sistem ile entegrasyonu engellenmiştir. Dış politikasını antiemperyalist bir retorikle ABD karşıtlığı üzerine inşa eden İran, ABD’nin bölgedeki emellerine ve stratejik hedeflerine karşı bir direnç oluşturmuştur. Benzer şekilde ABD, yeni rejimi baskılamak ve boyun eğdirmek için çok boyutlu bir baskı ve çevreleme politikası izlemeye başlamıştır. Rehineler Krizi ile tamamen kopan ilişkiler ABD tarafından İran’a yönelik uygulanan sert yaptırımlar sonucunda dönülemez hale gelmiştir.

ABD tarafından uygulanan ilk yaptırım hamlesi İran’ın yurtdışındaki varlıklarını dondurmaktır.⁵⁵⁰ İlerleyen yıllarda bu ambargoların kapsamı ve içeriği

⁵⁴⁷ Seliktar ve Rezaei, s. 9.

⁵⁴⁸ Ramazani, Ruhi K., “Ideology and Pragmatism in Iran's Foreign Policy”, *Middle East Journal*, 58 (4), 2004, s. 556.

⁵⁴⁹ Devrimden kısa bir süre sonra İranlı bir grup üniversite öğrencisi, ABD Elçilik binasını basıp içerdeki çalışanları rehin almıştır. 444 gün süren bu kriz, ABD-İran ilişkilerinin bir daha düzelmeyecek şekilde bozulmasına neden olmuştur. Bkz: Osiewicz, Przemyslaw, *Foreign Policy Of The Islamic Republic Of Iran-Between Ideology and Pragmatism*, Routledge, 2021, s. 49.

⁵⁵⁰ Gillespie, Kate, “US Corporations and Iran at the Hague”, *Middle East Journal*, 44 (1), 1990, s. 21.

geniştirilerek İran'a yönelik bir çevreleme ve baskı politikasına dönüştürülmüştür.⁵⁵¹ ABD zaman içerisinde “terör faaliyetleri yürüttüğü”, “terörist oluşumlara destek verdiği”, “insan hakları ihlalinde” bulunduğu gibi gerekçelerle İran'a yönelik uyguladığı yaptırımların çeşidini ve etkisini artırmıştır.⁵⁵² Bu yaptırımlar ekonomiden savunmaya, sağlıktan teknolojiye pek çok alanı kapsar hale getirilmiştir.⁵⁵³ Bu bağlamda İran'da pek çok kurum ve şahıs da yaptırımlara maruz kalmıştır. Özellikle bölgede vekil güçleriyle yürüttüğü operasyonlar, istihbarat faaliyetleri, balistik füze programı vb. nedenlerden dolayı rejimin öne çıkan aktörlerinden olan İDMO, uluslararası yaptırımların hedefinde yer almıştır.⁵⁵⁴

2000'li yıllara gelindiğinde İran'a yönelik uygulanan yaptırımlarının temelinde İran'ın nükleer programı yer almıştır. 2002'de rejim karşıtı siyasi oluşumlardan olan HMÖ'nün, İran'ın gizli bir biçimde nükleer faaliyet yürüttüğü bilgisini sızdırması da İran'ın nükleer programını ortaya çıkardı. İran'ın “Arak” ve “Natanz'da” bulunan tesislerinde, UAEA/Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın bilgisi dışında nükleer faaliyetlerde bulunduğu ve onunla ilintili füze programı geliştirildiğine yönelik sızıntılar kamuoyunda büyük yankı uyandırdı.⁵⁵⁵ Bu durum İran ile uluslararası toplum arasında gerilime neden oldu. O dönem ABD ve BMGK tarafından İran'a yönelik nükleer faaliyetlerin sınırlandırılması için birçok yaptırım yürürlüğe konulmuştur. Özellikle ABD baskısıyla BMGK tarafından alınan “1696”, “1737”, “1747”, “1803”, “1835” ve “1929” sayılı kararlar İran'a yönelik ağır yaptırımlara sebebiyet vermiştir.⁵⁵⁶

İran'ın 2009 yılında İsviçre'de P5+1 ülkeleriyle başlattığı müzakereler belirli dönemlerde kesintiye uğrasa da 2015 yılında imzalanan “Kapsamlı Ortak Eylem Planı/KOEP” olarak adlandırılan anlaşmayla nihayete erdirildi. Temmuz 2015'te

⁵⁵¹ Anderson, ss. 34-48.

⁵⁵² Toprak, Emine G., *İran'ın Dondurulmuş Mal Varlıkları*, İRAM Yayınları, 2023, s. 5.

⁵⁵³ İran'a yönelik yaptırımların tarihçesi, içeriği ve kapsamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Bajoghli, Narges vd., *How Sanctions Work-Iran and the Impact of Economic Warfare*, Standord University Press, California, 2024.

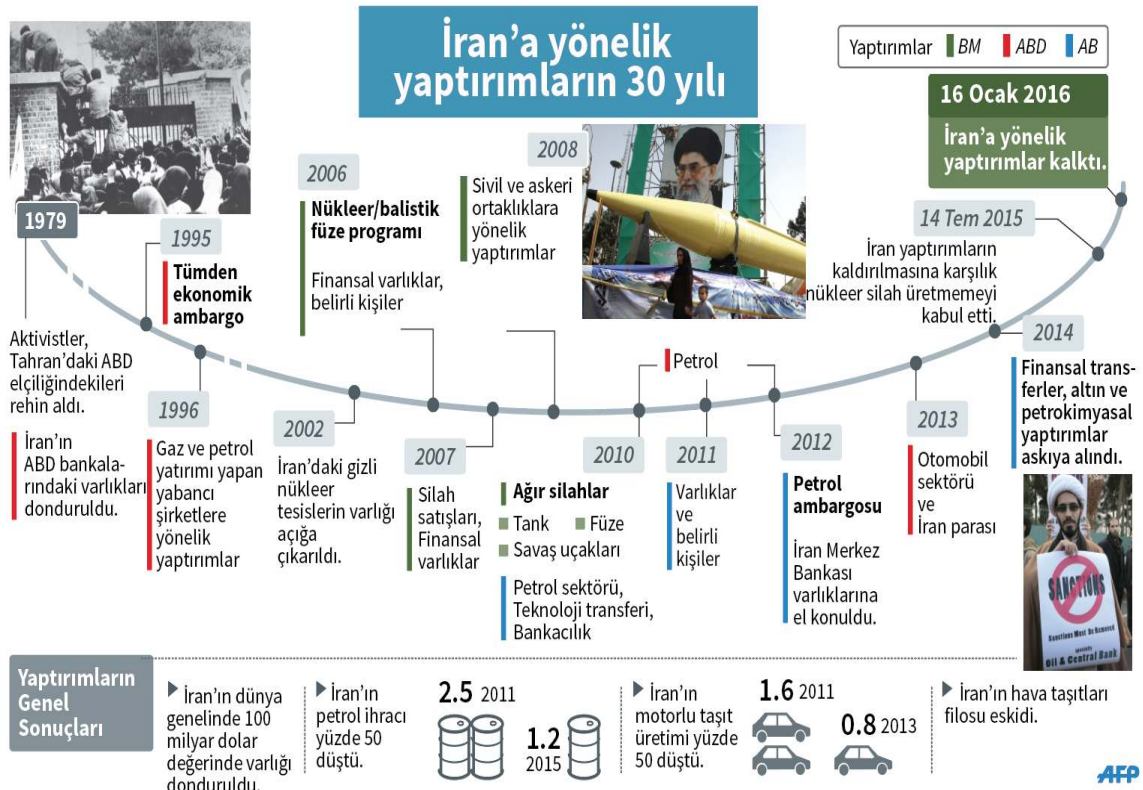
⁵⁵⁴ Farzam, Rahimullah, *İran Dış Politikasında Devrim Muhafızları Ordusunun Artan Etkisi*, İRAM Yayınları, 2020, ss. 12-13.

⁵⁵⁵ Köse, Talha, *İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları*, SETA, 2008, s. 20.

⁵⁵⁶ Horasanlı, *Ortadoğu'da ABD-İran Gerilimi Muhtemel Senaryolar, Olası Sonuçlar*, SETA, 2024, s. 12.

imzalanıp Ocak 2016’da yürürlüğe giren KOEP kapsamında, İran’ın nükleer faaliyetlerini sınırlamayı ve UAEA’nın denetimini kabul etmesi sonucunda AB, BM ve ABD tarafından uygulanan –başta ekonomik olmak üzere- pek çok yaptırımdan kurtulmuştur.⁵⁵⁷ İran’ın bu dönemde küresel sisteme entegrasyonu kolaylaşmış ve ekonomik olarak rahatlatma dönemine girmiştir.

Şekil 12: 2016 yılına dek İran’a Yönelik Uygulanan Yaptırımların Seyri



Kaynak: Al Jazeera Türk, 2016.

2016’da yaşanan geçici rahatlatma dönemi 2018’de ABD’de Trump’ın başa gelmesiyle sona ermiştir. Trump yönetimi, KOEP’i “etkisiz ve tek taraflı” olarak nitelemiş ve ABD’yi anlaşmadan tek taraflı olarak çekmiştir.⁵⁵⁸ CAATSA yaptırımlarını devreye koyan Trump, “Azami Baskı/Maximum Pressure” adını verdiği politika doğrultusunda İran’a yönelik uygulanan yaptırımları, etkisi ve kapasitesi artırılmış bir

⁵⁵⁷ Bingöl, Oktay, “İran’ın Nükleer Programına İlişkin Uluslararası Anlaşmanın Mevcut Durumu ve Geleceğinin Değerlendirilmesi”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 8(1), s. 2.

⁵⁵⁸ Telci, İsmail N., *Ağırlaştırılmış Ekonomik Yaptırımlar: Trump İran’dan Ne İstiyor?*, SETA Perspektif, 2018, s. 1.

şekilde yeniden devreye almıştır. Bu yeni yaptırımlar, İran ekonomisine ağır darbe vurmuştur. Trump'ın uyguladığı bu yaptırımların hedefinde “İDMO”, “İran Merkez Bankası”, “hükümet ve yargı yetkilileri”, “ordu mensupları”, “İran'ın bölgedeki vekil güçleri ve komutanları”, “bilim adamları”, “finans yöneticileri”, “ticari işletmeler”, “vakıflar” vb. pek çok kesim yer almıştır.⁵⁵⁹

Devrimden sonra İran'a yönelik uygulanan yaptırımların temel uygulayıcısı ve yöneticisi her daim ABD olagelmıştır. AB, BM ve FATF gibi uluslararası aktörlerin de bu yaptırımlara katılması, ABD'nin isteği ve hatta zorlamasıyla olmuştur.⁵⁶⁰ ABD ve paydaşları tarafından uygulanan yaptırımlar, İran'ın “sermaye akışını” ve “küresel piyasalarla entegrasyonunu” önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Yaptırımlar sonucunda İran, küresel finans ve bankacılık sistemlerinden dışlanmıştır.⁵⁶¹ İran'a yönelik uygulanan yaptırımlar, temel olarak şu beş mesele sebebiyle uygulanmaktadır:⁵⁶²

- Nükleer program
- Balistik füzeler
- Vekil güçler üzerinden bölgeye yönelik müdahaleler
- Siber saldırılar
- İnsan hakları ihlalleri

Yaptırımlar ulusal para biriminin aşırı değersizleşmesine, reel ile resmî kur arasında makasın açılmasına ve ekonomik göstergelerde istikrarsızlığa neden olmuştur. Yaptırımlar dolayısıyla yaşanan dış şoklar karşısında, ekonomi kırılgan bir yapıya bürünmüştür.⁵⁶³ Özellikle temel ihraç kalemlerinden olan petrol ve doğalgaz satışlarına getirilen kısıtlamalar, ülkedeki tüm iktisadi göstergeleri derinden etkilemiştir. Bu gelişmeler sonucunda halkın refah düzeyinde düşüş; işsizlik oranında ise artışlar yaşanmıştır. Ekonomideki bu kırılganlık toplumda hoşnutsuzluklara sebep olmuş ve

⁵⁵⁹ Şeyhmus Küpeli, Mustafa Ş., “Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar: İran'a Uygulanan Yaptırımların Etkileri”, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 3 (1), 2016, ss. 97-135.

⁵⁶⁰ Toprak, s. 5.

⁵⁶¹ T.C. Ticaret Bakanlığı, *İran Ülke Profili*, Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2024, ss. 5-6.

⁵⁶² <https://www.whitehouse.gov/fact-sheets/2025/02/fact-sheet-president-donald-j-trump-restores-maximum-pressure-on-iran/>

⁵⁶³ Telci, s. 5.

başta gençler olmak üzere birçok kesimde, rejime karşı protest bir tavır ve karşı duruş gelişmiştir.⁵⁶⁴ İran bu yaptırımları aşmak için uluslararası ekonomik işbirlikleri, yerli para birimlerine dayalı sözleşmeler, takasa dayalı değerli maden satışı, farklı ödeme kanalları vb. yöntemler geliştirmeye çalışmıştır.⁵⁶⁵ Yine İran yaptırımların etkisini azaltmak için Çin gibi enerjiye bağımlı olan devletlerle ticari-stratejik ilişkiler geliştirerek mevcut gelirlerini artırmaya çabalamaktadır.⁵⁶⁶

İran'ın yanı sıra bölgedeki milis güçleri de çok boyutlu yaptırımlara tabi tutulmuştur. Vekil güçlerine sağladığı destek nedeniyle 1984'te Reagan tarafından "Terörizmin Sponsoru" ilan edilen İran, bu tarihten itibaren bölgedeki vekil güçleriyle birlikte kapsamlı izolasyona tabi tutulmuşlardır.⁵⁶⁷ ABD, İran'ın vekil güçleri ile kurduğu bölgesel ağı etkisiz hale getirmek için, bir yandan askeri operasyonlara başvururken diğer yandan bu gruplara yönelik diplomatik ve ekonomik baskı unsurlarını devreye koymuştur. Bu yaptırımlar içerisinde "mâli kısıtlamalar", "mal varlıklarının dondurulması", "ticari ambargo", "vize ve seyahat yasakları" vs. uygulamalar bulunmaktadır. İran'ın vekil güçlerine yönelik ilk yaptırımlar, Clinton döneminde uygulanmıştır. 1995'te "Hizbullah", " Hamas" ve "İslami Cihad" ABD'nin yaptırım listesine alınmıştır. Clinton ile birlikte başlayan bu yaptırımlar Bush, Obama, Biden ve Trump yönetimlerinde de kapsamı artırılarak devam etmiştir. Bugüne dek ABD Başkanları tarafından 6 farklı ülkede faaliyet gösteren toplamda 11 oluşuma yaptırım uygulanmıştır. ABD Başkanları tarafından yaptırım uygulanan gruplar şunlardır:⁵⁶⁸

- **1993-2001 Clinton Dönemi:** Hizbullah/Lübnan, Hamas ve İslami Cihad/Filistin
- **2001-2009 Bush Dönemi:** Hizbullah/Lübnan, Hamas ve İslami Cihad/Filistin

⁵⁶⁴ Küpeli, s. 121.

⁵⁶⁵ <https://www.worldbank.org/en/country/iran/overview>

⁵⁶⁶ İnât, Kemal ve Burhanettin Duran, *İran Yaptırımları Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri*, SETA, 2019, ss. 177-179.

⁵⁶⁷ Iran Action Group, *Outlaw Regime: A Chronicle Of Iran's Destructive Activities*, U.S. Department of State, 2020, s. 24.

⁵⁶⁸ <https://www.wilsoncenter.org/article/irans-islamist-proxies>

- **2009-2017 Obama Dönemi:** Ketaib Hizbullah/Irak
- **2017-2021 Trump Dönemi:** Ensarullah/Yemen, Asaib Ahl el-Hak ve Hizbullah en-Nuceba/Irak, Zeynebiyyun ve Fatımiyyun Tugayları/Suriye, El Eşter Tugayları ve Saray el-Muhtar/Bahreyn
- **2021-2025 Biden Dönemi:** Ensarullah

ABD bölgedeki vekil güçlerin yanı sıra bu oluşumların lider kademelerinde bulunan kişilere de ayrıyeten yaptırım uygulamaktadır. Bu kapsamda Clinton döneminde 6, Bush döneminde 14, Obama döneminde 34, Trump döneminde 32 ve Biden döneminde 3 yönetici yaptırımlara maruz kalmıştır. Yine “Bedir Tugayları”, “Ketaib-i Seyyid el-Şüheda” ve “Hicaz Hizbullah’ı” gibi vekil güçler yaptırımlara tabi tutulmamış olsa da bu örgütler içerisinde faaliyet gösteren kişiler bireysel olarak yaptırıma maruz kalmışlardır. Farklı dönemlerde birçok kez yaptırıma maruz kalan yöneticiler ise şunlardır:⁵⁶⁹

- Hasan Nasrallah/Hizbullah: 3 kez
- Şeyh Ahmed Yasin/Hamas: 2 kez
- Musa Ebu Marzuk/Hamas: 2 kez
- Abdulmelik el-Husi/Ensarullah: 2 kez
- Abdulhalık el-Husi/Ensarullah: 2 kez
- Abdullah Yahya el-Hâkim/Ensarullah: 2 kez
- Ekrem el-Kâabi/Hizbul en-Nuceba: 2 kez

Askeri yapıların yanı sıra İran’da faaliyet gösteren bazı dernek, özel şirket ve kurumlar da yaptırıma tabi tutulmuşlardır. Bu kuruluşlar özellikle İDMO ya da ona bağlı Kudüs Gücü ile doğrudan veya dolaylı bağlantılı oldukları sebebiyle ABD tarafından yaptırım listesine alınmıştır. Bu yapılar terör örgütlerine mâli destek sağlamak, istihbari faaliyetlerde bulunmak, illegal silah ve teknoloji transferi yapmak vb. iddiasıyla yaptırımlara maruz kalmıştır. Böylelikle İran’ın askeri ve paramiliter yapılarının yanında yumuşak güç faaliyetleri kapsamında faaliyet gösteren kurumları da diplomatik ve ekonomik baskı altına alınarak, kapsamlı bir kısıtlama/baskılama

⁵⁶⁹ <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/jan/05/us-sanctions-many-iran-proxies>

politikasına maruz kalmıştır.⁵⁷⁰ Yine benzer şekilde savaş bölgelerine silah, para ve mühimmat taşıdığı gerekçesiyle İran’da faaliyet gösteren bazı sivil ve ticari havayolları firmaları da yaptırım listesine dâhil edilmiştir. İran’da faaliyet gösteren “Mahan Air”, “Caspian Air”, “Meraaj Airlines”, “Pouya Air”, “Saha Airlines” ve “Fars Air Qeshm” gibi havayolu şirketleri askeri personel ve mühimmatların lojistiğini sağladığı gerekçesiyle ABD ve iltisaklı kuruluşlar tarafından kapsamlı yaptırımlara maruz kalmışlardır.⁵⁷¹

İran kendisine yönelik uygulanan uluslararası izolasyonu ve ağır ekonomik yaptırımları aşmak için ekonomik, jeopolitik, askeri ve diplomatik güç unsurlarını seferber ettiği bir dizi reform ve stratejiyi uygulamaya koymuştur. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- a. Direniş Ekonomisi adı verilen programda yaptırımlarla harap hale gelen ekonomiyi düzeltmek
- b. Yerli savunma sanayi hamlesi ile dışa bağımlılığı azaltıp kendine yeter hale gelmek
- c. Sahip olduğu jeopolitik avantajları kullanmak
- d. Bölgesel ve küresel işbirliklerini geliştirmek

a. Direniş Ekonomisi

Yaptırımları “ekonomik savaş” olarak adlandıran İranlı yöneticilere göre ABD’nin bu politikalarının hedefinde, İran’ı uluslararası sistemden izole etmek, yıpratmak ve teslim olmaya zorlamak bulunmaktadır.⁵⁷² 2014 yılında Devrim Rehberi Hamaney tarafından açıklanan “Direniş Ekonomisi” adı verilen strateji, yaptırım ve ambargolara cevaben yürürlüğe koyulmuştur. Bu program kapsamında “yerli üretime dayalı”, dış baskılara ve şoklara karşı daha dirençli bir ekonomi inşa edilmesi

⁵⁷⁰ Sektörel bazda yaptırımların İran ekonomisine etkisi için bkz: Aslan, Ramazan, “ABD Yaptırımlarının İran Ekonomisine Etkileri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 2023, ss. 25-49.

⁵⁷¹ <https://anlatilaninotesi.com.tr/20180524/abd-iran-mahan-iliskili-dort-turk-sirketine-yaptirim-1033581603.html>

⁵⁷² Bajoghli s, 49.

hedeflenmektedir. Hamaney yayınladığı bildiride Direniş Ekonomisi' adı verdiği stratejinin içeriğini ve hedefini bu sözlerle açıklamaktadır:

“İslami İran maddi ve manevi istidatlarla doludur. Milletimiz zengin ve çeşitli kaynaklara, geniş altyapı olanaklarına ve hepsinden de önemlisi sorumluluk sahibi ve etkin insan gücünün yanı sıra ilerleme inanç ve kararlılığına sahiptir. Bu kabiliyet ve yeteneklerle donanmış olan milletimiz, İslami ve devrimci kültürden neşet eden milli ve bilimsel temellere dayalı bir ekonomi modeli olan Direniş Ekonomisine uyduğu takdirde bütün ekonomik sorunlarını çözecektir. Bu, düşmanın büyük milletimize dayatmış olduğu ekonomik savaşı kaybetmesini ve geri adım atmasını sağlayacaktır. Bu yolla halkımız finans, ekonomi, siyaset ve benzeri alanlarda dünyada irademiz dışında meydana gelen tehlikeler, istikrarsızlıklar ve her geçen gün artan krizler karşısında çeşitli alanlarda elde ettiği kazanımları koruyarak ilerlemeye devam edecektir. Devletin organları tereddüt etmeden kati bir zamanlama yaparak bu ekonomi politikalarını hayata geçirmelidir. İlgili organlar ayrıca gerekli yasal düzenlemeleri yapıp, çeşitli alanlara ilişkin yol haritalarını belirleyerek halkın ve ekonomiden sorumlu bütün yetkililerin etkin bir şekilde bu kutsal cihada katılımını sağlaması gerekir, ta ki Allah'ın izni ve inayeti ile büyük İran Milleti siyaset alanında sergilediği hassasiyeti ekonomi alanında da gösterebilir.”⁵⁷³

Toplamda 24 maddeden oluşan Direniş Ekonomisi bildirgesi, devrimci/cihatçı bir yaklaşımla dinamik büyümeyi önceleyen, yerli ve milli kaynaklardan beslenen, dışa dönük bir politika olarak uygulamaya konulmuştur. İran ekonomisinin sıkıntılarını eleştirel bir biçimde tahlil ederek doğru tespitlerin yer aldığı bu stratejik eylem planı, İran'ı ekonomik düzluğe çıkaracak adımları içerisinde barındırmaktadır.⁵⁷⁴ Direniş Ekonomisi genel olarak dört temel ilkeye dayanmaktadır:

- Milli ekonomide istikrarın sağlanması
- Devrim ilkelerinin korunması
- Uluslararası ambargoların etkilerinin azaltılarak dirençli bir ekonominin inşa edilmesi
- Ülke ekonomisinin, küresel ekonomiyle aynı istikamette ilerletilmesi

Bu on yıllık süre zarfında İran'ın büyük stratejisinin önemli yansımalarından olan Direniş Ekonomisi adlı stratejik eylem planı, uygulamadaki zorluklara rağmen belirlenen ilkeler doğrultusunda belli başarılarla ulaşmış durumdadır. İlanından sonra İran'a yönelik uygulanan yaptırımların içeriği ve kapsamı artırılmış⁵⁷⁵ olsa da bu strateji sayesinde İran ekonomisi tamamen çökmekten kurtulmuştur. Üstelik bu süreçte, küresel

⁵⁷³ İran'da Direniş Ekonomisi Doktrini, (çev. Mehmet Koç), İRAM, 2016, s. 1.

⁵⁷⁴ İran'da Direniş Ekonomisi Doktrini, s. 1-5.

⁵⁷⁵ ABD Başkanı Trump, 2018'de İran'a yönelik uygulanan 750 adetlik yaptırım listesini genişleterek 1500'ün üzerine çıkarmıştır. Bkz: Bajoghli vd., s. 7.

ekonomiyi derinden sarsan “Rusya-Ukrayna Savaşı”, “Covid-19 pandemisi” ve İran’ın bölge genelinde sürdürdüğü “vekil savaşlarının artan mâliyetleri” gibi negatif gelişmeler de yaşanmıştır. İran ekonomisi üzerinde olumlu etkilere neden olan bu program kapsamında savunma sanayinde önemli kazanımlar elde edilmiş ve öz kaynaklara dayalı üretim yaygınlaşmıştır. Ancak yine de programda belirlenen özel sektörün desteklenmesi, petrole bağımlılığın azaltılması, şeffaf denetim mekanizmalarının kurulması vb. gibi bazı önemli taahhütlerin yerine getirilemediği de bir gerçektir.

b. Yerli Savunma Sanayi Hamlesi

Devrimden önce ABD’nin bölgedeki önemli müttefiklerinden olan İran Şâhı, bölgesel alanda etkin bir aktör olma iddiasıyla modern ve güçlü bir ordu kurmuştu. Özellikle 70’li yıllarda artan petrol gelirlerinin de etkisiyle önemli meblağlar harcayan Şah, Batılı ülkelerden büyük miktarlarda silah alımı gerçekleştirilmiştir. Böylelikle İran, devrimden hemen önce bölgenin en güçlü “konvansiyonel ordusuna”, modernize edilmiş “hava kuvvetlerine” ve gıpta edilen bir “nükleer programa” sahip bir ülke konumuna erişmişti.⁵⁷⁶ Ancak devrim sonrası ordunun önemli bir kısmının tasfiye edilmesi, ayrılıkçı gruplar tarafından askeri cephanelerin yağmalanması ve Irak Savaşı sırasında verilen zayıflar sonucunda sonunda İran, askeri olarak büyük güç kaybı yaşadı. Tüm bunların yanı sıra İran’ın askeri gücünü derinden sarsan en önemli faktör, savunma sanayisine yönelik uygulanan yaptırımlar olmuştur. Devrimden sonra kendisine yöneltilen çok kapsamlı yaptırımlar, İran’ı birçok alanda olduğu gibi savunma alanında çok zor bir duruma koymuştu. Devrimin hemen akabinde Irak saldırısı ile başlayan ve uzun yıllara yayılan savaş süresince İran’ın, sahadaki askeri kabiliyetleri oldukça kısıtlanmıştı.⁵⁷⁷ O dönem İran ordusu, Şâh döneminden kalma zırhlı araçlar, gemiler, karadan havaya füzeler ve uçaklardan oluşmaktaydı. Ancak İran, devrimden sonra çok yönlü ve ağır yaptırımlara maruz kaldığı için ordusunu modernize edememiş, yedek parça temin edememiş ve askeri mühimmat alamamıştır. Bu durum İran’ın askeri

⁵⁷⁶ Ansari ve Aarabi, s. 8.

⁵⁷⁷ Yıldırım, Yusuf, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde İran’ın Silahlanmasının Ortadoğu Bölgesi Üzerindeki Etkileri”, *IJSER*, 1(2), 2015, s. 343.

gücünü büyük ölçüde sınırlandırmıştı. Özellikle yedek parça ve teknoloji transferi hususunda uygulanan yaptırımlar, İran'ın askeri gücünü büyük ölçüde etkilemiştir.

İran kendisine yönelik uygulanan silah ambargosunu aşmak için ilk etapta Rusya, Kuzey Kore ve Çin gibi bazı ülkelerle askeri işbirlikleri ve ticaret anlaşmaları yapmıştır. Bu anlaşmalar sonucunda İran hem silah tedariki hem de teknoloji transferi açısından önemli imkânlarla sahip olmuştur. O tarihten itibaren İran başta Rusya, K. Kore ve Çin olmak üzere birçok ülkeden askeri ekipman, teknoloji transferi ve silah sistemleri satın alarak uluslararası yaptırımların yarattığı askeri denge kaybını telafi etmeye çalışmıştır.⁵⁷⁸

İran'ın envanterindeki silahların büyük bir kısmının Şâh döneminde Batılı ülkelerden temin edilmiş olması, onu teknik destek ve yedek parça bakımından Batı'ya bağımlı hale getirmişti. Ambargolar nedeniyle malzeme ve silah tedarikinde sıkıntılar çeken silahlı güçler, savaş esnasında büyük zorluklar yaşamıştı. İran ileride bu tarz sıkıntılar çekmemek için yeni alternatifler ve formüller geliştirmek zorundaydı. 1993'te dönemin Savunma Bakanı bu durumu, "*Askeri kapasitemizi artırmak için birinci önceliğimiz yedek parça, ikinci önceliğimiz yedek parça, üçüncü önceliğimiz de yedek parça.*" sözleriyle açıklamaktadır.⁵⁷⁹ Yaptırımlar dolayısıyla gerekli finansmana ve askeri malzemeye erişimi kısıtlanan İran, "yerli savunma sanayisini" geliştirmek için girişimlere başladı. Maruz kaldığı ambargo ve yaptırımların etkisini minimize etmek, dışa bağımlılığı azaltmak ve kendine yeten bir seviyeye erişmek için bu alanda büyük gayretler gösterdi.⁵⁸⁰ İran'ın dini/siyasi lideri Rehber Hamaney, yerli savunma hamlesinin gerekliliğini ve rejim nezdindeki önemini şu sözlerle açıklamaktadır:

*"Dünyadaki zorba güçlerin terör bahanesiyle düğünleri, hastaneleri açıkça bombaladığı, yüzlerce masum insanın kanını döktüğü, hiçbir örgüt ve derneğe hesap vermediği bir ortamda zorba güçlerin kendilerini tehdit altında hissetmeleri için savunma kabiliyetimizi ve gücümüzü artırmalıyız."*⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Ünal, Bekir, "İran-Kuzey Kore Savunma Sanayii ve Nükleer Teknoloji İşbirliği", *Bilge Strateji*, Cilt: 6, Sayı: 10, 2014, sss. 121-122.

⁵⁷⁹ Ward, s. 310.

⁵⁸⁰ Ward, ss. 315-316.

⁵⁸¹ <https://english.khamenei.ir/news/4116/Increasing-Defensive-and-Offensive-Capabilities-is-Iran-s-Inalienable>

İran-İrak Savaşı'ndan dersler çıkaran İran, yaptırımlar nedeniyle alamadığı silahlar ve ulaşamadığı yedek parçaları temin etmek için yerli savunma sanayine büyük yatırımlar yaptı. Yaptığı yatırımların karşılığını alan İran, savunma sanayinde önemli atılımlara imza attı. Günümüzde “Savunma ve Silahlı Kuvvetler Lojistiği Bakanlığı” bünyesinde faaliyet gösteren 300’e yakın firma, İran silahlı güçlerine mal ve hizmet sağlıyor. Yaklaşık 40.000 kişinin istihdam edildiği bu sektör içerisinde de şu ürünler üretilmektedir.⁵⁸²

- Silahlar
- Askeri mühimmat
- Balistik füze ve roket sistemleri
- Helikopter ve savaş uçakları
- İHA ve SİHA’lar
- Topçu sistemleri
- Hafif zırhlı araçlar
- Denizaltılar ve torpidolar
- Devriye ve hücum botları
- Deniz mayınları

İran’ın silah çeşitliliğini ve kapasitesini artırmak için başvurduğu yöntemlerden bir diğeri de “tersine mühendislik/reverse engineering” alanında yaptığı çalışmalar olmuştur.⁵⁸³ Tersine mühendislik, farklı ülkeler tarafından üretilmiş olan bir teknolojinin ele geçirildikten sonra detaylı bir incelemeyle “nasıl yapıldığının” anlaşılıp kendi teknolojisi bünyesinde dönüştürülmesi yöntemidir. Tersine mühendislik yöntemiyle devletler, rakip teknolojilerin zayıf-güçlü noktalarının tespiti, mevcut teknolojinin transferi ve hatta ele geçirilen sistemlerin kopyalanması gibi pek çok kazanım elde etmektedirler.⁵⁸⁴ Yaptırımlar nedeniyle silaha erişimi kısıtlı olan aktörler tarafından sıklıkla kullanılan bu yöntem, yerli silah endüstrisinin gelişiminde önemli rol

⁵⁸² McInnis, Matthew, “Building the Iranian Military: Understanding Tehran’s Defense Acquisition and Research and Development Decision-Making”, *American Enterprise Institute*, 2017, ss. 16-17.

⁵⁸³ Horasanlı, s. 17.

⁵⁸⁴ Türkücü, Tamer ve H. Rıza Börklü, “Tersine Mühendislik Yaklaşımına Dayalı Yeni Bir İmalat İçin Tasarım İşlem Modeli”, *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi PART C*, 6(1), 2018, s. 92-93.

oynamaktadır. Çin'den sonra dünyada tersine mühendislik alanında en çok başarı gösteren ülkelerden biri olan İran, İsrail ve ABD yapımı düşürdüğü ya da ele geçirdiği sistemleri kopyalamaya çalışmaktadır.⁵⁸⁵ İran bu yöntemle “İHA”, “SİHA”, “tank”, “füze” ve “roket” gibi birçok sistemi kopyalayarak farklı isimlerle üretmektedir. Büyük AR-GE yatırımları ve uzun süreler sonucunda ortaya çıkan güncel teknolojik sistemlerini, az bir uğraşla elde eden İran hem diğer devletler ile arasındaki teknoloji farkını kapatmakta hem de askeri gücünü artırma imkânına kavuşmaktadır. Bu kapsamda İran uçaktan füze, insansız hava araçlarından tanklara dek birçok silah sistemini savunma sanayisi içerisinde üretmektedir.⁵⁸⁶

İran süreç içerisinde tersine mühendislik yöntemiyle sadece askeri teknolojiyi değil farklı alanlardaki sistemleri de kopyalamaktadır. Örneğin yaptırımlar nedeniyle yedek parça sıkıntısı çeken İran sivil havacılık idaresi, “Mapna Group” ile işbirliği yaparak “Boeing ve Airbus” firmasına ait uçuş teknolojisi ile yedek parçalarını kopyalamayı başarmıştır.⁵⁸⁷ Her ne kadar kopyalanan sistemlerin orijinalleriyle aynı ölçek ve kalitede olmadığı ya da üretici firmaların gerekli önlemleri aldığından etkisiz kalacağı iddia edilse de bu durumun sahaya yansımaları farklı olmuştur. İran elde ettiği bu teknolojilerle yerli sanayi içerisinde önemli atılımlar gerçekleştirerek hem yaptırımları aşıyor hem de Batı teknolojisine olan bağımlılığını azaltıyor.⁵⁸⁸ İran'ın kopyaladığı ya da müttefik ülkelerden teknoloji transferiyle elde ettiği önemli tersine mühendislik örnekleri şöyledir:⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Defence Intelligence Agency, *Iran Military Power-Ensuring Regime Survival and Securing Regional Dominance*, Washington, D.C.: U.S. Government Publishing Office, 2019, s. 87.

⁵⁸⁶ Kvamladze, Tato, *Iran's Defence Industry-What's in Stock for Russia*, ICDS, 2023, s. 4

⁵⁸⁷ <https://www.airlinehaber.com/iranin-tersine-muhendislik-stratejisi-airbus-ve-boeing-yedek-parcalarini-kopyaladi/>

⁵⁸⁸ McInnis, s. 10.

⁵⁸⁹ <https://www.indyturk.com/node/565636/d%C3%BCnya/ambargolar-i%C4%B1-%C3%B6nce-silah-%C3%BCreticisi-%C5%9Fimdi-de-sat%C4%B1c%C4%B1s%C4%B1-haline-getirdi>,

Tablo 2: İran'ın Tersine Mühendislik Yaparak Envanterine Kattığı Silah ve Araçlar

Menşei Ülke	Orijinal Sistem	Yerli Adı	Niteliği
ABD	RQ-170 Sentinel	Shahed-171 Simorgh	İHA
ABD	RQ-170 Sentinel	Saegheh	İHA
ABD	MQ-9 Reaper	Shahed 149 Gazze	SİHA
ABD	MQ-1 Predator	Shahed-129	SİHA
ABD	F-5	Kevser	Savaş Uçağı
ABD	F33 Bonanza	Parasto	Eğitim Uçağı
ABD	AH-1J Sea Cobra	Panha 2091	Helikopter
ABD	Bell 206 Jet Ranger	Panha Shabaviz 2061	Helikopter
ABD	Tow	Tufan	Füze
ABD	Javelin	Sadid 365	Füze
ABD	M60 Patton	Zülfikar	Tank
ABD	M47 Patton	Sabalan	Tank
RUSYA	T-72	Kerrar	Tank
İSRAİL	Spike	Ghaem	Tanksavar Füze
RUSYA	S-300	Bawer 373	Savunma Sistemi
ÇİN	QW-1 Vanguard	Misagh-1	Füze
ÇİN	HQ-2	Sayyad-1	Füze
GÜNEY AFRİKA	Denel Seeker	Ebabil-3	İHA

Kaynak: Bu liste, adı verilen sitede yer alan veriler doğrultusunda hazırlanmıştır:
<https://www.militaryfactory.com/searchresults.php?q=iran#gsc.tab=0&gsc.q=iran&gsc.page=1> (12.01.2025)

Geldiğimiz noktada İran, uluslararası tecridin ve yaptırımların etkisini aşmak için yaptığı hamlelerin karşılığını alarak kara, deniz, hava ve füze sistemleri alanlarında kendi ölçeğinde dikkate değer başarılarla imza atmıştır. Ambargolar nedeniyle bir

dönem silah erişiminde büyük zorluklar yaşayan İran, yerli savunmasını geliştirmek için yaptığı hamlelerle önce “silah üreticisi” daha sonra “silah satıcısı” olmuştur.⁵⁹⁰ İran yaptığı bu atılımlarla bölgesel nüfuz mücadelesinde caydırıcı ve etkin bir güç haline gelmiştir. İran kendi öz kaynakları ve ar-ge çalışmaları sonucunda düşük mâliyetlerle geliştirdiği sistemler sayesinde hem kendi milis güçleri hem de paydaşları için birçok silahı ulaşılabılır hale getirmiştir. Bu sayede Hizbullah, Husiler ve Hamas gibi silahlı güçler kendilerinden kat be kat güçlü ve büyük imkânlarla sahip olan düşmanlarına karşı büyük bir direniş gösterebilmişlerdir. Bu durum başta ABD olmak üzere birçok uluslararası aktör tarafından “terörü destekleyen faaliyetler” kapsamında görülüp İran’ın ve sahada aktif görevde olan paydaşlarının yaptırım ve müdahalelere maruz kalmasına neden olmuştur. Devrim Rehberi Hamaney, Batılı güçler ve bölgesel müttefiklerinin bu politikasını şu sözlerle karşı çıkararak İran’ın büyük stratejisinin süreklilik unsurlarından olan yerli savunma sanayiye geliştirmeye yönelik faaliyetlerinin devam edeceğini belirtmiştir:

“Ülkenin savunma endüstrilerinde bu tür güçlerin ve unsurların varlığı, gerçekten paha biçilmez olan çok değerli bir mücevher gibidir. Asgari vicdan ve ahlaka sahip zorba ve emperyalist güçlerin egemen olduğu bir dünyada, savunma ve saldırı endüstrileri geliştirmek tamamen doğaldır. Çünkü emperyalistler caydırılmadığı sürece güvenliğimiz sağlanamayacaktır.”⁵⁹¹

c. Sahip Olduğu Jeopolitik Avantajları Kullanmak

İran kendisine yönelik tecridi ve çevrelemeyi aşmak için sahip olduğu jeopolitiği de “stratejik bir kaldıraç” olarak kullanmaktadır. Enerji hatlarının kesişiminde ve stratejik transit noktalara hâkim konumda bulunan İran, bu jeostratejik avantajını kullanarak küresel enerji arzı ve ticareti kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak bölgesel ve küresel aktörler karşısında stratejik bir baskı unsuru yaratmayı amaçlamaktadır. İran jeopolitik konumu sayesinde, uluslararası siyasette geniş bir manevra kabiliyetine ve diğerleri üzerinde baskı kurma olanaklarına sahiptir. İran özelinde Orta Doğu, sahip olduğu zengin yer altı kaynakları dolayısıyla küresel siyasetin odak noktalarından olmaktadır. Yine İran “Basra Körfezi” ve onun dünyaya

⁵⁹⁰ A.g. y.

⁵⁹¹ <https://english.khamenei.ir/news/4116/Increasing-Defensive-and-Offensive-Capabilities-is-Iran-s-Inalienable>

açılan kapısı “Hürmüz Boğazı” gibi küresel enerji arzı/ticareti için hayati öneme sahip kilit bölgeler üzerinde hâkim bir konumda bulunmaktadır. Yapılan araştırmalara göre Körfez havzasında 750 milyar varil civarı petrol rezervi bulunmaktadır. Bahsi geçen miktar küresel arzın %50-55’ine tekabül etmektedir.⁵⁹² Yine petrol kadar önemli olan doğalgaz rezervleri de bölge de çokça bulunmaktadır. Dünya doğalgaz rezervlerinde İran ve Katar gibi ilk üçte yer alan iki ülke Körfez’de yer almaktadır. Büyük LNG rezervlerine sahip olan Katar, ada ülkesi olması hasebiyle dünya ile irtibatını Basra Körfezi üzerinden yürütmek zorundadır.⁵⁹³ Bu nedenle Körfez’in çıkışında yer alan Hürmüz Boğazı, küresel enerji arzında büyük rol oynamaktadır.⁵⁹⁴

Körfez’in önemini artıran bir diğer husus ise bölgede gerçekleşen geniş ölçekli ticaret hacmi ve yatırımlar olmuştur. Çok uluslu şirketlerin bölgedeki ranttan pay almak ve faaliyet sahalarını genişletmek için birbirleriyle girdikleri rekabet, sayıları milyonları aşan yabancı iş gücü, büyük çapta gerçekleştirilen askeri malzeme ve silah ticareti, Körfez ülkelerinden Batıya akan büyük sermaye vb. faktörler bölgenin önemini ve etkisini daha da ön plana çıkarmaktadır.⁵⁹⁵ Bu bağlamda İran çoğu sefer kendisine yöneltilen tehdit ve ablukalara misilleme yapmak ve bölgesel nüfuzunu artırmak için “Körfez kartını” ultimatolar olarak kullanmaktadır. Nitekim İran ve paydaşlarının, Batı nezdinde büyük öneme sahip olan Körfez’deki ticareti felç etmek için zaman zaman boğazı bloke ettikleri görülmektedir.⁵⁹⁶

⁵⁹² <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=61002>

⁵⁹³ Açılımı “Liquified Natural Gas” olan LNG, doğalgazın sıvılaştırılmış halidir. LNG endüstrisinin gelişimi, ikmal kaynakları ve dünya enerji siyasetindeki konumu için bkz: Tusiani, Michael D., ve Gordon Shearer, *LNG: Fuel for a Changing World: A Nontechnical Guide*, 2. Baskı, PennWell Corporation, 2016.

⁵⁹⁴ Leandro, s. 5.

⁵⁹⁵ İzzeti, İzzetullah, *İran ve Bölge Jeopolitiği*, (çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2005, s. 116.

⁵⁹⁶ Ekinci, Arzu Celalifer, “İran’ın Stratejik Kartı Olarak Hürmüz Boğazının Önemi”, *Uluslararası Strateji Araştırmalar Kurumu Akademik Ortadoğu Dergisi*, 6. Cilt, 2012, ss. 29-32.

d. Bölgesel ve Küresel İşbirliklerini Geliştirmek

İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmak için kullandığı bir diğer araç ise bölgesel ve küresel işbirlikleri geliştirmek olmuştur. Sahip olduğu jeostratejik konum sayesinde, bölgesel ve küresel ticaret hatları üzerinde kilit bir role sahip olan İran, bulunduğu coğrafya itibarıyla Avrasya'yı çepeçevre saran (kuzeyden-güneye, doğudan-batıya saran) ticaret ağlarının merkezine yerleşmiştir. Eski çağlarda İpek Yolu ve Baharat Yolu gibi dönemin büyük ticaret yollarının üzerinde yer alan İran, modern çağlarda ise şu üç büyük transit rotası üzerinde yer almaktadır:

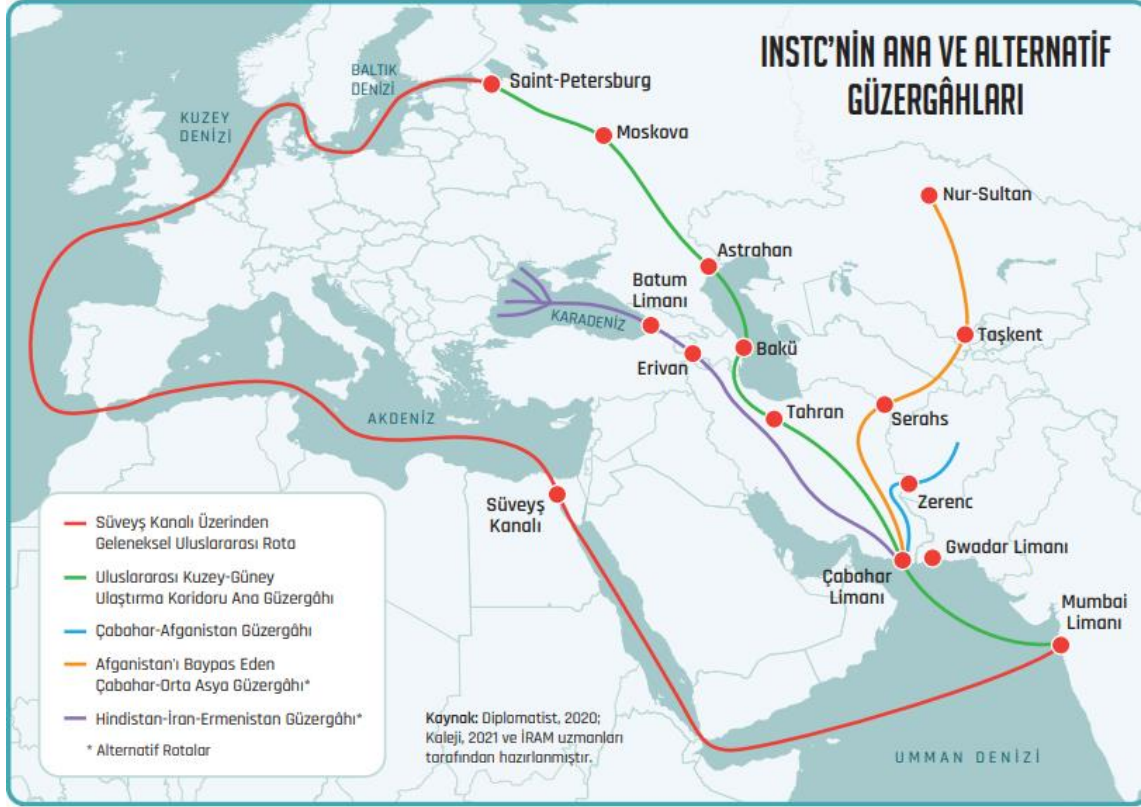
- 1. Doğu-Batı Koridoru:** Çin'in öncülüğünde Avrasya ülkeleri arasında ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla hayata geçirilen çok boyutlu bu ulaşım projesinde İran önemli bir yere sahiptir. Tarihi İpek Yolu'nun modern bir versiyonu olan bu koridor, Doğu'dan Batı'ya uzanan ulaşım ağıyla ülkeler arası ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirilmesi hedeflenmektedir. Çin'den başlayan hat, bazı alternatif rotalardan ilerleyerek Avrupa'ya kadar uzanmaktadır. İran da hem Hazar Denizi'ne hem de Basra Körfezi'ne kıyısı olması hesabıyla bu koridor içerisindeki önemli transit noktalardan olmuştur. İran'ın “Çabahar Limanı” ve “Bender Abbas Limanı” bu rota içerisinde önemli menzillerdendir.⁵⁹⁷
- 2. Güney Asya Koridoru:** Hindistan'dan başlayan koridor; İran, Türkiye ve Irak üzerinden Avrupa ve Akdeniz bölgelerine uzanmaktadır. İran hem kara ve demir yollarıyla hem de limanlarıyla bu hat içerisindeki önemli transit noktalarından biridir.⁵⁹⁸
- 3. Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru(INSTC):** 2000 yılında İran, Rusya ve Hindistan arasında ticari ilişkileri geliştirmek için uygulanan bir “ulaşım ağı” projesidir. Şekil 13'te görüldüğü üzere INSTC, Avrupa'nın

⁵⁹⁷ Rashid, Yasir, *Rusya, İran ve Hindistan Üçgeni: INSTC*, İRAM Yayınları, İstanbul, 2022, s. 10.

⁵⁹⁸ A. g. y.

kuzeyinden(St. Petersburg) başlayıp İran'dan geçerek Hindistan'a, oradan da Güneydoğu Asya ülkelerine ulaşan bir ticari koridordur.⁵⁹⁹

Şekil 13: INSTC'NİN Ana ve Alternatif Güzergâhları



Kaynak: Rashid, s. 10.

İran, sahip olduğu stratejik konumun avantajıyla bu ticaret koridorları üzerinde belirleyici bir rol oynamaya çalışmaktadır. İranlı yetkililer, ABD ve paydaşları tarafından kendisine uygulanan tecridi aşmak ve yaptırımların etkisini azaltmak için uluslararası aktörlerle işbirlikleri geliştirmeye çalışmaktadır. Özellikle Çin, Rusya gibi ABD karşıtı güçlerle stratejik ortaklıklar geliştirerek üzerindeki baskıyı dengelemeye çalışmaktadır.⁶⁰⁰ İran, yine dengeleme politikası kapsamında Avrupa devletleriyle de iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmaktadır. Yine İran kendisine uygulanan izolasyonu aşmak

⁵⁹⁹ A. g. y.

⁶⁰⁰ Azizi, Hamidreza, Iran's "Look East" Strategy: Continuity and Change under Raisi, *Middle East Council on Global Affairs*, 2023, s. 4.

maksadıyla bir yandan bu ülkelerle enerji hatları, transit geçişler ve ticari işbirliklerini artırırken diğer yandan uluslararası örgütler bünyesinde aktif şekilde rol almaya çalışmaktadır. Bu bağlamda İran, ŞİÖ ve BRICS gibi uluslararası örgütlere üye olarak ABD ve müttefiklerinin kısıtlayıcı faaliyetlerine yönelik bir “denge unsuru” oluşturmaya çalışmaktadır.⁶⁰¹

İran günümüzde devletlerarası ilişkilerde, ideolojik bazı sabitlerin haricinde ulusal çıkar temelli bir politika izleyerek sistem içerisinde kendine yer edinmeye çalışmaktadır. Başta Körfez olmak üzere bölgedeki ülkelerle diyalog ve işbirliğini artırması; Rusya, Hindistan, Çin ve AB gibi aktörlerle yakın bağlar geliştirmesi İran’ın uluslararası sisteme entegre olma çabalarını göstermektedir.⁶⁰² İran bu faaliyetleri neticesinde bölgesel ve uluslararası aktörlerle ticari işbirlikleriyle başlattığı süreçlerin ilerleyen aşamalarda kapsamlı “siyasi ortaklıklara” ve “güvenlik işbirliklerine” dönüştürmeyi hedeflemektedir. Böylelikle İran, uluslararası sistemde ABD’ye karşı dengeleyici bir pozisyon elde etmeye çalışmaktadır. Özellikle Çin ile imzaladığı 25 yıllık anlaşma⁶⁰³ ve Rusya ile Suriye ve Ukrayna’daki ortak askeri işbirlikleriyle ABD’nin bölgesel ve küresel nüfuzunu dengelemeyi hedeflemektedir. İran, izlediği çok boyutlu stratejilerle kendine yönelik uygulanan kuşatmayı aşarak sistem içerisinde etkili bir aktör olarak varlık göstermeyi hedeflemektedir.

2.3.4. İran Büyük Stratejisinin Uygulanması

Büyük stratejilerin uygulama aşamasında “amaç-arac” ya da “hedef-kaynak” dengesinin kurulması esas önceliklerdendir. Bireylerin arzularına benzer şekilde devletlerin de arzuları ve elde etmek istedikleri sonuçlar sınırsız; eldeki mevcut imkânlar/ulusal güç unsurları ise kısıtlıdır. İşte büyük stratejiler, sınırlı imkânlar dâhilinde öncelikli ve kritik hedeflere ulaşmayı mümkün kılacak “yol” ve “yöntemler”

⁶⁰¹ İran’ın uluslararası örgütler politikası için bkz: Askeroğlu, Sabir, *İran’ın Uluslararası Örgütler Politikası*, İRAM, İstanbul, 2020.

⁶⁰² Brzezinski, Zbigniew vd., *Iran: Time for a New Approach*, Council on Foreign Relations, 2004, s. 18.

⁶⁰³ Çin’le imzalanan bu anlaşma, hem ekonomik ilişkileri çeşitlendirme hem de jeopolitik kuşatılmışlığı aşma amacıyla şekillenen büyük stratejinin en önemli tezahürlerinden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Nurdun, Rahman, “Sino-Iranian 25-Year Comprehensive Cooperation Agreement: A Balancing Act in Geopolitical Dynamics”, *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 63, 2024, ss. 5-28.

bütünüdür. Bu nedenle devletlerin elde edebileceği hedefleri doğru belirlemesi ve buna göre sahip oldukları kaynakları seferber edebilmesi büyük önem taşımaktadır. Hedef-kaynak arasındaki uyumsuzluk, büyük stratejilerin akamete uğramasının en büyük sebeplerindendir. Devrimin ilk yıllarında İran'ın da benzer şekilde hedef-kaynak arasında uyumsuzluk olan bazı hedefleri bulunmaktaydı. O dönemler İranlı yöneticilerin, gerçekleşmesinden emin oldukları belli başlı beklentileri bulunmaktaydı.⁶⁰⁴

- Devrimin sıralı şekilde bölgedeki diğer ülkelere sirayet etmesi
- İslam dünyasının liderliği
- Bölgesel ve küresel düzeyde Batılıların hâkimiyetinin sona erdirilmesi
- İsrail'in ortadan kaldırılması

İranlı yöneticiler, bu beklentilerin hiçbirini iç ve dış faktörlerin etkisiyle gerçekleştirememişlerdir. Devrim sonrası merkezi otoritenin tesisinin uzun bir süre alması, “Irak-İran Savaşı”, tarihsel geçmişe sahip olan “Arap-Fars çatışması” ile “Şii-Sünni ayrımı”, “uluslararası yaptırımlar”, Batılıların askeri, ekonomik ve teknolojik üstünlüğü vb. faktörler dolayısıyla İranlı yöneticiler idealist ve ideolojik beklentilerinin karşılığını reel politikte bulamamıştır. Bu bağlamda İranlı yöneticiler hedeflerini makul zeminde tutarak daha realist ve pragmatist bir yol izlenmesi gerektiğinin farkına varmıştır.⁶⁰⁵

Devrim sonrası İran, ilk etapta uluslararası sisteme hâkim olan normlara karşı bir dış politika geliştirmişti. Söylemsel bazda “*Ne Doğu, Ne Batı!*” olarak açığa çıkan bu anlayış, İran'ın döneme hâkim olan çift kutuplu yapısına karşı bir başkaldırışı temsil etmekteydi. Yine aynı şekilde bu anlayış bir yandan uluslararası sistemin ideolojik bir reddiyesini temsil ederken, diğer yandan antiemperyalist ve İslami nitelikli bir “üçüncü yol” inşa etme tahayyülünün de tezahürü olmuştur. Ancak bu idealist ve ideolojik söylem uluslararası izolasyon, çok boyutlu yaptırımlar ve Irak ile olan savaş gibi zorlayıcı koşullar nedeniyle sistem içindeki bazı aktörler tarafından sorgulanmaya

⁶⁰⁴ Osiewicz, ss. 43-49.

⁶⁰⁵ Sadri, Houman A., “Iran and the Caucasus States in the 21st Century: A Study of Foreign Policy Goals and Means”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 14 (3), 2012, ss. 388-390.

başlamıştır. Humeynî'nin ölümünün ardından rejimin bekasının nasıl muhafaza edileceği meselesi, ideolojik ilkeler ile reel politik arasında sıkışan sistem içi aktörler arasındaki tartışmaları ayyuka çıkardı.

O dönem yaşanan tartışmalar İran'ın, iç ve dış politikasını yönlendiren en kritik sorunlardan biri haline gelmiştir. Gelenekselcilerin tüm itirazlarına rağmen dönemin “Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani” dönemin koşulları doğrultusunda iç ve dış politikada, pragmatist ve esnek uyarlamalara ihtiyacı olduğunu savunmaktaydı. Yine Rafsancani, Batılı aktörlerle ilişkilerin normalleştirilmesini, ekonomik yaptırımların etkisinin azaltılması amacıyla kapsamlı yapısal reformların hayata geçirilmesini ve ayrıca revizyonist hedeflerin ertelenerek bölgesel barışın ve istikrarın önceliklendirilmesini savunmaktaydı. Rafsancani'nin bu doğrultudaki girişimleri, sistem içerisinde büyük eleştirilere maruz kalmış ve “kurucu ilkelerden sapma” olarak görülmüştür.⁶⁰⁶ Rafsancani, bu eleştiriler karşısında reelpolitiği vurgulayarak pragmatik bir dış politika izlenmesi gerektiğini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Sistem içerisinde bazı kişiler, ‘Ne Batı, Ne Doğu!’ sloganının, kimseyle işbirliği yapmamamız gerektiği anlamına geldiğini düşünüyor. Bu yanlış. Slogan sadece Batı ve Doğu'nun tahakkümünden uzak kalmamız gerektiği anlamına geliyordu. İran-Irak savaşı, o dönem herkese sadece sloganlarla hiçbir şey elde edilemeyeceğini kanıtladı. Yine burada dikkat çeken bir diğer mesele ABD ile olan ilişkilere. Amerikalılara yönelik mevcut politikalarımız sürdürülebilir değil. Onlar bir dünya gücü. Bizimle muhatap olan Çin, Rusya veya Avrupalılardan neden farklılar? Müzakere etmek ile teslim olmak aynı anlama gelmemektedir.”⁶⁰⁷

Rafsancani dönemine hâkim olan pragmatist yaklaşım, ilerleyen süreçler de benzer şekillerde uygulanmaya devam etmiştir. Zira devrim sonrası döneme hâkim olan ideolojik ilke ve yönelimler, zamanla ulusal güvenlik ve çıkarlar nedeniyle dönüşüme uğramak durumunda kalmıştır. Bu durum, İran'ın büyük stratejisinin “ideoloji” ile “pragmatizm”⁶⁰⁸ arasında kurulan bir denge üzerine inşa edilmesine neden olmuştur. Bu iki parametre kimi zaman birbirlerini desteklerken kimi zaman da birbirleriyle çatışmaktadır.

⁶⁰⁶ Garthwaite, s. 255-256.

⁶⁰⁷ Vatanka, s. 89.

⁶⁰⁸ Heywood pragmatizmi şöyle tanımlamaktadır: “Mevcut konjonktüre göre ulusal çıkarlar doğrultusunda güncel durum ve hedeflerin öncelikli olarak vurgulandığı pratik sonuçlara ve faydalara odaklanan yaklaşım biçimi.” Bkz: Heywood, Andrew, *Siyaset*, (çev. Bekir Berat Özipek vd.), (14. Baskı), Adres Yayınları, Ankara, 2014, s. 71.

İranlı yöneticiler “maslahat-ı nizam” ilkesi gereği “ulusal çıkarları”, ideolojik ilkelerden önde tutmuşlardır. Humeynî’nin teoriden pratiğe döktüğü kavramlardan olan “Maslâhat-ı Nizam”, kelime anlamı olarak “rejimin/düzenin yararı, ulusal çıkar ya da hayati menfaat” anlamlarına gelmektedir.⁶⁰⁹ Bu ilkeye göre rejimin sürekliliğini sağlamak ve mevcudiyetini muhafaza etmek, “şer’î kurallar” dâhil tüm kuralların üstündedir. Humeynî’ye göre eğer ki dini ve fıkhi hükümlerle devletin/rejimin çıkarları birbirlerine ters düşerse “fârz olan ibadetler”, “şer’î hükümler” ve “fıkhi uygulamalar” askıya alınabilir.⁶¹⁰ Humeynî’nin “en üstün fârz” olarak addettiği maslahat-ı nizam ile dini hükümler arasında kurduğu ilişkiyi, yaptığı bir konuşmada şöyle anlatmaktadır:

“Sizler, Allah tarafından Nebiyy-i Ekrem’e de bir lütuf olarak verilmiş olan hüküm yetkisinin, bütün ilahi fârzlardan daha öncelikli olduğuna inanmıyorsunuz. Sizin, ‘Hükümetin yetkileri, ilahi hükümlerin çerçevesi içinde kalmak durumundadır’ şeklindeki sözümü, kendi yorumunuza bir referans olarak kullanmanız da, benim orada ifade etmek istediğime tamamen aykırıdır. Eğer hükümetin yetkileri, ilgili ilahi hükümlerin çerçevesinde sınırlı olsaydı, İslâm Peygamberi’ne havale edilmiş bulunan ilahi hükümet ve mutlak velâyet tezinin iptal edilmesi ve anlamsız olması gerekirdi. Açıklamam gerekir ki: Velâyet-i Fakîh, Resullah’ın mutlak velâyetinin bir parçası olarak İslâm’ın öncelikli hükümlerinden biridir. Bu sebeple namaz, oruç, hac da dâhil olmak üzere fârz olan hükümlerin hepsinden önceliklidir. Yönetici, zaruret halinde camileri kapatabilir. Dırar mescidi haline gelen ve yıkılmaktan başka çaresi bulunmayan camileri de yıkabilir. Yönetim halkla gerçekleştirdiği şer’i (meşru) ittifakları, ülkenin ve İslâm’ın maslahatları doğrultusunda işlemediğini gördüğünde (bu sözleşmeleri) tek taraflı olarak ilga edebilir. İbadetle ilgili olsun veya başka bir konuyla ilgili olsun İslâm’ın maslahatlarına zarar veren herhangi bir işi engelleyebilir. Öte yandan hükümet, İslâm ülkesinin maslahatlarıyla çeliştiği durumlarda, ilahi olan önemli fârzlardan biri sayılan haccı lüzum gördüğünde geçici olarak men edebilir.”⁶¹¹

Görüldüğü üzere Humeynî, maslahat-ı nizam ilkesinden hareketle “Ümmü’l-Kur’a/İslam Dünyası’nın merkez ülkesi”⁶¹² olarak tanımladığı İran’ın çıkarlarını ve rejimin bekasını muhafaza etmek için İslam’ın en temel hükümlerinin dahi gerektiğinde yerine getirilmeyeceği veyahut göz ardı edilebileceğine ilkesel olarak cevaz vermiştir.⁶¹³ Humeynî’nin devletin çıkarları için dinin temel fârzlarını bile öteleyen bu anlayışı, evvelden sahip olduğu “pragmatist esneklik” ilkesinin düzen içerisindeki

⁶⁰⁹ Sarı, s. 104.

⁶¹⁰ Matsunaga, Yasuyuki, “The Secularization of a Faqih-Headed Revolutionary Islamic State of Iran: Its Mechanisms, Processes, and Prospects”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 2009, 29 (3), s. 473.

⁶¹¹ Biçen, Gürkan ve Muammer İskenderoğlu, “Âyetullah Humeynî’de Velâyet-i Fakîh Düşüncesinin Gelişimi”, *Dergiabant*, 10 (2), 2022, s. 454.

⁶¹² Elias, Firas ve Mehmet S Erol, “İslam Devrimi Sonrasında İran Dış Politikasının Ummu’l Kura Teorisi Bağlamında Analizi”, 5 (1), *Uluslararası Kriz Ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2021, ss. 361-385.

⁶¹³ Sarı, s. 119.

izdüşümlerinden olmuştur.⁶¹⁴ Humeynî maslahat-ı nizam ilkesi aracılığıyla, İranlı yöneticilere iç ve dış politikada ideolojik esneklik ve stratejik manevra kabiliyeti kazandırmıştır. Humeynî'nin maslahat-ı nizamı, rejimin temel ilkelerinden biri olarak belirlemesi üzerine 1988'de "Düzenin Maslahatını/Yararını Teşhis Konseyi" adı altında bir anayasal kurum oluşturuldu. Üyelerini bizatihi Rehberin seçtiği bu konseyin temel vazifelerinden biri de ideolojik ilkeler ile reel politik arasında bir denge kurmak ve ulusal çıkarlara göre rasyonel politikalar belirlemek olmuştur.⁶¹⁵

Devrimin ilk zamanlarında ideolojik bir tutuma sahip olan İran, kendini "*mustazafların/mazlumların ve Müslümanların savunucusu*" olarak ilan edip dış politikasını ona göre şekillendirmiş durumdaydı. Hatta bu durum "*...bütün Müslümanlara karşı kardeşlik ödevlerinin üstlenilmesi ve yeryüzü mustazaflarının, elden gelen imkânların esirgenmeksizin korunması*" ifadesiyle bir anayasal ödev ve sorumluluk olarak belirlenmişti.⁶¹⁶ Bu söylem doğrultusunda İran, dış politikada uygulamaya koyduğu "devrim ihracı" politikasıyla başta Müslümanlar olmak üzere dünyadaki "mazlum halklara" destek vererek, emperyalistler ve onların işbirlikçisi otoriter rejimlerin yıkılmasını sağlamayı kendisine vazife kıldı.⁶¹⁷ Humeynî devrim ihracının, müesses nizam açısından önemini şu sözlerle dile getirmiştir:

"Bugün İslam'ı güçlendirmemiz ve her yere ihraç etmemiz gerekiyor. İslam'ı başka yerlere ve şu anda ülkemizde iktidarda olan İslam'ın aynı versiyonuna taşımanız gerekiyor İslam'ı ihraç etme yolumuz, sizi ve başarılarınızı görmek için çok sayıda insanın geldiği diğer ülkelere giden gençlerden geçiyor. Öyle davranmalısınız ki, bu büyük cemaatler sizin davranışlarınızla İslam'a çekilsinler. Yaptıklarınız, eyleminiz ve davranışlarınız bir örnek olmalıdır; ve sizin sayenizde İslam Cumhuriyeti, Allah'ın izniyle başka yerlere gidecek. Devrimimizi dünyaya ihraç etmek için çok çalışmalıyız. Devrimimizi ihraç etmediğimiz düşüncesini bir kenara bırakmalıyız. Öte yandan,

⁶¹⁴ Bir din adamı olmasının yanı sıra Humeynî, devlet yönetimine ilişkin rasyonel yaklaşımlar da geliştirmiştir. Humeynî, ideolojik ilkeleri siyasal hedeflerle uyumlu hale getirmek için birçok konuda pragmatik yöntemler geliştirdiği görülmektedir. Örneğin devrim sürecinde toplumun birçok kesimini içerisinde barındıran Şâh'a karşı yürütülen toplumsal muhalefeti yönetim sürecinde de görülmektedir. Radikal sol gruplardan İslamcılara, liberallerden komünistlere kadar birçok kesimi içerisinde barındıran halk hareketini yönetmek, yönlendirmek ve de devrimden sonra hegemonya kurmak Humeynî'nin uyguladığı rasyonel ve pragmatik politikalarla mümkün olmuştur. Benzer şekilde Humeynî, devrim sonrasında da yeni rejimin inşasında ideolojik ilkeler kadar pragmatik yöntemlere de başvurmuştur. Velâyet-i Fakîh ilkesi ile asırlardır fıkhen cevaz verilmemiş olan Şîi ulemanın siyasi liderliğinin yolunu açmıştır. Bkz: Loui, Hadi K., "Devrimin 40. Yılında Siyasi Fıkıh' ve Pragmatizm Arasında İran", AA, 2019.

⁶¹⁵ Matsunaga, s. 473.

⁶¹⁶ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası md: 2.

⁶¹⁷ Keddie, s. 258; Yegin, Abdullah, *Devrimin 35. Yılında İran Dış Politikası*, SETA, 2014, s. 1.

*tüm süper güçler ve tüm güçler bizi yok etmek için ayağa kalktı. Kapalı bir ortamda kalırsak, kesinlikle yenilgiyle karşı karşıya kalacağız.”*⁶¹⁸

Her ne kadar resmî söylemde “devrimci İslam” ve “mazlumların savunuculuğu” gibi ideolojik temellere dayanan bir dış politika vurgusu yapılsa da reelpolitiğe yansımaları farklı olmuştur. Devrimin ilk yıllarında iç ve dış politikaya hâkim olan ideolojik tutum ve ilkeler, ilerleyen zamanlarda uygulamada karşılaşılan zorluklarla birlikte retorikte korunmuş olsa da pratikte daha esnek ve realist bir çizgiye kaymıştır.⁶¹⁹ İran’ın ulusal çıkarlarını öncelemesi nedeniyle devrimci söylemi ile stratejik zorlukları arasında kaldığı ve bunun sonucunda pragmatik davrandığı pek çok olay bulunmaktadır. Yine ilerleyen yıllarda benzer şekilde ideoloji ve pragmatizm arasında sıkışan İran’ın, büyük stratejisi kapsamında dış politikada pragmatizmden yana hareket ettiği bir çok olay bulunmaktadır. Bu olaylar şöyledir:

Hama Katliamı: 1982 yılında Hafız Esad’ın Hama’da İhvan-ı Müslimin/Müslüman Kardeşler’e yönelik gerçekleştirdiği ve on binlerce sivilin ölümüne neden olan katliam, İran açısından hem ideolojik tutarlılık hem de stratejik çıkarlar bağlamında ilk ciddi sınavlardan biri olmuştur. Bu katliama İran’ın sessiz kalması, “ideolojik ilkeleri” ile “stratejik ulusal çıkarları” arasındaki çatışmanın ilk somut örneği olmuştur. Zira olayların tarafları arasında bir yanda zalim/baskıcı bir otoriter rejim, diğer yanda ise İslami nitelikli bir halk hareketi bulunmaktaydı.⁶²⁰ Hafız Esad’ın İran-Irak Savaşı’nda İran’ın yanında yer alması, İran ile Lübnan Hizbullahı arasında köprü olması, İsrail ve Batı Karşıtlığı gibi dış politikada ortak hedeflere sahip olması nedeniyle Şam ile Tahran yönetimleri arasında ittifak bulunmaktaydı.⁶²¹ Bu nedenle İran, ideolojik olarak desteklemesi beklenen halk hareketini desteklememiş ve böylelikle Esad rejimiyle olan ilişkilerini zedelememe yönünde pragmatik bir tercih kullanmıştır.

⁶¹⁸ Ramazani, Ruhi K., *Independence without Freedom-Iran’s Foreign Policy*, University of Virginia Press, 2013, s. 80.

⁶¹⁹ Kelbizadeh, Elnur, “Pragmatism of the Ideological State: Main Aspects of Armenian Policy of Iran”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 2022, ss. 47-50.

⁶²⁰ Polat, Elif ve Kaya, Mehmet, “İran’ın Suriye Politikası”, *Akademik MATBUAT*, 6 (1), 2022, s. 15.

⁶²¹ Marshall, s. 184.

Tacik İç Savaşı: 1992’de Tacikistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra İslami muhalefet ile Rusya destekli iktidar arasında bir iç savaş patlak verdi. Bu savaş esnasında İran’ın, kendisiyle ideolojik olarak benzeşen İslamcı muhalifleri desteklemesi beklenmiştir. Ancak beklentilerin aksine İran savaş sürecinde de sonrasında daha ihtiyatlı ve dengeleyici bir tutum izlemiştir.⁶²² İlerleyen yıllarda İran’ın da arabulucu olduğu bir anlaşma ile iç savaş sona ermiş ve İslami muhalefet bastırılmıştır. Savaştan sonra iktidar “sakal, tesettür, camide namaz, hac, oruç” gibi İslam’ın pek çok emir ve fârzını kısıtlayıp yasaklasa da İran ile Tacik yönetimi arasındaki ilişkiler normal seyrinde devam etmiştir.⁶²³ Görüldüğü üzere İran kendisiyle dil ve köken olarak benzeşen Tacikistan’da İslami bir hareketi destekleyip kazanımlar elde edebilecekken, “devrim ihracı” politikası yerine “bölgesel istikrarı” önceleyen bir yaklaşım benimseyerek diplomatik kazanımlara odaklanmıştır.

Rus-Çeçen Savaşları: İran’ın dış politikada ideoloji ile reelpolitik arasında açmazda kaldığı durumlardan bir diğeri de “Rus-Çeçen Savaşları” sırasında yaşanmıştır. SSCB sonrası bağımsızlık amacıyla Moskova’ya savaş açan Çeçenler, hem İslami kimlikleri hem de anti-empyralist duruşları nedeniyle İran’ın ideolojik olarak yanında durması gereken bir grup hüviyetindeydi. Ancak savaş esnasında İran, ideolojik davranmayıp olaylara mesafeli bir tutum benimsemiştir.⁶²⁴ Gerek yaptırımlar dolayısıyla savunma sanayi, enerji ve nükleer alanlarında Rusya ile bağımlı hale gelen ilişkiler gerekse de uluslararası tecrit nedeniyle Rusya’nın Batılı ülkelere karşı dengeleyici bir aktör olarak görülmesi, İran’ı bu savaşta pasif davranmaya iten faktörlerden olmuştur.⁶²⁵ Yine İran’ın bu tutumunda Çeçen ayrılıkçı hareketinin ülkedeki Türk, Beluci ve Kürtleri de cesaretlendirebileceğine yönelik kaygı da etkili

⁶²² Akbarzadeh, Shahram ve James Barry, “State Identity in Iranian Foreign Policy”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 43(4), 2016, s. 627-628.

⁶²³ <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/analiz-guvenlik-tedbirlerinden-yukselen-otoriterlige-tacikistan-da-yeni-yasaklar/3265897>

⁶²⁴ Malek, Martin, “Russia, Iran and the Conflict in Chechnya”, *Caucasian Review of International Affairs*, 2(1), 2008, ss. 25-34.

⁶²⁵ Islam, Thowhidul, “The Nuclearization of Iran and the Policy of Russia”, *Asian and African Studies*, 22(2), 2013, s. 266.

olmuştur. İran ideolojik yerine pragmatik davranarak hem kendi iç istikrarını hem de Rusya ile olan ittifakını korumayı seçmiştir.⁶²⁶

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı İşgali: İran'ın ideoloji ile pragmatizm arasında sıkıştığı bir diğer olay ise “Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgali” olmuştur. 90'lı yılların başında Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı işgale girişip yüzlerce Azerbaycan Türk'ünü soykırıma tabi tutmuştur. Mezhebi ve coğrafi yakınlığa rağmen İran, bu olay esnasında reelpolitik odaklı ve pragmatik bir politika izlemiştir. İran'ın uzun yıllara yayılan Dağlık Karabağ meselesinde gerek dış politikada gerekse iç politikadaki tehdit algısı ve kaygılardan dolayı, mezkûr olaylar karşısında çıkar temelli bir yaklaşım benimsemiştir.⁶²⁷ İşgal süresince İran Ermenistan'a ikmal, yakıt ve lojistik destek sağlamış; Azerbaycan'ın toprak kaybına zımni onay vermiştir.⁶²⁸ Azerbaycan'dan fazla Türk nüfusuna sahip olan İran, kuzeyinde güçlü bir Türk devletinin varlığının kendi içerisindeki Türklere cazibe ve ilham yaratmasından duyduğu endişe nedeniyle her daim Azerbaycan'ın dağınık ve zayıf kalmasını tercih etmektedir.⁶²⁹ Yine Azerbaycan'ın Türkiye ve İsrail ile geliştirdiği ikili ilişkiler, İran'ın tehdit algısını doğrudan etkilemektedir. Özellikle Azerbaycan ile İsrail arasında artan ilişkiler, İran'ın tehdit algısını derinden etkilemiş ve İsrail tarafından “çevrelenme kaygısı” duymasına neden olmuştur.⁶³⁰ Yine Türkiye'nin Azerbaycan ile yakınlaşması ve sahada elde ettiği

⁶²⁶ İran'ın Çeçenistan savaşlarındaki genel tutumu için bkz: Samii, William, “Iran and Chechenya: Realpolitik at Work”, *Middle East Policy Council*, 8 (1), 2001, ss. 48-57; Kalaycı, Rıdvan, “İran Dış Politikasında Söylem ile Eylem Uyumsuzluğu: Çeçenistan ve Dağlık Karabağ Örnekleri”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 2019, ss. 13-40.

⁶²⁷ Kelbizadeh, s. 60.

⁶²⁸ Shaffer, Brenda, “The Islamic Republic of Iran: Is It Really?”, *The Limits of Culture, Islam and Foreign Policy*, (ed. Brenda Shaffer), The MIT Press, 2005, s. 230.

⁶²⁹ Türk milliyetçiliğinin İran'daki tarihsel seyri ve yansımaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: İzedi, Receb, “Azerbaycan Kimliği Hakkındaki On Yıllık Kargaşaya Bir Bakış”, *İran-Ulusal Kimlik İnşası*, (ed. Hamid Ahmedi, çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 183-250.

⁶³⁰ İranlı yetkililer bu ittifaktan duydukları rahatsızlığı her platformda dile getirmektedir. İran sözcüsü Hatipzade bu durumu “İran, kendi sınırlarının yakınında Siyonist Rejim'in varlığına müsamaha göstermeyecek ve bu bağlamda kendi ulusal güvenliği için gerekli her türlü tedbiri alacak” diye getirmiştir. Yine Dışişleri Bakanı Abdullahiyan benzer şekilde “İran İslam Cumhuriyeti sınırında sahte Siyonist rejimin varlığına ve provokatif eylemlere, bölge ve sınırların jeopolitik değişimine asla müsamaha göstermeyiz” açıklamasında bulunmuştur.

Bkz: [https://tr.irna.ir/news/84491913/Siyonist-rejimin-%C4%B0ran-s%C4%B1n%C4%B1r%C4%B1n-ya%C4%B1n%C4%B1n-varl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-m%C3%BCsamaha-g%C3%B6stermeyiz](https://tr.irna.ir/news/84491913/Siyonist-rejimin-%C4%B0ran-s%C4%B1n%C4%B1r%C4%B1n%C4%B1n-ya%C4%B1n%C4%B1n-varl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-m%C3%BCsamaha-g%C3%B6stermeyiz);

başarılar ülkedeki büyük çoğunluğa sahip Türkî halklar arasında milliyetçi duyguların yükselişe geçmesine neden olmuş; bu durum İran açısından ciddi bir rahatsızlık kaynağı olmuştur.⁶³¹ Bu gibi nedenlerden ötürü İran, kendisi gibi Şii Müslümanların çoğunlukta olduğu Azerbaycan'a beklenen desteği vermemiş; Ortodoks Ermenistan'ın kazanımlarını daha çok önemsemiştir.

Arap Baharı: Pragmatizm ve ideoloji arasında sıkışan İran dış politikasının bir diğer örneği Arap Baharı sırasında yaşanan olaylarda görülmüştür. Arap Baharı ile başlayan olaylar silsilesi, İran'ın büyük stratejisinin ana hedeflerinden olan bölgesel nüfuzunu artırmasına yönelik fırsatları ortaya çıkarmıştır.⁶³² XXI. yüzyılda Orta Doğu tarihinin önemli dönüm noktalarından olan bu ayaklanmalar, bölgede güç denklemlerini yeniden şekillendirdi. Ortaya çıkan kaos ve istikrarsızlıklardan azami şekilde faydalanmak isteyen İran, olaylara aktif bir şekilde müdahil olmuştur. İran başlangıçta Arap Baharı esnasında karşı blok içerisinde gördüğü Mısır ve Tunus'taki halk ayaklanmalarını, "İslami Uyanış" olarak görüp memnuniyetini dile getirmiştir. Yine Bahreyn'de yaşanan ayaklanmaları destekleyip bu ülkelerde yaşanan toplumsal hareketleri "mustazaf/mazlum halklara destek olmak", "tağuti/despot yönetimlere karşı durmak" ve "İslami direnişi desteklemek" vb. ideolojik bir çerçevede desteklemiştir.⁶³³

İran, otoriter ve baskıcı rejimlere karşı gelişen toplumsal ayaklanmaları, kendi çıkarları doğrultusunda farklı şekillerde yorumlamaktadır. Bu bağlamda ayaklanmaların bazıları İslami uyanışın bir tezahürü olarak yorumlanırken bazıları da tehdit algısı çerçevesinde, Batı müdahaleciliğinin bir uzantısı ve emperyal güçlerin taşeronluğu

<https://tr.mehrnews.com/news/1897542/%C4%B0ran-Azerbaycan-Cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1n%C4%B1n-a%C3%A7%C4%B1klamalar%C4%B1-%C5%9Fa%C5%9F%C4%B1rt%C4%B1c%C4%B1>

⁶³¹ O dönem cumhurbaşkanı olan Rafsancani bu durumdan olan rahatsızlığını şöyle dile getirmiştir: "Uzun dönemde Azerbaycan milliyetçiliği, Komünist idaresindeki Moskova'nın da tecrübe ettiği gibi Tahran'daki İslam rejimi için uzun vadede sorun oluşturabilir. İslami bir rejime sahip olsun ya da olmasın, güçlü ve bağımsız bir Azerbaycan'ın ortaya çıkışı, İran içerisindeki Azeri milliyetçiliğini körükleyecektir."

Bkz: Cornell, Svante E., *The Nagorno-Karabakh Conflict*, Department of East European Studies, 1999, s. 89.

⁶³² Steinberg, s. 5.

⁶³³ Şen, Gülriz, "İran ve "Arap Baharı": Bağlam, Söylem ve Siyaset", *Ortadoğu Etütleri*, 3 (2), 2012, ss. 98-103.

olarak görülmüştür.⁶³⁴ İran benzer talep ve isteklere sahip olan farklı ülkelerdeki halk hareketlerinden duyduğu memnuniyeti, ulusal çıkarlar gereği Suriye’de göstermemiştir.⁶³⁵ Suriye’de bu olaylar ilk başladığında İran, siyasal kimliğini oluşturan ideolojik ilkeler ile ulusal çıkarları arasında bir seçim yapmaya zorlandı. İran ya bölgedeki en eski ve güçlü bağlara sahip olduğu müttefiki Esad rejiminin yanında durmayacaktı ya da ezilen halkların yanında olma ve onların özgürlük mücadelesine destek olma düsturunu çiğneyecekti.⁶³⁶ Tahran yönetimi nihayetinde ulusal çıkarları doğrultusunda hareket ederek, Direniş Ekseni içerisinde önemli bir konumda gördüğü Suriye’deki rejimin devrilmesini engellemek için büyük uğraş vermiştir. Suriye’de bilfiil olaylara müdahil olarak Esad rejiminin devrilmesine mani olmak için ekonomik, diplomatik, teknik ve askeri destek sağlamıştır.⁶³⁷

Devlet Dışı Aktörlerle İlişkiler: İran, ulusal çıkarları doğrultusunda bölgedeki devlet dışı aktörlerle çeşitli düzlemlerde işbirliği yapmaktadır. İran yalnızca kendi kurduğu ya da yönlendirdiği dini/mezhebi temelli yapılanmış vekil güçlerle sınırlı kalmayıp ideolojik olarak karşıt kutuplarda yer alan örgütlerle de bazı dönemlerde stratejik ittifaklar kurmuştur.⁶³⁸ Örneğin İran’ın karşıt kutupta yer alan selefi ideolojiye sahip El-Kaide ile bazı alanlarda yürüttüğü işbirliği, ABD tarafından açıklanan güvenlik raporlarında kendine yer edinmiştir.⁶³⁹ Bu raporlarda İran’ın, bazı El-Kaide liderlerinin İran’da saklanmasına izin verdiği, güvenli geçiş sağladığı, örgüt üst düzey yetkililerinin adli makamlara teslimi konusunda isteksiz davrandığı ve El-Kaide’nin finansal kaynaklarının diğer ülkelere transferine yardım ettiği yer almaktadır.⁶⁴⁰ Yine zamanında

⁶³⁴ Sinkaya, Bayram, *Arap Baharı Sürecinde İran’ın Suriye Politikası*, SETA Analiz, 2012.

⁶³⁵ Wastnidge, Edward, “Iran and Syria: An Enduring Axis”, *Middle East Policy*, Vol: XXIV, No: 2, 2017, ss. 156-157.

⁶³⁶ Kazdal, Melih, “İran’ın Arap Baharı Sonrası Suriye Politikasını Anlamak”, *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 2018, ss. 1-15.

⁶³⁷ Tamer, Cenk, “İran’ın Suriye’deki Güvenlik Stratejileri”, *ANKASAM*, 2(1), 2018, s. 195.

⁶³⁸ D. Byman devletlerin devlet dışı aktörlerle ve terörist oluşumlarla kurdukları ilişkileri üç temel rasyonaliteye dayandırmaktadır. Bunlar uluslararası sistem içerisinde stratejik pozisyonlarını güçlendirme, rakip devletlerin iç istikrarını bozmak ve bölgesel güç dengelerini kendi lehine dönüştürmek olduğunu vurgulanmaktadır. Byman, Daniel, *Deadly Connections States That Sponsor Terrorism*, Cambridge University Press, 2005, ss. 36-37.

⁶³⁹ https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/07/Country_Reports_on_Terrorism_2020.pdf

⁶⁴⁰ Sherrill, s. 38.

Afganistan’da ABD’ye karşı savaşıran Taliban’a da bir dönem çatışmış olsalar da ekonomik, askeri ve lojistik alanda yardım sağlamıştır.⁶⁴¹

İran’ın karşıt ideolojilere sahip İslami grupların yanı sıra seküler veyahut sosyalist yapıya sahip örgütlerle de pragmatik düzlemde ilişkiler geliştirmiştir. İran’ın bu uğurda ilişki geliştirdiği örgütlerin başında PKK gelmektedir. Belirli dönemlerde İran, dönem dönem kendisinin de savaştığı, seküler ve komünist bir yapıya sahip olan PKK terör örgütüyle farklı alanlarda işbirliğine gitmiştir.⁶⁴² Bu bağlamda PKK’ya eğitim, lojistik, barınma, mühimmat ve gıda yardımı yapmıştır. Yine Suriye İç Savaşı’nda İran destekli milis gruplar, muhalifler ve IŞİD’e karşı PKK’nın Suriye’deki kolu YPG/PYD ile bazı cephelerde ittifak kurmuştur.⁶⁴³ Yine İran, zamanında İsrail’e karşı savaşıran başta FKÖ olmak üzere Filistinli bazı sosyalist gruplarla da işbirliği yapmıştır.⁶⁴⁴ İran’ın ittifak kurduğu bir diğer seküler oluşum ise KYB olmuştur. İKBY’nin Türkiye ve İsrail ile yakınlaşmasını ulusal çıkarlarına aykırı gören İran, hem füze ve SIHA saldırılarıyla hem de müttefik vekil unsurları aracılığıyla KDP üzerinde çok boyutlu bir baskı mekanizması kurmuştur.⁶⁴⁵

Genel itibariyle İran, birçok olayda ulusal menfaatlerine göre bir tavır takınarak dış politikada pragmatik bir esneklikle hareket etmektedir. Ancak söz konusu ABD ve İsrail olduğunda, tüm ağır bedellere rağmen “devrimci-ideolojik ilkelerini” korumakta ısrarlı tutumunu sürdürdüğü görülmektedir. Birbirlerini tarihsel düşman olarak addettiği Suudi Arabistan’la bile birçok düzlemde ilişkilerini düzeltmek için girişimlerde bulunmuşken⁶⁴⁶ İran, İsrail ve ABD’ye karşı sert tutumunu sürdürmektedir. Bu durum

⁶⁴¹ Kazemzadeh, s. 60.

⁶⁴² İran’ın PKK ile kuduğu ilişki ve terör örgütüne sağladığı desteklerle alakalı ayrıntılı bilgi için bkz: Tümlü, Fatih, “Devlet Destekli Uluslararası Terörizm: İran ve PKK Terör Örgütü İlişkisi”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 2022, ss. 253-293.

⁶⁴³ <https://turkiyearastirmalari.org/2024/05/22/yayinlar/analiz/iran-pkk-iliskisinin-tarihsel-seyri-40-yil-4-donem/>

⁶⁴⁴ Domazeti, Riad, *İdeoloji İle Jeopolitik Gerçekler Arasında İran’ın Filistin Politikaları*, İNSAMER, Eylül 2018, s. 19.

⁶⁴⁵ <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-cumurbaskani-pezeskiyan-irakta-iranin-riskli-stratejileri-ortaya-cikiyor/3331280>

⁶⁴⁶ Birçok cephede ve alanda karşı karşıya gelen iki aktör, 2023 yılında Çin’in arabuluculuğuyla biraraya gelerek ilişkilerini düzeltme yolunda önemli adımlar attı. İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin son yıllardaki seyri için bkz: Üçağaç, Ahmet, “Çatışmadan Uzlaşıya: Suudi Arabistan-İran ilişkilerinin Evrimini Anlamak”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 8 (2), 2024, ss. 189-213.

salt devrimci ve ideolojik motivasyonun ürünü olmayıp esasında rejimin meşruiyet dayanak noktalarındandır. Böylesine bir hal, İran'ın dış politikasının tamamen pragmatizme kaydığına yönelik değerlendirmeleri sınırlandırmakta ve ideolojik dayanakların dış politika kararlarında halen önemli bir etken olduğunu ortaya koymaktadır. İran'daki İsrail ve ABD karşıtlığının, “*müesseses nizam için bir ideolojik tutkal işlevi gördüğü*” hesaba katılırsa bu tutumun kısa ve orta vadede devam edeceği görülmektedir.⁶⁴⁷ Zira İran'ın ABD ve İsrail'e karşıt tutumu, hem iç (İDMO) hem de dış politikada(vekil güçleri) rejimin mevcudiyetini muhafaza eden aktörlerle kurduğu ilişkilerin de meşruiyetini oluşturmaktadır. Bu nedenle söz konusu durumdan olası bir sapmanın, İran'ın büyük stratejisinde belirlediği temel hedeflerine ulaşmasına yardımcı olan ulusal ve bölgesel paydaşları tarafından rejimin sorgulanmasına yol açacağı da bir gerçektir. Ancak uzun vadede İran, sahip olduğu kadim devlet aklı ve pragmatizmi sayesinde diğer birçok örnekte görüldüğü gibi İsrail ile olmasa da ABD ile sert ideolojik kalıplardan saparak reel politiği ve ulusal çıkarlarını önceleyen bir işbirliği kurabilecek esnekliğe sahiptir.⁶⁴⁸

Sonuç olarak “pragmatizm ile ideoloji arasındaki denge”, İran'ın büyük stratejisinin sahaya yönelik yansımasının en önemli dinamiklerindedir. İran pek çok kez dogmatik ve rijit ideolojik sabitlere indirgense de yeri geldiğinde, uluslararası sistemin anarşik yapısı içerisinde “hayatta kalma” ve “güvenliğini maksimize etmek” için rasyonel bir aktör olarak davranabilmektedir. 90'lı yıllardan itibaren izlediği çok boyutlu ve çok yönlü dış politika anlayışı kapsamında, gerektiğinde dini/idealist söylemleri arka plana atarak ulusal çıkarları çerçevesinde olarak kendisine zıt dünya görüşüne sahip aktörlerle bile hareket edebilmektedir. Her ne kadar rejimin niteliği “teokratik” ve “İslamcı” olsa da zaman zaman kendi ideolojisiyle çelişen “komünist” ve “sol eğilimli gruplarla” dahi işbirliği yapmaktan çekinmediği görülmektedir. İran

⁶⁴⁷ <https://www.setav.org/uzmanlar-cevapliyor/iranin-israile-fuze-saldirisi-ve-gelecek-senaryolari>

⁶⁴⁸ Hem İran hem de ABD birbirlerine karşı söylemsel ve eylemsel düzeyde karşıt politikalar izlese de kimi zaman ulusal menfaatleri doğrultusunda birbirleriyle “örtük” ve ya “dolaylı” biçimlerde işbirliği yapmışlardır. Örnek olarak “İrangan Skandalı” (Irak Savaşı sırasında ABD'den İran'a silah satışı yapıldığının ortaya çıkması) ve ABD'nin Afganistan'ı işgali sırasında Taliban'a karşı İran'ın verdiği örtülü destekler verilebilir. Görüldüğü üzere her iki ülke de ideolojilerini ve düşmanlıklarını bir tarafa bırakarak yaptıkları işbirlikleriyle ulusal çıkarlarının “ortak bir noktada kesişebileceğini” göstermişlerdir. Bkz: Alagöz, Bilgehan ve Ekber Kandemir, “11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2015, s. 128.

kendisinin karşıtı ideolojilere sahip aktörleri bile araçsallaştırarak kendisine bir manevra alanı oluşturabilmektedir. Bu bağlamda “ideoloji” -ABD ve İsrail karşıtlığı gibi bazı sabitlerin haricinde- daha geniş ölçekli stratejik hedeflerin hayata geçirilmesinde gerektiğinde araçsal bir işlev görmektedir. İran çıkarlarını maksimize etmek için ideoloji ve pragmatizm arasında bir denge izleyerek sabit bir yönelime bağı kalmak yerine, koşullara göre pozisyonunu yeniden tanımlayan esnek bir büyük strateji uygulamaktadır.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İRAN’IN BÜYÜK STRATEJİSİ’NİN ORTA DOĞU’YA YANSIMALARI

3.1. Modern Orta Doğu’nun Mekânsal Tanımı ve Tarihi Dönüm Noktaları

Orta Doğu (ing. Middle East, ar. Şarku’l Evsat, fr. Moyen-Orient) eski ile yeninin, modern ile gelenekselin, düzen ile kaosu, merkez ile çevrenin, statüko ile değişimin çarpıştığı bir kesişim alanıdır.⁶⁴⁹ Orta Doğu siyasi, coğrafi, kültürel, fiziki, beşeri, dini, sosyal ve iktisadi farklılıkların bir arada bulunduğu bir medeniyet mozaiğidir. Orta Doğu coğrafi bir adlandırmanın ötesinde siyasi olarak geniş yelpazede birçok dinamiğin, girift ilişkilerin, fırsat ve tehdidin bulunduğu politik arenadır. Çatışmaların hâkim olduğu dinamik yapısından dolayı kimilerince bataklık kimilerince de patlamaya hazır yanardağ olan bölge, bünyesinde barındırdığı faktörlerden dolayı her dönemde küresel siyasetin önemli merkezlerinden olagelmıştır. Uygarlık tarihinin başladığı ve semavi dinlerin çıktığı bu medeniyetler beşiği bölge, tarihin her döneminde olduğu gibi modern zamanlarda da uluslararası siyasette büyük rol oynamaktadır. Kıtalar ve kültürlerin kesişiminde yer alan bölge, sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynakları ile de küresel enerji ticaretinin kalbi konumundadır. Bu tarzda zengin bir tarihe ve eşsiz sosyo-kültürel çeşitliliğe sahip olan Orta Doğu, küresel sistem içerisinde askeri, iktisadi, siyasi ve stratejik açıdan önemli bir konuma sahiptir.

Dünya hâkimiyetine dair oluşturulan jeopolitik teoriler içerisinde de Orta Doğu’nun ayrı ve mühim bir rolü olduğu görülmektedir. Orta Doğu, sahip olduğu jeostratejik konum sebebiyle Mackinder’in “Kara Hâkimiyeti Teorisi’nden” Spykman’ın “Kenar Kuşak Teorisi’ne”, Mahan’ın “Deniz Hâkimiyet Teorisi’nden” Brzezinski’nin “Büyük Satranç Tahtasına” kadar birçok jeopolitik kuram içerisinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle XX. yüzyılda petrolün varlığının ve öneminin keşfi ile birlikte bölge, küresel siyasette kilit bir konuma yerleşmiştir. ABD’nin ilan ettiği

⁶⁴⁹ Dursun, Davut, “Ortadoğu’nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 50, 2010, s. 1240.

“Yeni Dünya Düzeni” yaklaşımında da önemli bir yere sahip olan Orta Doğu, küresel siyasetin düğüm noktalarındandır.

Uluslararası konjonktürde Orta Doğu bölgesi, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çatışmaların yaşandığı bir kriz bölgesi olma özelliğini sürdürmektedir. Kendine has dinamiklere sahip olan bölge, tarihin her döneminde etkin olan coğrafyaların başında gelmiştir.⁶⁵⁰ “Romalılar”, “Bizanslılar”, “Emeviler”, “Abbasiler”, “Selçuklular”, “Moğollar”, “Memlukler” ve “Osmanlılar” gibi imparatorluklar bu bölgeyi ele geçirmek ya da elinde tutmak için büyük gayret göstermiştir.⁶⁵¹ Osmanlı’nın I. Dünya Savaşından sonra tarih sahnesinden çekilmesiyle Orta Doğu, uluslararası sistemde müstakil bir konuma erişti. Özellikle son iki yüzyılda ise hammadde ve pazar arayışı için yaşanan rekabet doğrultusunda İngiltere, Almanya, Fransa vb. büyük güçler, II. Dünya Savaş’ına dek bölgede etkili olmak için yoğun mücadele içerisine girmişlerdir. II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan çift kutuplu yapıda ise dönemin süper güçleri olan ABD-SSCB’nin giriştiği mücadelede de Orta Doğu, önemli bir yere sahip olmuştur.⁶⁵²

Çatışmaların hâkim olduğu dinamik atmosferi halen devam eden Orta Doğu, sahip olduğu jeopolitik konumu ve küresel enerji arzındaki rolü nedeniyle günümüzde de küresel siyaset içerisinde de önemli bir konuma sahiptir. Bu bağlamda Orta Doğu’nun sınırlarının ve tarihsel kırılma noktalarının belirlenmesi, bölgesel güç dengelerinin analizi ve hangi dinamiklerin aktörler arası ilişkilerin şekillenmesinde öne çıktığının yorumlanması bakımından önem arz etmektedir.

3.1.1. Tartışılan Orta Doğu: Orta Doğu’nun Sınırlarını Saptamak

Literatüre bakıldığında Orta Doğu’nun, kavramsal çerçevesi ve kapsamının ne olduğuna dair farklı değerlendirmelerin olduğu görülmektedir. Orta Doğu’nun sınırları bölgeye dair yapılan çalışmaların mahiyetine, muhtevasına ve amacına göre değişiklik

⁶⁵⁰ Dursun, s. 1245.

⁶⁵¹ Bölgede hüküm sürmüş devletlerin tarihsel seyri için bkz: Hafeziniya, ss. 170-180.

⁶⁵² Jones, Clive, “Grand Strategy in the Contemporary Middle East: The Concepts and Debates”, *Grand Strategy in the Contemporary Middle East The Concepts and Debates*, (ed. Tore T. Petersen ve Clive Jones), Gerlach Press, 2022, s. 1.

arz etmektedir. Yapılan değerlendirmelerde kimi zaman kavramın kapsamı daraltılırken kimi zaman da genişletilmektedir.⁶⁵³ Ancak kesin olan şey şu ki kavrama dair değerlendirmeler sübjektif bir bakış açısıyla ulaşılmak istenen amaçlara göre belirlenmektedir.

Literatür içerisinde “Orta Doğu” kavramını, ilk olarak General T. E. Gordon’un kullandığı görülmektedir. Gordon 1899’da yayınladığı “The Problem of the Middle East” adlı makalesinde, İngiltere’nin bölgeye dair politikalarına yönelik bazı önermelerde bulunurken bölgeyi “Orta Doğu” diye adlandırmıştır.⁶⁵⁴ Gordon’dan iki sene sonra bu kez ünlü Amerikalı stratejist “Alfred Mahan”, bir dergide yayınladığı “*The Persian Gulf and International Relations*” adlı yazısında, Hindistan ile Arap yarımadasında kalan bölgeyi tanımlamak için “Orta Doğu” kelimesini kullanmıştır.⁶⁵⁵ İngiltere’nin bölgeye yönelik politikalarına değinen Mahan, “...eğer daha önce görmediğim bir terimi benimsersem ‘Orta Doğu’da’ İngiliz Donanması, eğer fırsat olursa, Aden, Hindistan ve Körfez çevresinde yoğunlaşma olanağına sahip olmalıdır.” ifadelerinde bulunmuştur. Dönemin süper güçleri Alman, Rus ve İngiliz İmparatorluklarının bölgedeki nüfuz mücadelelerinin ele alındığı bu yazıda, Orta Doğu kavramsal olarak jeostratejik bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Kavramın yaygın kullanılmasını sağlayan ilk kişilerden biri A. Mahan olsa da benimsenmesi ve yaygınlaşmasını sağlayan, İngiltere merkezli “The Times” gazetesinin editörlerinden “Valentine Chirol” olmuştur. O dönem Tahran muhabiri olarak görev yapan Chirol, sömürgelere giden yol üzerinde Basra Körfezi’nin ve bölgenin hayati önemine değindiği “*Orta Doğu Sorunu, Hindistan Savunmasına Yönelik Bazı Siyasi*

⁶⁵³ Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, (5. Baskı), MKM Yayınları, Bursa, 2012, s. 21.

⁶⁵⁴ Kendini küresel sistemin merkezinde konumlandıran Batılılar, büyük ve birbirinden bağımsız parçalar olarak gördüğü Doğu’yu kendilerine göre “uzak”, “yakın” ve “orta” olarak kısımlara ayırmışlardır. Uzun bir dönem Avrupa için Doğu’nun başladığı yer, hükmünün bittiği yerde yani “Osmanlı İmparatorluğu’nun en batı noktası” idi. Bu bağlamda Avrupalılar nezdinde Osmanlı İmparatorluğu ve hâkim olduğu bölgeler “Yakın Doğu” olarak adlandırılmaktaydı. I. Dünya Savaşı’na giden süreçte ve sonrasında Osmanlı’nın yaşadığı toprak kayıpları, Yakındoğu’nun niteliğinin değişmesine neden oldu. Zira bir dönem “öteki” kontrolünde olarak görülen topraklar, artık Avrupa uluslarının kontrolüne geçmiş durumdaydı. Bu nedenle yeni bir tanımlama yapılarak Anadolu, Mezopotamya, Levant, Körfez ve Arap Yarımadası bir bütün olarak “Orta Doğu” diye adlandırıldı. Bkz: Dursun, ss. 1235-1236; Koppes, Clayton R., “Captain Mahan, General Gordon, and The Origins of The Term Middle East”, *Middle Eastern Studies*, 12:1, 1976, s. 96.

⁶⁵⁵ Davison, Roderic H., “Where Is the Middle East?”, *Foreign Affairs*, 38 (4), Haziran 1960, s. 667.

Problemler” başlıklı bir kitap kaleme aldı. Kitapta Mahan’ın terminolojisine benzer şekilde “Hint Okyanusu” ile “Akdeniz” arasında kalan bölge Orta Doğu olarak adlandırılmıştır.⁶⁵⁶ İlerleyen dönemlerde Mahan ve Chirol’ün kullandığı şekliyle Orta Doğu kavramı, sosyal bilimlerde ve kamuoyunda benimsenip sıklıkla kullanılmaya başlandı.

Savaştan sonra İngiltere’nin, bölgeye yönelik politikalara ağırlık vermesiyle birlikte Orta Doğu kavramının kurumsal bir kimlik kazandığı görülmektedir. Örneğin İngiltere’nin bölgedeki nüfuz sahası içerisinde yer alan devletlerin idaresine yönelik “Orta Doğu Departmanı/Middle Eastern Department” adıyla faaliyet gösteren bir birim oluşturuldu. Yine İngilizler tarafından Mısır merkezli kurulan “Orta Doğu Hava Kuvvetleri/Middle East Air Command” bünyesinde Ürdün, Malta, Filistin, Irak, İran ve Aden gibi bölgeler için ayrı başlıklar altında komutanlıkların oluşturulduğu görülmektedir.⁶⁵⁷ İngiltere’nin idari ve askeri teşkilatlarında kullanımıyla resmîleşen “Orta Doğu” kavramı, II. Dünya Savaşı’nın ardından herkesçe kullanılan ve kabul edilen standart bir terim haline geldi. Literatür ve genel kullanımda çok büyük oranda Orta Doğu kavramı benimsenmiş olsa da kimi aktörlerin, Orta Doğu terimini “*Batılı paradigmanın bir parçası ve yorumu*” olarak kabul ettiğinden kullanmaktan imtina ettiği görülmektedir. Örneğin İran gibi bazı ülkeler, “Orta Doğu” yerine “Batı Asya” terimini kullanmayı tercih etmektedir.⁶⁵⁸

Orta Doğu terimi, ilk kullanıldığı günden bu yana kavramın muğlaklığı ve politik hüviyeti nedeniyle coğrafi, siyasi ve kültürel açıdan çeşitli biçimlerde tanımlanmıştır.⁶⁵⁹ Bu nedenle Orta Doğu’nun “neye ve nereye tekabül ettiği” hususu da üzerinde mutabık olunmayan konuların başında gelmektedir. Genel kullanıma göre Orta Doğu, “Mezopotamya”, “Arap Yarımadası”, “Körfez” ve “Levant” ülkelerini kapsayan alana tekabül gelmektedir. Cleveland “Modern Orta Doğu Tarihi” adlı eserinde Orta Doğu’yu “doğudan batıya Mısır ile İran, kuzeyden güneye ise Türkiye ile S. Arabistan arasında

⁶⁵⁶ Davison, s. 668.

⁶⁵⁷ Davison, s. 669.

⁶⁵⁸ Leandro, s. 3.

⁶⁵⁹ Dursun, s. 1239.

kalan bölge” olarak tanımlamıştır.⁶⁶⁰ B. Lewis de benzer şekilde “Mısır’dan İran’a kadar” olan bölgeyi Orta Doğu kapsamına almıştır.⁶⁶¹ Buzan ve Wæver’e göre Orta Doğu’nun sınırları daha geniş kapsamlıdır. İkili oluşturmuş oldukları “Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi/Regional Security Complex Theory”⁶⁶² kapsamı içerisinde Orta Doğu bölgesine de yer vermiştir. Orta Doğu’da belirlenen güvenlik komplekslerinden biri olarak yerini almıştır. Bu teoriye göre bölge de kendi içerisinde “Mağrip, Levant ve Körfez” olmak üzere üç alt kompleksten oluşmaktadır. Buna göre Orta Doğu’nun sınırları Fas’tan İran’a kadar olan geniş bir alanı kapsamaktadır.⁶⁶³ A. Hourani ise coğrafi bir tanımlamadan öte sosyokültürel bir tanımlama yapmıştır. Ona göre Orta Doğu, çoğunluğu “Arapça konuşan” ya da “Müslüman” olan ülkelerin yer aldığı bölgedir.⁶⁶⁴

Literatür incelendiğinde güncel Orta Doğu’nun kapsamı üzerinde tam bir uzlaşının olmadığı görülmektedir. Bölgeye dair yapılan farklı sınıflandırmalara bağlı olarak bölgedeki ülke sayısı 18 ile 36 arasında değişmektedir. Bölgenin kapsamına yönelik 3 ana tanım öne çıkmaktadır. Birincisi dar anlamda yani “*Merkezi Orta Doğu*” tanımıdır. Bu tanıma göre bölgede yer alan ülkeler sırasıyla şöyledir: “Türkiye, İran, Irak, Suriye, Filistin, Lübnan, İsrail, Ürdün, Suudi Arabistan, Umman, Yemen, Kuveyt, Katar, Bahreyn, GKRY, KKTC, BAE ve Mısır.”⁶⁶⁵ Bölgeye yönelik bir diğer ve daha da genişletilmiş tanım ise “*Orta Doğu ve Kuzey Afrika/Middle East and North Africa-MENA*” tanımlamasıdır. Bu bağlamda ilk tanımda sayılan ülkelere ek olarak Kuzey Afrika ülkeleri olan “Tunus, Libya, Fas ve Cezayir” dâhil edilmektedir.⁶⁶⁶ Bu

⁶⁶⁰ Cleveland bu bölgeyi “Merkezi Orta Doğu” diye tanımlamaktadır. Bkz: Cleveland, s. VII.

⁶⁶¹ Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, (çev. Selin Y. Kölay), (3. Baskı), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2006, s. 23.

⁶⁶² Soğuk Savaş sonrası dönemde, uluslararası politikanın geleceğine dair bir takım tezler öne çıkmıştır. Bunların başında S. Huntington tarafından oluşturulan “Medeniyetler Çatışması” gelmekteydi. Huntington’a göre yeni dönemde “ideolojik çatışmalar” yerine farklı kültürel ve dini dinamiklere sahip “medeniyetler arasında çatışmalar” yaşanacaktır. Oldukça ses getiren bu tez beraberinde bir takım eleştirilere maruz kalmıştır. Özellikle Kopenhag Okulu tarafından oluşturulan RSCT’ye göre çatışmalar, medeniyetler arası farklılıklardan ziyade “bölgelerarası” veyahut “aynı bölge içerisinde” gelişen dinamiklerden dolayı kaynaklanacaktır. Bkz. Birdişli, Fikret ve Gören, Merve, “Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Türkiye-İran Arasında Göç ve Sınır Güvenliği”, *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2018, s. 12.

⁶⁶³ Buzan ve Wæver, ss. 188-189.

⁶⁶⁴ Hourani, Albert, *Europe and the Middle East*, University of California Press, 1980, s. XIII.

⁶⁶⁵ Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, s. 21.

⁶⁶⁶ Anderson ve Anderson, s. 5.

tanımlamanın haricinde Afganistan ve Pakistan'ı da içerecek şekilde kategorileştiren “*MENAP/Middle East, North Africa, Afganistan and Pakistan*” tanımı da kimi yerlerde kullanılmaktadır.⁶⁶⁷ Üçüncü olarak “*Broader Middle East*” ya da “*Greater Middle East*” olarak bilinen “*Büyük Orta Doğu*” ya da “*Daha Geniş Orta Doğu*” olarak adlandırılan, kapsamı daha da genişletilmiş bir tanım bulunmaktadır. Bu kapsamda ilk iki tanımdaki ülkelere ek olarak “Afganistan, Pakistan, Tacikistan, Orta Asya Türki Cumhuriyetleri (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan) ile Güney Kafkas Ülkeleri (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan)” dâhil edilmektedir.⁶⁶⁸ Yine bu tanım içerisinde “Moritanya, Eritre, Sudan, Cibuti, Etiyopya ve Somali” gibi Sahra altı ülkelerin de dahil edildiği projeksiyonlar bulunmaktadır.⁶⁶⁹

Tablo 3: Orta Doğu’nun Kapsamına Yönelik Farklı Tanımlamalar

Merkezi Orta Doğu	Türkiye, İran, Irak, Suriye, Filistin, Lübnan, İsrail, Ürdün, Suudi Arabistan, Umman, Yemen, Kuveyt, Katar, Bahreyn, GKRY, KKTC, BAE ve Mısır
MENA	Türkiye, İran, Irak, Suriye, Filistin, Lübnan, İsrail, Ürdün, Suudi Arabistan, Umman, Yemen, Kuveyt, Katar, Bahreyn, GKRY, KKTC, BAE, Mısır, Tunus, Libya, Fas ve Cezayir
Genişletilmiş Orta Doğu	Türkiye, İran, Irak, Suriye, Filistin, Lübnan, İsrail, Ürdün, Suudi Arabistan, Umman, Yemen, Kuveyt, Katar, Bahreyn, GKRY, KKTC, BAE, Mısır, Tunus, Libya, Fas, Cezayir, Afganistan, Pakistan, Tacikistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Moritanya, Eritre, Sudan, Cibuti, Etiyopya ve Somali

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁶⁶⁷ <https://www.imf.org/en/News/Articles/2017/10/30/na103117-middle-east-north-africa-afghanistan-and-pakistan>

⁶⁶⁸ Amineh, Mehdi P., “Theoretical and Methodological Approaches to the Study of the Greater Middle East”, *The Greater Middle East in Global Politics- Social Science Perspectives on the Changing Geography of the World Politics*, (ed. Mehdi Parvizi Amineh), BRILL, Leiden 2007, s. 1.

⁶⁶⁹ Leandro, s. 3

Orta Doğu bölgesi birbirinden farklı kapsamlarda tanımlamalara sahip olmuş olsa da bu çalışma içerisinde kavramın ilk tanımlamadaki kapsam çerçevesinde kullanılması tercih edilmektedir. Gerek İran'ın mezkûr alanlardaki faaliyetlerinin yoğun olması gerekse çalışmanın kapsamına daha da uyacağı gerekçesiyle böyle bir yol izlenecektir.

3.1.2. Modern Orta Doğu Siyasetinde Tarihi Dönüm Noktaları ve Bölgesel Etkileri

Modern Orta Doğu'nun bugünkü halini ve bölge ülkelerinin dış politikalarını anlamlandırabilmemiz için son yüzyıllarda gerçekleşen ve etkileri günümüze kadar devam eden tarihsel dönüm noktalarına bakmamız gerekmektedir. Bu dönüm noktalarında yaşanan olaylar, günümüzde etkin olan küresel ve bölgesel paradigmalardan temellerini oluşturmaktadır. Bu nedenle bölgenin günümüzdeki halini ve uluslararası siyasete etkilerinin ne olduğunu anlayabilmemiz için geçmişteki olayların ve sebep olduğu sonuçların irdelenmesi gerekmektedir.

a. Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılması (1919-1948)

Modern Orta Doğu'yu şekillendiren tarihi dönüm noktalarının ilki, I. Dünya Savaşı sonrasında "Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması" olmuştur. Bölgeye uzun yıllar boyunca hükmeden Osmanlı'nın savaştan mağlup ayrılmasından sonra himayesindeki Arap vilayetleri birer devlet haline geldi. Savaştan sonra bağımsız bir müstakil imparatorluğa kavuşacağını zanneden Araplar, İngiltere ve Fransa'nın manda ve himayesi altına girdiler. "Irak", "Ürdün" ve "Filistin" İngiliz manda idaresine; "Suriye" ve "Lübnan" ise Fransız manda idaresine bırakıldı.⁶⁷⁰ 1882'den beri İngiliz idaresinde olan Mısır'ın yanı sıra Körfez bölgesinde de var olan İngiliz hâkimiyeti devam ettirildi. Böylelikle -her ne kadar bir dönem işgale maruz kalmış olsalar da-

⁶⁷⁰ Antonius, George, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, (çev. Mehmet Akif Koç ve Muhammed Karakuş), Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 193-194.

Türkiye ve İran'ın haricinde, bölgedeki tüm devletlerle, Londra ve Paris arasında “organik bir bağ” kurulmuş oldu.⁶⁷¹

Modern Orta Doğu'nun oluşumunda etkili olan ve günümüze etki eden dönüştürücü-değiştirici dinamiklerin başında gelen “Arap Milliyetçiliği'nin doğuşu” da bu döneme denk gelmektedir.⁶⁷² Manda ve himayeyi kabullenemeyen bölge halkları arasında “sömürgecilik karşıtı fikirler” ve “milliyetçi duygular” güçlenmiş ve nihayetinde mandater yönetimler ile Arap toplumu arasında çatışmalar yaşanmıştır. Bunun sonucunda Arap halkaları, manda ve himaye yönetimine son verip, peş peşe bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.⁶⁷³ Osmanlı sonrası dönemde bölgedeki devletler “BAAS”, “Pan-Arabizm”, “İhvan”, “Sünni ve Şii İslam” gibi farklı ulus-ötesi ideolojik kimlikler arasında gidip gelseler de nihayetinde rejim güvenliğini önceleyen, güç ve istikrar odaklı bir siyasal düzene sahip olmuşlardır.

b. Arap-İsrail Savaşları (1948-1979)

Bölgede yaşanan ikinci tarihi dönüm noktası, 1948'de İsrail'in kurulması ile oldu. I. Dünya Savaşı sürerken 1917'de ilan edilen “Balfour Deklarasyonu” ile İngiltere, “Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasını destekleyeceğini” ilan etmişti.⁶⁷⁴ Bu deklarasyon sonucunda bölgeye yoğun Yahudi göçü gerçekleşmiş ve kısa sürede Filistin'deki Araplar ve Yahudi yerleşimciler arasında geniş çaplı çatışmalar yaşandı. II. Dünya Savaşı ile birlikte artan göçler ve Siyonistlerin terör faaliyetleri Filistin'de

⁶⁷¹ Buzan ve Wæver göre bölgede asla kolonileştirilmeyen 3 devlet bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla İran, Türkiye ve Suudi Arabistan'dır. Buzan ve Wæver, s. 187.

⁶⁷² Antonius, s. 8.

⁶⁷³ Kuzey Yemen 1918'de, Mısır 1922'de, Irak ve Suudi Arabistan 1932'de, Lübnan 1943'te, Suriye ve Ürdün 1946'da bağımsızlıklarını ilan ettiler.

⁶⁷⁴ İlgili deklarasyon İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından 1917'de hazırlanarak kamuoyuyla paylaşıldı. İsrail'in kurulmasına ön ayak belge olan deklarasyonda şu ifadeler yer almaktaydı:

“Majestelerinin Hükümeti, Filistin 'de Yahudi halkı için ulusal bir yurt kurulmasını savunuyor ve bu amaca ulaşılmasını kolaylaştırmak için büyük çaba gösterecektir. Aynı zamanda, halihazırda Filistin 'de yaşayan Yahudi olmayan toplulukların medeni ve dini haklarına veya başka herhangi bir ülkedeki Yahudilerin sahip olduğu haklara ve siyasi statüye zarar verecek hiçbir şey yapılmaması gerektiğinin de açıkça farkındadır.”

Bkz: Antonius, s. 210.

gerilimi tırmandırdı.⁶⁷⁵ Olayları yatıştırmak için devreye giren BM'nin çözüm önerisi olarak sunduğu “iki devletli” öneri, Araplar tarafından reddedilince iki kesim arasındaki çatışmalar zirveye ulaştı. Nihayetinde Yahudiler aldıkları sınırötesi desteklerle, İngiliz mandasına son vererek 1948’de İsrail devletini kurdular.⁶⁷⁶

İsrail’in kurulmasının hemen ardından bu olayı “felaket/nakba” olarak gören Araplar ile İsrail arasında bir dizi savaş gerçekleşti.⁶⁷⁷ İsrail’in bu savaşlardan galip ayrılp topraklarını genişletmesi, bölgede uzun süreli istikrarsızlığa ve çatışmalara sebebiyet veren olaylar silsilesini başlattı. İsrail’in kurulması ve akabinde yaşanan savaşlar sonucunda Arap devletlerini ağır yenilgiye uğratması, bölgedeki siyasal yapıyı derinden etkiledi. İsrail karşıtı atmosfer, bölgede “Arap Milliyetçiliği”, “Pan-Arabizm”, “Radikal Sol” ve “İslamcılık” vb. hareketlerin yükselmesine neden oldu. İsrail karşısında alınan hezimetler nedeniyle halklar tarafından hain ve kifayetsiz olarak addedilen bölgedeki Arap liderler, bir dizi suikast⁶⁷⁸, isyan ve darbeler ile karşı karşıya kaldı. Yine liderler gibi mevcut rejimlerde bir dizi meydan okumalarla karşı karşıya kaldılar. Bu bağlamda Mısır, Suriye ve Irak’ta “devrimci Arap rejimleri” başa geçti.

Bu dönemde Mısır’da “Cemal Abdunâsır” liderliğindeki Pan-Arabizm bölgede büyük yankı yarattı. Hem ulusal hem de bölgesel desteğe sahip olan Nasr, küresel jeopolitikte önemli bir yere sahip olan İngilizlerin elindeki Süveyş Kanalı’nı millileştirecek kadar cüretkâr hamleler yapmaya başladı. 1956’da yaşanan “Süveyş Krizi” sonrasında patlak veren savaşa, ABD ve SSCB’nin dâhil olması ile birlikte bölge, küresel siyasetin ana gündemlerinden biri haline geldi.⁶⁷⁹ Bu kriz sonucunda İngiltere ve Fransa’nın prestij kaybına uğramasıyla bölgesel denklemden yeni gelişmeler ortaya çıktı. Bunlardan ilki İngiltere’nin, uzun bir süredir yönettiği bölgeden çekilme

⁶⁷⁵ Lapidus, ss. 169-171.

⁶⁷⁶ Sürece dair ayrıntılı bilgi için bkz: Pappe, Ilan, *Modern Filistin Tarihi*, Phoenix, Ankara, 2007, ss. 167-175.

⁶⁷⁷ Bu savaşlar sırasıyla 1948, 1956, 1967 ve 1973’de gerçekleşmiştir.

⁶⁷⁸ Hıyanetin bedeli olarak “Mısır Başbakanı Mahmud Fehmi” ile “Ürdün Kralı I. Abdullah” suikast ile öldürülürken; “Irak Başbakanı Nuri Said” ise idam edilir. Bkz. Bozarslan, Hamit, *Ortadoğu’nun Siyasal Sosyolojisi-Arap isyanlarından Önce ve Sonra*, (çev. Melike Işık Durmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 49.

⁶⁷⁹ Hourani, s. 424.

süreci içerisine girmesi oldu.⁶⁸⁰ İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle birlikte İngiliz himayesi altında bulunan emirlikler, birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan ettiler.⁶⁸¹ Yine İngiltere ve Fransa'nın nüfuzlarını yitirip bölgeden çekilmeleri sonucunda ortaya çıkan güç boşluğunu, ABD ve SSCB doldurdu.⁶⁸² Bunun sonucunda Orta Doğu bölgesi, döneme hâkim olan Soğuk Savaş'ın cereyan ettiği cephelerden biri haline geldi.

Arap-İsrail savaşları birçok alanda olduğu gibi iktisadi olarak da küresel politikayı etkilemiştir. 1973'de yaşanan Arap-İsrail Savaşında Müslüman ülkelerin İsrail'e destek çıkmasından dolayı ambargo uygulaması ve fiyat tarifelerini artırması, küresel enerji ticaretine büyük ket vurmuştur.⁶⁸³ OPEC'in varil fiyatını "2,74 dolardan 11.65 dolara" çıkarması hem ithalatçı ekonomileri derinden sarsmış hem de petrol ihraç eden bölgedeki otoriter rejimlere-İran ve S. Arabistan- büyük bir kaynak sağlamıştır. Petrol gelirlerinin artması, bölgede büyük bir kalkınma hamlesinin başlamasına ve otoriter rejimlerin bir müddet daha rahat bir nefes almasına imkân sağlamıştır.⁶⁸⁴

1978'de Arap milliyetçiliğinin öncüsü Mısır'ın, İsrail ile Camp David'de barış anlaşması imzalamasıyla ikinci tarihsel döngü sona erdi.⁶⁸⁵ İsrail karşısında alınan mağlubiyetler sonucunda yaşanan işgal, tehcir, soykırım ve zulümlerle etkileri günümüzde ve gelecekte de devam edecek olan en büyük insanlık krizlerinden biri olan "Filistin Meselesi" somutlaşmış hale geldi. Filistin meselesi, bölge halklarının vicdanında ve toplumsal duyarlılığında olduğu kadar günümüzde başta İran olmak üzere birçok devletin dış politikasında önemli itki gücüne sahiptir.

⁶⁸⁰ İngiltere'nin çekilme süreci ve bölgeye dair etkileri için ayrıntılı olarak bkz. Luce, William, "Britain's Withdrawal from the Middle East and Persian Gulf", *Royal United Services Institution Journal*, 114 (653), 1969, ss. 4-10; Petersen, Tore T., "Crossing The Rubicon? Britain's Withdrawal from the Middle East, 1964-1968: A Bibliographical Review", *The International History Review*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2000, ss. 318-340; Hurewitz, J. C., "The Persian Gulf: British Withdrawal and Western Security", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol: 401, 1972, ss. 106-115.

⁶⁸¹ Kuveyt 1961'de, Umman 1970'de ve son olarak Bahreyn, Katar ve BAE 1971'de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Demirtaş, Erdem, *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar-Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 66.

⁶⁸² İzzeti, s. 78.

⁶⁸³ 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında İsrail'e destek veren ülkelere OPEC üyesi ülkeler tarafından uygulanan ambargo ve akabinde yaşanan petrol krizi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Yergin, Daniel, *Petrol*, (çev. Kamuran Tuncay), (3. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003. ss. 553-590.

⁶⁸⁴ Cleveland, s. 518.

⁶⁸⁵ Cleveland, s. 422.

c. İran İslam Devrimi ve SSCB'nin Dağılması (1979-1991)

Bölgedeki bir diğer tarihsel kırılma döngüsü, 1979'da İran'da gerçekleşen devrim sonucunda meydana geldi. İran Devrimi ile başlayıp SSCB'nin dağılmasıyla sonuçlanan yaklaşık on yıllık bu süreç, hem bölgesel hem de küresel siyasetin dönüm noktalarından olmuştur.⁶⁸⁶ 1979'da gerçekleşen “İslam Devrimi” bir rejim değişikliğinden ziyade etkileri günümüze kadar sürecek olan bölgesel ve küresel çapta gelişmeleri ortaya çıkarmıştır. İran'da gerçekleşen devrim neticesinde Şâh'ın devrilmesi, benzer bir devrimci değişim beklentisi içerisine giren İslam dünyasında, siyasi hareketlenmelere neden oldu. Yaşanan devrim “meşruiyet”, “otorite” ve “siyasete yönelik bakış açısı” üzerinde yeni siyasal alternatiflere ilham verdi. Bunun sonucunda İslami aktivizm ve dini hareketler bölgede yükselişe geçti.⁶⁸⁷ Genel olarak İslam şeriatından yola çıkarak kurtuluşun, siyasi iktidarı ele geçirmek olduğunu savunan İslamcılık,⁶⁸⁸ İran devriminden önce de bölgede yükselişte olan bir paradigma olsa da 1979 devrimi, bölgedeki din-siyaset ilişkisine ivme kazandıracak bir aksiyona yol açmıştır. Her ne kadar İran'daki devrim, dinamizmini Şiilikten almış olsa da diğer mezhebi gruplara da örnek olan bir aktivist modeli ortaya koydu.⁶⁸⁹ Bölgedeki haklarından mahrum bırakılan ve sistem dışına itilen unsurlar arasında yayılan devrimci ideoloji, bu grupların bulundukları ülkelerdeki otoriteye karşı çıkmasına örnek olan siyasal hareketlerin tetiklenmesine ön ayak oldu.

Bölgeyi şekillendiren bir diğer tarihsel kırılma noktası ise SSCB'nin dağılması olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında çift kutuplu bir yapıya bürünen uluslararası sistemde, ABD ile SSCB arasında rekabet döneme rengini vermiş haldeydi. Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu rekabet ideolojik, askeri ve ekonomik çatışmaların had

⁶⁸⁶ Ansari, Ali ve Kasra Aarabi, *Ideology and Iran's Revolution: How 1979 Changed the World*, Tony Blair Institute for Global Change, 2019, s. 6.

⁶⁸⁷ Nasr, Vali, “The Iranian Revolution and Changes in Islamism in Pakistan, India, and Afghanistan”, *Iran and the Surrounding World-Interactions in Culture And Cultural Politics*, (ed. Nikkie Keddie ve Rudi Matthee), University of Washington Press, 2002, s. 327.

⁶⁸⁸ İslamcılık kısaca siyasal alanda İslami usul ve kaidelere çerçevesinde İslami bir nizam tesis etmeyi kurmayı amaçlayan ideolojik bir hareket türüdür. İslamcılık, literatür içerisinde “Siyasi İslam”, “İslami Radikalizm”, “İslami Köktencilik” ve “İslami Uyanış” gibi farklı isimlerle de anılmaktadır. Bkz. Bayat, Asaf, *Post-İslamcılık-Siyasi İslam'ın Değişen Yüzü*, (çev. Emek Ş. Ataman), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 23.

⁶⁸⁹ Pappé, s. 43.

safhada olduğu bir mücadeleye sahne olmuştur. SSCB liderliğindeki “Varşova Paktı” ile ABD liderliğindeki “NATO” arasında yaşanan bu çok boyutlu ve çok yönlü rekabet, nihayetinde Soğuk Savaş’ın en büyük sembollerinden “Berlin Duvarı’nın” 1989’da yıkılması ve akabinde 1991’de SSCB’nin dağılmasıyla sona ermiştir.⁶⁹⁰ Bu dönemde yaşanan bazı olaylar gerek küresel gerekse bölgesel olarak değişim/dönüşümlere neden oldu. Bunlar kısaca şöyledir:

- ABD’nin hegemon rolünün güçlenmesiyle bölgede tek baskın güç haline gelmesi
- Etnik ve bölgesel çatışmaların öne çıkması
- İslami hareketlerin yükselişe geçmesi
- Ortaya çıkan güç boşluğundan faydalanan “El-Kaide” gibi uluslararası örgütlerin güçlenerek uluslararası güvenliği tehdit eder hale gelmesi

d. Körfez Savaşları ve 11 Eylül (1991-2010)

Bölgede yaşanan bir diğer dönüm noktası, ABD öncülüğündeki Batılıların bölgeye yerleşmesiyle olmuştur. Irak’taki Saddam rejimi, ağır yıkımla sonuçlanan İran-İrak savaşı sonrası ekonomik darboğaza girmiş; savaşın yaralarını sarmak ve bölgesel nüfuzunu pekiştirmek maksadıyla Kuveyt’i işgal etmişti.⁶⁹¹ Kuveyt’in işgaline sessiz kalmayan ABD öncülüğündeki koalisyon, işgali sona erdirmek için Irak’a yönelik bir askeri müdahalede bulundu. I. Körfez Savaşı olarak adlandırılan bu müdahale sonucunda Irak güçleri Kuveyt’ten atıldı. Savaşın birincil sorumlusu Saddam rejimi ise uluslararası baskı ve ambargoya maruz kaldı. Bu savaş sonunda yaşanan bazı gelişmeler etkileri günümüze kadar sürecek bazı sonuçlara neden oldu. İlk olarak yeni kurulan askeri üslerle birlikte Batılı ülkeler, bölgede “askeri olarak kalıcı hale” geldiler. Bir diğer gelişme ise Kuveyt’e benzer şekilde işgale maruz kalmak istemeyen diğer bölge ülkeleri, Batı’nın güvenlik taahhütleri karşılığında askeri, siyasi ve ekonomik işbirliğini artırdı. Bu durum büyük ölçekli silah alımlarına, petro-dolar anlaşmalarının

⁶⁹⁰ Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, Kronik, İstanbul, 2018, ss. 680-691.

⁶⁹¹ Lapidus, s. 162.

yapılmasına, savaş ekonomisinin gelişmesine ve bölge ülkelerinin yoğun silahlanmasına yol açtı.⁶⁹²

Bölgedeki bir önemli dönüm noktası ise 11 Eylül saldırıları sonrası yaşandı. 11 Eylül 2011’de El-Kaide tarafından ABD’ye yönelik gerçekleştirilen bir dizi saldırı, küresel ve bölgesel dinamikler üzerinde büyük etkilere neden oldu. Bu saldırılar küresel çapta güvenlik, ekonomik, politik ve toplumsal düzeyde değiştirici ve dönüştürücü etkilere yol açmıştır. Bu saldırılar sonucunda, güvenlik yaklaşımları yeniden değerlendirilmiş ve Batı’nın bölgeye yönelik politikaları ve eylemleri keskin bir şekilde sertleşmiştir. Dönemin tek süper gücü olarak görülen ABD’de yaşanan bu saldırılar, ABD’nin prestijini derinden sarstı. Ancak ABD çok geçmeden bu saldırıları kendi lehine çevirip küresel siyasete yön verecek bir dizi fırsata dönüştürdü.

ABD ilk olarak “küresel terörizme karşı mücadele” ve “önleyici savaş” ilkeleri kapsamında, tüm paydaşlarıyla bölgeye yönelik geniş bir müdahale planı oluşturdu. Bush Doktrini olarak adlandırılan politika kapsamında terörü destekleyen ülkeleri, “şer eksenini”⁶⁹³ olarak ilan eden ABD, uluslararası kamuoyunu yanında olmaya çağırdı. ABD oluşturduğu “küresel teröre karşı koalisyon” ile ilk olarak saldırıların sorumlusu olarak gördüğü “El-Kaide” ve lideri “Usame b. Ladin’i” barındırdığı gerekçesiyle Afganistan’ı işgal etti. Afganistan işgalinden sonra ABD, teröre finansman sağladığı ve kitle imha silahlarına sahip olduğu gerekçesiyle “önleyici savaş doktrini” kapsamında Irak’ı işgal etti. “II. Körfez Savaşı” olarak da adlandırılan ABD’nin Irak’ı işgali, bölge siyasetinde büyük kırılmalara neden oldu.⁶⁹⁴ Yeni dönemde ABD, SSCB yerine koyabileceği bir “ötekiyi” yani “Radikal İslami Terörizmi”, dış politikasının merkezine oturttu.⁶⁹⁵

Körfez Savaşları bölgesel ve küresel dinamikleri derinden etkileyerek iktisadi, siyasi ve toplumsal açıdan çarpıcı ve dönüştürücü bir takım sonuçlara neden olmuştur.

⁶⁹² Cleveland, ss. 525-535.

⁶⁹³ Bush Doktrini olarak adlandırılan “teröre karşı önleyici saldırı stratejisi” kapsamında ABD küresel terörizme savaş açtı. Bu minvalde başta şer eksenini/axis of evil olarak kabul edilen ülkeler (Irak, İran ve Kuzey Kore) bu politikanın odak noktasında yer aldı. Bkz. Cumings, Bruce vd., *Inventing the Axis of Evil*, The New Press, New York, 2004, s. 4.

⁶⁹⁴ Seliktar ve Rezaei, s. 129.

⁶⁹⁵ Laqueur, Walter, “The Changing Face Of Terror”, *The Use of Force*, (ed. Robert J. Art ve Kenneth N. Waltz), Rowman&Littlefield Publishers, New York, 2004, s. 450.

Bölgedeki çatışmalar küresel enerji ticaretini derinden etkileyerek ilerleyen dönemlerde piyasaların bozulmasına ve ekonomik krizlerin yaşanmasına sebebiyet verdi. Yine işgaller sonucunda yerinden edilen kitlelerin Batı'ya doğru göçü, sosyopolitik krizlere yol açtı. Bu durum mülteci krizlerinin yaşanmasına ve Batılı ülkelerde İslamofobi'nin yükselmesine zemin hazırladı. İşgalin yarattığı tahribat ve Batılıların askeri varlığı, bölgede “anti-Amerikancı/anti-Batıcı” hareketlerin yükselmesine neden oldu.⁶⁹⁶ Mısır, Suudi Arabistan, Bahreyn vb. bölgedeki bazı devletler kendi otoriter rejimlerini muhafaza etmek ve muhalefeti bastırmak için “terörizmle mücadele” kisvesi altında Batılı devletlerden destek aldılar. Bu bağlamda başta “İhvan-ı Müslim” olmak üzere bazı İslami hareketler ötekileştirilerek baskıya maruz kaldılar.

Körfez savaşları sonucunda jeopolitik dengeler bozulmuş ve bölge istikrarsızlığa sürüklenmiştir. ABD'nin bölgeye müdahalesi ve uyguladığı politikalar var olan mezhepsel ayrılıkları artırarak bölgede kaosa sebebiyet vermiştir. Bu durum radikal İslamcı örgütlerin, bölgede yükselişe geçmesine neden oldu. Yine Saddam rejiminin yıkılması, Körfez'de bir güç boşluğu oluşumuna yol açtı. Tahran yönetiminin bölgedeki en büyük rakibi ve düşmanı olan Saddam rejiminin tasfiyesi, İran açısından çok önemli kazanımlara sebep oldu. Saddam sonrası ortaya çıkan fırsatları en iyi şekilde değerlendirmek isteyen İran, bölgeye dair çok yönlü bir politika izledi. Öncelikle Irak'ta nüfus olarak çoğunluğu sahip olmalarına rağmen tarihsel süreçte idare tarafından dışlanan Şii'leri mobilize ederek ülke siyasetinde önemli yerlere gelmelerine destek sağladı. Böylelikle İran, bazı ülkelerde bulunan Şii gruplarla etkileşime girerek bölgesel nüfuzunu artırma imkânına erişti. İran'ın Lübnan'dan sonra Irak'ta da Şii'lerle kurduğu bağ, bazı bölge ülkelerinin kaygısına yol açtı. İran'ın “nüfuz alanını genişletmek” ve “ulusal çıkarlarını gerçekleştirmek” için Şii unsurlarla kurduğu ittifak, bir yandan İran'ın “bölgesel caydırıcılığını” artırırken diğer yandan da güvenlik merkezli büyük stratejisinin sürdürülebilirliğinin temel dayanaklarından olmuştur.

⁶⁹⁶ Cleveland, s. 567.

e. Arap Baharı (2010-)

Bölgedeki son tarihi dönüm noktası ise 2010'da başlayan ve kısa sürede bölgeyi çepeçevre saran olaylar zinciri olan Arap Baharı'dır. İlk olarak Tunus'ta "siyasi reform", "gelir dağılımında adalet" ve "demokratik özgürlükler" gibi taleplerle başlayan toplumsal gösteriler, otoriter rejimlerin sert tepkisiyle halk ayaklanmasına evrildi ve kısa sürede bu olaylar bölge siyasetinde derin dönüşümlere neden oldu.⁶⁹⁷ Bölgenin dört bir yanında yaşanan halk ayaklanmaları ve peşi sıra yaşanan çatışmalar sonucunda Tunus, Libya, Mısır, Yemen ve Suriye'de uzun süreli iktidarlar devrildi.⁶⁹⁸ Ancak bu değişiklikler her zaman demokratik bir zeminde gerçekleşmeyip bazı ülkelerde iç savaş ve kaosa sebebiyet verdi. Örneğin Tunus da bu süreç yumuşak bir düzlemde gerçekleşirken Libya, Yemen ve Suriye gibi ülkelerde uzun yıllara yayılan bir iç savaşa dönüşecek şekilde sancılı süreçlere yol açtı. Mısır'da ise ilk etapta otoriter Mübarek rejimini sona erdiren demokratik bir geçiş süreci yaşansa da daha sonra gerçekleştirilen askeri darbe ile Mısır tekrardan otoriter bir rejim tarafından yönetilmeye başlamıştır.⁶⁹⁹ Körfez ülkeleri ise sahip oldukları "büyük petrol gelirleri" ve Batılı ülkelerle yapmış oldukları ittifaklarla monarşilerini sürdürmeyi başarmışlardır.⁷⁰⁰

Arap Bahar'ının en sert gerçekleştiği ülkelerden olan Suriye'de ise halk gösterileri, kısa sürede önce iç savaşa daha sonra bölgesel ve küresel güçlerin katılımıyla vekâlet savaşlarına evrilmiştir. Özellikle İran ve S. Arabistan arasında yaşanan ve bölge geneline yayılan rekabet, bölgede istikrarsızlığı artırıp çatışmaları derinleştirdi.⁷⁰¹ Bölgede istikrarsızlığı artıran ve krizleri derinleştiren bir diğer husus ise İran'ın dünyanın dört bir tarafından derlediği Şii milis kuvvetleri nüfuz sahası olarak gördüğü alanlarda silahlandırıp mobilize etmesi olmuştur. Suudi Arabistan'ında aynı

⁶⁹⁷ Gerges, Fawaz A., *The New Middle East-Protest and Revolution in the Arab World*, Cambridge University Press, 2014, s. 14.

⁶⁹⁸ Arap Baharı başladığında Tunus'ta Zeynel Abidin 24 sene, Libya'da Kaddafi 41 sene, Suriye'de Esad ailesi 42 sene, Mısır'da Mübarek 30 sene ve Yemen'de A. Salih ise 33 sene iktidardaydılar.

⁶⁹⁹ Ülke tarihinde ilk kez seçimle başa gelen "Cumhurbaşkanı Mursi", senesi dolmadan "Genelkurmay Başkanı Sisi" tarafından tertiplenen bir darbeye devrildi. Esposito, John L., vd., *Islam and Democracy After the Arab Spring*, Oxford University Press, 2016, ss. 202-236.

⁷⁰⁰ Demirtaş, ss. 28-29.

⁷⁰¹ Arap Baharı esnasında İran ile Suudi Arabistan'ın karşı karşıya geldiği olaylar için bkz: Hiro, ss. 241-312.

şekilde İran karşısında mevzilenmesi bölgedeki krizlerin şiddetini artırmıştır. İki ülkenin farklı cephelerde birbirlerine yönelik aksiyonlar alması bölgede siyasal krizlere neden olmuştur. Yine ABD ve AB'nin süreç içerisinde her ne kadar demokratikleşmeye yönelik destek ve talepleri olsa da bu ülkeler sürece negatif anlamda etkide bulunmuşlardır. Özellikle Libya'da olaylara bilfiil müdahil olan NATO kuvvetleri, Kaddafi'nin devrilmesine yardım etse de ülkedeki istikrarsızlığı sona erdirememiştir.⁷⁰²

Arap Baharı bölgesel etkilerinin yanı sıra küresel siyaseti, ekonomik ve sosyal olarak da derinden etkiledi. Bölge genelinde yaşanan istikrarsızlık, küresel enerji arzının sekteye uğramasına yol açtı. Örneğin zengin hidrokarbon yataklara sahip olan Irak ve Libya gibi ülkelerde yaşanan olaylar, enerji piyasalarında daralmaya neden oldu. Yine Yemen gibi küresel enerji güzergâhları üzerinde jeostratejik bir konuma sahip olan ülkede yaşanan iç savaş, zaman zaman küresel ticareti tehlikeye atacak zemin hazırladı. Süveyş Kanalı'ndan geçerek Avrupa'ya gitmek için Aden Körfezi'nden geçmek durumunda kalan gemiler, Yemen'de çatışmanın taraflarından olan Husiler tarafından saldırılara maruz kalmış ve bu durum enerji arzını sekteye uğratmıştır.⁷⁰³

Libya, Yemen ve Suriye'de yaşanan otorite boşluğu radikal grupların güç ve alan kazanmasına yol açmıştır. Bu dönem de "El-Kaide", "İŞİD" vb. selefi örgütler ile Hizbullah, Haşdi Şabi vb. Şii milisler hem, bulundukları ülkede hem de bölge genelinde güç mücadelesine giriştiler. Bu oluşumların mevcudiyetleri ve faaliyetleri, uluslararası güvenlik tehditlerinin artmasına ve Batılı güçlerin bölgeye yönelik askeri müdahalelerinin yaşanmasına sebebiyet verdi.⁷⁰⁴ Bu durum, akabinde büyük bir göç hareketini tetikledi. Savaştan kaçan milyonlarca insan soluğu komşu ülkeler ile Avrupa'ya sığınmış ve bunun sonucunda başta ekonomik olmak üzere siyasal, sosyal ve iç güvenlik alanlarında krizlere neden olmuştur. Göçün ana durağı olan AB ülkelerinde

⁷⁰² Arap Baharı'nın Libya'daki yansımaları için bkz: Chivvis, Christopher S., *Toppling Qaddafi: Libya and the Limits of Liberal Intervention*, Cambridge University Press, 2013; Pargeter, Alison, *Libya-The Rise and Fall of Qaddafi*, Yale University Press, 2012.

⁷⁰³ Domazeti, Riad, *Husi Gemi Baskınlarının Kızıldeniz Jeopolitiğine Etkileri ve Muhtemel Sonuçları*, İNSAMER, 2023.

⁷⁰⁴ Fraihat, Ibrahim, *Unfinished Revolutions-Yemen, Libya, and Tunisia after the Arab Spring*, Yale University Press, 2016, ss. 54-57.

ise aşırı sağ hareketin öne çıkmasına ve İslamofobi'nin yükselmesine neden olmuştur.⁷⁰⁵ Sonuç olarak Arap Baharı sürecinde öne çıkan demokrasi beklentileri genel olarak hüsrarla sonuçlandı. Yaşanan çatışmalar var olan farklılıkları daha da pekiştirmiş ve siyasal istikrarsızlara yol açmıştır. Süreç içerisinde hem bölgesel hem de küresel denklemler ile güç dengesi yeniden şekillenmiştir.

Tablo 4: Modern Orta Doğu'da Dönüm Noktaları

Tarihi Dönüm Noktaları	Gerçekleşen Önemli Olaylar	Sonuç ve Etkiler
1918-1948	Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması	• Osmanlı'nın Arap vilayetlerinin paylaşılması • Manda rejimlerin kurulması • Arap devletlerinin bağımsızlık mücadeleleri
1948	İsrail'in kurulması	• Filistin Sorununun ortaya çıkması • Arap-İsrail Savaşları • Devrimci Arap rejimlerinin öne çıkması • Bölgenin Soğuk Savaş'ın cephesi haline gelmesi • Pan-Arabizm • Radikal sol ve İslami grupların ortaya çıkması • 1973 Petrol Krizi
1979	İran Devrimi	• İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulması • İran-Irak Savaşı • Bölge genelinde İslami hareketlerin öne çıkması • Şii uyanışının gerçekleşmesi
1991-2001	Birinci Körfez Savaşı ve 11 Eylül Saldırıları	• Batılı güçlerin bölgede kalıcı hale gelmesi • Küresel terörizm ve önleyici müdahale kavramının öne çıkması

⁷⁰⁵ İslamofobi ve Arap Baharı sonrası Avrupada'ki durumu için bkz: Esposito, John L. ve Kalın, İbrahim, *Islamophobia The Challenge of Pluralism in the 21st Century*, Oxford University Press, 2011; Dinçer, Selin, "Avrupa'da İslamofobinin Yükselişe Geçmesinde Arap Baharı Sürecinin Etkisi", *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 9 (86), ss. 1462-1473.

		• ABD'nin Afganistan ve Irak'ı işgali • Bölgede anti-Batıcı hareketlerin yükselmesi
2010-	Arap Baharı	• Rejim değişiklikleri • İç savaşlar • Vekâlet savaşları • Uluslararası göç krizi • İslamofobi'nin yükselmesi • Bölgesel istikrarsızlık ve kaosu derinleşmesi • Enerji arzının sektöre uğraması

Kaynak: Bu tablo Bozarslan (2012), s. 59'da yer alan tablodan esinlenilerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.2. İran Büyük Stratejisinde Güç Kullanımı ve Bölgesel Yansımaları

Uİ disiplini içerisinde merkezi bir konumda olan güç, belli bir olgu ya da olayın değerlendirilmesi ve analizinde sıklıkla başvurulmuş araçlardandır. Her ne kadar anlamı ve kapsamına dair üzerinde bir mutabakat olmasa da “güç”, disiplin içerisinde önde gelen kavramlardandır. Birden çok perspektifte açıklanan güç en genel anlamıyla “başkalarına istediğini yaptırabilme” becerisidir.⁷⁰⁶ Geçmiş dönemlerde askeri kapasite, teknoloji, ekonomi gibi somut kavramlar gücün temel ölçütü durumundaydı. Geçmiş dönemde güç denilince akla “milis sayısı”, “teknoloji”, “savaş becerisi”, “doğal kaynaklar”, “coğrafya”, “ekonomi” vb. somut kavramlar gelmekteydi. Ancak küreselleşme ve uluslararası siyasetin karmaşıklaşan yapısı sonucunda sosyal bilimlerin diğer kavramlarında olduğu gibi güce dair de zamanla farklı tanımlamaların yapıldığı görülmektedir.

Büyük strateji kapsamında ulusal hedeflere ulaşmada önemli bir konuma sahip olan “ulusal güç”, birden çok unsuru içerisinde barındırmaktadır. Ulusal güç “nüfus”, “jeopolitik konum”, “askeri kapasite”, “ekonomi”, “kültür” ve “tarihsel değerler” gibi pek çok unsurun toplamından oluşmaktadır.⁷⁰⁷ Ulusal güç unsurlarına dair farklı

⁷⁰⁶ Nye, ss. 20.

⁷⁰⁷ Morgenthau, s. 140-185.

perspektiflerden birçok sınıflandırma yapılmış olsa da genel olarak bu güç unsurları “sert güç” ve “yumuşak güç” adı altında iki ana başlıkta toplanmaktadır.⁷⁰⁸ Gücün manevi/soyut kısmını oluşturan “din, kültür, ideoloji ve moral değerler” yumuşak gücü oluştururken; “askeri kapasite, doğal kaynaklar, ekonomik kaynaklar, nüfus ve jeopolitik konum” gibi somut/maddi unsurlar ise sert gücü oluşturmaktadır.⁷⁰⁹ Kullanılan araçlara göre “sert” ve “yumuşak” güç diye ikiye ayrılan güç olgusu, devletlerin ulusal çıkarlarını gerçekleştirme biçimlerini ve uluslararası sistemdeki etki alanlarını genişletme stratejilerinin belirlenmesinde merkezi rol oynamaktadır.

Devletler büyük stratejileri doğrultusunda belirlenen hedeflere ulaşmak için sert ve yumuşak güç unsurlarını beraber kullanmaktadırlar. Çatışmaların hâkim olduğu Orta Doğu’da özellikle sert güç, devletlerin “ulusal çıkarlarının koruyucusu” rolünde olmuştur. Büyük stratejinin teşekkül süreci içerisinde önemli bir aşama olan “ulusal güç unsurlarının koordineli bir şekilde çalışması” gereği sert güç ve yumuşak güçleri arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır. Devletlerin elindeki imkânlarla ve mevcut şartlara göre de bu güçlerin kullanım sırası değişebilmektedir. Bu çerçevede, devletler büyük stratejilerini oluştururken mevcut tehditlere, fırsatlara ve uluslararası konjonktürde yaşanan gelişmelerden hareketle farklı güç unsurları arasında denge kurarak çıkarlarını maksimize etmeye çalışmaktadırlar. İran gibi bölgede nüfuzunu pekiştirmek isteyen aktörlerin her daim sert güç unsurları “hazır”, yumuşak güç unsurlarıysa “aktif” olmuştur.⁷¹⁰ İran sert ve yumuşak güç unsurlarını kullanarak büyük stratejisinde hem bölgesel etkinliğini artırmayı hem de rejimin iç ve dış meşruiyetini pekiştirmeyi amaçlamaktadır. İran İDMO, balistik füze programı ve vekil aktörler gibi sert güç unsurlarıyla caydırıcılığını ve bölgesel nüfuzunu artırmakta; yine benzer şekilde Şiilik, medya organları, kültürel diplomasi, eğitim ve dil gibi yumuşak güç araçlarıyla da hem bölge kamuoyunu etkilemeye hem de nüfuz alanlarını genişletmeye çalışarak büyük stratejisinde belirlenen hedeflere ulaşmaya çalışmaktadır.

⁷⁰⁸ Bunların haricinde “Akıllı Güç” diye üçüncü bir tanımlamada bulunan değerlendirmeler de bulunmaktadır. Akıllı güç kısaca yumuşak ve sert güç unsurlarının “harmanlanması” ile ortaya çıkan kombinasyondur.

⁷⁰⁹ Nye, ss. 13-15.

⁷¹⁰ Yatağan, s. 75.

3.2.1. İran'ın Büyük Stratejisi'nde Sert Güç Kullanımı ve Bölgeye Yönelik Yansımaları

Sert güç/hard power, bir ülkenin uluslararası sistem içerisindeki diğer aktörleri kendi ulusal çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye mecbur kılan somut güç (askeri ve ekonomik) unsurlarının kullanımınıdır.⁷¹¹ Ulusal güç unsurları içerisinde yer alan sert güç bileşenleri, devletlerin ulusal güvenlikleri ve çıkarlarının muhafazasında önemli bir yere sahiptir. Küresel ve bölgesel siyasette yaşanan dalgalanmalar ve gittikçe kötüleşen güvenlik ortamından ötürü devletler, sert güç kapasitelerini artırmaya çalışmaktadırlar. Ülkelerin askeri alanlara yaptıkları yatırımların her yıl gittikçe artması da bu durumun göstergelerindendir.⁷¹²

J. Nye'a göre sert güç, havuç/teşvik ve sopaya/tehdide dayanmaktadır.⁷¹³ Askeri ve iktisadi olarak “zorlayıcı” imkânları bünyesinde barındıran sert güç, doğrudan veya dolaylı baskı araçlarıyla istenilen amaçlara ulaşmada kullanılan araçların başında gelmektedir. Başlıca sert güç unsurları içerisinde “askeri müdahale”, “zorlayıcı diplomasi” ve “ekonomik yaptırım” bulunmaktadır.⁷¹⁴ Her ne kadar sert güç yüksek maliyetlere ve hedef kitle üzerinde olumsuz algıya sahip olsa da tarihsel süreçte istenilen hedeflere ulaşmak için kullanılan birincil araç olagelmıştır. Sert gücün üç temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar “somut kaynaklara dayanması”, “zorlayıcı olması” ve “kısa vadeli” olmasıdır. İlk olarak ülkelerin sert gücü askeri, ekonomik, nüfus, coğrafya vs. gibi maddi kaynaklara dayanmaktadır. İkinci olarak devletler istediklerini elde edebilmek için hedef aktör üzerinde “tehdit”, “yaptırım” ve “doğrudan güç kullanımı” gibi araçlarla baskı kurarak sonuca ulaşmayı hedeflemektedir. Son olarak ise sert güç, kısa sürede “hızlı ve etkili sonuçlar” elde etmek için kullanılmaktadır.⁷¹⁵

Sert gücün bir diğer özelliği de “caydırıcı” etkiye sahip olmasıdır. Devletlerin sert güç araçlarıyla, düşman/rakip güçleri istenmeyen bir davranış ya da eylemden

⁷¹¹ Heywood, *Küresel Siyaset*, s. 294.

⁷¹² Liang, Xiao vd., *Trends In World Military Expenditure*, SIPRI, 2024.

⁷¹³ Nye, *Yumuşak Güç*, s. 24.

⁷¹⁴ Campbell, Kurt ve O'Hanlon, Michael, *Hard power: The New Politics of National Security*, Basic Books, 2006, s.

⁷¹⁵ Yatağan, s. 75

alıkoymalarına “caydırıcılık” denmektedir.⁷¹⁶ Caydırıcılığın yeterli seviyede olabilmesi için bazı şartlar gerekmektedir. Bunlardan ilki askeri, iktisadi ve politik olarak yeterli güce sahip olmaktır. İkinci olarak sert güç araçlarıyla sağlanan tehdidin, “inandırıcı” seviyede olmasıdır. Eğer ki tehdit kapasitesi yeterli seviyede inandırıcı olmazsa caydırıcılık anlamını yitirmektedir. Caydırıcılık sayesinde çatışmalar önlenir; barış ortamı korunur.⁷¹⁷ Bu nedenle devletler, sert güç aygıtları sayesinde bir yandan kendi güvenliklerini sağlarken diğer yandan düşman güçler karşısında önemli avantajlara da sahip olurlar. İran’ın sert güce dayalı büyük stratejisi içerisinde de “caydırıcılık” önemli bir yere sahiptir. Tahran yönetimi, mevcut ya da olası tehditleri dengelemek ve rejimin bekasını korumak adına asimetrik savaş stratejilerini, balistik füze programını ve vekil aktörler aracılığıyla yürüttüğü bölgesel nüfuz politikalarını öne çıkarmaktadır. Böylelikle İran, hem caydırıcılığını artırmayı ve hem de bölgede stratejik derinliğe sahip olmayı amaçlamaktadır.⁷¹⁸

Sert gücün de kendi içerisinde belli başlı unsurları bulunmaktadır. Sert güç bağlamında sıklıkla başvuru yapılan yöntemlerin başında “askeri güç” ve “ekonomik baskı unsurları” gelmektedir. Askeri güç doğrultusunda yapılan müdahaleler, sert güç kapsamında kullanılan birincil yöntemdir. Askeri güç, ülkelerin caydırıcılığında önemli rol oynamaktadır. Bir devletin askeri gücü içerisinde “ordular, askeri teknoloji, nükleer kapasite, silahlı güçler, hava kuvvetleri” vb. unsurlar bulunmaktadır.⁷¹⁹ ABD’nin Irak’ı, İsrail’in ise Filistin’i işgali askeri güç kullanımına örnek verilebilir. İran da hem konvansiyonel hem de asimetrik/konvansiyonel olmayan yöntemlerle, başta Orta Doğu bölgesi olmak üzere mevcut ve olası düşmanlarına/rakiplerine karşı stratejik üstünlük sağlamayı hedeflemektedir.

Sert gücün bir diğer uygulanma biçimi ise “ekonomik baskı unsurlarının” devreye sokulmasıdır. Askeri müdahalelere alternatif olarak devletler kimi zaman karşıt güçleri

⁷¹⁶ Mearsheimer, John J., *Conventional Deterrence*, Cornell University Press, 1983, s. 14.

⁷¹⁷ Mehmetçik, Hakan, “21. Yüzyıl için Caydırıcılık: Teori ve Pratikte Neler Değişti?”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11 (22), 2015, ss. 31-60.

⁷¹⁸ Ahmadian, Hassan, “The Iranian Regional Deterrence Strategy in the New Middle East”, *Deconstructing the Changing Middle East Security Architecture*, (ed. Younes Zangiaabad), The Institute for Peace&Diplomacy, 2023, s. 35.

⁷¹⁹ Erkmen, Serhat, “Silahlı Güçler; Ordular, Para-Militer Yapılar, Özel Askeri Şirketler”, *Güvenlik Yazıları Serisi*, No: 39, Kasım 2019.

baskılamak için iktisadi araçları öne çıkarmaktadır. Bunlar içerisinde “boykot”, “ambargo”, “yaptırım”, “abluka”, “misilleme”, “kara listeye alma”, “seyahat kısıtlamaları”, “bankacılık sisteminden çıkarma”, “seyahat engeli” gibi ticari ve finansal araçlar bulunmaktadır.⁷²⁰ BM, ABD ve Avrupa ülkeleri İran, Kuzey Kore, Rusya ve Venezuela gibi ülkeleri boyunduruk altına almak için birçok kez bu yöntemleri kullanmaktadır. Yine “doğal kaynaklar” üzerinde de ekonomik baskı oluşturmak da zaman zaman uygulanan sert güce dayalı stratejilerden bir diğeridir. Devletlerin kimi zaman petrol ve doğalgaz gibi kaynaklar üzerindeki hâkimiyetlerini, baskı ve tehdit aracı olarak kullandıkları görülmektedir. Örnek olarak 1973 Arap-İsrail savaşı esnasında OPEC ülkelerinin “petrol ambargosu”⁷²¹ uygulaması ya da Rusya-Ukrayna Savaşı esnasında Rusların, Ukrayna’ya gelen yardımları önlemek için AB ülkelerini “doğalgaz tedarikini kesmekle”⁷²² tehdit etmesi verilebilir. Yine İran’ın, küresel enerji arzı açısından önemli bir konuma sahip olan Körfez’deki ticareti kesmekle tehdit etmesi ve zaman zaman bölgedeki gemilere saldırı düzenlemesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. İran böylelikle hem deniz ticaretini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeyi hedeflemekte hem de rakiplerine ekonomik baskı uygulayarak stratejik bir üstünlük sağlamaya çalışmaktadır.⁷²³ Görüldüğü üzere mezkûr yöntemler zorlayıcı ve doğrudan etkiye sahiptir.

Her ne kadar son yıllarda ikna ve rızaya dayalı “yumuşak gücün” de uluslararası politika içerisinde yaygın hale geldiği görülse de sert güç, hala devletler tarafından en çok başvurulan güç biçimidir. Nitekim ulusal güvenlik ve savunma harcamaları incelendiğinde sert güce yapılan yatırımların, yumuşak güce harcanan tutarların katbekat üstünde olduğu görülecektir. 2000’li yılların başında yapılan bir araştırmaya göre ABD kamu diplomasisine 1,12 milyar dolar harcarken, savunmaya 347,9 milyar dolar harcamaktadır. Bu kıyas İngiltere’de 1 milyar dolara 38,4 milyar dolar, Fransa’da ise 1,05 milyar dolara 33,6 milyar dolar, Japonya’da ise 210 milyon dolara 40,3 milyar

⁷²⁰ Acar, Serdar, *Ekonomik Yaptırımlar*, Vedat Kitapçılık, İstanbul, 2015.

⁷²¹ Armaoğlu, s. 547.

⁷²² Öztürk, Tolga ve Şen, Veli C., “A Political Evaluation Of The Hydrocarbon Trade Between The European Union, Russia and the USA”, *Anadolu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (2), 2023, ss. 347-363.

⁷²³ Ward, s. 314.

dolara denk gelmektedir.⁷²⁴ Görüldüğü üzere devletlerin sert güç yatırımları ile yumuşak güç yatırımları arasında bir hayli fark görülmektedir. Süreç içerisinde bu makas biraz daralacak olsa da sert güç, uzun bir müddet daha öncelik sıralamasında ilk sırada olacaktır. Ancak değinilmeden geçilmemesi gereken bir diğer önemli husus ise teorinin aksine askeri ve ekonomik açıdan güçlü olan devletlerin, daha zayıf olan devletlere karşı her zaman üstünlük kuramadığıdır. Geçmişte olduğu gibi modern zamanlarda da sayıca ve nitelik olarak daha üstün olan orduların, kendisinden daha küçük ve zayıf güçler karşısında hezimete uğrayabilmektedir. Örneğin ABD'nin Vietnam karşısında yaşadığı hezimet ile SSCB'nin 1988'de, ABD'nin ise 2021'de Afganistan'dan çekilmesi bu duruma örnek olarak verilebilir.

XXI. yüzyılda yaşanan olaylar sonucunda bölgenin iç ve dış dinamiklerinde yaşanan hızlı değişim/dönüşüm, ortaya yeni tehdit ve fırsatları çıkarmıştır. Son yıllarda İran da kendi ulusal çıkarlarını korumak ve büyük stratejisi kapsamında belirlediği hedeflere ulaşmak için sert gücünü öne çıkarmaktadır. İran bulunduğu coğrafya itibarıyla uluslararası ticaretin önemli transit noktalarında olması ve küresel enerji ticaretini sekteye uğratabilecek pozisyonu nedeniyle “jeopolitik”; sahip olduğu balistik füze sistemleri ve bölgeyi çepeçevre saran vekil ağı sayesinde “askeri” açıdan sert güç unsurlarına sahiptir.⁷²⁵ Sayılan bu özelliklerinden dolayı İran, geniş bir alanda sert güç kullanma imkânına ve manevra imkânına sahiptir. İran'ın sert gücünü oluşturan bu araçlar, İran'ın büyük stratejisi ve bölgeye yönelik politikalarında kritik rollere sahiptir.

Stratejik konumunun ve binlerce yıllık kadim medeniyetinin bilincinde olan İranlı yöneticiler, bölgesel ve küresel arenada sürekli başat rol üstlenmeyi amaç edinmiştir. Gerek kendilerine biçtikleri bu tarihsel misyon gerekse de bölgenin dinamik yapısı nedeniyle güçlü bir yapıya sahip “silahlı kuvvetlerin varlığı”, İran için bir zaruret haline gelmiştir. Devrim öncesinde Pehleviler, büyük önem atfettikleri ordunun güçlendirilmesi ve modernizasyonu için büyük çaba sarf etmişlerdi. Şah döneminde petrol gelirlerinin önemli bir kısmı, modern askeri araç ve ekipmanlara harcanmıştır. Yine bir yandan binlerce subay, eğitim için Batılı ülkelere gönderilirken diğer yandan

⁷²⁴ Nye, *Yumuşak Güç*, s. 175.

⁷²⁵ Yegin, *İran'ın Sert Gücü*, s. 8.

askeri kuvvetlerin eğitimi için Batılı ülkelerden askeri eğitmenler getirtilmiştir.⁷²⁶ Bu çabalar ve ABD'nin desteği sonucunda çok geçmeden İran ordusu, modern niteliklerle donatılmış kara, hava ve deniz kuvvetlerine sahip hale gelerek bölgenin en büyük konvansiyonel gücü haline gelmiştir.⁷²⁷

Devrim öncesinde bölgenin en güçlü askeri yapısına sahip ülkelerinden biri olan İran, devrimden sonra yaşanan gelişmeler sonucunda bu gücünü önemli ölçüde kaybetmiştir. Devrim sonrası tasfiye edilmiş bir ordu, devrim paydaşları arasında yaşanan güç çatışmaları, uluslararası yaptırımlar dolayısıyla modernizasyonda yaşanan sıkıntılar, silah alımına getirilen kısıtlamalar, uzun yıllara yayılan İran-Irak Savaşı vb. nedenlerden dolayı İran, konvansiyonel gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Bunun sonucunda büyük stratejisi kapsamında belirlediği hedeflere kendi öz kaynakları ile erişemeyeceğinin farkında olan İranlı yetkililer, bir yandan bu zafiyetlerini gidermeye çalışmış; diğer yandan jeopolitik ve ideolojik hedeflerine ulaşmak için farklı stratejiler uygulamaya koymuştur.

Devrim sonrası İran'ın askeri stratejisi dört temel etken üzerinden şekillenmektedir. Bunlardan ilki tarihi kökenlere dayalı İran ve ABD arasındaki güvensizlik ve bundan kaynaklı süregelen tehditler olmuştur. ABD tarafından İran'a yönelik uygulanan yaptırımlar ve çevreleme politikası Tahran yönetimi tarafından, rejim değişikliği ve olası bir askeri çatışma riskini sürekli gündemde tutan bir tehdit algısına neden olmuştur. İkinci etken, dış destek olmadan kendi başına güvenliğini sağlaması gerektiğidir. Irak Savaşı sırasında yaşanan tecrübeler, İran'ın kendi askeri kapasitesini öz becerilerle geliştirmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Üçüncü olarak yaptırımlar ve kısıtlı imkânlar nedeniyle askeri harcamalarını optimize etme ve yerli savunma sanayisini geliştirme zorunluluğudur. Son olarak rakip/düşman ülkelerin

⁷²⁶ Baghat, Gawdat, "Iran's Regular Army: Its History and Capacities", *The Artesh: Iran's Marginalized Regular Military*, Middle East Institute Viewpoints, 2011, s. 20-21.

⁷²⁷ Abrahamian 1975'teki İran ordusu envanterini şöyle saymaktadır:

"1.000 modern tank, 400 helikopter, 100 uzun menzilli tank, 2.500 Maverick füze, 173 adet F4, 141 adet F5 ve 10 adet F14 savaş uçağı ile 10 adet Boeing nakliye uçağı."

Bkz: Abrahamian, s. 165.

askeri, ekonomik, politik ve teknolojik üstünlüklerini dengelemek ve onları caydırmak için “asimetrik savaş stratejisini” benimsemesidir.⁷²⁸

İran, büyük stratejisinin temel ilkelerinin başında yer alan “forward defence/ileri savunma” konsepti ile tehditleri kendi topraklarına ulaşmadan önce etkisiz hale getirmeyi hedeflemek gelmektedir. Bu bağlamda İran, bölgede vekil güçler kurarak mevcut ve potansiyel tehditleri sınırlarına ulaşmadan önce caydırmaya çabalamaktadır.⁷²⁹ Yine İran, düşman ve rakiplerinin sahip olduğu askeri ve teknolojik üstünlüğün farkında olduğundan konvansiyonel savaş stratejilerini önceleyen yapılar yerine asimetrik savaş stratejilerini öncelemektedir. İran konvansiyonel gücünün sınırlılıkları nedeniyle güvenlik politikasını, “asimetrik caydırıcılık” ekseninde yeniden yapılandırmıştır. Bu nedenle İHA/SİHA ve balistik füze sistemlerine dayalı savaş konseptini ulusal güvenlik ve savunma stratejilerinin merkezine oturtmuştur. Böylelikle İran hem asimetrik savaş stratejileri hem de ileri savunma konseptiyle ulusal güvenliğini, sınırlarının çok ötesine taşıyarak büyük stratejisinin ana hedeflerinden olan rejimin bekasını ve ülkenin toprak bütünlüğünü korumayı hedeflemektedir.⁷³⁰

3.2.1.1. İran Silahlı Kuvvetleri

İran’ın büyük stratejisi kapsamında sert güç kullanımının sahadaki temel uygulayıcıları, sahip olduğu silahlı kuvvetler olagelmıştır. İran silahlı kuvvetleri içerisinde yer alan geleneksel ordu/Artes ile devrimci ideoloji çerçevesinde inşa edilen özel birliklerden oluşan İslam Devrimi Muhafızları Ordusu/İDMO, ülkenin savunmasında ve büyük stratejisinin başarıya ulaşmasında belirleyici roller oynamaktadır. Her iki ordunun bünyesinde ayrı ayrı teşekkül edilmiş hava, kara ve deniz kuvvet komutanlıkları olsa da farklı doktrinlere sahip olmalarından ötürü bu iki ordunun, büyük stratejiye katkıları farklı boyutlarda gerçekleşmektedir. Örneğin Artes “konvansiyonel” bir yapıya sahipken, Devrim Muhafızları ise asimetrik ve hibrit savaş

⁷²⁸ Ajili, Hadi ve Mahsa Rouhi, “Iran’s Military Strategy”, *Survival*, 61(6), 2019, s. 140.

⁷²⁹ Azizi, Hamidreza ve Julien Barnes-Dacey, *Beyond Proxies: Iran’s Deeper Strategy In Syria and Lebanon*, ECFR, 2024, s. 4.

⁷³⁰ <https://iramcenter.org/iranin-suriye-sonrasi-ileri-savunma-konsepti-ve-uzun-el-stratejisi-2600>

stratejileri doğrultusunda hareket etmektedir. Yine Arteş kara kuvvetleri daha çok ülke sınırlarını korurken, İDMO ise ülke içinde rejim karşıtları; bölge genelinde ise devlet dışı aktörlerle operasyonlar yürütmektedir. Arteş donanması sahil güvenliği ile ilgili konularla meşgul iken İDMO ise paydaşlarıyla birlikte körfezde uygulamaya koyduğu asimetrik savaş stratejileri kapsamında Körfez'i bloke etmeye çalışmaktadır. Benzer şekilde Arteş hava kuvvetleri, ülkenin hava savunması ile ilgilenirken İDMO hava kuvvetleri ise orta ve uzun menzilli füze temini ile uğraşmaktadır.⁷³¹

İran'ın büyük stratejisi kapsamında sahaya sürdüğü temel silahlı aktör, İDMO içerisinde seçkin bir birlik olan "Kudüs Gücü" olmuştur. İDMO'nun sınır ötesi faaliyetlerini yürüten Kudüs Gücü, İran'ın savunma ve güvenlik politikalarında önde gelen aktörlerdendir. Direkt olarak Rehber'e bağlı olan Kudüs Gücü, devrim ihracı politikası çerçevesinde yurtdışında faaliyet göstermek üzere inşa edilmiştir.⁷³² İlk etapta İran'ın Filistin davasına yönelik faaliyetlerde bulunması amacıyla teşkilatlandırılan ve bu yüzden adının içerisinde "Kudüs" ibaresinin yer aldığı bu özel birim, zamanla yetki alanı genişleyerek tüm yurtdışı faaliyetlerini yürütmekle görevlendirildi.⁷³³

SSCB'nin yıkılması ile birlikte küresel sistemde yaşanan değişim-dönüşümler Orta Doğu'da büyük gelişmelere yol açtı. Böylesine bir ortamda etki kapasitesini artırmak isteyen İran, bölgesel ve küresel gelişmelere paralel olarak dış politikasını şekillendirmiştir. Bu dönemde İran, güvenlik faaliyetlerinin merkezine yerleştirdiği Kudüs Gücü eliyle bölgede kendi nüfuz alanlarını kurma yoluna gitti. Özellikle 1997'de "Kasım Süleymani" Kudüs Gücü'nün başına geçtikten sonra birlik, daha etkin şekilde faaliyet göstermeye başladı. Bu bağlamda geniş yetki ve imtiyazlarla donatılan Kudüs Gücü, İran'ın dış politikası ve büyük stratejisinin uygulayıcısı haline geldi.⁷³⁴ Sınır ötesi askeri ve özel operasyonları yürütmekle sorumlu Kudüs Gücü, beş ana birimden oluşmaktadır. Birbirlerinden farklı yöntem ve hedeflere sahip olan bu birimler/direktörlükler şunlardır:

⁷³¹ Alfoneh, "Eternal Rivals? The Artesh and the IRGC", s. 33.

⁷³² Alfoneh, *Iran Unveiled: How the Revolutionary Guards Is Turning Theocracy into Military Dictatorship*, s. 216.

⁷³³ Ostovar, s. 7.

⁷³⁴ Steinberg, ss. 8-9.

1. “İrak Direktörlüğü”
2. “Filistin, Lübnan ve Ürdün Direktörlüğü”
3. “Afganistan, Pakistan ve Hindistan Direktörlüğü”
4. “Türkiye ve Arap Yarımadası Direktörlüğü”
5. “SSCB’den ayrılan Asya Ülkeleri”, “Batı Ülkeleri(Avrupa ve Kuzey Amerika)” ve “Kuzey Afrika (Tunus, Mısır, Fas, Sudan ve Cezayir) Direktörlüğü”⁷³⁵

Esas odak noktası ve faaliyet alanı Orta Doğu olan Kudüs Gücü, ülke dışındaki bu koordinatörlükleri aracılığıyla müttefik silahlı gruplar ve vekil güçlerle birlikte faaliyetlerde bulunmaktadır. ABD ve paydaşları tarafından çevrelenmek istenen İran, bu baskıyı kırmak için bölgede Şii unsurlardan oluşan vekâlet savaşı doktrinini benimsemiştir. İran büyük stratejisinde belirlenen hedefler kapsamında Kudüs Gücü, bu doktrinin temel uygulayıcısı olmuştur.

Kudüs Gücü eliyle İran, bölgede kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden vekil güçlerin eğitimi, donatımı ve finansını sağlamaktadır.⁷³⁶ İran bu minvalde vekil güçlere askeri ve ideolojik eğitim vermek amacıyla hem ülke içinde hem de ülke dışında eğitim kampları kurmuştur. Örneğin Tahran’ın kuzeyinde yer alan “İmam Ali Üniversitesi” içerisinde bulunan ana eğitim üssünde, birlik mensuplarına askeri, ideolojik ve gayri nizami harp teknikleri alanında eğitim verilmektedir. İslami/devrimci ilkeler doğrultusunda verilen eğitimler kapsamında sabotaj, suikast, pusu, adam kaçıрма, gerilla savaşı gibi birçok alanda uzman asker yetiştirilmektedir. Kudüs Gücü’ne bağlı ülke içinde Kum, Meşhed ve Tebriz’de; ülke dışında ise Suriye, Irak, Sudan ve Lübnan’da eğitim kamplarının varlığı bilinmektedir.⁷³⁷ Bu kamplarda İran

⁷³⁵ Cordesman, Anthony H., *Iran’s Revolutionary Guards, the Al Quds Force, and Other Intelligence and Paramilitary Forces*, Center for Strategic and International Studies, 2007, s. 9.

⁷³⁶ Steinberg, s. 7.

⁷³⁷ Seliktar ve Rezaei, ss. 97-98.

vatandaşlarının yanı sıra Irak, Afganistan, Pakistan, Suriye, Lübnan vb. ülkelerden devşirilen birçok Şii milis de eğitim görmektedir.⁷³⁸

2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali ve 2010'lu yıllarda bölgeyi kasıp kavuran Arap Baharı ile ortaya çıkan fırsatları kendi açısından en iyi şekilde değerlendirmek isteyen İran, bölgenin dört bir yanını sıran bir nüfuz ağı oluşturdu. Kudüs Gücü'nün faaliyetleri neticesinde Lübnan'da "Hizbullah", Irak'ta "Haşd-i Şabi"; Filistin'de "İslami Cihat" ve "Hamam"; Bahreyn'de "Şii muhalifler"; Yemen'de ise "Ensarullah" gibi ulusal ve bölgesel denklemde önemli rollere sahip olan aktörlerle organik bir bağ kuruldu. Yine benzer şekilde İran'ın bölgedeki en büyük müttefiki olan Suriye'de yaşanan olayları bastırmak için Afganistan'dan devşirilen milislerle oluşturulan "Fatımiyyun Tugayı", Pakistanlı Şiiilerden müteşekkil "Zeynebiyyun Tugayı", Iraklı Şiiilerden oluşturulan "Ebu'l Fazl Tugayı" ve "Ketaib Seyyid eş-Şüheda" gibi birçok Şii milis, Kudüs Gücü tarafından koordine edilmektedir.⁷³⁹ Mevzubahis güçlerin kuruluşundan eğitimine, askeri destekten finansal yardıma kadar birçok hususta Kudüs Gücü'nün görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Kudüs Gücü'nün Orta Doğu haricinde Bosna Hersek, Çeçenistan, Etiyopya, Somali, Nijerya, Kenya, Tayland vb. ülkelerde de operasyonlarda bulunacak yetkinliğe ve imkânlarla eriştiği ileri sürülmektedir.⁷⁴⁰

⁷³⁸ Cordesman, s. 9-10.

⁷³⁹ <https://iramcenter.org/cfra-gore-iranin-bolgesel-milis-gucleri-2060>

⁷⁴⁰ Dumlupınar, Nihat, *İran'da İstihbarat Örgütleri Nasıl Kontrol Ediliyor?*, ANKASAM, Analiz No: 10, 2018, s. 13.

Tablo 5: Kudüs Gücü’nün Faaliyetleri ve İran’ın Büyük Stratejisine Etkileri

Bölge / Ülke	Kudüs Gücü’nün Faaliyetleri	İran’ın Büyük Stratejisine Etkileri
Lübnan	Askeri destek, lojistik, danışmanlık ve komuta, füze tedariki, eğitim, istihbarat paylaşımı, finansal destek	• İsrail’i kuzeyden çevrelemek • Levant bölgesinde etkin olmak • Şii nüfuz alanları oluşturmak • Ulusal güvenliğini sınırlarının ötesine taşımak
Irak	İdeolojik eğitim, Askeri destek, istihbarat paylaşımı, koordinasyon, yönlendirme, finansal destek	• ABD nüfuzunu sınırlamak • Körfez’de İran nüfuzunu pekiştirmek • Irak’ı “nüfuz bölgesi” haline getirmek, • Ulusal güvenliğini sınırlarının ötesine taşımak
Suriye	Savaşçı eğitimi, danışmanlık ve komuta, koordinasyon, silah ve lojistik desteği, ideolojik mobilizasyon, istihbarat paylaşımı, finansal destek	• Esad rejiminin ömrünü uzatmak • İran-Irak-Suriye-Lübnan arasında bir “köprü” oluşturmak • Lübnan Hizbullah’ına destek sağlamak • Asimetrik savaş yeteneklerini sınamak
Yemen	Askeri ve istihbari destek, finansal destek, lojistik ve kaçakçılık ağı, savaşçı eğitimi, füze ve drone teknolojisi tedariki	• Başta S. Arabistan olmak üzere rakipleri yıpratmak ve çevrelemek • İran’ın nüfuzunu Kızıldeniz ve Aden Körfezi’ne taşımak • Bölgesel vekil ağını genişletmek
Filistin	Finansal destek, füze tedariki, istihbarat paylaşımı	• İsrail’i yıpratmak • Anti-siyonist söylem üzerinden iç ve dış politikada meşruiyet kazanmak • Sünni gruplarla ittifak yaparak “ümme” söylemini vurgulamak

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kudüs Gücü özelinde İran silahlı kuvvetleri, sahadaki faaliyetleri nedeniyle uluslararası kamuoyu tarafından çeşitli yaptırım ve kısıtlamalara tabi tutulmaktadır. 2019’a gelindiğinde D. Trump, “İran sadece terörizmin sponsorluğunu yapmakla kalmayıp, Devrim Muhafızları aracılığıyla devlet eliyle aktif olarak terörizme katıldığını, finanse ettiğini ve terörü bir devlet aracı olarak teşvik etmektedir.” diyerek İDMO’yu “Yabancı Terör Örgütleri” listesine koymuştur.⁷⁴¹ ABD’nin 1984’ten itibaren İran’a ve paydaşlarına uyguladığı çok boyutlu yaptırımlar, bölgedeki müttefikleri tarafından da takip edilmiş; bu kapsamda Bahreyn ve S. Arabistan da “Kasım Süleymani” ile “İDMO’yu” terör listesine almışlardır.⁷⁴² Bu olaylardan kısa bir süre sonra Ocak 2020’de Süleymani, ABD tarafından Bağdat Havalimanı yakınlarında gerçekleştirilen saldırıda öldürüldü. Kudüs Gücü Komutanı Süleymani’nin ölüm emrinin bizzat ABD Başkanı tarafından verilmesi, Süleymani ve Kudüs gücünün etki sahasının ulaştığı boyutu göstermektedir.⁷⁴³ Süleymani’nin ölümünden sonra Kudüs Gücü’nün ilerleyen aşamalarda da tekrardan İran’ın bölgesel nüfuzunu artırmaya yönelik faaliyetlerde önemli roller üstleneceği söylenebilir.

3.2.1.2. Vekâlet Savaşı Doktrini ve Milis Güçler

Günümüzde teknolojinin ve küreselleşmenin etkisiyle savaşlar daha yıkıcı ve mâliyetli bir hale gelmiş durumdadır. Buna ek olarak uluslararası sistemde yaşanan değişim/dönüşümler, ülkeler arası artan karşılıklı bağımlılık, nükleer silahların yaygınlaşması gibi nedenlerden dolayı geleneksel/konvansiyonel savaşlar kaçınılır hale gelmiştir. Savaşın değişen doğası ve maddi/manevi artan mâliyetleri nedeniyle, nüfuzunu ve etkinlik sahasını genişletmek isteyen aktörler farklı stratejilere yönelmiştir. Bu stratejilerin başında “vekâlet savaşı” gelmektedir. Bir devletin doğrudan çatışmalara

⁷⁴¹ <https://www.the-independent.com/news/world/americas/us-politics/trump-irgc-terrorist-iran-islam-revolutionary-guard-corps-organisation-a8860206.html>

⁷⁴² <https://tr.euronews.com/2018/10/24/abd-ve-korfez-ulkeleri-iran-devrim-muhafizlarini-teror-listesine-aldi>

⁷⁴³ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-saldirisinda-olen-iranli-general-kasim-suleymani-kimdir-/1690817>

girmeyip, bir ülke ya da devlet dışı aktörü kendi stratejik hedefleri doğrultusunda kullandığı/desteklediği çatışma biçimine “vekâlet savaşı/proxy war” denmektedir.⁷⁴⁴

Devletlerin vekâlet savaşı yürütmelerinin belli başlı nedenleri bulunmaktadır. Konvansiyonel savaşın neden olacağı riskler, düşük mâliyet, iç ve dış kamuoyunun tepkisini azaltma, inkâr edilebilirlik gibi nedenlerden dolayı devletler, vekâlet savaşı stratejisini tercih etmektedir.⁷⁴⁵ Bugün aktif olarak başta Orta Doğu olmak üzere dünyanın pek çok yerinde vekâlet savaşları yürütülmektedir. Bölgedeki iç karışıklıklar nedeniyle çatışmaların sürekli hale gelmesi, DDA’ların bölge siyasetinde yükselişi, bölgesel güç mücadeleleri, ideolojik/dini dinamikler, kırılğan devlet yapıları gibi nedenlerden dolayı vekâlet savaşları yaygın hale gelmiş durumdadır. İran da büyük stratejisinde belirlediği hedeflere ulaşmak için uyguladığı savunma hattını kendi sınırlarının ötesine taşıma stratejisi içerisinde bölgenin dört bir yanında vekâlet savaşı yürütmektedir.

İran’ın bölgesel nüfuzunu artırmak için kullandığı vekil güç stratejilerinin kökleri devrim öncesine kadar uzanmaktadır. Pehleviler döneminde Orta Doğu’da etkin güç haline gelmeyi arzulayan Şâh M. Rıza, bölgedeki bazı DDA’lar ile ilişkiler geliştirmiştir. Bölgedeki politik ve militan gruplarla bağlantı kurarak ekinlik sahasını genişletmek isteyen İran Şâhı’nın birincil hedefinde, Iraklı Kürtler ve Lübnanlı Şiiler bulunmaktaydı. Özellikle Irak ile aralarında yaşanan bölgesel rekabet ve sınır anlaşmazlıkları dolayısıyla Bağdat’ı yıpratmak için Iraklı Kürtlere birçok alanda destek vermiştir.⁷⁴⁶ Yine bir dönem Nasr ile birlikte bölgede yükselişe geçen Pan-Arabizm’i engellemek üzere Şâh’ın, Lübnan’daki Şiiler aracılığıyla bir ön savunma hattı kurmak üzere girişimlerde bulunduğu görülmektedir. “Yeşil Plan” olarak adlandırılan bu ön savunma hattının hedefini, o dönem önde gelen bir SAVAK yetkilisi şu sözlerle dile getirmektedir: “İran toprağına kan dökülmesini önlemek için Akdeniz’in doğu kıyısında

⁷⁴⁴ Mumford, Andrew, *Proxy Warfare*, Cambridge Polity Press, 2013, s. 11.

⁷⁴⁵ Loveman, Chris, “Assessing the phenomenon of proxy intervention”, *Conflict, Security & Development*, 2(3), 2002, ss. 29-48.

⁷⁴⁶ İran Şâhı o dönem KDP liderliğinde yürütülen Kürt hareketine askeri, istihbari, lojistik ve maddi yardımlar yapmıştır. Bkz: Axworthy, Michael, *İran Aklın İmparatorluğu*, (çev. Özlem Gitmez), Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 326.

*Nasırizm tehdidiyle mücadele etmeliyiz.”*⁷⁴⁷ Yine Şâh döneminde 1960’larda yaşanan Kuzey Yemen İç Savaşı’nda monarşi yanlıları, SSCB’nin Afganistan’ı işgali sırasında Afgan mücahitleri ve Angola İç Savaşı’nda Batı destekli milisleri sahada kendi çıkarlarının doğrultusunda desteklediği bilinmektedir.⁷⁴⁸

Devrim sonrasında da bölgede etkinlik sahasını artırmak için devlet dışı aktörlerle kurulan vekâlet ilişkisi, İran’ın ulusal güvenliğinin ve büyük stratejisinin temel direklerinden biri olagelmıştır. Bölgedeki DDA’larla kurulan askeri, siyasi ve ekonomik bağlar İran’ın bölgedeki nüfuzunu artırmasında önemli rol oynamıştır. İran’ın sahip olduğu bu ilişkiler ağının kapsamı ve içeriği bölgenin birçok yerinde etkin bir politika yürütmesine imkân tanımıştır. Hamaney’in yaptığı bir konuşmada bölgedeki vekil güçler ile kurulan bağı İran büyük stratejisi açısından önemini şöyle dile getirmektedir: “*Ülkenin dışında da önemli yeteneklerimiz, destekçilerimiz, stratejik derinliğimiz var. Bazıları bizi İslam’dan dolayı, diğerleri dilden dolayı ve diğerleri Şii İslam’dan dolayı destekliyor.*”⁷⁴⁹

İran’ın vekil güç oluşturarak bölgesel nüfuz sağlama stratejisi, devrimin hemen akabinde şekillenmeye başlamış ve zamanla İran büyük stratejisinin temel araçlarından biri haline gelmiştir. Vekil güçler oluşturmak için İran’ın hedefinde ülkelerindeki siyasal sistemlerden dışlanmış unsurlar, radikalleşmiş topluluklar, mezhebi/dini kimlik üzerinden mobilize edilmeyi bekleyen topluluklar ve devrimci/ideolojik motivasyonlarla hareket eden gruplar bulunmaktaydı. Benzer şekilde bu unsurların da İran’daki devrime dair farklı bakış açıları ve beklentileri bulunmaktaydı. ABD destekli ve güçlü bir orduya sahip olan Şâh’ın, kısıtlı imkânlarla rağmen devrilmesi bölgedeki birçok siyasi oluşuma ilham vermişti. İran’daki devrim, bölgedeki Şiiler nezdinde yıllardır siyasal sistem dışını itilmiş ve ötekileştirilmiş mevcut durumlarından kurtaracak bir rol model olarak görülmüştü. Solcular, devrimi Batı karşıtlığı ve antiemperyalizm üzerinden okuyup kutlarken, Sünniler ise Kur’an ve Peygamberin hayat mücadelesinden ilham alarak gerçekleştirilmiş “İslami bir hareketin zaferi” olarak

⁷⁴⁷ Reisinezhad, Arash, *The Shah of Iran, the Iraqi Kurds, and the Lebanese Shia*, Palgrave Macmillan, 2019, s. 97.

⁷⁴⁸ Reisinezhad, s. 2.

⁷⁴⁹ *Iran’s Networks Of Influence In The Middle East*, IISS, 2019, s. 7.

görüyorlardı. Ancak devrimden sonra Tahran yönetiminin iç politikada diğer devrim paydaşlarına yönelik tutumu ve dış politikadaki devrim ihracı gibi revizyonist emelleri, Şiiler haricinde herhangi bir grubun İran'ın davetine çağrı vermesini oldukça zora sokmuştur.⁷⁵⁰

İran, başta Şiiler olmak üzere kendisiyle benzer ülkeye ve gelecek tahayyülüne sahip olan benzer görüşteki grupları ve devletleri destekleyerek bir vekil ağı kurma imkânına erişti.⁷⁵¹ Kasım Süleymani İran'ı bölgede Şiilerle geliştirdiği ilişkiler ve bunun bölgesel nüfuz mücadelesine etkisini şöyle dile getirmektedir:

“İran liderliğinde Şiiliğin yeniden canlanması, İran'a siyasi, güvenlik ve ekonomik boyutları olan bir güç kazandırmaktadır. Üç ülkenin-İran, Suudi Arabistan ve Irak- dünyanın en fazla petrol rezervine sahip olduğunu biliyoruz. Suudi Arabistan birinci, İran ve Irak ise ikinci ve üçüncü sıradadır ve dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %70'i Şiilerin yaşadığı bölgelerde, yaklaşık %80'i ise yine Şiilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde bulunmaktadır. Irak'ın petrolü, Basra ile Bağdat arasındaki koridorda yer almakta olup Kuveyt ve Suudi Arabistan'da ise petrol rezervlerinin %80'i Şii nüfusun yoğun olduğu Dammam ve Katif gibi bölgelerde bulunmaktadır. İran için de durum açıktır. Şiiliğin siyasi liderliği, İran'ın etnik gücüne katlanarak katkı sağlamaktadır. Bu, Şiilerin mezhepsel kimliklerini yeniden kazanmalarına yardımcı olmuştur. Eğer İran olmasaydı, bu gelişmeler de yaşanmazdı.”⁷⁵²

İran'ın “Direniş Ekseni/mehwar-e moqawemat” olarak adlandırdığı bu bölgesel ittifaklara dayalı askeri ve siyasi oluşumu, İran'ın büyük stratejisinin önemli bir bileşenidir. Büyük ölçüde asimetrik savaş kabiliyeti üzerine inşa edilen bu oluşum, İran'ın bölgede etkinliğini artırmasına ve ulusal güvenliğini sınırlarının ötesine taşımaya imkân sağlamaktadır. İran'ın öncülüğünde biraraya gelen Direniş Ekseni içerisinde pek çok aktör yer almaktadır. Şekil 14'te de görüldüğü üzere Lübnan'dan “Hizbullah”, Yemen'den “Ensarullah”, Suriye'den “Esad Rejimi” ve Şii milisler, Irak'tan “Haşdi Şabi”, Afganistan ve Pakistan'dan devşirilen “Şii milisler” bulunmaktadır. Yine Filistin'de bulunan “ Hamas” ve “İslami Cihad” da Direniş Ekseni içerisinde yer almaktadır.⁷⁵³

⁷⁵⁰ Nasr, s. 332.

⁷⁵¹ Pollack, Kenneth M., *The Evolution of the Revolution-The Changing Nature of Iran's Axis of Resistance*, American Enterprise Institute, 2020, s. 1.

⁷⁵² Kazemzadeh, s. 60.

⁷⁵³ Direniş ekseni içerisinde anılan Filistinli gruplar ile İran arasındaki ilişki, direniş ekseni içerisinde yer alan diğer üyelerle İran arasındaki ilişkiden oldukça farklıdır. Adı geçen gruplar İran ile organik bağlara sahip iken Hamas ve İslami Cihad ortak çıkarlar doğrultusunda bir İran'la stratejik ortaklık geliştirmiş durumdadırlar. Mezhepsel farklılıklara rağmen İran ile Filistinli İslami gruplar arasında İsrail karşıtlığı ve Filistin Meselesi nedeniyle stratejik işbirlikleri oluşturulmuştur. İran Filistinli direniş örgütlerine askeri,

Şekil 14: İran'ın Bölgesel Vekil Güçleri

CFR'a Göre İran'ın Bölgesel Milis Güçleri



ÜLKE	MİLİS GÜÇLER	İRAN ETKİSİ	TAHMİNÎ MİLİS SAYISI
Afganistan	Taliban Fatimiyyun Tugayları	Zayıf Güçlü	30.000-60.000 10.000-15.000
Bahreyn	El-Aştar Tugayı	Güçlü	Bilinmiyor
Irak	Ketaib Hizbullah Bedir Örgütü Asaib Ehli'l-Hak	Güçlü Güçlü Güçlü	20.000-30.000 10.000-30.000 5.000-15.000
Lübnan	Hizbullah	Güçlü	30.000-45.000
Pakistan	Zeynebiyyun Tugayı	Güçlü	2.000-5.000
Filistin	Hamas Filistin İslami Cihad Harekât el-Sabirin	Zayıf Orta Güçlü	25.000 1.000-8.000 400-3.000
Suriye	El-Rıza Kuvveti El-Bakır Tugayı	Güçlü Güçlü	3.000-3.500 3.000
Yemen	Husi Hareketi	Orta	10.000-30.000

Kaynak: CFR*

*New York merkezli Council on Foreign Relations (CFR), ABD'nin dış politikasını ve dünyadaki siyasi ortamı analiz etmek için 1921 yılında kurulmuş bir düşünce kuruluşudur.

ekonomik ve siyasi destekler sağlamaktadır. Hamas daha özerk ve pragmatik bir halk hareketi iken İslami Cihad Örgütü ise İran ile daha sıkı ilişkilere sahiptir. Bkz: Skare, Erik, *Iran, Hamas, and Islamic Jihad: A Marriage of Convenience*, ECFR, 2023; Levitt, Matthew, *The Hamas-Iran Relationship*, Washington Institute, 2023.

Kaynak: <https://iramcenter.org/cfra-gore-iranin-bolgesel-milis-gucleri-2060>,
(21.03.2025)

İranlı yetkililer, Direniş Ekseni olarak adlandırdıkları ittifaklar sisteminin esas amacının ABD öncülüğündeki Batı hegemonyasına ve İsrail'e karşı ortak bir direnç hattı oluşturmak olduğunu belirtmektedir. Tahran yönetimine göre bu ittifak sisteminin başlıca amaçları şu şekilde sıralanabilir:⁷⁵⁴

- ABD'nin bölgedeki askeri ve siyasi etkisini sınırlamak
- İsrail'i ortadan kaldırmak
- Filistin davasının askeri ve siyasi yollarla sürdürmek
- ABD ve müttefiklerinin bölgedeki çıkarlarını hedef almak
- Vekil aktörler aracılığıyla İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmak
- Esad rejimi başta olmak üzere rejim müttefiklerini korumak
- Direniş kimliği ve İslami anti-emperyalist söylemi çerçevesinde “ümmeççi dayanışma” kurarak ortak düşmanlara karşı ittihat/birlik vurgusu yapmak
- Jeopolitik olarak alternatif bir eksen inşa etmek
- İran'ın ulusal çıkarlarını ve güvenliğini sınırlarının ötesinde savunmak

Görüldüğü üzere Direniş Ekseni olarak adlandırılan ittifaklar sistemi, politik ve askeri bir işbirliğinin ötesinde, İran'ın ABD ve İsrail karşıtlığı üzerinden şekillendirdiği “kendi bekasını” sağlamayı ve “bölgesel etkinliğini” artırmayı amaçlayan devrimci ideallerinin bir tezahürüdür.⁷⁵⁵ Direniş Ekseni adı altında sistematikleştirilen vekil savaş stratejisi, İran'ın büyük stratejisinde belirlenen hedeflere ulaşmada kullanılan etkili araçlardan biridir. Bu strateji gelişmiş bir doktrine, ortak çıkarlara ve İDMO'nun sahadaki uzantısı Kudüs Gücü'nün operasyonel faaliyet becerisine dayanmaktadır.

Vekil güç kullanma stratejisi esnek, sürdürülebilir ve düşük mâliyetli olmasının yanı sıra İran'a sınırlarının ötesinde savunma amaçlı “jeopolitik bir kuşak” oluşturmasına da zemin hazırlamaktadır. Kimilerince Şii Hilali olarak da adlandırılan bu kuşak sayesinde İran hem bulunduğu bölgelerde askeri ve siyasi nüfuzunu artırıyor hem

⁷⁵⁴ Steinberg, ss. 5-10.

⁷⁵⁵ Azizi ve Barnes-Dacey, ss. 4-5.

de rakip/düşman ülkeler üzerinde bir baskı ve tehdit unsuru oluşturuyor.⁷⁵⁶ Böylelikle İran rejimi, büyük stratejisinde belirlediği hedeflere daha az mâliyetle sahada gerçekleştirecek vekillere sahip hale gelmiştir.

İran başta Hizbullah olmak üzere pekçok milis gücün kuruluşunda aktif olarak yer almasının yanı sıra bu oluşumları, ulusal ve bölgesel düzeyde etkili kılmak için finans ve silah sağlamıştır. İran'ın vekil güçlerine sağladığı imkânların başında finansal ve mâli destekler gelmektedir. Her yıl İran bütçesinden önemli miktarda finansal yardım vekil güçlere aktarılmaktadır. ABD'li yetkililere göre İran, Hizbullah'a yıllık 700 milyon dolara yakın bir finansal yardım yapmaktadır.⁷⁵⁷ Yine ABD tarafından hazırlanan raporlarda İran'ın Filistinli direniş güçleri Hamas ve İslami Cihat'a 100'er milyon dolar, Yemenli Ensarullah'a 100 milyon dolar ve Irak'taki Haşdi Şabi unsurlarına ise 500 milyon dolar civarı bir yardım yaptığı bilgisi yer almaktadır.⁷⁵⁸ Benzer şekilde Suriye'deki iç savaş süresince İran'ın Esad rejimi ve kendi desteklediği Şii milislere yaklaşık 20-30 milyar dolara yakın mâli ve finansal destek verdiği tahmin edilmektedir.⁷⁵⁹ Her ne kadar uluslararası yaptırımlar nedeniyle finans ve bankacılık sistemlerinden dışlansa da İran, alternatif yollarla vekil güçlerine para aktarmaya çalışmaktadır. Yabancı ülkelerde kurulan paravan şirketler, kaçakçılık, altın ve değerli maden takası, kripto para kullanımı ve müttefiki olduğu ülkeler üzerinden yapılan örtülü işlemler bu yöntemlerin başında gelmektedir.

İran bölgedeki vekil güçlere mâli desteğin yanı sıra “insan gücü temini”, “silah ve askeri ekipman tedariki”, “danışmanlık”, “lojistik”, “eğitim”, “güvenli bölge temini”, “istihbarat paylaşımı” gibi birçok alanda da destek sağlamaktadır.⁷⁶⁰ Özellikle İran'ın

⁷⁵⁶ İran “nüfuz alanını genişletmek” ve “ulusal çıkarlarını gerçekleştirmek” için bölgedeki Şii unsurlarla kurduğu ittifak, bölgedeki bazı devletleri tedirgin etmiştir. Bu ülkeler nezdinde İran bir “Şii Hilali” ile bölgeyi çepeçevre saran bir hegemonya kurma gayesindedir. İran ise bu tanımlamayı reddederek bu dış politikasını “Direniş Eksenini” olarak adlandırmaktadır. Direniş Ekseninin oluşumu ve süreç içerisindeki durumu için bkz: Sönmez, Göktuğ vd., *İran'ın Direniş Ekseninde Süleymani Kırılması: Orta Doğu'da Vekalet Savaşlarında Yeni Dönem*, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020; Anderson, Tim, *Axis of Resistance*, Clarity Press, Atlanta 2019.

⁷⁵⁷ <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm804>

⁷⁵⁸ İran'ın bölgedeki vekil güçlerine yaptığı finansal yardım ile alakalı daha fazla ayrıntılı bilgi için bkz: http://www.naameshaam.org/wp-content/uploads/2015/12/FINANCING_TERROR_Iran_Naame_Shaam_report_Dec2015.pdf

⁷⁵⁹ <https://www.trtworld.com/middle-east/why-is-iran-asking-for-dollar30-billion-from-syria-18246663>

⁷⁶⁰ Dehghanpisheh, Babak, “Iran's men in Baghdad”, *Reuters Special Report*, 2014, s. 3.

yerli savunma sanayisi içerisinde ürettiği mühimmat, patlayıcı, İHA-SİHA, tanksavar, roketler, patlayıcılar ve balistik füzeleri milis güçlerine aktarılmak suretiyle bu grupların caydırıcılık ve saldırı kapasitesi önemli ölçüde yükseltilmektedir. Çeşitli biçimlerde desteklediği milis güçler sayesinde İran, doğrudan çatışmalara girmeksizin bölgesel nüfuz rekabetinde önemli avantajlar elde etmektedir.⁷⁶¹ Yine İran bu vekil güçler aracılığıyla caydırıcılığını artırmakta ve bu milisler eliyle gerçekleştirilen operasyonları gerektiğinde siyasi düzlemde inkâr ederek uluslararası yaptırımlardan kaçınabilme imkânına erişmektedir.⁷⁶²

Askeri faaliyetlerinin yanı sıra önemli politik kazanımlara da sahip olan bu milis güçler, İran'ın siyasi nüfuzunun pekişmesine yönelik önemli katkılar sağlamaktadır. Lübnan ve Irak'ta önemli siyasi kazanımlara sahip olan bu oluşumlar parlamentoda koltuğa, kabinde bakana ve siyasi arenada özgün ağırlığa sahip hale gelmişlerdir. Örneğin Lübnan'da sahip olduğu askeri ve politik gücüyle Hizbullah iç politikayı domine ederken; Irak'taki Haşdi Şabi unsurları sahip oldukları kaynaklar ve nüfuz dolayısıyla “devlet içinde devlet” olarak anılmaktadır.⁷⁶³ İran bu vekil güçlerin siyasi nüfuzunu kaldıraç olarak kullanıp bulundukları ülkelerde askeri, siyasi ve sosyal alanda stratejik derinlik elde etmeye çalışmaktadır.

Hizbullah ile Lübnan'da başlayan süreç zamanla Irak, Filistin, S. Arabistan, Bahreyn, Yemen ve Suriye'de irili ufaklı 200'e yakın milis güçten oluşan bir ittifaklar sistemine dönüşmüştür. Geldiğimiz noktada İran'ın Kudüs Gücü aracılığıyla kurmuş olduğu vekil ağı, başlangıçta olduğu gibi örtülü işbirliği, retorik destekler ve zımni yardımların çok ötesine geçmiştir. Artık bu milis güçler ile İran arasındaki ilişkiler ortak askeri operasyonlara, ekonomik işbirliklerine, caydırıcılığa ve stratejik derinliğe sahip olmuştur. İran'ın Şii jeopolitiği içerisinde öne çıkan nüfuz sahaları ve o bölgelerde faaliyet gösteren vekil güçleri şunlardır:

⁷⁶¹ Cordesman, Anthony H., *Iran's Evolving Military Forces*, CSIS, 2004, s. 14-15.

⁷⁶² Seliktar ve Rezaei, s. 236.

⁷⁶³ <https://kriterdergi.com/dis-politika/irakta-devlet-icinde-devlet-olarak-hasdi-el-sabi-ve-el-nuceba-hareketi>

a. Lübnan

İran'ın vekâlet savaşı doktrini doğrultusunda inşa ettiği ilk silahlı yapı Lübnan'daki "Hizbullah" olmuştur. İran'ın sınırları ötesindeki ilk vekil gücü olan Hizbullah kadar, İran'ın dış politikasında ve büyük stratejisinde önemli bir yere sahip başka bir vekil güç bulunmamaktadır. Zira günümüzde Hizbullah, İran'ın en çok etkileşimde olduğu, en güçlü bağa sahip olduğu ve büyük stratejisi içerisinde en önemli yere sahip olan vekil gücüdür. Hizbullah'ın kurulmasında 70'li yıllarda Lübnan'da yükselişe geçen "Şii aktivizmi" ve İranlı devrimciler önemli rol oynamıştır. 1943'te bağımsızlığını ilan eden Lübnan'da, sekteryan yapıda bir siyasal sistem inşa edilmişti. Mezhebi demografik yapıya göre belirlenen siyasal sistem içerisinde Lübnan toplumunu oluşturan unsurlar belli başlı makamlara ve meclis dağılımına sahip olmuştur.⁷⁶⁴ Lübnan'ın bu siyasal yapısı zamanla iç ve dış etkenlerin etkisiyle aktörler tarafından sorgulamaya tabi tutulmuş ve bu durum ülkede istikrarsızlığa sebebiyet vermiştir. Zaten kırılğan bir yapıya sahip olan Lübnan siyasal yapısı, Arap-İsrail savaşları sonucunda artan Filistinli göçü ile birlikte daha da kırılğan hale gelmiştir.

Şiilerin çoğunlukla yaşadığı Güney Lübnan'daki artan "Filistinli göçü" ülke içerisindeki sosyal, siyasi ve ekonomik yapıda büyük değişimlere neden olmuştur.⁷⁶⁵ Bu durumdan etkilenen grupların başında Lübnanlı Şiiler gelmekteydi. Ülkenin en fakir ve dışlanmış kesimlerinden olan Şiilerin durumu, artan Filistinli göçüyle daha kötü bir hale geldi. Yurtsuz kalan Filistinlilerin geçinmelerini sağlamak için ucuz fiyatlara çalışması, önceleri çoğunluğu düşük fiyatlara çalışan Şiilerin işsiz kalmasına neden oldu.⁷⁶⁶ Yine

⁷⁶⁴ 1943'te kabul edilen kurucu metinlerden biri olan "Ulusal Pakta" göre siyasal ve idari yapı içerisinde Müslümanlar ile Hristiyan unsurlar arasında 5/6 oranında bir dağılım kabul edilmiştir. Yine belli başlı makamlar belli grupların uhdesinde kalmıştır. Buna göre dağılım şöyle gerçekleşmiştir: "Cumhurbaşkanlığı Marunilere, Başbakanlık Sünnilere, Meclis Başkanlığı ise Şiilere" Bkz: Traboulsi, Fawwaz, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, Londra, 2007, ss. 3-9.

⁷⁶⁵ Arap-İsrail savaşları sırasında yurtlarından olan Filistinli gruplar, ilk olarak sınır komşuları olan Ürdün'e sığınmışlardır. Zamanla Ürdün içerisinde büyük bir sayıya ulaşan Filistinli gruplar kendilerine ait özerk bölgeler oluşturmaya başladılar. Ürdün üzerinden İsrail'e saldırılarını sürdürmeye devam eden başta FKÖ olmak üzere Filistinli güçler, ülkeyi İsrail saldırılarına açık hale getirmiş durumdaydı. Bu güçlerin bağımsız bir otorite gibi hareket edip Ürdün'ün ulusal güvenliğini tehlikeye atmasından ve merkezi otoriteyi tanımaz tutumlarından dolayı bu gruplarla Ürdün yönetimi arasında çatışmalar yaşanmaya başladı. 1970 yılının Eylül ayında Ürdün ordusu ile Filistinli gruplar arasında yaşanan çatışmalar bir kıyıma dönüşmüş ve FKÖ Ürdün'den atılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: Cleveland, ss. 400-401.

⁷⁶⁶ Shanahan, Rodger, *The Shia of Lebanon-Clans, Parties and Clerics*, Taurus Academic Studies, London-Newyork, 2005, s. 174.

benzer şekilde Lübnan'dan önceki durakları olan Ürdün'den kovulan Filistinli milisler, askeri faaliyetlerini Lübnan üzerinden sürdürünce ülkenin güneyi İsrail saldırılarına açık hale gelmişti. Bu saldırılar sonucunda başkent Beyrut'a yoğun bir Şii göçü yaşandı.⁷⁶⁷ Şiilerin karşı karşıya kaldıkları sosyal, ekonomik ve güvenlik riskleri aralarındaki fikirsel ayrılıkların ortadan kalkmasına sebebiyet verdi. Ve bu durum, Şii toplumu içerisinde “ortak bir bilincin” ve “cemaat ruhunun” oluşumuna katkı sağladı.

70'li yılların ortasına gelindiğinde sistemde yaşanan aksaklıklar ve bundan kaynaklı krizler 1975'te “Lübnan İç Savaşı'na” neden oldu.⁷⁶⁸ Bu yıllarda yaşanan politik krizler ve çatışmalar diğer pek çok aktör gibi varoluş mücadelesi veren Şiilerin de silahlanmasına sebebiyet vermiştir. O dönem Lübnanlı Şiilerin birlik olarak hareket etmelerini sağlayan ilk kişi “Musa Sadr” oldu. Kendisi İran doğumlu olan ve 50'li yılların sonunda Lübnan'a göçen Sadr, Lübnanlı Şiilerin örgütlenmesinde ve siyasal süreçlere katılmasında önemli roller üstlenmiştir.⁷⁶⁹ Musa Sadr ilk olarak ekonomik nedenlerden dolayı sıkıntılar çeken Şiiler arasında sosyal dayanışmayı artırmak amacıyla 1974'te “Mazlumlar Hareketini” kurdu.⁷⁷⁰ Kısa süre sonra ülkede iç savaşın patlak vermesiyle birlikte yine Musa Sadr, bu kez Şiilerin çıkarlarını ve güvenliğini savunmak amacıyla “EMEL” adındaki silahlı hareketi kurdu. EMEL, iç savaş sırasında ülkedeki Şiilerin güvenliğini ve çıkarlarını savunan önemli bir askeri bir güç oldu.⁷⁷¹

1978'de liderleri Musa Sadr'ın Libya'ya gerçekleştirdiği gezide ortadan kaybolması ile birlikte EMEL, dönüşüme maruz kaldı.⁷⁷² Sadr'dan sonra başa geçen yönetimle birlikte hareket, daha çok milliyetçi/seküler bir çizgiye kayd. Hareketin çoğunluğunu oluşturan İslamcılar ise hareketin benimsediği seküler çizgiden rahatsız hale gelmişlerdi. Bir yıl sonra İran'da yaşanan devrim bölgedeki birçok Şii unsur gibi

⁷⁶⁷ Siklawi, Rami, “The Dynamics of Palestinian Political Endurance in Lebanon”, *Middle East Journal*, 64(4), 2010, s. 598.

⁷⁶⁸ Hourani, s. 494.

⁷⁶⁹ Musa Sadr hayatı ve mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ajami, Fouad, *The Vanished Imam Musa Sadr And The Shia of Lebanon*, Newyork: Cornell University Press, 1986.

⁷⁷⁰ Shanahan, s. 107.

⁷⁷¹ Erdem, Gökhan, “Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: 49, 2018, ss. 43-47.

⁷⁷² Ajami, ss. 182-184.

EMEL içerisindeki İslamcı kesimi de heyecanlandırmıştı. Sadr sonrası milliyetçi/seküler bir çizgiye kayan hareket içerisinde, İran'ın rol model alınmasını savunan bir grup ortaya çıktı. Bu durum hareket içerisinde kutuplaşmayı ve ayrıştırmayı hızlandırdı. İranlı devrimcilerle kurulan yakın ilişkiler ve İsrail'in 82'de Lübnan'a saldırması sonucunda EMEL'in işgale beklenen tepkiyi göstermemesiyle birlikte hareket içerisindeki İslamcılar ayrılarak yeni bir oluşuma gittiler. Başlangıçta kendilerini "İslami EMEL" olarak tanımlayan bu grup, 1985 yılına geldiğinde isimlerini "Hizbullah" olarak değiştirecekti.⁷⁷³

Hizbullah'ın kuruluş sürecinde Lübnan'ın iç dinamiklerinden kaynaklanan pek çok etken olsa da İran'ın destek ve gayretlerinin de önemli ölçüde rol oynadığı şüphesiz bir gerçektir. Devrim ihracı politikası kapsamında ülkedeki Şii'leri örgütlemek üzere Humeynî tarafından 1500 kişilik bir devrim muhafızı grubu Beka vadisine gönderilmişti. Burada EMEL içerisindeki İslamcılar ile bağlantı kuran devrim muhafızları, Şii milisleri eğitmeye başladı. Yine o dönem bu milisleri eğitmek ve donatmak için İran tarafından yıllık 100 milyon dolarlık bir finansal kaynak ayrıldı.⁷⁷⁴ Kısa sürede ideolojik endoktrinasyon, askeri eğitim ve maddi teşviklerle çok sayıda Lübnanlı Şii mobilize edildi. Hareket büyük bir ivmeyle Beyrut'un banliyölerinden Güney Lübnan kırsalına kadar geniş bir alanda taraftar kazandı. Nihayetinde hareket kendine ait müstakil bir kimliğe kavuşarak 1985'de bir manifesto ile varlığını dünyaya ilan etti.⁷⁷⁵ Hareketin adı Maide Suresi 56. ayetinde yer alan "...Şüphesiz ki gelecek olanlar Hizbullah/Allah'ın taraftarları olacaktır" ayetinden esinlenerek "Hizbullah" olarak belirlendi.⁷⁷⁶ "Lübnan ve Dünyadaki mazlumlara ve Allah taraftarlarına Açık Mektup" adıyla yayınlanan manifestonun giriş metninde yer alan ifadelerde hareketin kuruluş amacını, hedeflerini ve İran ile arasındaki organik bağ şöyle dile getirilmektedir:

⁷⁷³ Debb, Marius, "Shia Movements in Lebanon: Their Formation, İdeology, Social Bases, and Links with Iran and Syria", *Third World Quarterly*, 10(2), 1988, s. 688.

⁷⁷⁴ Wiegand, Krista E., "Reformation of a Terrorist Group: Hezbollah as a Lebanese Political Party", *Studies in Conflict&Terrorism*, Vol: 32, 2008, ss. 670-673.

⁷⁷⁵ Yetim, Mustafa, "Şiddet Eğilimli ve Direniş Temelli Şii Aktivizmi: Hizbullah'ın Fikirsal ve Örgütsel Zeminini", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2015, s. 67.

⁷⁷⁶ Bozkurt, Abdulgani, "Hizbullah'ın Lübnan'da Kuruluşu ve Popülaritesinin Sebepleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, Sayı XVII, 2014, ss. 602-604.

“Bizler, Allah'ın öncülerini İran'da muzaffer kıldığı ve dünyada merkezi bir İslam devletinin çekirdeğini yeniden kuracak olan Hizbullah milletin evlatlarıyız. Nitelikleri taşıyan ve şu anda İmam ve Rehber olan Büyük Ayetullah Humeynî'de cisimleşen Velâyet-i Fakîh'in bilge ve adil emrinin emirlerine uyuyoruz. Zira o Müslümanların devriminin destekçisi ve şanlı rönesanslarının müjdecisidir...”⁷⁷⁷

Hizbullah yayınladığı manifesto ile “Velayet-i Fakîh” kuramını kabul ettiğini beyan ederek Humeynî ve İran'a bağlılığını bildirmiştir.⁷⁷⁸ Hizbullah manifestonun diğer kısımlarında ise dış politikada “Siyonizm”, “İsrail”, “Küreselleşme” ve “Batı” karşıtı bir tutum benimseneceğini; iç politikada ise Lübnan'ın siyasal yapısının temeli olan “sekteryan yapısı” ortadan kaldıracaklarını ana hedef olarak ilan etmiştir.⁷⁷⁹

Uzun yıllar süren iç savaş 1989'da taraflar arasında imzalanan “Taif Anlaşması” ile birlikte sona erdi.⁷⁸⁰ Anlaşma sonucunda ülke içerisinde yer alan gruplar eskiye nazaran daha adil ve eşit bir temsiliyete erişti.⁷⁸¹ Yine anlaşma içerisinde öne çıkan bir diğer husus ise savaşa katılan tüm kesimler silahsızlandırılırken, Hizbullah bu durumdan muaf tutulmuştur. İsrail'e karşı sürdürdüğü direnişi meşru ve elzem görülmesinden dolayı Hizbullah'ın silahlı yapısının devam ettirilmesine karar verilmişti.⁷⁸² Kendisinden başka hiçbir gruba tanınmayan silah taşıma imtiyazı sayesinde Hizbullah, ülke içerisinde önemli bir nüfuza sahip oldu. Bu durum ilerleyen süreçlerde Hizbullah'ın merkezi otoriteden bağımsız ayrı hareket etmesine sebebiyet verecektir.

Kuruluşundan bu yana Hizbullah'ın İsrail'e karşı gösterdiği direniş, hareketin popülaritesini ülke sınırlarının ötesine taşımıştır. İsrail'e karşı gösterdiği direniş nedeniyle ülkedeki tüm kesimlerin teveccühüne mazhar olan Hizbullah ve lideri

⁷⁷⁷ Menahsri, s. 113.

⁷⁷⁸ Deeb, ss. 692-696

⁷⁷⁹ Alagha, Joseph, *Hizbullah's Identity Construction*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2011, s. 155.

⁷⁸⁰ Cleveland, s. 433.

⁷⁸¹ İç savaştan önce Lübnan meclisi 99 kişi kapasiteliydi. Ulusal Pakt'a göre mecliste Hristiyan-Müslüman arasındaki oran 54/45 olarak belirlenmiştir. Taif Anlaşması sonucunda parlamenter sayısı 128'e çıkarılmış ve taraflara 64'er vekil verilerek eşitlik sağlanmıştır. Bkz: Bozkurt, s. 620.

⁷⁸² Kor, Zahide T., *Ortadoğu'nun Aynası Lübnan*, İHH, İstanbul, 2009, s. 64.

Nasrallah büyük popülariteye kavuşmuştur.⁷⁸³ İsrail ile giriştiği mücadeleler, Hizbullah'ın varlık sebebi ve ülke içindeki meşruiyetinin temelini oluşturmaktadır. Kuruluşundan beri ülkede İsrail'e karşı olan mücadelede ön cephede yer alan Hizbullah, 2000 yılında İsrail'in ülkeden tamamıyla çekilmesini sağlamayı başarmıştır. Bu durum Hizbullah'ın prestijini hem ulusal hem de bölgesel düzeyde artırmıştı. Yine 2006'da İsrail ile Lübnan arasında yaşanan ve "34 Gün Savaşı" olarak adlandırılan savaş esnasında Hizbullah bir kez daha öne çıkmıştır. Savaşın sonunda İsrail, savaş öncesi belirlediği hedeflerine ulaşamayıp Lübnan'dan çekilmek durumunda kalmıştır. Bu başarısızlıkta Hizbullah'ın gösterdiği direncin yanı sıra BM müdahalesi de etkili olmuştur.

70'li yıllarda Lübnan'da yükselişe geçen Şii aktivizmi, Hizbullah'la birlikte çok boyutlu ve çok yönlü bir yapıya erişmiştir. Özellikle 1992'den beri hareketin genel sekreterliğini üstlenen "Seyyid Hasan Nasrallah" ile birlikte ülkedeki Şiiler, etki sahasını ve eylemsel kabiliyetlerini daha da artırmışlardır.⁷⁸⁴ Nasrallah'ın bu sürece en büyük katkısı var olan mücadelenin silahlı alandan politik alana da taşınması olmuştur. Nasrallah 1992'de yapılan seçimlere, hareket içerisindeki bazı tepkilere rağmen katılma kararı almış ve girdiği ilk seçimde, mecliste 12 sandalye kazanmıştır. Bu tarihten itibaren Hizbullah, Lübnan siyasal hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur.⁷⁸⁵ Hizbullah bu dönemden itibaren artık hem askeri hem de politik arenada çift boyutlu bir strateji izlemiştir. Hizbullah peşi sıra girdiği seçimlerde politik nüfuzunu gittikçe artırarak idari ve bürokratik yapı içerisinde de kadrolara sahip olmuştur. Bir süre sonra özerk ve ayrı bir güç olarak hareket eden Hizbullah ile merkezi hükümet arasında gerilimler yaşanmıştır. Anlaşmazlıkların derinleşmesi sonucunda 2008'te Hizbullah ile hükümet arasındaki silahlı çatışmalar yaşanmıştır. Bir müddet devam eden çatışmalar, Katar'ın arabuluculuğunda imzalanan ateşkes anlaşmasıyla sona ermiştir.⁷⁸⁶ Anlaşmayla birlikte Hizbullah bir yandan parlamentoda "veto yetkisi" elde ederken diğer yandan

⁷⁸³ Ayhan, Suat, "Lübnan Hizbullahı'nın Sünni Arap Dünyasındaki Algılanış Şekli ve Suriye İç Savaşına Dair Çelişkileri", *Akademik İzdüşüm Dergisi (AİD)*, 8 (1), 2023, s. 52.

⁷⁸⁴ Abisaab, Rula J. ve Malek Abisaab, *The Shi'ites of Lebanon-Modernism, Communism, and Hizbullah's Islamists*, Syracuse University Press, 2014, s. 149.

⁷⁸⁵ Alagha, s. 52.

⁷⁸⁶ Taflıoğlu, Mehmet, Lübnan Anayasal Düzeninde Egemenlik Dağılımı, *Sosyoekonomi*, 24 (28), 2016, s. 40.

hükümetteki nüfuzunu artırmıştır. Hizbullah'ın sahip olduğu silahlı güçlerin yanı sıra siyasal yapı içerisinde önemli bir konuma erişmesi, hareketin artık “devlet içinde başka bir devlet” olduğuna yönelik yorumlara yol açtı.⁷⁸⁷

Suriye’de başlayan iç savaş, birçokları gibi Hizbullah için de önemli bir sınamaya neden oldu. 2013’te diğer birçok İran destekli milis gibi Hizbullah da Esad rejimi yanında savaşa dâhil oldu. Suriye topraklarının İran üzerinden gelen para, silah ve insan gücünün transitinde önemli bir stratejik ikmal hattı olması, Hizbullah nezdinde Esad rejiminin sürekliliğini elzem kılmaktaydı. Yine Suriye’deki Sünni muhalif grupların olası bir başarısının Lübnan’da da önemli yansımaları olacağına yönelik endişe, Hizbullah’ı harekete geçiren bir diğer önemli etken oldu. Nasrallah “Suriye -İsrail’e karşı- direniş için önemli bir aktör ve Direniş ile İran arasındaki iletişim köprüsüdür.”⁷⁸⁸ sözleriyle Suriye’de statükonun korunmasının Hizbullah nezdindeki önemini dile getirmiştir. Bu nedenle Hizbullah, İsrail karşısında gösterdiği direniş nedeniyle bölgedeki Sünni toplumlar nazarında kazandığı prestiji yitirmek pahasına, Suriye’de rejimin karşısındaki gruplarla çetin bir mücadele yürütmüştür.

Savaş süresince gösterdiği birçok yararlığın haricinde Hizbullah, Şam-Lazkiye arasındaki hattın savunmasında büyük role sahip olmuştur. Özellikle Hizbullah bünyesinde bulunan elit ve profesyonel askerlerden müteşekkil “Rıdvan Gücü”, sahada önemli faaliyetlerde bulunmuştur.⁷⁸⁹ Muhaliflere ve IŞİD’e karşı yürütülen mücadelelerde kritik görevler üstlenen Hizbullah, Esad rejiminin devrilmesini önlemek için büyük gayret göstermiştir. Askeri faaliyetlerin yanı sıra Hizbullah Suriye’nin kritik birçok bölgesinde müstahkem mevkiiler oluşturarak rejim karşıtı unsurların ilerlemesini engellemeye çalışmıştır. Özellikle Lübnan-Suriye sınırında yer alan “Kusayr” ve “Kalamun” hattında kurduğu savunma hatları ile muhaliflerin ilerleyişini durdurarak savaşın uzamasına neden olmuştur. Yine Suriye’nin doğusunda IŞİD ilerleyişini durdurmak ve Iraklı milis güçler ile olan kara bağlantısını muhafaza etmek için

⁷⁸⁷ Alagha, ss. 141-143.

⁷⁸⁸ *Iran’s Networks Of Influence In The Middle East*, s. 99.

⁷⁸⁹ Hizbullah liderlerinden olan ve Hacı Rıdvan olarak anılan İmad Muğniye tarafından 2006 yılında kurulmuştur. Özellikle İsrail’e karşı pek çok operasyonda yer alan Rıdvan kuvvetleri Suriye Savaşında da cephenin önünde savaşmıştır. Adam kaçırma, suikast, sabotaj, pusu, patlayıcı alanlarında özel eğitime tabi tutulmuş bu seçkin birim Hizbullah’ın Mızrağı olarak adlandırılmaktadır. Bkz: <http://www.mepanews.com/hizbullahin-suriyede-de-savasan-ozel-birligi-ridvan-gucu-68672h.htm>

savunma hatları oluşturmuştur. Bunların yanı sıra İsrail işgali altında olan “Golan Tepeleri’nde” varlık göstererek ileride İsrail’e karşı yürütülecek mücadele için cepheler inşa etmiştir.⁷⁹⁰

İran’ın büyük stratejisi içerisinde önemli bir yere sahip olan Hizbullah, kuruluşundan bu yana İran’ın bölgeye yönelik projelerinde önemli roller üstlendiği bir paydaşı olmuştur. Hizbullah, İran’ın bölgedeki vekil güçleri içerisinde askeri açıdan en yetenekli bileşenidir. Birçok kez İranlı üst düzey yöneticiler tarafından Hizbullah’ın faaliyetleri ve başarıları takdir edilmiştir. Hamaney verdiği bir demeçte Hizbullah’ı yücelten şu ifadeleri kullanmıştır:

“Hizbullah, İslam dünyasında muhteşem bir duruş sergiliyor. Hizbullah, İslam dünyası için bir gurur kaynağıdır! Lübnan Hizbullahı’nın gençleri ve üyeleri İslam dünyası ve direniş eksenini için bir gurur kaynağıdır!”⁷⁹¹

Hizbullah askeri faaliyetlerin yanı sıra Direniş Ekseni içerisinde yer alan yeni milis güçlerin eğitim ve donatımında sorumluluklara sahiptir. Bu bağlamda Hizbullah, bölgedeki birçok silahlı unsura askeri ve ideolojik eğitim vermiştir. Hizbullah’ın diğer milis güçlerin eğitilmesinin yanı sıra sahadaki Şii milisler arasında koordinasyon kurulmasından lojistiğe, askeri danışmanlıktan silah tedarikine kadar pek çok alanda da önemli sorumlulukları da bulunmaktadır. İran’ın harici kendi gelir kaynaklarına sahip olan Hizbullah, kendine ait ayrı bir “silah tedarik ağı” ve “kaçakçılık kanallarına” da sahiptir. Yine Hizbullah diğer vekil güçlerin teşekkül sürecinde, önemli bir “rol model” olmuştur. Örneğin Irak’ta oluşturulan “Ketaib Hizbullah”, Suriye’deki çeşitli milis güçleri, Suudi Arabistan’da bir dönem aktif olan Hicaz Hizbullah’ı ile Yemen’deki Ensarullah, Lübnan Hizbullah’ı rol model olarak oluşturulmuş güçlerdir.⁷⁹² İran’dan sonra direniş eksenini içerisinde en yetkili ve saygı duyulan oluşum olan Hizbullah’a,

⁷⁹⁰ Tabatabai, Ariane M. vd., *The Iran Threat Network (ITN): Four Models of Iran’s Nonstate Client Partnerships*, RAND Corporation, 2021, s. 19.

⁷⁹¹ <https://english.khamenei.ir/news/3676/Hezbollah-is-shining-like-a-sun>

⁷⁹² Benzer isim, bayrak ve oluşum süreçlerine sahip olan bu milis güçler, kuruluşlarından itibaren İran’ın yanı sıra Hizbullah ile de derin ilişkiler içerisindeyler. İdeolojik benzerlikler ve teşekkül modelinden ötürü bu güçler uluslararası kamuoyu tarafından da Hizbullah ile özdeşleştirilmektedir. Örneğin Ensarullah’a “Yemen Hizbullah’ı” yakıştırılması yapılmaktadır. Bkz: Sinkaya, Bayram, “İran-Yemen İlişkileri ve Ensarullah Hareketi”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 7, Sayı: 67, 2015, s. 62.

diğer milis gruplar tarafından büyük saygı gösterilmektedir. Birçokları tarafından Hizbullah ve lideri Nasrallah, direnişin “efendisi” ve “ruhu” olarak anılmaktadır.⁷⁹³

2023 yılının Ekim ayında Hamas’ın İsrail’e karşı başlattığı “Aksa Tufanı” adlı harekât, Hizbullah açısından yeni meydan okumalara neden olmuştur. Başlangıçta olaylara karşı temkinli bir duruş sergileyen Hizbullah çok geçmeden Filistinli gruplara destek vermek amacıyla İsrail mevzilerine füze saldırıları düzenlemeye başladı. Zaten Suriye’deki savaş esnasında Hizbullah hedeflerini bombalayan İsrail, Aksa Tufanı sonrası Hizbullah güçlerine yönelik saldırılarını da sıklaştırdı. 2023’ten bu yana iki bine yakın Hizbullah hedefi, İsrail tarafından vurulmuş ve çok sayıda Hizbullah mensubu hayatını yitirmiştir. Bunların içerisinde 2024 yılının Temmuz ayında öldürülen üst düzey komutanlardan “Fuad Şükrü”⁷⁹⁴ ile Eylül ayında öldürülen “Hizbullah Genel Sekreteri Hasan Nasrallah” da bulunmaktaydı.⁷⁹⁵ Bu saldırılar sonucunda Hizbullah’ın emir-komuta zinciri büyük darbe almıştır.

Hizbullah lideri Nasrallah’ın öldürülmesi, Süleymani suikastinden sonra İran açısından büyük bir kayıp olmuştur. İran büyük stratejisinin sahadaki en büyük iki uygulayıcısını öldürülmesi, İran ve paydaşları açısından moral ve motivasyon kaybına neden olmuştur. Nasrallah’ın ölümünden sonra taziye açıklaması yapan Hamaney, İsrail’in Hizbullah’a yönelik artan saldırılarını şu sözlerle eleştirmiştir:

*“Gazze’ye yönelik gerçekleştirilen kadın, çocuk ve sivillere yönelik toplu katliamların güçlü bir direniş örgütünü zayıflatamayacağını ve yok edemeyeceğini fark edemediler. Şimdi aynı çılgın politikalar Lübnan’da yaşıyor. Bölgedeki tüm direniş güçleri Hizbullah’ın yanında yer alıyor ve onu destekliyor. Bu bölgenin geleceği, Hizbullah’ın liderliğindeki direniş güçleri tarafından belirlenecektir. Tüm Müslümanların, kaynaklarını Lübnan halkının ve Hizbullah’ın yanında yer almak ve onların yağmacı, adaletsiz ve aşağılık rejime karşı durmalarına yardımcı olmak için kullanma sorumluluğu vardır.”*⁷⁹⁶

Lübnan’daki bir gerilla grubunu, hem askeri hem de politik bir aktöre dönüştürmek İran’ın en büyük başarılarından biridir. Hizbullah bugün kendine ait ordusuyla, medyasıyla (al-Manar TV), okullarıyla (el-Mehdi Okulları), şirketleriyle,

⁷⁹³ Tabatabai vd., s. 18.

⁷⁹⁴ <https://www.bbc.com/turkce/articles/cn05d92w6yxo>

⁷⁹⁵ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hizbullah-genel-sekreterimiz-hasan-nasrallah-dunku-israil-saldirisinda-oldu/3344218>

⁷⁹⁶ <https://tr.euronews.com/2024/09/28/iran-dini-lideri-hamaney-bolgenin-kaderi-hizbullah-tarafından-belirlenecek>

vakıflarıyla, milletvekili ve bakanlarıyla Lübnan'ın siyasi, askeri ve sosyoekonomik yapısı içerisinde önemli bir nüfuza erişmiş durumdadır. Yine Hizbullah asimetrik savaş kabiliyetine sahip ordusuyla, gerilla taktikleriyle, füze ve roket saldırılarıyla İran'ın savunma hattını kendi sınırlarının ötesine taşıma stratejisi içerisinde de kritik roller üstlenmektedir.⁷⁹⁷ Görüldüğü üzere Hizbullah başta Lübnan olmak üzere birçok çatışma bölgesinde, İran'ın çıkarları doğrultusunda hareket ederek İran'ın büyük stratejisinin gerçekleşmesinde önemli rollere sahiptir.

b. Irak

ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesiyle birlikte yaşanan gelişmeler, İran'ın büyük stratejisi açısından önemli fırsatları açığa çıkarmıştır. Bu işgalle birlikte Tahran yönetiminin en büyük düşmanlarından olan Saddam rejimi devrilmiş; Saddam sonrası ABD eliyle oluşturulan yeni siyasal sistem İran açısından önemli fırsatları ortaya çıkarmıştır. İşgalden sonra oluşturulan yeni nizam, “etnik ve mezhepsel aidiyete dayalı” bir biçimde düzenlenmiştir. ABD'nin bu politikasının temelinde, Irak'ın yerli unsurlarıyla işbirliği yaparak hızlı bir toparlanmanın sağlanması ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket edecek bir hükümet kurmak bulunmaktaydı. Böylelikle ABD, Irak'taki kazanımlarının daha etkili ve uzun soluklu olacağını düşünmekteydi. Ancak bu durum Irak siyasetinde farklı güç odaklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. ABD'nin uyguladığı politikalar kapsamında Irak'ta üç ana grubun öne çıktığı görülmektedir: Şiiiler, Sünniler ve kuzeydeki Kürtler. ABD'nin güvenlik stratejileri kapsamında Şiiilerin “Bedir Tugayı”, Sünnilerin “el-Sahve Gücü” ve Kürtlerin “Peşmerge Kuvvetleri” yeni nizam içerisinde öne çıkan oluşumlardan oldu. Yeni dönem Irak'ta söz sahibi olabilmek için bu gruplar arasında askeri, siyasi ve ekonomik alanda büyük çekişmeler yaşanmıştır. ABD'nin öncülük ettiği bu yeni sistem nihayetinde istikrarsızlığa çözüm olmaktan öte, daha fazla kaosa ve güvenlik sorunlarına neden

⁷⁹⁷ *Iran's Networks Of Influence in The Middle East*, ss. 50-80.

olmuştur. Merkezi otoritenin tam olarak tesis edilemediği böylesine bir ortamda, radikal gruplar güç kazanıp yerel düzeyde etkili aktörler haline gelmiştir.⁷⁹⁸

2003-2011 yılları arasında ABD'nin ülkedeki askeri varlığı, istikrarsızlık ve kaosu temel nedeni olmuştur. Bu dönemde hem ABD hem de birbirleriyle savaşan Iraklı gruplar, ülkede krizin derinleşmesine ve kaosu sürmesine neden olmuşlardır. Demografik olarak çoğunluğu elinde barındıran ancak bu tarihe kadar siyasal hayatın dışına itilip baskılanan Şiiiler, yeni dönemde İran'ın da etkisiyle Irak siyasal hayatı içerisinde yükselişe geçti. Ancak Mâliki yönetimi sırasında, Saddam rejimine benzer şekilde uygulanan “ayrıştırıcı” ve “mezhebi politikalar” bu kez Sünnilerin radikalleşmesine sebebiyet vermiştir.⁷⁹⁹ ABD'nin 2011'de Iraktan çekilmesiyle oluşan güç boşluğundan faydalanmak isteyen radikal terör örgütleri etki sahasını genişletmişlerdir. Özellikle Irak El-Kaidesi bu durumdan faydalanarak büyük güce ulaşmıştır. Bu örgüt zamanla ülke içerisindeki güç boşluğu ve kaostan istifade ederek etki sahasını genişletmiştir. İlerleyen dönemde adını “İŞİD/Irak ve Şam İslam Devleti” olarak değiştiren örgüt, çok kısa sürede Irak ve Suriye'de pek çok yeri ele geçirmiştir.⁸⁰⁰

2014 yılında İŞİD'in kısa sürede Musul dâhil Irak'ın büyük bölümünü (%40) ele geçirmesi, Irak'taki güvenlik denklemlerini yeniden şekillendirdi. Irak milli güvenlik güçlerinin İŞİD karşısında yaşadığı aciziyet, başta Şiiiler olmak üzere ülke içindeki aktörlerin farklı stratejiler geliştirmesine neden oldu. İran'ın destekleri ve Ayetullah Sistani'nin fetvasıyla ülke içerisindeki birçok grubun bir araya gelerek oluşturduğu “Haşdi Şabi/Halk Seferberlik Güçleri” adındaki milis gücü yeni dönemde Irak'ta oldukça kendinden söz ettirecekti.⁸⁰¹ Yaklaşık 70 civarında grubun bulunduğu Haşdi Şabi içerisinde Şiiilerin yanı sıra Sünni aşiretler, Türkmenler, Kürtler, Hristiyanlar ve

⁷⁹⁸ <https://kriterdergi.com/dis-politika/irakta-devlet-icinde-devlet-olarak-hasdi-el-sabi-ve-el-nuceba-hareketi>.

⁷⁹⁹ Steinberg, ss. 23-24.

⁸⁰⁰ İŞİD'in kuruluşu ve faaliyetleri ilgili ayrıntılı olarak bkz: Sandıklı, Atilla, *Terörün Geldiği Yeni Boyut: İŞİD Örneği*, BiLGESAM, 2015; Acun, Can, *Neo El-Kaide: Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD)*, SETA Perspektif, Sayı: 53, 2014.

⁸⁰¹ Alkinani, Zeidon, *Haşd ve Tişrin Arasında İran-Irak Kavşağı*, İRAM, 2022, s. 6.

Yezidiler gibi farklı unsurlar da bulunmaktadır.⁸⁰² İrili ufaklı pek çok grubu bünyesinde barındıran Haşdi Şabi içerisinde öne çıkan gruplar şöyledir:⁸⁰³

- **İran Rehberi Hamaney’i Velâyet-i Fakîh olarak kabul edenler:** Bedir Tugayı, Ketaib-i Hizbullah ve Asaib Ehl el-Hak⁸⁰⁴
- **Mukteda El Sadr’a bağlı olanlar:** Mehdi Ordusu
- **Ayetullah Sistani’ye bağlı olanlar:** Ensar’ul Mercie, İmam Ali Tümeni, el-Abbas Tümeni ve Ali Ekber Tugayı⁸⁰⁵

ABD İşgalinden bu yana Kudüs Gücü aracılığıyla İran, Irak’taki Şii milis gruplarına vermiş olduğu ideolojik, lojistik ve askeri desteği artırarak bu grupları hem kendi bölgesel stratejisinin parçası haline getirmiş hem de ülke içindeki siyasi ve güvenlik dengelerinde belirleyici olmaya çabalamıştır. Haşdi Şabi içerisinde çoğunluğu oluşturan birinci grupla İran arasında organik bağ ve ortak idealler bulunurken; diğer gruplarla İran arasındaki ilişkiler stratejik ortaklığa dayanmaktadır.⁸⁰⁶ İlk grubun aksine Iraklı Şii liderler Sadr ve Sistani’nin, İran’a yönelik tutumları her zaman temkinli olmuştur. Gerek Humeynî tarafından sistematikleştirilen Velâyet-i Fakîh kuramına olan karşı çıkışları gerekse de Irak’ın egemenliğini ve tam bağımsızlığını önceleyen politikaları nedeniyle ayrı bağımsız bir aktör olarak hareket etmektedirler. Ancak bu gruplarla İran arasında birçok alanda işbirliği yapılmaktadır. Bunda değişen bölge dinamikleri, İran’ın ülke içinde artan nüfuzu ve IŞİD gibi örgütlerin sebep olduğu tehditler bu stratejik ortaklığın nedenleri arasındadır.⁸⁰⁷

Her ne kadar içerisindeki fikri ve siyasi ayrılıklar bulunuyor olsa da Haşdi Şabi, ilerleyen aşamalarda Irak siyasi hayatı ve güvenlik aygıtı içerisinde kritik pozisyonlara sahip olmuştur. 2016’da çıkan yasa ile birlikte Haşdi Şabi, Irak Ordusu içerisine müdahil olmuş ve böylelikle yasal bir statüye ve bütçeye kavuşmuştur. Resmî bir

⁸⁰² Kılıç, Mehmet vd., “Kuruluşundan Günümüze Irak’ın Şii Milis Gücü Haşdi Şabi”, UBSBİD, 2(1), 2018, s. 50.

⁸⁰³ <https://www.indyturk.com/node/708416/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/irakta-i%C3%87ran-destekli-milisler-jeopolitik-oyunun-ayr%C4%B1nt%C4%B1lar%C4%B1-1>

⁸⁰⁴ Dehghanpisheh, ss. 1-7.

⁸⁰⁵ <https://www.iramcenter.org/mesruiyet-sorunlari-golgesinde-hasdi-atabat-konferansi-328>

⁸⁰⁶ Seliktar ve Rezaei, ss. 157-158.

⁸⁰⁷ Nader, Alireza, *Iran’s Role in Iraq*, RAND Corporation, 2015, s. 2-4.

hüviyete kavuşan Haşdi Şabi, yeni dönemde Irak siyasal hayatının ve güvenlik aygıtlarının önemli bir parçası haline gelmiştir. Çoğunluğu ve yönetimi İran tarafından eğitilip donatılan İran destekli grupların elinde olan Haşdi Şabi, başta IŞİD ile mücadele olmak üzere birçok alanda İran ile işbirliği yapmaktadır. İran'ın bölgesel politikalarında önemli rol oynayan Haşdi Şabi içerisindeki İran'a yakın olan büyük gruplar ve faaliyetleri şunlardır:

Bedir Tugayları: 1983'te faaliyetlerine başlayan Bedir Tugayları, Irak'taki ilk Şii milis oluşumudur. İran'ın Hizbullah ile birlikte en eski vekil güçlerinden olan Bedir Tugayları, İran-Irak savaşı sırasında İDMO tarafından kurulmuştur. İlk etapta Saddam rejimine karşı savaşmak için kurulan tugaylar daha sonra ABD İşgali döneminde de etkin roller üstlenmiştir.⁸⁰⁸ 90'lı yıllardan itibaren hareketin liderliğini "Hadi el-Amiri" yürütmektedir. Devrimden önce Irak'ta Saddam rejimine yönelik çıkarılan Şii ayaklanmalarda etkin rol oynayan Amiri, bir müddet kaçtığı İran'da sürgün hayatı yaşamıştır. İran ile arasında organik bağ bulunan Bedir Tugayları ve Hadi el-Amiri, İran'ın başta Irak olmak üzere bölge politikalarında önemli bir konuma sahiptir.⁸⁰⁹ IŞİD ile olan mücadelede etkili roller üstlenen Bedir Tugayları, 2014'ten itibaren Suriye'de de Esad rejimine destek olmak için İran'ın talimatıyla savaşta yer almıştır. Haşdi Şabi içerisinde önemli bir konumda olan Bedir Tugayları aynı zamanda Irak siyasal hayatında da etkilidir. Başını çektiği "Fetih" koalisyonu ile seçimlerde yer alan Bedir tugayları, her dönem mecliste önemli sayıda parlamentere sahip olmuştur.⁸¹⁰ Hareketin lideri Hadi el-Amiri, bir dönem "Ulaştırma Bakanlığı" vazifesi olmak üzere uzun yıllar boyunca Irak siyasal hayatında önemli mevkilerde bulunmuştur.⁸¹¹ Günümüzde hem sahip olduğu askeri gücü hem de Irak siyasetindeki özgün ağırlığı sebebiyle Hadi el-Amiri ve Bedir Tugayları İran'ın bölgedeki en büyük paydaşlarındandır.

Ketaib el-Hizbullah/Hizbullah Tugayları: ABD'nin Irak'ı işgal etmesinden sonra başlayan süreçte kurulan Şii milis güçlerden olan bu tugaylar, İran'la arasında güçlü organik bağa sahip olan bir diğer vekil gücüdür. Hareketin temel amacı ABD

⁸⁰⁸ Al-Iraqi, Mohammad, "Iran And Armed Militias in Post-ISIS Iraq", *Journal for Iranian Studies*, 1 (3), 2017, s. 97.

⁸⁰⁹ <https://www.suriyegundemi.com/irak-kokenli-en-eski-sii-milis-yapilanmasi-bedir-orgutu>

⁸¹⁰ Katzman, Kenneth, *Iran's Foreign and Defense Policies*, CRS Report, 2021, s. 31.

⁸¹¹ Dehghanpisheh, s. 4.

başta olmak üzere tüm yabancı güçlerin ülkeden kovulması ve “Kerbela” ile “Necef” gibi kutsal yerlerin savunulmasıdır. IŞİD ile olan mücadelede büyük yararlılıklar gösteren tugaylar, İran’ın yönlendirmesiyle Suriye’de de savaşmışlardır. Özellikle uzun bir dönem hareketin liderliğini üstlenmiş olup 2020’de Süleymani ile birlikte öldürülen “Ebu Mühendis”, direniş eksenini içerisindeki önemli figürlerdendi.⁸¹² Annesi ve eşi İranlı olan Ebu Mühendis, aynı zamanda İran vatandaşlığını da sahipti.⁸¹³ Rehber Hamaney ve Süleymani ile arasında iyi ilişkiler bulunan Ebu Mühendis, Haşdi Şabi içerisinde de önde gelen liderlerden biri konumundaydı. Bir dönem İDMO içerisinde de faaliyet gösteren Ebu Mühendis, 2007’den beri hareketin liderliğini yürütmekteydi. Onun döneminde bu tugaylar, İran’ın sahadaki en etkili vekil gücü konumuna erişmiş durumdaydı.⁸¹⁴ Ebu Mühendis’in Kasım Süleymani ile birlikte öldürülmesi sonrasında, ABD üslerine düzenlenen intikam saldırılarında bu grubun öne çıktığı görülmektedir. Yeni dönemde de Ketaib el-Hizbullah, İran’ın sahadaki en güvendiği oluşumlardandır.

Asaib Ehl el-Hak: 2006 yılında Sadr’a bağlı Mehdi Ordusu mensuplarından olan “el-Hazali” tarafından kurulmuştur. Irak’taki en güçlü ve kalabalık Şii milis güçlerindendir. Esas hedefi ABD’nin Irak işgalini sona erdirmek olan bu milisler aynı zamanda İsrail-Lübnan Savaşı’nda Hizbullah’ın yanında savaşmışlardır.⁸¹⁵ Yine diğerleri gibi bir dönem Esad rejimine destek olmak için Suriye’de savaşmışlardır. 2013 yılında bünyesinden çıkan “el-Nuceba” hareketi Suriye iç savaşında önemli roller üstlenmiştir. Halep ve Şam’da muhaliflerle savaşan grup, 2014 yılında IŞİD’in peyda olmasından sonra IŞİD ile mücadelenin önemli aktörlerinden olmuştur. Bünyesinde Şii milislerin yanı sıra hatırı sayılır derece Sünni savaşçı da bulunmaktadır. Askeri faaliyetlerinin yanı sıra Irak siyasal sistemi içerisinde önemli bir yeri olan Asaib el-Hak hareketi mensupları, Irak’ta katıldıkları seçimlerde “Fetih koalisyonu” içerisinde meclise girmeyi başarmışlardır.

⁸¹² <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranli-general-suleymani-ve-hasdi-sabi-baskan-yardimcisi-el-muhendis-olduruldu/1690687>

⁸¹³ Nader, s. 8.

⁸¹⁴ Tabatabai, vd., s. 11.

⁸¹⁵ Dehghanpisheh, s. 2.

c. Suriye

Suriye sahip olduğu jeopolitik konumu ile İran ile müttefikleri arasında bir köprü vazifesi üstlenerek İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmasına katkı sağlamaktaydı.⁸¹⁶ Bu nedenle 2011'de Suriye'de olaylar patlak verdiği zaman, Esad rejimine ilk yardıma koşan da İran oldu. Ayaklanmanın ilk zamanlarında muhaliflerin hızlı bir şekilde ilerlemesi, uluslararası kamuoyunda Esad rejiminin sona ereceği beklentisine yol açmıştı. Ancak İran'ın ve bölgedeki paydaşlarının çatışmalara müdahil olmasıyla durum değişiklik gösterdi. İran, direniş ekseninde önemli bir rol atfettiği ve bölgedeki devlet bazındaki tek müttefiki olma hüviyetine sahip olan Suriye'deki Esad rejiminin muhafazası için tüm imkânlarını seferber etti.⁸¹⁷ Çünkü Suriye'de yaşanacak bir rejim değişikliği İran'ın bölgesel politikalarına önemli ölçüde darbe vuracaktı. . İran'ın Suriye savaşına olan dahlini dönemin MGYK Başkanı Celili şöyle açıklamaktadır: “*Suriye'de yaşananlar bir iç mesele değil, direniş ekseninde bölgedeki ve dünyadaki düşmanları arasındaki bir çatışmadır. İran, Suriye'nin de ayrılmaz bir parçası olduğu direniş ekseninin kırılmasına hiçbir şekilde müsamaha göstermeyecektir.*”⁸¹⁸

İran'ın ideolojik, etnik, mezhebi ve sosyokültürel açıdan oldukça farklılık arz eden Suriye rejimi ile kurduğu ittifak, literatürde dikkatle incelenmesi gereken bir örnek sunmaktadır. Her ne kadar hatırı sayılır derecede akademisyenler tarafından İran'ın Suriye'deki varlığı, mezhebi temelli bir angajman olarak değerlendirilmiş olsa da bu değerlendirmeler iki ülke arasındaki ilişkilerin derinliğini ve sürekliliğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.⁸¹⁹ İran'ın Esad rejimine sağladığı destekler mezhebi dayanışmadan da öte güvenlik ve jeopolitik temelli bir zoraki tercih olarak görülmelidir. Zira Suriye rejiminin temsil ettiği “Nusayrilik”, İran'ın resmî mezhebi olan Caferilik arasında fıkhi ve itikadi düzeyde önemli farklılıklar bulunmaktadır. Hatta İranlı birçok otorite tarafından Nusayrilik, “Gulat-ı Şia” yani aşırı ve sapkın mezhebi gruplar

⁸¹⁶ Steinberg, s. 5.

⁸¹⁷ Suriye-İran müttefikliğine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Ehteshami, Anoushiravan ve Hinnebusch Raymond, *Syria and Iran: Middle Powers in a Penetrated Regional System*, Routledge Press, 1997; Goodarzi, Jubin M., “Syria and Iran: Alliance Cooperation in a Changing Regional Environment”, *Ortadoğu Etütleri*, 4(2), 2013, ss. 31-54.

⁸¹⁸ Goodarzi, s. 31.

⁸¹⁹ Abdo, Geneive, *The New Sectarianism-The Arab Uprisings and the Rebirth of the Shi'a-Sunni Divide*, Oxford University Press, 2017, s. 146.

kategorisinde değerlendirilmektedir.⁸²⁰ Bu nedenle iki ülke arasındaki ittifakı mezhep temelli yaklaşımlarla açıklamak mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla, Suriye-İran ittifakı ve İran'ın Suriye politikası, mezhebi dayanışmanın ötesinde “benzer tehdit algıları (İsrail)”, “ortak jeopolitik çıkarlar” ve “güvenlik endişeleri” sonucunda şekillenmiştir.

Hamaney tarafından, “direniş eksenini içerisindeki altın halka” olarak adlandırılan Suriye'deki statükoyu korumak için İran, başlangıcın itibaren kısa sürede çatışmalara aktif bir şekilde müdahil oldu. Suriye'deki gelişmeleri “ABD'nin ve siyonistlerin komplosu” olarak ilan eden İranlı yetkililer, Esad rejimine ekonomik, diplomatik ve askeri alanda yardım etti.⁸²¹ İran'ın Esad rejimine sağladığı bu destekler çatışmaların uzamasına ve rejimin uzun bir müddet direnmesine büyük katkı sağladı. Yine İran askeri desteklerinin yanı sıra çatışmaların ilk günlerinden sonuna dek ekonomik olarak büyük zorluklar yaşayan rejime mâlî ve finansal açıdan da destek verdi. Altyapı yatırımlarından enerjiye, insani yardımlardan kredi ve finansmana kadar pek çok alanda ekonomik destek sağlayarak rejime can suyu oldu.⁸²² İran rejime sağladığı ekonomik desteklerin yanı sıra diplomatik alanda da rejimin muhafazası için önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda başta BM olmak üzere pek çok platformda rejime destek çağrısında bulunarak uluslararası destek aramıştır. Bunların yanı sıra çatışmaların seyrini değiştiren en önemli hamleyi yaparak Rusya'nın çatışmalara müdahil olmasını sağlamıştır.⁸²³ Yine İran, Suriye'de çözüme yönelik düzenlenen “Astana Süreçlerine” garantör ülke olarak katılım göstermiş ve görüşmelerde aktif bir rol almıştır.

⁸²⁰ Nusayrîlik Hz. Ali'ye atfettikleri uluhiyet/ilahlık sebebiyle ve dini pratikleri nedeniyle başta Şiiler olmak üzere bir çok İslami unsur tarafından din dışı ve bidat ehli olarak kabul edilmişlerdir. Bkz: Momen, s. 100.

⁸²¹ Seliktar ve Rezaei, s. 170.

⁸²² Azizi ve Barnes-Dacey, ss. 15-17.

⁸²³ Rusya'nın savaşa katılmak için kendine ait birçok sebebi olsa da sürece başlangıçta tereddütlerle yaklaşmıştır. İran'ın gayretleri ve teşebbüsleri sonucunda Rusya 2015 yılında savaşa katılmaya karar vermiştir. Bu durum o dönem Rakka, Deyr Zor, İdlib, Halep, Dera, Haseke vb. gibi şehirlerini kaybedip Humus, Lazkiye ve Şam'a sıkışan rejimin ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır. Seliktar ve Rezaei, ss. 181-182.

Bkz: <https://www.aljazeera.com/features/2020/10/1/what-has-russia-gained-from-five-years-of-fighting-in-syria>, 26.02.2025.

İran'ın Suriye'ye sağladığı esas destek, askeri alanda olmuştur. Çatışmalar patlak verir vermez İran, ilk etapta en seçkin birimi olan Kudüs Gücü'nü Suriye'ye göndererek çatışmalara müdahil olmuştur. Kudüs Gücü özel askeri operasyonların yanı sıra istihbarat, lojistik ve milis yetiştirme konusunda da faaliyetlerde bulunarak savaşın seyrini etkilemiştir. Yine İran mobilize ettiği milis güçlerini Suriye'ye kaydırarak Esad rejiminin hayatta kalması için yoğun bir çaba göstermiştir. İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmak için kullandığı asimetrik savaş stratejilerinden olan “vekil güçleri sahaya sürme stratejisini” Suriye'de de uygulamaya koymuştur. İran, dini ve mezhebi saiklerle çevresine toplamayı başardığı Şii milislerle, Esad rejiminin ömrünü uzatmıştır. İran Esad rejimin kaybettiği bölgelerde düzenlediği etkili saldırıların yanı sıra ülkenin dört bir yanına kurduğu askeri üs ve karakollarla büyük bir savunma hattı⁸²⁴ inşa ederek muhaliflerin ilerleyişini durdurarak Esad rejiminin devrilmesini engellemeye çabalamıştır.

İran, Suriye iç savaşı süresince uyguladığı temel strateji, yerel ve yabancı milislerden devşirdiği gruplar eliyle “vekâlet savaşı stratejisi” olmuştur. İran'ın Lübnan, Irak, Pakistan ve Afganistan'dan devşirdiği Şii milisler, muhalif gruplar ve IŞİD ile olan çatışmalarda önemli yararlılıklar göstermiş ve rejimin ömrünün 2024 sonuna kadar sürmesinde önemli rol oynamıştır. Her ne kadar politika Esad rejiminin devrilmesiyle başarısızlığa uğramış olsa da, İran'ın “nüfuz inşası” ve “rakipleri dengelemek” için başvurduğu vekil güç stratejisi, büyük stratejisinin merkezinde yer alan bölgesel nüfuzunu artırma hedefinin pratikte sınandığı ve güçlendirildiği kritik bir enstrüman olma niteliğini pekiştirmiştir.⁸²⁵ İran'ın Suriye'deki hedefleri doğrultusunda öne sürdüğü başlıca Şii milisler ve faaliyetleri şöyledir:

Liva el-Bakır/Bakır Tugayları: Adını Hz. Hüseyin'in torunu olan 5. İmam Muhammed Bakır'dan alan Bakara aşiretinin mensuplarından oluşmaktadır. 2012 yılında kurulan bu tugay Halep ile Deyr-Zor hattında etkili olmuşlardır. İçerisinde Şii ve Sünni milisler bulunmaktadır. Suriye İç Savaşı sırasında Deyr-Zor hattında önemli

⁸²⁴ Esad devrilmeden önce İran ve ilintili güçler, Suriye'de 52 askeri üsse ve 477 karakola sahip durumdaydı. Suriyedeki İran'ın güvenlik noktalarının yerleri şöyledir: “Halep'te 117, Şam kırsalında 109, Deyrizor'da 77, Humus'ta 67, Hama'da 28, İdlib'de 27, Kuneytra'da 20, Lazkiye'de 17, Dera'da 16, Rakka'da 14, Süveyda'da 13, Tartus'ta 9, Haseke'de 8 ve Şam sınırları içerisinde 7 adet” güvenlik noktası bulunmaktadır.” Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://jusoer.co/en/details/map-of-foreign-forces-in-syria-mid-2024>

⁸²⁵ Özdemir, s. 6.

görevler üstlenen bu tugay muhalifler, IŞİD ve İsrail saldırılarına karşı mücadele eden önemli aktörlerden olmuştur.⁸²⁶

Hizbullah en-Nuceba Hareketi: Irak merkezli Şii milis oluşumlarından olan Asaib el-Hak örgütünün bölgedeki liderlerinden olan “Ekrem el-Kaabi” tarafından 2013’te Suriye’de kurulmuştur.⁸²⁷ El-Nuceba Hareketi, İran’ın Suriye Savaşı’nda Iraklı milisleri devşirme stratejisinin bir ayağı olarak ortaya çıkan ilk oluşumdur.⁸²⁸ IDMO, Lübnan Hizbullah’ı ve Irak’taki Ketaib-i Hizbullah ile çok yakın ilişkileri olan hareket, İran’ın sahadaki etkili milis güçlerindendir. Özellikle hareketin lideri Kaabi’nin karizmatik kişiliği ve İran’ın güvenlik aygıtındaki etkili kişilerle olan yakın dostluğu, onu ve en-Nuceba hareketini Direniş Ekseni içerisinde önemli bir yere konumlandırmıştır.⁸²⁹

Liva Ebu’l Fazl Abbas/ Ebu’l Fazl Abbas Tugayı: Adını Hz. Hüseyin ile birlikte Kerbela’da katledilen oğlu Abbas’tan alan tugay içerisinde çoğunlukla Iraklı Şii gruplar bulunmaktadır. Bünyesinde pek çok Şii milis grubunu da barındıran tugay, IŞİD ve muhaliflerle olan çatışmalarda etkin bir şekilde görev almıştır. Tugayın Lübnan Hizbullah’ı, Esad Rejimi ve IDMO ile sıkı ilişkileri bulunmaktadır.⁸³⁰ Faaliyet alanı olarak Şam, Humus ve Deyr Zor’da faaliyet gösteren tugaylar bir dönem IŞİD’le savaşmak için Irak’ın Samarra kentine de yardımcı birlikler göndermiştir.⁸³¹

Liva Seyyide Rukiye/Seyyide Rukiye Tugayı: Adını Hz. Hüseyin’in kızı Seyyide Rukiye’nin Şam’da medfun olduğu aynı adlı türbe ve camiden almaktadır. Kerbela’da sağ kurtulan isimlerden biri olması nedeniyle sembol bir şahsiyet olan Seyyide Rukiye’nin türbesi, Şiiler için önemli dini uğrak mekânlarındandır.⁸³² İran’ın

⁸²⁶ <https://www.cnas.org/publications/reports/deir-azzour-tribal-mapping-project>

⁸²⁷ *Iran’s Networks Of Influence In The Middle East*, s. 126.

⁸²⁸ <https://kritdergi.com/dis-politika/irakta-devlet-icinde-devlet-olarak-hasdi-el-sabi-ve-el-nuceba-hareketi>

⁸²⁹ <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/profile-harakat-hezbollah-al-nujaba>

⁸³⁰ *Iran’s Networks Of Influence In The Middle East*, s. 91.

⁸³¹ Özdemir, Ömer B., *Suriye’de İran Destekli Milisler: Profiller ve İşlevleri*, ORSAM, No: 304, 2022, s. 11.

⁸³² Seyyide Rukiyye, Kerbela’dan sağ kurtulan esirlerden biri olarak getirildiği Şam’da kısa bir süre sonra henüz daha 4 yaşındayken vefat ederek Kerbela Matemi’nin önemli bir figürü olmuştur. Bkz: Rizvi,

“Şiiler nezdinde önemli olan kutsal mekânları korumak” politikası kapsamında kurulan tugayın amacı, başta Seyyide Rukiye Türbesi olmak üzere kutsal mekânları korumaktır. Şam merkezli faaliyet gösteren tugay 2013 yılında kurulmuştur.⁸³³

Ketaib Seyyid Eş-Şüheda: Irak merkezli olup Suriye’de faaliyet gösteren bir diğer Şii milis gücüdür. 2013’ten itibaren Deraa, Tanf ve Ebu Kemal’de muhaliflere karşı faaliyet göstermiştir. İran’dan aldığı finansal desteğin yanı sıra diğer Irak merkezli Şii milisler gibi Haşdi Şabi örgütüne bağlı olması dolayısıyla Irak’tan da önemli destek almıştır.⁸³⁴

Zeynebiyyun Tugayı: Adını Hz. Ali’nin kızı Seyyide Zeyneb’in Şam’daki medfun olduğu türbeden almaktadır. Seyyide Zeyneb’in türbesi, Suriye’deki en önemli Şii mabetlerdendir.⁸³⁵ Abisi Hz. Hüseyin ile ailesinin katledildiği Kerbela’dan, sağ kurtulan kişilerden biri ve Kerbela olayının nakledicisi olması nedeniyle Şii tarihinde önemli bir yere sahiptir.⁸³⁶ Suriye Savaşı’nın ilk yıllarında Şiiler için önemli bir konuma sahip olan dini mekânları korumak için İran, bazı özel milis güçleri oluşturmuştur. Bunlardan biri olan Zeynebiyyun Tugayı, İran tarafından gönüllü “Pakistanlı Şiilerden” oluşturduğu bir milis güçtür.⁸³⁷ Şam’da faaliyet gösteren tugaylar, Deyr Zor ve Humus gibi bazı bölgelerde de Esad rejimi ile birlikte muhaliflere ve IŞİD’e karşı savaşmıştır.

Fatımiyyun Tugayı: İsmi Hz. Muhammed’in kızı ve Hz. Ali’nin hanımı Hz. Fatıma’dan alan bu tugaylar İran tarafından 2013 yılında kurulmuştur. Gönüllü “Afgan Şiilerden” müteşekkil bu milis güç, başta Şam olmak üzere ülkenin pek çok yerinde

Kishwar, *The Transnational Mosque-Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East*, The University of North Carolina Press, 2015, ss. 142-143.

⁸³³ *Iran’s Networks Of Influence In The Middle East*, s. 95.

⁸³⁴ Özdemir, s. 9.

⁸³⁵ Rizvi, s. 136.

⁸³⁶ Özkan, Halit, “Zeyneb bint Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 44, 2013, ss. 356-357.

⁸³⁷ Zahid, Farhan, “The Zainabiyoun Brigade: A Pakistani Shiite Militia Amid the Syrian Conflict”, *Terrorism Monitor*, 14 (11), 2016.

IDMO, Lübnan Hizbullah'ı ve Esad rejimiyle birlikte sahada muhaliflere ve IŞİD'e karşı savaşmıştır.⁸³⁸

Liva ez-Zülfikar/Zülfikar Tugayı: 2013 yılında Zeynebiyyun ve Seyyide Rukiye Tugayları gibi İran tarafından Suriye'deki kutsal dini mekânları korumak için kurulmuştur. Irak merkezli Ebu'l Fazl Abbas hareketi içerisinde çıkan bu tugayların faaliyet alanı başkent Şam ve çevresidir.⁸³⁹

313 Kuvvetleri: Başlangıçta Liva Seyyide Rukiye tugayına bağlı faaliyet gösteren birlikler 2016'da ayrılarak müstakıl bir yapı haline geldi. Çoğunlukla Suriyeli Şii'lerden müteşekkıl bir yapıya sahip olan bu birim, Yerel Savunma Güçlerine(YSG) bağlıdır. Bu birim adını Bedir Savaşına katılan sahabelerin ve inanışa göre Mehdi'nin zuhuru sonrası yanındaki kişilerin sayısı olan 313'ten mülhem almıştır. Şam kırsalı, Hama, Halep, Süveyde, Tedmur'de muhaliflere karşı Hizbullah, İDMO ve Esad güçleri ile birlikte savaşmıştır.⁸⁴⁰

Rıza Kuvveti: Adını 8. İmam Ali Rıza'dan alan bu hareket, 2013 yılında Humus'ta kurulmuştur. Lübnan Hizbullahı'nın bölgedeki komutanlarından olan "Ebu Mustafa" tarafından kurulan bu milis güçler, muhaliflere karşı etkin bir biçimde faaliyet gösteren YSG mensuplarındandır. Rıza Kuvveti, Esad rejimi ve Lübnan Hizbullah'ı ile birlikte pek çok cephede varlık göstermiştir.⁸⁴¹

d. Yemen

Şii jeopolitiği içerisinde yer alan Yemen, İran'ın bölgesel nüfuz politikaları içerisinde öne çıkan bir diğer ülkedir. Gerek küresel enerji ticaretinin geçiş yollarından olan Aden Körfezi'ne hâkim konumu, gerekse de S. Arabistan ile İran arasında cereyan eden soğuk savaşın şiddetli bir biçimde yaşandığı coğrafyalardan olması nedeniyle

⁸³⁸ Okalan, Erkan ve İşyar Ömer G., "İran Destekli Şii Milislerin Suriye İç Savaşındaki Rolü", *IJAR*, 8(16), s. 24.

⁸³⁹ Özdemir, s. 9.

⁸⁴⁰ <https://www.suriyegundemi.com/313-guecleri-kuvat-313>

⁸⁴¹ Özdemir, s. 11.

Yemen, bölgesel ve küresel siyasette öne çıkan sahalardan olmuştur.⁸⁴² Son yüzyıllık süreçte Yemen siyasal hayatında yaşanan gelişmeler ülkeyi istikrarsızlığa hapsedmiş ve sürekli çatışmaların yaşandığı kırılğan bir ülkeye dönüştürmüştür.

XX. yüzyıl boyunca Yemen'in siyasal yapısını etkileyen etkenlerin başında, uzun bir sınırı paylaştığı komşusu Suudi Arabistan ile olan ilişkileri olmuştur.⁸⁴³ Suudiler ile olan münasebetler günümüzde bile Yemen'in iç ve dış politikasına büyük etki etmektedir. İki aktör arasındaki çatışmaların birincil nedeni “sınır anlaşmazlıkları” olmuştur. Birbirlerine ait bölgeler üzerinde tarihsel hak iddia etmeleri nedeniyle yaşanan ilk çatışmalar, 1934'de imzalanan “Taif Anlaşması” ile sonlandırıldı. Bu anlaşma sonucunda Yemen'e ait olan “Asir”, “Jizan” ve Necran” S. Arabistan'a bırakılmıştır.⁸⁴⁴ Ancak sınır anlaşmazlıkları aktörler arasında uzun bir müddet daha tartışma ve çatışma konusu olagelmıştır. İlerleyen yıllarda bu toprakları Suudilerden geri almak için gayret gösteren Yemenliler, uzun uğraşlar ve çatışmalar sonucunda 2000 yılında imzalanan “Cidde Anlaşması” ile topraklarını geri almayı başarmıştır.⁸⁴⁵

Arap Baharı ile birlikte ülkede yaşanan sancılı süreç, tarihsel hesaplaşmaların yeniden ortaya çıkmasına ve bölgesel denklemde yeni dönüşümlere neden oldu. Yemen'in günümüzdeki çalkantılı siyasal durumun temellerinin son yüzyılda yaşanan “iktidar mücadelelerinin” bir yansıması olduğu görülecektir. Günümüzde Yemen adıyla bilinen ülke geçmiş yüzyılda “Kuzey Yemen” ve “Güney Yemen” olarak iki parçalı bir yapıdaydı. I. Dünya Savaşı öncesi günümüz Yemen'inin kuzey bölgesi Osmanlı idaresi altında iken güneyde İngiliz hâkimiyeti bulunmaktaydı. Osmanlı'nın bölgeden çekilmesi ile birlikte Kuzey Yemen'deki Zeydiler, “İmam Yahya” liderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler.⁸⁴⁶ Güney Yemen'de ise 1839'da başlayan İngiliz idaresi

⁸⁴² Akdevelioğlu, Atay vd., “Tarihsel Süreklilik ve Kopuşlar Üzerinden Yemen İç Savaşı”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 10(1), 2023, ss. 219-220.

⁸⁴³ İki ülke arasında 1458 km'lik bir sınır bulunmaktadır. Bkz: Asl, Seyedmohammad S., ve Orhan Karaoğlu, “Jeopolitik Açıdan Suudi Arabistan-Yemen Sınır Anlaşmazlığı ve Husiler Meselesi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 45, 2023, s. 373.

⁸⁴⁴ Orkaby, Asher, *Beyond the Arab Cold War-The International History of the Yemen Civil War 1962-68*, Oxford University Press, 2017, s. 37.

⁸⁴⁵ İki ülke arasında yaşanan sınır anlaşmazlıkları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Asl, ve Karaoğlu, ss. 377-381.

⁸⁴⁶ Hourani, s. 374.

İngiltere'nin 1967'de bölgeden çekilmesine kadar devam etti. İngiltere'nin çekilmesi sonucunda Güney Yemen "Yemen Halk Cumhuriyeti" adıyla bağımsızlığını ilan etti. 1969 yılına gelindiğinde Marksistler tarafından yönetim ele geçirilmiş ve ülkenin adı "Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti" olmuştur.⁸⁴⁷

Yemen'in siyasal yapısını derinden etkileyen faktörlerden bir diğeri ise sürekli hale dönüşmüş olan iç savaşlar silsilesidir. Yemen'in artık alametifarikalarından olan ve her yirmi yılda bir yaşanan iç savaşlardan ilki 1960'larda yaşandı. 1962'ye gelindiğinde Kuzey Yemen'de bir askeri darbe yaşanmış ve bu darbe sonucunda Zeydi monarşi rejimi yıkılmıştır. Bu tarihten itibaren kuzey bölgesi "Yemen Arap Cumhuriyeti" olarak anılmaya başlamıştır.⁸⁴⁸ Bu dönem monarşi ve cumhuriyet yanlıları arasında yaşanan iç savaş, Mısır ile S. Arabistan arasında bir güç mücadelesine dönüşmüştür. Pan-Arabist politikalar izleyen Mısır, cumhuriyet yanlılarını desteklerken, kendisi de bir monarşi olan S. Arabistan ise Zeydilere destek vermiştir. Uzun yıllar süren iç savaş 1974'te tarafların anlaşmasıyla sona ermiştir.⁸⁴⁹ Bu dönemden sonra bir müddet daha iki ayrı yapıda varlık gösteren Yemen, 1990'a gelindiğinde birleşik bir hale geldi. Sınır bölgesinde petrol bulunması, sosyopolitik ve ekonomik sıkıntılar, İslami grupların artan etkisi ve SSCB'nin dağılması sonucunda uluslararası konjonktürde yaşanan gelişmeler gibi nedenlerden dolayı iki devlet "Yemen Cumhuriyeti" adıyla birleşti. Yeni devlet başkanı ise bir dönem Kuzey Yemen'i yöneten "Ali Abdullah Salih" seçildi.⁸⁵⁰

1994'e gelindiğinde Yemen bir kez daha bir iç savaşla karşı karşıya kalmıştır. Güneyli ayrılıkçıların başlattığı bu savaş, diğer iç savaşlar gibi bölgesel aktörlerin müdahalesi olmadığından kısa sürede sonuçlanmış ve zafer birleşik Yemen yanlıların olmuştur.⁸⁵¹ Ancak bu iç savaşta öne çıkan bazı aktörler ilerleyen dönemde Arap Baharı sonrasında tekrardan Yemen'de yaşanacak çatışmalarda başrol oynayacaktır. 94 İç savaşında Abdullah Salih, güneyli ayrılıkçılar içerisinde öne çıkan "Yemen Sosyalist

⁸⁴⁷ Lapidus, s. 185.

⁸⁴⁸ Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev Yavuz Alogan, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 474.

⁸⁴⁹ Hill, Ginny, *Yemen Endures Civil War, Saudi Adventurism and the Future of Arabia*, Oxford University Press, 2017, ss. 38-39.

⁸⁵⁰ Hill, s. 4.

⁸⁵¹ Cleveland, s. 543.

Partisi'ni" dengelemek için bazı İslamcı gruplarla ittifaklar kurmuştur. Savaş sonunda YSP'den boşalan güç boşluğunu iyi değerlendiren AYEK ve Islah Partisi gibi Sünni grupların Yemen siyasetinde ağırlığını artırması ülkedeki diğer siyasi unsurları rahatsız etti. Bu grupların başında ülkenin kuzeyinde bulunan Zeydiler gelmekteydi.

Yemen'in kadim sakinlerinden olan Zeydiler, demografik olarak ülkenin yaklaşık %40'lık bir kesimine tekabül etmektedirler.⁸⁵² Zeydiler Şia içerisinde en ılımlı ve Sünni İslam'a en yakın fırka konumundadır. Zeydiler ile İmamiyye/Caferi Şia'sı arasında fıkhi, itikadi ve ameli yönden farklılıklar bulunmaktadır.⁸⁵³ Son yüzyılda sürekli bir biçimde ülke içindeki siyasi aktörlerle çatışma içerisinde bulunan Zeydiler, 90'lı yıllarda Yemen'in çalkantılı politik ortamında siyasal olarak harekete geçtiler. Birçok alt gruba sahip olan Zeydiler içerisinde özellikle "Şeyh Hüseyin Bedreddin el-Husi" önderliğindeki bir grup öne çıkmıştır. Başlarda dini bir cemaat hüviyetinde olan bu grup, Bedreddin el-Husi'nin 1992'de "Tanzîmu'ş-Şebâbi'l-Mü'min/Müslüman Gençler Örgütü" kurmasıyla siyasi bir oluşuma dönüştü.⁸⁵⁴ Zamanla harekete liderlik eden "el-Husi" ailesi nedeniyle bu oluşum "Husiler" olarak anılmaya başlamıştır. Ancak hareket mensuplarının kendilerine yönelik benimsedikleri isim ise "Ensarullah/Allah'ın Yardımı" olmuştur.⁸⁵⁵

90'lı yıllar boyunca politik olarak etkinliğini ve görünürlüğünü artıran Husiler, zamanla toplumsal tabanını genişletmiş ve ülkenin kuzeyinde etkin bir aktör haline geldi. Husiler, 2004 yılına gelindiğinde zamanla siyasi ve askeri bir yapıya bürünerek merkezi otoriteyle savaşa tutuşacak güce ve kabiliyete erişti. Öyle ki Arap Baharı'na kadar olan süre zarfında Husiler ile merkezi hükümet arasında toplamda altı adet savaş

⁸⁵² Arıkan, s. 367.

⁸⁵³ Zeydiler, Caferilerden farklı bir imamet anlayışına sahiptir. Onlara göre 5. İmam Muhammed Bakır değil İmam Zeyd'dir. Yine Zeydi fıkında Caferilerden farklı olarak "imamların masumiyeti", "gaybet", "recât/son İmam'ın dönüşü" gibi hususlar bulunmamaktadır. Zeydiyye fırkası hakkında bkz: Onat, Hasan ve Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (2. Baskı), Grafiker Yayınları, 2013, ss. 235-237; Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 44, 2013, ss. 477-481.

⁸⁵⁴ Steinberg, s. 28.

⁸⁵⁵ Tambağ, Emirhan ve Belal M. Alfakih, "Husiler: Grup Kimliği, Teşkilatları Ve Sosyo-Kültürel Tutumları", *İslam Medeniyeti Dergisi*, 8 (49), 2022, ss. 41-42

gerçekleşti.⁸⁵⁶ Çatışmalar nihayetinde Katar'ın yaptığı arabuluculuk sayesinde sona erdi.⁸⁵⁷ Merkezi hükümetin yanı sıra Husilerin bu dönemde S. Arabistan ile de sınır bölgelerinde çatışmalara girdiği görülmektedir. Suudiler, gerek merkezi hükümete yardım gerekse de kendi sınırında istikrar ve güvenliği tesis etmek için 2009 yılında Husilere yönelik operasyonlar gerçekleştirmiştir.⁸⁵⁸

Başlangıçta küçük bir dini bir cemaat olan Husilerin, zamanla hem merkezi hükümete hem de S. Arabistan'a saldırı düzenleyecek kabiliyete ulaşması uluslararası kamuoyunun oldukça dikkatini çekmiştir. S. Arabistan'ın Londra merkezli yayın yapan "Şark el-Awsat" adlı gazetesinde, Husilerin faaliyetlerinin arkasında İran olduğuna yönelik iddialar yer almıştır. Çıkan haberlere göre Ensarullah, İDMO ve Lübnan Hizbullah'ı tarafından S. Arabistan'ı çevrelemek için eğitilip askeri ve finansal açıdan desteklenmekteydi. Yine benzer şekilde devlet başkanı Salih de Ensarullah'a yönelik benzer açıklamalarda bulunmaktaydı. Her ne kadar İran iddiaları reddetse de 2009'da Yemenli yetkililer tarafından Husilere silah sevkiyatı yapan İran'a ait bir geminin ele geçirilmesi sonucunda İran-Husi ittifakı ortaya çıktı.⁸⁵⁹

Husilerin uluslararası kamuoyunda kendinden söz ettirmesi Arap Baharı ile oldu. O dönemde bölgeyi çepeçevre saran halk ayaklanmalarının bir benzeri Yemen'de de gerçekleşmekteydi. Bölgenin en fakir halkı olan Yemenliler, daha müreffeh ve adil bir ülke için Abdullah Salih idaresine yönelik ülkenin dört bir yanında protestolar tertiplerler.⁸⁶⁰ Salih idaresine yönelik yapılan protestolar kısa sürede sonuç vermiş ve 33 yıldır bilfiil iktidarda olan Abdullah Salih istifa etmiştir. Salih'in yerine ortak mutabakat sonucunda "Mansur Hadi" seçildi.⁸⁶¹ Başlangıçta yumuşak bir düzlemde

⁸⁵⁶ Samaan, Jean-Loup C., "Missiles, Drones, and the Houthis in Yemen", *Parameters*, 50(1), 2020, s. 53. 51-64

⁸⁵⁷ Brandt, Marieke, *Tribes and Politics in Yemen A History of the Houthi Conflict*, Oxford University Press, 2017, ss. 370-375.

⁸⁵⁸ Samaan, s. 54.

⁸⁵⁹ Schenker, David, "Who's Behind the Houthis?", *The Washington Institute*, 2010.

⁸⁶⁰ Siyasal yapısı mezhebi ve kabile ilişkilerine dayalı olan Yemen, bölgenin en fakir ve en istikrarsız ülkelerinden biridir. İki yüz civarında kabilenin bulunduğu ülkede nüfusun %55-60 arası fakir, okuma yazma oranı düşük ve işsizlik oranları yüksektir. Bkz: Semin, Ali, "Yemen Krizinde Suudi Arabistan ve İran'ın Bölgesel Güç Mücadelesi", *Bilge Strateji*, 9(17), 2017, s. 90.

⁸⁶¹ Fraihat, Ibrahim, *Unfinished Revolutions-Yemen, Libya, and Tunisia after the Arab Spring*, Yale University Press, 2016, s. 39.

gerçekleşen bu geçiş süreci, zamanla yaşanan siyasi ve askeri ihtilaflar nedeniyle uzun ömürlü olmamıştır. Husilerin yeni düzenden rahatsız olması ve devrik lider Salih'in - daha önceden birçok kez savaşımasına rağmen- Husiler ile işbirliği yaparak yeni yönetime karşı bir savaş başlatması, ülkede tekrardan krizi tırmandırdı. 2014'ün sonunda başlayan operasyonlarda başta başkent San'a olmak üzere Husilerin ülkede pek çok yeri ele geçirmesi ile birlikte Cumhurbaşkanı Hadi, başkentten kaçmış ve Yemen'de yeni bir dönem başlamıştır.⁸⁶²

Yemen'in küresel enerji hatları üzerindeki konumu ve İran'ın artan nüfuzundan dolayı, Husilerin ilerleyişi hem bölgesel hem de küresel kamuoyunda büyük tepkiye neden oldu. BMGK yayınladığı "2201" ve "2216" sayılı kararlar neticesinde çatışmaların sona erdirilmesini ve Husilerin ele geçirdiği yerleri terk etmesini istedi.⁸⁶³ Yine KİK üyeleri de Husilerin ilerleyişini kınayarak uluslararası kamuoyunun harekete geçmesi için çağrıda bulundu. Suudi Arabistan güney sınırlarında İran destekli bir rejimin varlığını engellemek ve kendi nüfuzunu pekiştirmek için devrik Hadi hükümetini desteklemeye başladı. Bu gelişmeler sonucunda firari Cumhurbaşkanı Hadi, sığındığı Suudi Arabistan'ın desteğiyle Husilere karşı saldırı başlattı. İran'ın da Ensarullah'ın yanında yer alması ile birlikte iç savaş, uzun soluklu ve kanlı bir vekâlet savaşına dönüştü.⁸⁶⁴

2015 yılına gelindiğinde Husilerin ilerleyişini durdurmak ve İran'ın bölgedeki nüfuzunu engellemek üzere Suudiler öncülüğünde bölgesel bir koalisyon oluşturuldu. Başta "Suudi Arabistan" ve "BAE" olmak üzere koalisyon içerisinde "Katar", "Bahreyn", "Kuveyt", "Fas", "Mısır", "Ürdün" ve "Sudan" yer almıştır.⁸⁶⁵ İran'ın Lübnan, Suriye ve Irak'tan sonra Yemen'de de nüfuzunu artırmasından endişe duyan bu ülkeler, bir araya gelerek Husilere yönelik saldırı başlattılar. Böylelikle Hadi hükümetine sağlanan askeri ve finansal desteklerin yanı sıra koalisyon güçleri de bilfiil

⁸⁶² Juneau, Thomas, "Iran's Policy Towards the Houthis in Yemen: a Limited Return on a Modest Investment", *International Affairs*, 92(3), 2016, s. 653.

⁸⁶³ Fraihat, s. 50.

⁸⁶⁴ Tinas, Murat, "Yemen İç Savaşı'nda Husiler: Vekâlet İlişkisinin Karmaşık Yapısı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 2020, s. 125.

⁸⁶⁵ <https://www.cfr.org/background/yemen-crisis>

savaşa müdahil oldu. Koalisyon tarafından yayınlanan bildiride Yemen'deki müdahalenin temel hedefleri şöyle açıklanmıştır:

- “Yemen’in Husi milisleri ve müttefikleri tarafından ele geçirilmesini engellemek
- Husi milislerinin ve müttefiklerinin Yemen ve komşu ülkeler için tehdit oluşturan askeri yeteneklerinin çoğunun etkisiz hale getirilmesi
- Husi milisleri ve müttefikleri tarafından ele geçirilen balistik füzeler ve ağır silahları imha edilmesi
- Yemen dışından ülkeye silah akışının önlenmesi
- Meşru hükümetin korunması ve işlerini yürütmeye devam etmesi”⁸⁶⁶

Koalisyon güçlerinin saldırıları sonucunda Husilerin ilerlemesi durmuş ve belli başlı yerlerden Husiler çekilmek durumunda kalmıştır. Eski başkan Salih’in, yaşanan gelişmelerden dolayı S. Arabistan ile gizliden ittifak yapma çabaları, 2014’ten beri süren Salih-Husi koalisyonunu sona erdirdi. Çok geçmeden görüşmelerden haberdar olan Husilerin, Salih’i öldürmesiyle birlikte Husiler, kuzeyde tek hâkim güç oldu.⁸⁶⁷ 2015’ten beri süren koalisyon saldırıları, geçen on yıla rağmen halen başarı elde edememiştir. Saldırıların yanı sıra Husilere yönelik uygulanan çok boyutlu kara ve deniz ablukası da direnişi halen kıramamış durumdadır. Başlangıçta uluslararası aktörler tarafından Husilere silah yardımı yapıp krizi tırmandırdığı gerekçesiyle suçlanan İran tüm ithamları reddetmekteydi. Ancak Husilerin başkent Sana’a’yı ele geçirip kendinden oldukça güçlü aktörler karşısında direnç gösterebilecek kapasiteye ulaşması, İran’ın Husilere verdiği desteği inkâr edilemez hale getirmiştir. Zaten Sana’a’nın ele geçirilmesinden sonra İranlı yetkililerin Husilerin elde ettiği başarılarından duydukları memnuniyet, bu zımnî ittifakı aşikâr hale getirdi. Hamaney’e yakın dönemin milletvekillerinden Zâkani, Husilerin başkent Sana’a’yı ele geçirmesinden sonra yaptığı açıklamalarda İran’ın durumdan memnuniyetini şöyle ifade etmekteydi: “Şimdiye dek üç Arap başkenti (Bağdat, Şam, Beyrut) İran’ın elindeydi. Şimdi ise Sana’a da İran devrimine katılma yolundaki dördüncü Arap başkenti oldu.”⁸⁶⁸

⁸⁶⁶ <https://www.saudiembassy.net/press-release/operation-decisive-storm-ends-operation-renewal-hope-begins-military-objectives>

⁸⁶⁷ Akdevelioğlu vd., s. 236.

⁸⁶⁸ <https://www.reuters.com/article/world/iran-expands-regional-empire-ahead-of-nuclear-deal-idUSKBN0MJ1G5/>

Husiler, İran büyük stratejisinin önemli araçlarından olan bölgedeki Şii unsurların mobilize edilerek “vekil güç olarak kullanma stratejisi” içerisinde önemli bir yere sahiptir. Husilerin Yemen’deki mevcudiyeti, İran açısından ideolojik olduğu kadar stratejik açıdan da büyük önem taşımaktadır. Yemen’in yanı başında bulunan önemli deniz yollarından olan “Aden Körfezi” Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu arasındaki tek geçiş noktasıdır. Asya-Afrika-Avrupa arasındaki deniz yolu üzerindeki en hızlı ulaşım Aden Körfezi üzerinden gerçekleşmektedir. Günümüzde Aden Körfezi, küresel enerji ticaretinin %8’inin, deniz ticaretinin %12’sinin ve bölgesel ticaretin %40-45’lik kısmının gerçekleştiği önemli bir deniz yoludur.⁸⁶⁹ Şekil 15’te görüldüğü üzere küresel enerji ve ticaret rotaları üzerinde önemli bir konuma sahip olması Yemen’i, sadece Orta Doğu’nun değil küresel ekonominin ve güvenliğinin mühim bir parçası kılmaktadır. İran bu bölgedeki etkinliğini artırarak küresel ticareti sekteye uğratıp rakiplerine zarar vermeyi amaçlamaktadır. Husilerin Aden körfezindeki deniz trafiğini kilitleyebilme kabiliyeti pek çok kez küresel ticareti tehdit etmiş ve mâliyetleri artıran bir etkiye sahip olmuştur.⁸⁷⁰

Şekil 15: Küresel Ticarete Aden Körfezi’nin Önemi



⁸⁶⁹ Lons, Petrini C., “The Crowded Red Sea”, *Survival*. 65(1), 2023, s. 57.

⁸⁷⁰ Mahli, Bilal, *Yemen's Path To Stability: Evaluating The Presidential Leadership Council's Role And Impact*, Policy Center For The New South, 2024, s. 12.

Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kizildenizdeki-saldirilar-avrupa-asya-arasindaki-eski-ticaret-rotasini-gundeme-getiriyor/3089095>, (12.03.2025)

Temel faaliyet alanı “dini eğitim” olan bir cemaatin, kısa sürede politik ve askeri bir aktöre dönüşmesinde -her ne kadar uzun bir süre inkâr etse de- İran’ın büyük etkisi bulunmaktadır. İran’da Humeynî önderliğinde gerçekleştirilen devrim, bölgedeki pek çok İslami -özellikle Şii- grup arasında bir teveccüh ve esin kaynağı olmuştur. Bu da bölgede bir “Şii uyanışı” yaşanmasına neden olmuştur. İran’ın uyguladığı yumuşak güç faaliyetleri bölgedeki tüm Şii’lere bir cazibe yaratmış ve pek çok Şii gibi Zeydiler de Kum’da dini eğitim almak için İran’a gitmiştir. Husilerin ruhani lideri Bedreddin el Husi ve oğlu Hüseyin de 1986’da İran’a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bir müddet orada yaşamışlardır.⁸⁷¹ Kum şehrinde kaldıkları süre zarfında Bedreddin el-Husi başta Hamaney olmak üzere birçok İranlı yetkiliyle yakın ilişkiler kurma imkânına kavuştu.⁸⁷² 90’lı yıllarda da Husi hareketi içerisinde yer alan pek çok kişinin dini eğitim için İran’a gitmeye devam ettikleri bilinmektedir.⁸⁷³ Yine Bedrettin el-Husi’nin, hareketini kurarken İran’da gerçekleşen devrimden büyük ölçüde esinlendiği aşikârdır. El-Husi söylem ve vaazlarında Humeynî ve İslam Devrimi’ne yönelik ifadelerle sıklıkla yer vermiş; hareketi tasarlarırken de İran ve Lübnan Hizbullah’ından önemli referanslar almıştır.⁸⁷⁴ Yine benzer şekilde hareketin mottosu olan ve her ortamda dile getirilen söylemler, İranlı devrimcilerinki ile büyük benzerlik göstermektedir.⁸⁷⁵

2000’li yıllara gelindiğinde ABD işgali sonrası başlayan süreçte, bölgedeki diğer Şii unsurlar gibi Husilerin de politik ve askeri bir ajandaya sahip oldukları görülmektedir. Bu dönemden itibaren İran ile ilişkileri geliştirerek bulunduğu ülkede siyasi ve askeri olarak daha faal hale gelmişlerdir. Günümüzde Husiler, İran’ın en az etkileşimde olduğu, en zayıf bağa sahip olduğu ve en sınırlı destek verdiği ama büyük stratejisine en çok katkıda bulunan vekil gücü durumundadır. Büyük yatırımlar yaptığı

⁸⁷¹ Tambağ ve Alfakih, s. 44.

⁸⁷² Selikar ve Rezaei, s. 214.

⁸⁷³ Neriah, Jacques, “Yemen Changes Hands. Will an Iranian Stronghold Emerge Near the Entrance to the Red Sea?”, *Jerusalem Center for Public Affairs*, 14(32), 2014.

⁸⁷⁴ Kurt, s. 14.

⁸⁷⁵ Bu söylemler şunlardır: “Allah-u Ekber, Amerika’ya Ölüm, İsrail’e Ölüm, Lanet Yahudilerin Üzerine Olsun, Zafer İslam’ındır./Allah-u Ekber, el-Mevt Amerika, el-Mevt İsrail, el-La’netul ala Yehud., en-Nasr li’l İslam.” Bkz: Tambağ ve Alfakih, s. 42.

Suriye'deki vekil güçleri sahada hezimete uğramış, Lübnan Hizbullah'ı İsrail tarafından yıpratılmış ve Irak'taki vekil güçler ise ulusal problemlerle karşı karşıya kalmış durumdadır. Oysa Husiler, bir yandan bulundukları ülkede kısıtlı imkânlarla pek çok ulusal aktörün içerisinde yer aldığı kanlı bir iç savaş yürütürken diğer yandan bölgesel ve küresel aktörlerle mücadele edebilmektedirler. Yine Husiler, bir yandan dokuz ülkenin oluşturduğu koalisyon saldırılarına maruz kalıp salgın hastalık, abluka ve açlıkla mücadele ederken diğer yandan küresel enerji ve deniz ticaretini tehdit edebilecek bir güce erişmiş durumdadır.

Husiler İran'dan tedarik ettikleri füze ve İHA'lar ile 2017'den bu yana mesafe ve hedef fark etmeksizin bölgenin dört bir yanına geniş çaplı saldırılar yapma kabiliyetine erişmiş durumdadır. Husiler Kızıldeniz'den geçen ticaret gemilerinden⁸⁷⁶ küresel enerji arzının önde gelen tedarikçilerinden olan ARAMCO tesislerine⁸⁷⁷, Suudi Arabistan'ın başkenti dâhil birçok şehrinden⁸⁷⁸ BAE'nin nükleer tesislerine⁸⁷⁹ kadar birçok saldırı gerçekleştirebilecek kabiliyete erişmiş durumdadır. Yine Husiler "Aksa Tufanı" sonrasında İsrail'de birçok noktayı hedef alan saldırılar düzenlemiştir.⁸⁸⁰ Üstelik tüm bunları, koalisyon güçlerinin yanı sıra belirli aralıklarla ABD, İngiltere ve İsrail tarafından enerji hatları, limanları, lojistik ve ikmal hatları bombalanırken yapmaktadır. Hamaney'in danışmanı Velâyeti'nin Ensarullah için söylediği bu sözler, Husilerin İran'ın bölgesel politikasındaki yerini göstermektedir:

*"Lübnan'da Hizbullah nasıl teröristlerle ve düşmanlarıyla savaşıyor ve onları yeniyorsa, Ensarullah da Yemen'deki teröristlere karşı mücadelesini sürdürmelidir. İran İslam Cumhuriyeti, Ensarullah'ın Yemen'deki hikmetli mücadelesini desteklemekte ve bunu İslami Uyanış hareketinin başarısının bir parçası olarak görmektedir... Ensarullah ve [Şii] Zeydiler şüphesiz kazanacaktır ve bu zafer yakındır."*⁸⁸¹

⁸⁷⁶ <https://www.reuters.com/world/middle-east/houthi-attacks-merchant-ships-red-sea-2025-01-16/>

⁸⁷⁷ <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/25/saudi-aramco-jeddah-storage-facility-hit-by-attack>

⁸⁷⁸ <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/yemen-s-houthis-claim-drone-attack-on-saudi-airbase/1540725;>
<https://acleddata.com/2023/01/17/beyond-riyadh-houthi-cross-border-aerial-warfare-2015-2022/>

⁸⁷⁹ <https://www.reuters.com/article/world/yemens-houthi-group-says-fires-missile-toward-abu-dhabi-nuclear-reactor-idUSKBN1DX09E/>

⁸⁸⁰ <https://www.nytimes.com/2025/05/04/world/middleeast/houthi-missile-tel-aviv-israel.html>

⁸⁸¹ https://www.memri.org/reports/irans-support-houthi-rebellion-yemen-without-iran-there-would-be-no-war-syria-and-ansar#_ednref21

Yemen’deki durum sadece yerel dinamiklerin değil, aynı zamanda İran’ın büyük stratejisinin ve vekâlet savaşı doktrinin sahadaki önemli tezahürlerindendir. Husiler, İran nezdinde en güçlü bölgesel rakiplerinden olan S. Arabistan’ı oyalamak, yıpratmak ve dengelemek için de önemli bir aparat olarak kullanılmaktadır. Yemen’deki savaş hala sona erme de Husilerin kısıtlı imkânlarla rağmen sahadaki başarıları, onları İran’ın bölgesel nüfuz mücadelesinde önemli bir yere konumlandırmaktadır. Suriye’de Esad rejiminin devrilmesi ile birlikte bölgesel stratejileri önemli ölçüde sekteye uğrayan İran, Yemen’de de aynı hezimetle uğramamak için hem kendi hem de Husilerin kazanımlarını yitirmemek adına büyük bir çaba göstermektedir. İran’ın gözünde Yemen, salt bir çatışma sahasından öte büyük stratejisinin sürdürülebilirliğini test ettiği bir “laboratuvar” işlevindedir.⁸⁸² İran, Husiler aracılığıyla bir yandan Suudi Arabistan’ın güvenlik mimarisini tehdit edip bölgede nüfuzunu artırırken diğer yandan bölgedeki ABD çıkarlarına zarar verebilme imkânına kavuşmaktadır. Bu bağlamda İran’ın Yemen’deki angajmanı sadece savunmacı değil, aynı zamanda kendisine yönelik uygulanan çevreleme politikalarına karşı geliştirdiği “proaktif bir direniş” olarak görülmektedir. Dolayısıyla İran’ın Husiler ile olan ittifakı, klasik vekâlet savaşlarının ötesinde, uzun soluklu ve çok katmanlı büyük stratejisinin bir parçasıdır.

3.2.1.3. Asimetrik Savaş Stratejileri ve Caydırıcılık

Büyük stratejiler, ülkelerin dış politikada belirledikleri hedefleri ile sahip oldukları ulusal güç unsurları arasındaki dengeyi gözeterek şekillenirler. Bu bağlamda, büyük stratejinin temel işlevlerinden biri, stratejik hedeflerle mevcut kapasite arasındaki açıkları kapatmak ve yapısal eksiklikleri telafi edecek uzun vadeli araç ve yöntemler geliştirmektir. İran’ın güvenlik mimarisi ve bölgesel angajman biçimi, bu “hedef-kaynak dengesizliğinin” belirleyici olduğu bir stratejik ortamda biçimlenmiştir. ABD ve başta İsrail olmak üzere bölgedeki müttefiklerinin askeri kapasitesi, teknolojik üstünlüğü ve ileri düzey konvansiyonel gücünün farkında olan İran, kaynak ve kapasite

⁸⁸² Mahli, s. 19.

açığını kapatmak için bazı stratejiler geliştirmiştir. Bu stratejilerin başında sert güce dayalı “asimetrik savaş stratejileri” gelmektedir.⁸⁸³

Asimetrik savaş stratejileri askeri, ekonomik ve teknolojik bakımdan taraflar arasında kapasite, imkân ve yeteneklerin büyük ölçüde farklı olduğu durumlarda, daha zayıf olan tarafın güçlü rakibine karşı üstün gelmek için geliştirmiş olduğu alternatif taktik ve stratejilerdir. Asimetrik savaş stratejileri, İran gibi sınırlı kaynaklarla kendinden daha üstün kuvvetlere karşı savunma yapmayı amaçlayan ülkeler için cazip bir seçenektir. Bu stratejiler sayesinde devletler, “düşük mâliyetli” ancak “yüksek etkili” silah ve taktiklerle, konvansiyonel askeri üstünlüğe sahip rakiplerine karşı “dengeleme” ve “caydırıcılık” elde edebilmektedirler.⁸⁸⁴ Böylelikle kısıtlı imkânlarla sahip aktörler, kendisinden daha donanımlı ve güçlü aktörlere karşı bir yandan uzun soluklu bir direniş sürdürürken diğer yandan rakibin moral, ekonomik ve askeri kaynaklarını aşındırmayı hedefler.

Devrimden bugüne geçen süre zarfında İran’ın modern silah sistemlerine erişimindeki kısıtlılık, yaptırımlar dolayısıyla askeri alanda yeterli modernizasyonun yapılamaması, bütçe kısıtlamaları ve teknolojik yetersizlikler nedeniyle konvansiyonel gücü rakiplerinden çok geride kalmıştır. Bu nedenle İran, rakip/düşman ülkelerle arasındaki farkı kapatmak ve büyük stratejisinde belirlediği hedeflerine ulaşmak için asimetrik stratejilere yönelmiştir. Bu bağlamda İran, daha düşük mâliyetli ve etkili caydırıcı unsurlardan olan insansız hava araçları/İHA ve balistik füzeler gibi modern asimetrik silah sistemlerine yatırım yapmıştır. Asimetrik stratejilere dayalı caydırıcılık stratejisi, İran’ın büyük stratejisi kapsamında inşa etmeye çalıştığı “bölgesel güvenlik mimarisini” şekillendiren anahtar bir bileşen halini almıştır.⁸⁸⁵ İran’ın asimetrik caydırıcılık stratejisi üç ana sacayağı üzerinden yükselmektedir. Bunlar sırasıyla balistik füze programı, İHA/SİHA teknolojisi ve Körfez’deki deniz gücüdür.

⁸⁸³ Steinberg, s. 7.

⁸⁸⁴ Yalçın, Hasan B., *Asimetrik Savaş*, SETA, 2020, s. 12-13.

⁸⁸⁵ Ward, s. 314.

İran'ın rakibinin/düşmanının sahip olduğu güçlü yanları dengelemek ve kendisinin zayıf olduğu alanlarda da avantajlı duruma geçmek için büyük stratejisi doğrultusunda uyguladığı asimetrik stratejiler şöyledir:

a. İran'ın Yumuşak Karnı: Hava Kuvvetleri

Günümüzde İran'ın hava kuvvetleri, askeri gücü ve savunma kuvvetleri içerisindeki “yumuşak karnını” oluşturmaktadır. Devrimden önce Şâh, “İran'ın gücünün ve güvenliğinin sembolü” olarak gördüğü hava kuvvetlerinin, modern savaş yeteneklerine ve kapasitesine kavuşması için büyük yatırımlar yapmıştı.⁸⁸⁶ Ancak devrimden sonra gerek Irak-İran Savaşı esansında verilen muharebe kayıpları gerekse de uluslararası yaptırımlar nedeniyle uçak alımı, yedek parça ve teknoloji transferinde yaşanan kısıtlamalar nedeniyle İran'ın hava kuvvetleri büyük zarara uğradı. Bugün bile İran hava kuvvetlerinin önemli bir kısmını, Şâh döneminden kalma bu uçaklar oluşturmaktadır. Ortalama yaşları 50-55 arasında olan bu uçakların pek çoğu, parça teminindeki engeller dolayısıyla bakımları ve modernizasyonu yeterince yapılamadığından savaşta aktif bir biçimde kullanılabilecek seviyede değildir.⁸⁸⁷

Günümüzde İran hava kuvvetlerinin, ülkenin farklı bölgelerine konuşlandırılmış üsleri bulunmaktadır. 37.000'den fazla personeliyle İran hava kuvvetleri içerisinde pek çok tür ve sınıfta “muharebe”, “nakliye” ve “tanker” uçak filoları bulunmaktadır.⁸⁸⁸ Yaptırımlar dolayısıyla Batılı ülkelerden modern teknolojiye sahip yeni nesil uçakları temin edemeyen İran, 1990'lı yıllardan sonra Rusya'dan ithal ettiği uçaklarla filosunu güçlendirme yoluna gitmiştir.⁸⁸⁹ Ancak yine de birçok nedenden dolayı İran'ın hava

⁸⁸⁶ Barrie, Douglas, *Iran and the Challenge of Combat-Aircraft Recapitalization*, IISS, s. 2.

⁸⁸⁷ Yeğin, *İran'ın Sert Gücü*, s. 21.

⁸⁸⁸ Defence Intelligence Agency, s. 64.

⁸⁸⁹ 2025 Flight Global verilerine göre İran hava kuvvetleri envanteri içerisinde bu uçaklar bulunmaktadır:

- **Savaş Uçakları:** 65 adet **F-4**, 35 adet **F-5**, 41 adet **F-14**, 2 adet **Boeing-707** (EW), 1 adet **Falcon 50** (Recce), 5 adet **P-3F** (MPA), 17 adet **Chengdu F-7**, 18 adet **MiG-29**, 12 adet **Mirage F1EQ**, 21 adet **Su-24**.
- **Tanker Uçakları:** 3 adet Boeing 707 ve 3 adet Boeing-747

gücü, rakiplerinin oldukça gerisinde kalmıştır. Yaptırımlar dolayısıyla filosunu modernize etmekte zorluk çeken İran, yerli imkânlarla eski uçaklarının bakımını yapmaya çalışsa da bu sistemlerin son teknoloji gerektiren komplike yapılara sahip olması nedeniyle girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Bu nedenle elindeki uçakların operasyonel verimlilikleri oldukça düşük durumda kalmıştır. Yine yaptırımlar nedeniyle yeni nesil teknolojilere ulaşamayan İran, filosuna yeni uçaklar katmada oldukça büyük sıkıntılar yaşamaktadır.⁸⁹⁰ İran askeri gücünü artırmak ve dışa bağımlılığı azaltmak için kendi savaş uçaklarını üretmektedir. İran yerli sanayi hamlesi kapsamında, Rusya ve Çin'den aldığı teknolojik destek ve tersine mühendislik uygulamalarıyla kendine ait “Kevser”, “Azarakhsh”, “Qahhir 313” ve “Saeqeh” adındaki uçakları imal etmektedir. Ancak İran'ın üretmiş olduğu bu uçaklar “manevra kabiliyeti”, “uçuş menzili”, “irtifa kapasitesi” ve “hız” bağlamında rakiplerinin/düşmanlarının elindeki uçaklara göre oldukça düşük seviyededirler.

İran yaşlanan filosunu yenilemek ve hava kuvvetlerini güçlendirmek için dışardan uçak satın alma girişimlerini sürdürmektedir. Ancak İran'ın bu hususta da elinde kısıtlı alternatifler bulunmaktadır. Zira İran'ın savaş uçağı üreten ülkelerden sadece Çin ve Rusya ile iyi ilişkileri bulunmaktadır. Savaş uçağı üreticisi olan ABD, Fransa, İngiltere, İsveç, Japonya ve Güney Kore gibi ülkeler İran'a yönelik satış ambargosu uygulamaktadır. İyi ilişkilerine rağmen Çin ve Rusya'nın da İran'a kısıtlı bir biçimde satış gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu durumun temel sebebi bu ülkelerin başta Suudi Arabistan olmak üzere İran'ın bölgesel rakipleriyle olan kendi ilişkilerini zedelemek istememesidir. Tüm bunlara rağmen İran son olarak 2025 başında Rusya'dan “Su-35” savaş uçağı aldığını duyurdu.⁸⁹¹ MiG-29 ve Su-24'den daha gelişmiş özelliklere sahip olan bu uçaklar, İran'ın hava gücünü önemli bir seviyede artıracaktır. İran aynı zamanda

-
- **Nakliye Uçakları:** 82 adet nakliye uçağı
 - **Eğitim uçakları:** 143 Adet eğitim uçağı
 - **Helikopter:** 127 adet çeşitli amaçlarda kullanılan helikopter

<https://www.flightglobal.com/download?ac=106507>

⁸⁹⁰ Dumlupınar, Nihat, “Hibrit Savaş: İran Silahlı Kuvvetleri”, ANKASAM, 1 (2), 2017, s. 88.

⁸⁹¹ <https://www.reuters.com/business/aerospace-defense/irans-revolutionary-guards-commander-says-iran-purchased-russian-made-sukhoi-35-2025-01-27/>

bir süredir Çin ile de gelişmiş savaş uçağı “Chengdu J-10C” alımı için görüşmelerini sürdürse de kesinleşmiş bir durum şimdilik bulunmamaktadır.⁸⁹²

İran hava kuvvetlerinin zayıf olmasının bir diğer sebebi de modern “AWACS/Havadan Erken Uyarı ve Kontrol Sistemi” teknolojisine sahip uçak ve sistemlerinin yetersiz -ve de çok eski- olmasıdır. 1978’te Şâh tarafından siparişi verilen 7 adet AWACS teknolojisine sahip son sistem savaş uçaklarının siparişi, Humeynî tarafından iptal edilmişti.⁸⁹³ Ancak yaptırımlar dolayısıyla bir daha AWACS teknolojisine erişemeyen İran, kendi hava sahasını etkin bir şekilde kontrol edememektedir. Bu durum askeri havacılık sektöründe son sistem uçaklara sahip olan ABD ve İsrail uçaklarına karşı İran’ı savunmasız kılmaktadır. İran her ne kadar bu alanda çeşitli atılımlarda bulunuyor olsa da hava kuvvetlerinin zayıflığını kabul ederek alternatif savaş stratejilerine yönelmiştir.⁸⁹⁴ Bu bağlamda İran büyük stratejisinde belirlediği hedeflere ulaşmak ve hava gücünün eksikliğini dengelemek için bazı stratejiler geliştirmiştir:

- Konvansiyonel savaş stratejileri yerine asimetrik caydırıcılığını artırmaya çalışmak
- Yüksek mâliyetli hava gücü yerine çok daha düşük mâliyetli olan İHA ve kamikaze dronelar geliştirmek
- Hava gücündeki eksikliğini geliştirdiği orta ve uzun menzilli balistik füzelerle dengelemek
- Vekil gruplar aracılığıyla düşman ülkelerin hava savunma sistemleri ile hava üslerine saldırı düzenlemek

b. İran’ın Stratejik Denge Unsuru: “Balistik Füze Programı”

İran’ın asimetrik caydırıcılık stratejisi içerisinde “balistik füze programı” önde gelen araçlardan olmuştur. İran’ın füze programı savunma ve saldırı kapasitesinin “bel kemiğini” oluşturmaktadır. İran rakiplerine kıyasla oldukça geride olan teknolojisi,

⁸⁹² Barrie, s. 4.

⁸⁹³ Stork, Joe, *AWACS in the Gulf*, Middle East Report, No: 148, 1987.

⁸⁹⁴ Cordesman, *Iran’s Evolving Military Forces*, ss. 22-23.

askeri gücü ve hava kuvvetlerindeki eksikliğini balistik füze programı ile dengelemeye çalışmaktadır.⁸⁹⁵ İran'ın balistik füze geliştirme macerası İran-Irak Savaşı yıllarında başlamıştır. Savaş sırasında Saddam'ın kullandığı SCUD füzelerinin şehirlerde yarattığı ağır tahribat ve İranlılar üzerinde bıraktığı etki, İran'ı füze programını geliştirmeye iten faktörlerin başında gelmektedir. İran'ın bu saldırılara karşılık verecek füzeleri ve savunma sistemlerinin olmaması Irak karşısında büyük kayıp yaşamasına neden oldu. Balistik füzelerin gücünü ve etkisini yakından gören İran, bu tarihten itibaren bu füzeleri savunma stratejisi içerisinde önemli bir yere konumlandırmıştır.⁸⁹⁶ Tarihsel süreçte İran'ın balistik füze edinmesi, ilk etapta askeri satın almalarla gerçekleşmiştir. Savaş sırasında SSCB'nin onayıyla Suriye ve Libya'dan satın alarak oluşturduğu SCUD füzesi envanterini, 90'lı yıllarda Rusya, Çin ve Kuzey Kore'den aldığı satın almalarla genişletti.⁸⁹⁷ İran'ın balistik füze sektörü, 90'lı yıllarla birlikte ayrı bir safhaya geçti. Füze temininin yanı sıra Rusya, Çin ve Kuzey Kore'den satın aldığı bir dizi füze sistemi ve teknolojisi sayesinde İran, yerli füze üretim programına başladı.⁸⁹⁸

Devrimden bu yana uygulanan ağır yaptırımlar, İran'ın konvansiyonel füze gücünü dış tedarikle modernize etmesine imkân tanımasa da farklı yetenekler geliştirmesine vesile oldu. İranlı yöneticiler giderek daha etkili seyir ve balistik füzeleri üretmek ve geliştirmek için altyapı, ekipman ve ar-ge çalışmalarına büyük yatırımlar yaptı. İran'ın kendi imkânları ile 1985'te başlattığı füze çalışmaları 90'lı yıllarda Rusya, Çin ve Kuzey Kore ile imzalanan askeri-teknik işbirliği sayesinde büyük ilerleme sağladı.⁸⁹⁹ İran teknoloji transferi ve eğitim programını da barındıran çok kapsamlı anlaşmalar sayesinde caydırıcı bir güce kavuşmuş oldu. İran günümüzde de füzelerinin menzilini, kapasitesini, isabet oranını ve vuruş gücünü artırmak için sürdürdüğü yoğun çalışmalar sonucunda kayda değer füzelere sahip olmuştur.⁹⁰⁰

⁸⁹⁵ Ward, s. 309.

⁸⁹⁶ Perrimond, Guy, "The Threat of Theatre Ballistic Missiles", *TTU Europe*, 2002, s. 6.

⁸⁹⁷ Byman vd., s. 59.

⁸⁹⁸ Byman vd., ss. 60-63.

⁸⁹⁹ İran'ın tarihsel süreçte adı geçen ülkelerden aldığı füze envanteri için bkz: Cordesman, *Iran's Evolving Military Forces*, ss. 34-44.

⁹⁰⁰ Horasanlı, s. 17.

İran'ın mevcut askeri envanteri içerisinde 2.500 km uzaklığa kadar hedefleri vurabilecek kapasiteye sahip çok sayıda “CRBM/yakın menzilli balistik füze”, “SRBM/kısa menzilli balistik füze” ve “MRBM/orta menzilli balistik füze” bulunmaktadır. İran bunların yanı sıra balistik füzelere benzer tehdit kapasitesine sahip uzun menzilli “LACM/Kara Saldırı Seyir Füzesi” sahibidir.⁹⁰¹ Şu aşamada İran'ın elinde “IRBM/uzun menzilli” ve “ICBM/kıtalararası balistik füzeler” olmasa da bu teknolojiye ulaşmak için çalışmalar yapıldığına yönelik şüpheler bulunmaktadır. İran'ın uzun mesafeleri aşmasına imkân tanıyacak “SLV/uzay fırlatma araçları” üzerine yaptığı çalışma ve lansmanlar böylesine bir teknolojiye ulaşma çabası içerisinde değerlendirilmektedir.⁹⁰² İran'ın balistik füze programı içerisinde öne çıkan füze serileri şunlardır:

Şahab Serisi: 80'lerden beri yabancı ülkelere tedarik edilen kısa ve orta menzilli füzelerin stratejik ihtiyaçlara göre uyarlanması ile edilen İran'ın ilk yerli füzesidir. Kendi içerisinde “Şahap-1”, “Şahap-2” ve “Şahap-3” modelleri bulunmaktadır. “Scud-B” füzesinden esinlenilerek oluşturulan Şahap-1 füzesinin 300 km'lik bir menzili bulunmaktadır. “Scud-C” füzesinden esinlenerek oluşturulan Şahap-2 füzesi 500 km'lik bir menzile sahiptir. Kuzey Kore'nin “No Dong-1” füzesinden esinlenerek oluşturulan “Şahap-3” füzesi 1300 km'lik bir menzile sahiptir. İranlı mühendislerin yaptığı çalışmalar sonucunda bu füzelerden daha fazla isabet oranına, menzile ve güce sahip farklı model füzeler elde edilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında Şahap-2 füzesi geliştirilerek “Kıyam” füzesi elde edilirken Şahap 3 füzesi geliştirilerek “Kadir” ve “Emad” füzeleri elde edilmiştir.⁹⁰³

Fatih Serisi Füzeler: 90'lı yılların sonunda geliştirilen katı yakıtlı füze serisidir. Şahap serisi gibi sıvı yakıtlı füzelerin aksine bu füzeler daha uzun süreli ve etkilidir. Katı yakıtı sahip füzelerin fırlatma öncesi yakıt ikmaline gerek duymaması anlık saldırılara cevap verebilmesine imkân tanımaktadır. İranlı yetkililerin iddiasına göre bu seri füzeler “vuruş hassasiyeti en yüksek balistik” füzelerdir.⁹⁰⁴ Kendi içerisinde farklı

⁹⁰¹ Defence Intelligence Agency, s. 30.

⁹⁰² Izewicz, Paulina, “Iran's Ballistic Missile Programme: Its Status And The Way Forward”, *Eu Non-Proliferation Consortium No-Proliferation Papers*, No: 57, 2017, s. 3.

⁹⁰³ Horasanlı, s. 20.

⁹⁰⁴ Horasanlı, s. 18.

varyantları olan bu seri içerisinde “Fatih-110” serisi ve “Fatih-313” füzesi öne çıkmaktadır. Bu füzelerin menzili 300-500 km arasındadır.⁹⁰⁵

Sicil Serisi Füzeler: İran’ın etkili MRBM tipi füzelerinden olan bu füzeler, 2000-2500 km’lik bir menzile sahiptir. Katı yakıtla çalışan ve birçok stratejik özelliğe sahip olan füzelerin fırlatma süresi oldukça düşüktür. Sicil füzelerinin gelişmiş bir varyantı olan “Sicil-2” füzesi uzun menzile sahip olması, yüksek hızı ve kalkış-varış süreleriyle bu füzeler İran’ın caydırıcılığına önemli katkılar sağlamaktadır. İran, dünyada nükleer güce sahip olmadan bu tip bir füzeyle sahip olan tek ülke konumundadır.⁹⁰⁶

Hürremşehr Serisi Füzeler: Kuzey Kore ile yapılan işbirlikleri kapsamında alınan “Musudan” füzesinden dönüştürülerek elde edilen seridir. MRBM cinsi olan füze, sahip olduğu depolanabilir hazne sayesinde yakıt dolumuna ihtiyaç duymamasıyla önemli avantaja sahiptir. Bu füzelerin ilk kez 2017’de kullanıldığı bilinmektedir. İran’ın önde gelen balistik füzelerinden kabul edilen bu seri içerisinde “Hürremşehr 1”, “Hürremşehr 2”, “Hürremşehr 3” ve “Hürremşehr 4/Hayber” gibi farklı varyantları bulunmaktadır.⁹⁰⁷

Kara Saldırı Seyir Füzesi/LACM: İran balistik füze programının içerisinde LACM geliştirdiğini duyurmuştur. Bu kapsamda 700 km menzile sahip “Ya Ali” füzesi ile 2500-300 km menzile sahip “Soumar” füzesini ürettiğini duyurdu.⁹⁰⁸

SLV/Space Launch Vehicles: SLV, uyduların yörüngeye yerleştirilmesi için kullanılan fırlatma araçlarına verilen isimdir. İran bu kapsamda “Safir”, “Zulcenah” ve “Simurg” araçlarını geliştirmiştir. İran’ın uzay çalışmaları kapsamında 2009’da ilk uydusu “Ümit” adlı uyduyu yörüngeye yerleştirmek için “Safir” adlı roketi kullandı. Her ne kadar bu roket sadece iletişim uyduları gibi hafif yükler taşımak üzere tasarlansa da ABD’li yetkililer söz konusu girişimi, “uzun menzilli balistik füze sistemlerinin

⁹⁰⁵ Izewicz, s. 2.

⁹⁰⁶ Elleman, Michael, *Iran’s Ballistic Missile Capabilities: A Net Assessment*, IISS, 2010, s. 123.

⁹⁰⁷ Horasanlı, s. 22.

⁹⁰⁸ Eisenstadt, Michael, “The Role of Missiles in Iran’s Military Strategy”, *The Washington Institute for Near East Policy*, No: 39, 2016, s. 6.

geliştirilmesine yönelik teknik altyapının oluşturulması çabası” olarak değerlendirmekte ve bu yönde tepki vermektedir.⁹⁰⁹

İran sayılan bu füze çeşitlerinin haricinde “Hayber Şeken”, “Fettah”, “Zulfikar”, “Dezfu’l” adındaki füzeleri de aktif bir şekilde kullanmaktadır. İran’ın sahip olduğu füzelerin özellikleri şöyledir:

Tablo 6: İran’ın Sahip Olduğu Füzeler

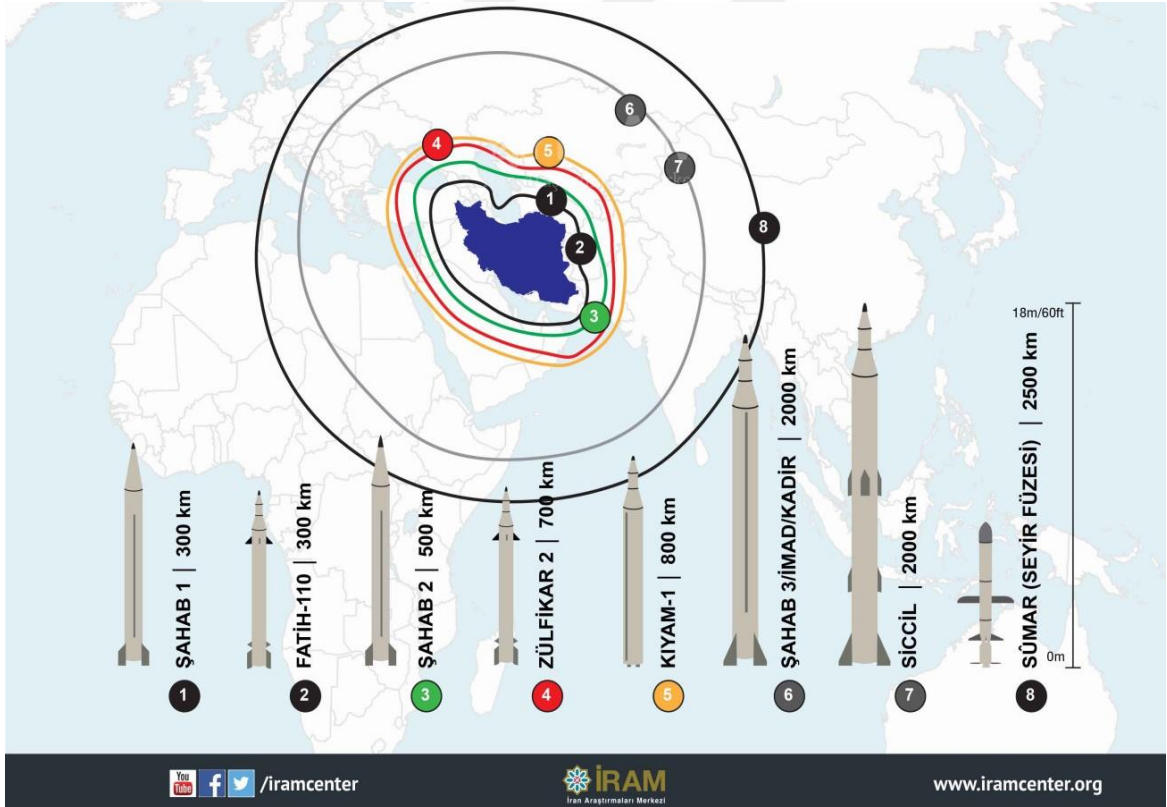
Füze	Sınıf	Menzil	Durum
Sefir	SLV	350 km yükseklik	Kullanıma Hazır
Kıyam-1	SRBM	700-800 km	Kullanıma Hazır
Şehab-1	SRBM	285-330 km	Kullanıma Hazır
Simurg	SLV	500 km yükseklik	Geliştirme Aşamasında
Zülfikar	SRBM	700 km	Kullanıma Hazır
Hürremşehr	MRBM	2.000 km	Geliştirme Aşamasında
İmad (Şehab-3 Varyantı)	MRBM	1.700 km	Geliştirme Aşamasında
Sicil	MRBM	2.000 km	Kullanıma Hazır
Şehab-2 (Scud C Varyantı)	SRBM	500 km	Kullanıma Hazır
Şehab-3	MRBM	1.300 km	Kullanıma Hazır
Kadir 1 (Shahab-3 Varyantı)	MRBM	1.950 km	Geliştirme Aşamasında
Fatih-110	SRBM	200-300 km	Kullanıma Hazır
Tonder 69	SRBM	150 km	Kullanıma Hazır
Sumar	Seyir Füzesi	2.000-3.000 km	Kullanıma Hazır (tahminen)
Ra'd	Seyir Füzesi	150 km	Kullanıma Hazır

⁹⁰⁹ Izewicz, s. 3.

Kaynak: Elleman, ss. 123-124.

Günümüzde İran, bölgedeki en etkili füze gücüne ve kapasitesine sahip olan ülke konumundadır.⁹¹⁰ İran'ın sahip olduğu balistik ve seyir füzeleri 2.000-2500 km uzaklığa kadar uzanan bir menzile sahiptir. Şekil 16'da da görüldüğü üzere Orta Doğu ülkelerinin tamamı, Doğu Afrika, Kafkaslar, Balkanlar ve Güneydoğu Asya'da bulunan birçok ülke, İran'ın saldırı menzili içerisindedir. Bu durumun bölgedeki ülkelerin, İran'a yönelik tehdit algısını artırdığı görülmektedir.⁹¹¹ Özellikle bölgedeki ABD üsleri ve İsrail'in de bu füzelerin menzili içerisinde olması İran-ABD ilişkilerini daha da gerginleştirmektedir.

Şekil 16: İran'ın Balistik Füzelerinin Menzili



Kaynak: <https://www.iramcenter.org/iranin-balistik-fuzeleri-1896>, (11.02.2025)

⁹¹⁰ Eisenstadt, s. 1.

⁹¹¹ Izewicz, s. 2.

İran'ın balistik füze programı “stratejik caydırıcılığının” birincil bileşenini oluşturmaktadır. İran, rakiplerini/düşmanlarını kendine saldırmaktan caydırmak için savunma stratejisinin merkezine balistik füzelerini yerleştirmiştir. İran'ın sert gücü içerisinde önemli bir yeri bulunan balistik füze programı, milli güvenliğinin ana sütunlarından birini oluşturmaktadır. İran'ın sahip olduğu füzeler rakiplerinkine kıyasla “teknoloji seviyesi”, “menzil”, “hız”, “isabet oranı” ve “etki kapasitesi” vb. gibi birçok alanda nitelik olarak üstün olmasa da, bünyesinde bulunan bazı tehdit unsurları nedeniyle önemli ölçüde caydırıcılık sağlamaktadır. Bu durumun en büyük sebebi İran'ın nükleer çalışmaları kapsamında balistik füze programının barındırdığı örtülü tehdittir.

Her ne kadar İran nükleer bir silah kapasitesine sahip olmasa da, füze programında yer alan bazı unsurların nükleer yeteneklerle ilişkilendirilebilme potansiyeli, İran'a örtük bir caydırıcılık ve tehdit kapasitesi kazandırmaktadır. Bu füzelerin hem menzil hem de yük bağlamında nükleer başlık taşıma kapasitesine uygun tasarlanması ve bu doğrultuda teknolojik yatırımların sürdürülmesi yabancı aktörler nezdinde füze programının nükleer çalışmalar ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur.⁹¹² Ancak İran her zaman bu iddiaları reddedip nükleer programının barışçıl olduğunu iddia etmiştir. Her ne kadar İran kabul etmese de 2015'teki UAEA'nın bir başka raporunda “nükleer başlıklı balistik füze çalışması yapıldığına yönelik kesin kanıtların varlığının bulunduğu” açıklaması, İran'ın balistik füze programı ve nükleer faaliyetlerinin kısıtlanması için yaptırımlara maruz kalmasına neden oldu.⁹¹³ BMGK tarafından çıkarılan 2231 sayılı kararnamesi kapsamında, “İran'ı nükleer silah taşıyabilecek şekilde tasarlanmış balistik füzelerle ilgili herhangi bir faaliyette bulunmasını engellemeye” yönelik yaptırım kararı İran'ı oldukça kısıtlamıştır.⁹¹⁴

İran'ın caydırıcılık ve bölgesel güç projeksiyonuna önemli katkılarda bulunan füze programı, ABD ve paydaşlarının İran'ın ilerleyen aşamalarda nükleer başlığa sahip uzun menzilli füzelere sahip olma endişesine yol açmıştır. İran'ın bu girişimlerini bölgesel ve küresel tehdit olarak gören ABD, yaptırımların yanı sıra önlem olarak

⁹¹² Eisenstadt, s. 9.

⁹¹³ A. g. y.

⁹¹⁴ Eisendant, s. 6.

bölgenin dört bir yanındaki askeri üslerine “hava savunma sistemleri” konuşlandırmıştır. Yine İran’ı ve faaliyetlerini varoluşsal tehdit algısı olarak gören İsrail de füze tehdidine karşılık hava savunma sistemlerine büyük yatırım yapmıştır. Bu bağlamda “Demir Kubbe”, “Arrow” ve “Davut’un Sapanı/David’s Single” adını verdiği hava savunma sistemleri ile hem İran’a hem de onla beraber hareket eden vekil güçlerin füze saldırılarına karşı etkin bir savunma ağı kurmuştur. Yine benzer tehdit algısına sahip olan Körfez ülkelerinin de ABD ile milyar dolarlık savunma işbirliği anlaşmaları imzalayarak “Patriot” ve “THAAD” sistemlerini temin ettikleri görülmektedir.⁹¹⁵ Görüldüğü üzere İran balistik füzelerle bir yandan caydırıcılığını tesis etmekte diğer yandan da kısıtlı aksiyona rağmen düşmanlarının/rakiplerinin “savunma maliyetlerini” ve “önleyici müdahale girişimlerini” artırarak ekonomik olarak onları zorlamaktadır.

ABD ve İsrail İran’a, yönelik gerçekleştirdikleri doğrudan veya dolaylı saldırılarla İran’ın füze ve nükleer kapasitesini sekteye uğratmaya çabalamaktadır. Son yıllarda yaşanan çatışmalar kapsamında İranlı bilim insanlarına yönelik suikastler⁹¹⁶, Natanz gibi nükleer tesislere yapılan sabotajlar⁹¹⁷, başta “Stuxnet” olmak üzere ABD tarafından gerçekleştirilen siber saldırılar⁹¹⁸ İran’ın nükleer ve füze programlarını hedef almıştır. Mevzu bahis saldırılar İran nezdinde askeri ve nükleer kapasitesini hedefleyen bir saldırıdan ziyade mevcut nizama ve egemenlik haklarına yönelik bir meydan okuma olarak görülmüştür. Bu dış müdahaleler her ne kadar kısa vadede İran’ın büyük stratejisinde önemli bir yere sahip olan füze ve nükleer programına zarar verse de uzun vadede İran’ın asimetrik stratejileri içeren esnek ve manevra kabiliyeti yüksek bir askeri yapı geliştirmesine ve caydırıcılık kapasitesini pekiştirmesine neden olmuştur.

⁹¹⁵ <https://www.reuters.com/world/middle-east/us-oks-potential-sale-thaad-system-missiles-uae-pentagon-2022-08-02/>

⁹¹⁶ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-son-12-yilda-7-ust-duzey-yetkili-suikastlar-sonucunda-hayatini-kaybetti/2596296>

⁹¹⁷ <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-56722181>

⁹¹⁸ Çelik, Şener, “Stuxnet Saldırısı ve Abd’nin Siber Savaş Stratejisi: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanmaktan Kaçınma İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 2014, ss.137-175.

c. İran'ın Modern Caydırıcılık Aracı: "İnsansız Hava Araçları"

İran'ın asimetrik caydırıcılık stratejisi içerisinde yer alan bir diğer önemli unsur İHA/SİHA kullanımıdır. İran'ın İHA'ları güvenlik doktrinine entegre etme süreci, balistik füze programında olduğu gibi Irak Savaşı sırasında başlamıştır. O dönem yaptırımlar sebebiyle ilk prototiplerinin hurda malzemelerden imal edildiği İHA'lar, savaş esnasında gözlem, keşif, saldırı ve istihbarat faaliyetlerinde kullanılmıştır.⁹¹⁹ Uzaktan kumandayla kontrol edilen bu ilk dönem İHA'lar, İran'a savaşta büyük katkılar sağlamıştı. Savaştan sonra da İHA yatırımlarına hız veren İran, İHA teknolojisinde önemli atılımlar gerçekleştirdi. İran'da yerli İHA ve SİHA sektörü içerisinde savunma bakanlığına bağlı faaliyet gösteren "HESA" ve İDMO içerisinde faaliyet gösteren "Kudüs Havacılık Endüstrisi/Qods Aeronautics Industries" firmaları öne çıkmaktadır.⁹²⁰ Bu firmalar yaptıkları "ar-ge" ve "tersine mühendislik" çalışmaları ile süreç içerisinde niteliği, mühimmat türü, kapasitesi, havada kalma süresi, irtifası vs. bakımından daha yeni ve daha güçlü model İHA ve SİHA'lar üretmeye devam etmektedirler. İran'ın niteliklerine, kapasitelerine, teknolojilerine ve menzillerine göre sınıflandırılmış pek çok çeşit İHA/SİHA'sı bulunmaktadır. Bunlar içerisinde İran'ın en öne çıkan İHA/SİHA serileri şunlardır:

Muhacir Serisi: İran'ın yerli üretimi olan ilk İHA'lardır. 1985 yılında İran-Irak Savaşı sırasında kullanılan bu dronelar ilk olarak gözlem ve keşif amacıyla görev yapmıştır. Muhacir serisi aynı zamanda İran'ın silahlandırılmış ilk insansız hava aracı/SİHA'sı olma hüviyetine de sahiptir. Bu İHA'ların zamanla daha uzun süre havada kalan, daha yükseğe çıkan ve daha uzun menzile sahip olan modelleri yapıldı. HESA tarafından üretilmekte olan bu seri içerisinde saldırı özellikleri ve uzun menziliyle öne çıkan birçok model olsa da en modern ve yaygın kullanılan versiyonu Muhacir 6'dır. İran ve vekil güçleri tarafından cephede sıklıkla kullanılan SİHA tipi bu araçlar, Ukrayna savaşında Rusya tarafından da kullanılmaktadır.⁹²¹

⁹¹⁹ McInnis, ss. 15-16.

⁹²⁰ Kvamladze, s. 2-3.

⁹²¹ Rusya'nın Ukrayna Savaşında kullandığı İran menşeli SİHA'lar hakkında ABD tarafından hazırlanmış bir rapor için bkz:

https://www.dia.mil/Portals/110/Documents/News/Military_Power_Publications/UAV_Book.pdf

Ebabil Serisi: Irak Savaşı sırasında kullanılan ilk dönem insansız hava araçlarındandır. İlk kez kullanımına 1986'da başlamıştır. Ebabil serisi İHA'lar, İDMO'ya bağlı "Kudüs Havacılık Endüstrisi" tarafından üretilmektedir. Gözlem, keşif ve istihbarat amacıyla kullanılan bu seri kısa ve orta menzile sahiptir.⁹²² Uçuş mesafesi, taşıma kapasitesi ve niteliğine göre kendi içerisinde farklı çeşitleri olsa da seri içerisinde Ebabil 1 ve Ebabil 3 öne çıkmaktadır.⁹²³

Shahed/Şahid Serisi: Havada kalma süresi, uçuş menzili ve taşıdığı 8 silah başlığı ile İran'ın envanteri içerisindeki en meşhur ve saldırı kapasitesi en yüksek SİHA'lardır. HESA tarafından üretilen seri içerisinde ABD menşeli RQ-170'dan tersine mühendis yöntemiyle üretilen "Shahed 171" serisinin yanı sıra "Shahed 123", "Shahed 129" ve "Shahed 131" versiyonları öne çıkmaktadır.⁹²⁴ Rusya, İran'dan aldığı "Shahed 131" ve "Shahed 136" seri SİHA'ların adlarını "Geran-1" ve "Geran-2" olarak değiştirerek Ukrayna Savaşı'nda kullanmaktadır. Rusya tarafından bu dronelerin cephede istihbarat, keşif ve saldırı amacıyla kullanıldığı Batılı otoriteler tarafından tespit edilmiştir.⁹²⁵

Kamikaze Dronelar: Üzerinde patlayıcı bulunan ve sürü halinde intihar saldırıları düzenleyebilme kapasitesine sahip bu dronelar, İran'ın asimetrik savaş stratejisi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Geleneksel füze sistemlerinden daha ucuz ve daha etkili olması nedeniyle İran tarafından suikast, pusu ve şok saldırısı amacıyla kullanılmaktadır. "Raad 85", "Saegheh" ve "Shahed 136" serisi İHA'lar, kamikaze saldırılarında kullanılmak için üretilmektedir.⁹²⁶

Bunların haricinde Kamman, Karrar, Araş, Mıraç, Sarir, Siraf, Nezir, Raad, Mahi, Hemaseh, Fotros ve Yasir adındaki İHA/SİHA'lar da İran envanterinde yer almaktadır.⁹²⁷ İHA ve SİHA'lar, İran'ın asimetrik savaş stratejisine önemli katkılarda

⁹²² Mcinnis, s. 16.

⁹²³ Rubin, Michael, *A Short History of the Iranian Drone Program*, AEI, 2020, s. 5.

⁹²⁴ Brookes, Peter, "The Growing Iranian Unmanned Combat Aerial Vehicle Threat Needs U.S. Action", *Backgrounder*, No: 3437, 2019, s. 5.

⁹²⁵ https://www.dia.mil/Portals/110/Documents/News/Military_Power_Publications/UAV_Book.pdf

⁹²⁶ Rubin, s. 6.

⁹²⁷ Bu İHA/SİHA'ların genel özellikleri için bkz: Rubin, ss. 5-7.

bulunmaktadırlar. Düşük teknolojik ve uygun mâlîyetli olan bu araçlar İran'ın ve bölgedeki paydaşlarının etkin olduğu savaş alanlarında kullandığı en ölümcül ve etkili silahlarından olmuştur.⁹²⁸ Örneğin İran'dan tedarik edilen dronelar aracılığıyla Husilerin S. Arabistan'daki ARAMCO petrol tesislerine ve enerji nakil hatlarına büyük zararlar vermesi buna örnek verilebilir.⁹²⁹ Benzer şekilde İran, sahip olduğu İHA/SİHA'ları Körfez'deki enerji ticaretini sabote etmek, ABD ve İsrail üslerine saldırı yapmak için sıklıkla kullanmaktadır.⁹³⁰

İran kendi imkânlarının ve sınırlarının farkında olarak rakipleriyle mücadele etmek için asimetrik savaş stratejisi kapsamında “ucuz mâlîyetli” ve “yüksek etkili” İHA/SİHA'lara yönelmiştir. İran yaptığı yatırımlara karşılık askeri, ekonomik ve diplomatik alanda önemli kazanımlar elde etmiştir. İran asimetrik savaş stratejisi kapsamında geliştirmiş olduğu ucuz ama etkili dronelar ile sürekli bir şekilde rakiplerini teyakkuz halinde tutarak yüksek mâlîyetli savunma sistemleri kurmaya zorlamaktadır. Örneğin cephe hattında sıklıkla kullandığı “Shahed 136” dronelerini, 20.000-30.000 dolar gibi ucuz bir fiyata mal ederken, rakipleri de bu dronelere önlem almak için milyarlarca dolarlık savunma sistemleri inşa etmektedir.⁹³¹ Şekil 17'de görüldüğü üzere İran üretmiş olduğu insansız hava araçlarını Rusya, Belarus, Bolivya, Venezuela ve Sudan, Ermenistan vb. ülkelere ihraç ederek hem “ekonomik kazanç” elde etmekte hem de bu ülkeler nezdinde “diplomatik avantajlara” sahip olmaktadır.⁹³² Özellikle dünyada silah teknolojisinde lider konumda olan Rusya gibi bir ülkenin Ukrayna'da İran'ın İHA/SİHA'larını kullanması, İran'ın küresel silah ticaretinde prestijini artırdığı söylenebilir.

⁹²⁸ Brookes, ss. 13-15.

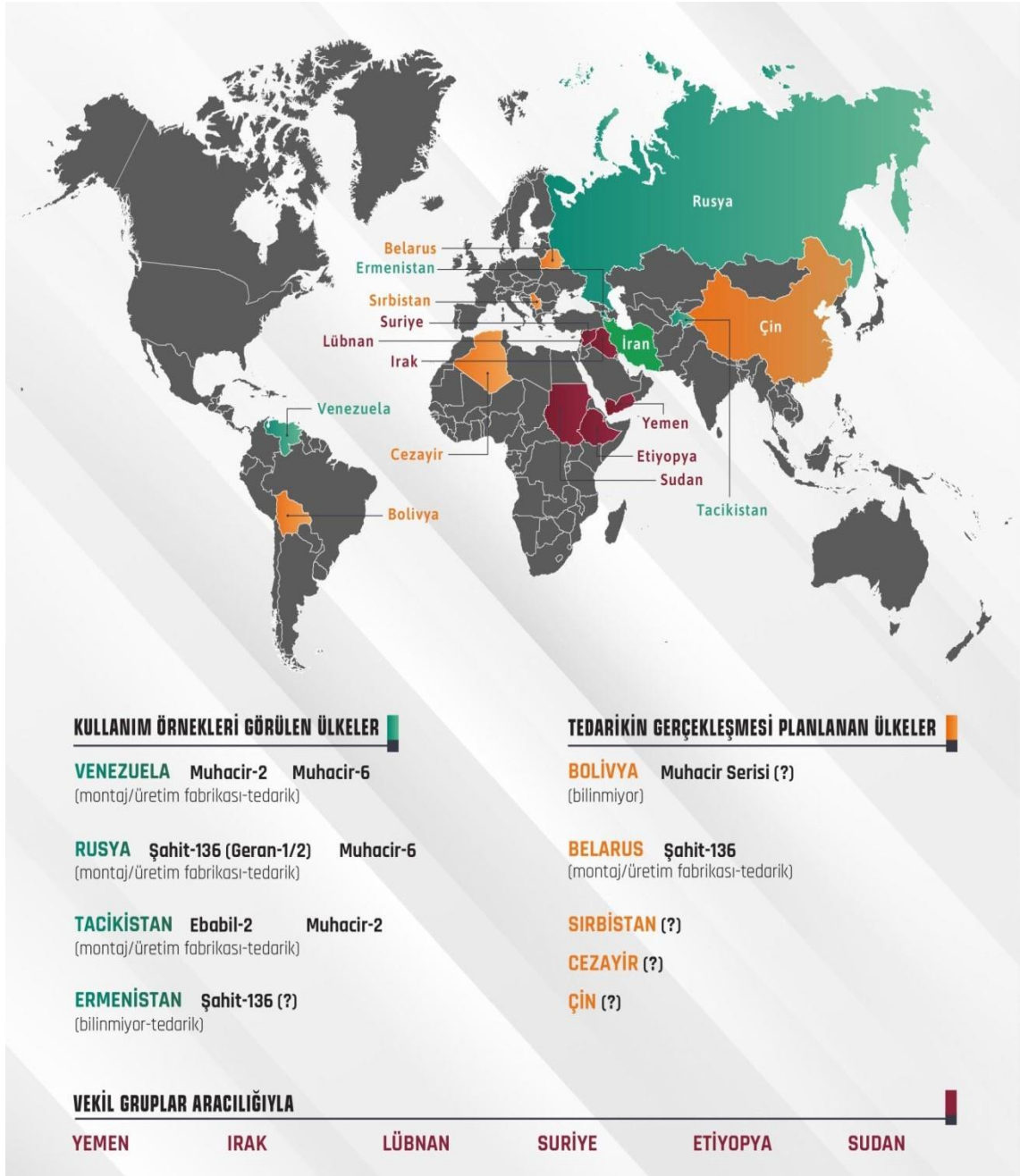
⁹²⁹ <https://www.reuters.com/world/middle-east/yemens-houthis-say-they-attacked-saudi-cities-aramco-facilities-2021-11-20/>

⁹³⁰ <https://www.centcom.mil/MEDIA/NEWS-ARTICLES/News-Article-View/Article/3225713/us-navy-analysis-confirms-iranian-link-to-drone-attack/>

⁹³¹ https://www.theguardian.com/world/2024/feb/02/deadly-cheap-and-widespread-how-iran-supplied-drones-are-changing-the-nature-of-warfare?CMP=oth_b-aplnews_d-1

⁹³² Krzyzaniak, John, *The Private Companies Propelling Irans Drone Industry*, Wisconsin Project on Nuclear Arms Control, University of Wisconsin, 2023, s. 1.

Şekil 17: İran İHA/SİHA'larının Küresel Etkileşim Haritası



Kaynak: <https://www.iramcenter.org/iran-sihalarinin-kuresel-etkilesim-haritasi-2405>, (24.02.2025)

Batılı muadillerine kıyasla teknolojik açıdan geride olmasına rağmen İran'ın "etkili" ve "tehlikeli" bir envantere kavuştuğu uluslararası kamuoyu tarafından kabul edilmiş durumdadır. Bu durum bir yandan İran'ın caydırıcılığını ve bölgesel nüfuzunu

artırmasına imkân tanırken diğer yandan rakiplerinin tehdit algısını artırmaktadır. Ancak yine de İran'ın drone teknolojisinin iddia ettiği gibi yetkin olduğuna yönelik bazı şüpheler bulunmaktadır. Örneğin 2024'de içerisinde Cumhurbaşkanı ve Dışışleri bakanının da olduğu helikopter enkazını kendi imkânları ile bulamayan İran, komşu ülkelerden gelen yardım çağrılarını kabul etmek durumunda kalmıştı. O dönem “Bayraktar” adlı Türk firmasının herkesten önce helikopter enkazına ulaşması, İran'ın gözlem ve keşif alanındaki yeterliliğinin tartışılmasına neden olmuştu.⁹³³

Görüldüğü üzere İran, sahip olduğu İHA ve SİHA sistemleri sayesinde “hibrit savaş yetenekleri” ve “asimetrik tehdit unsurlarıyla” bölgesel nüfuz mücadelesinde önemli kazanımlara ulaşmış durumdadır. Yaptırımlar, teknoloji yetersizlikler ve ekonomik sıkıntılara rağmen etkin İHA/SİHA sistemlerine sahip olan İran, ilerleyen süreçte bu teknolojinin daha ucuzlaşması ve yaygınlaşmasıyla birlikte bölgede daha tehditkâr bir güç haline gelecektir.⁹³⁴

d. İran'ın Körfez'deki Baskı ve Denge Unsuru: “Deniz Kuvvetleri”

Hazar Denizi ve Basra Körfezi gibi küresel enerji ticaretinde büyük öneme sahip havzalar içerisinde yer alması, İran'ı “küresel enerji güvenliği” ve “küresel ticarete” önemli bir oyuncu haline getirmektedir. Böylesine bir stratejik konum, İran'a enerji güzergâhları ve ticaret yollarını kontrol etme, tehdit etme ve bölgesel güvenlik dinamiklerini şekillendirme açısından önemli avantajlar sağlamaktadır. İran, Hürmüz Boğazı ve Aden Körfezi üzerinde tesis edebileceği bir kontrol ile küresel enerji arzının büyük kısmını etkileyebilecek bir stratejik güce ulaşmayı hedeflemektedir. Küresel aktörler, olası bir İran müdahalesi sonucunda bu boğazlarda geçişlerin kapalı kalmasının enerji fiyatlarını yüksek seviyelere tırmandırma ihtimalinden büyük kaygı duymaktadırlar.⁹³⁵ Bu nedenle asimetrik savaş stratejileriyle oluşturmuş olduğu deniz kuvvetleriyle İran, rakiplerine baskı kurarak onların konvansiyonel üstünlüğünü dengelemeyi amaçlamaktadır.

⁹³³ <https://www.bbc.com/turkce/articles/cneez97jkl1o>

⁹³⁴ <https://www.defenceturk.net/dunyadaki-yeni-tehdit-iran-ihalari>

⁹³⁵ Marshall, s. 183.

Hava kuvvetlerine benzer şekilde Şâh döneminde bölgenin en üstün deniz kuvvetlerine sahip olan İran, devrimden sonra “yaptırımlar” ve “teknolojik kısıtlılıklar” nedeniyle donanmasını modernize edememiştir. Yine Irak ile olan savaşta filosu ağır hasar alan İran, kaybettiği gemilerin yerine yenisini koymakta oldukça sıkıntılar yaşamıştır. Bu nedenle İran, yeni dönemde donanmasını büyük ve pahalı savaş gemileri yerine, küçük ve hızlı gemilerle güçlendirmiştir. İran, ABD ve müttefiklerinin daha üstün teknolojiye sahip donanmalarıyla rekabet edebilmek için deniz kuvvetlerini asimetrik savaş yetenekleri ile donatmıştır. İran bu bağlamda diğer ülke kuvvetleriyle doğrudan veya uzun süreli çatışmalardan kaçınan “katmanlı savunmalara”, “ani saldırılara”, “insansız araçlara” ve “psikolojik zaferlere” dayalı bir deniz savaşı konsepti oluşturmuştur.⁹³⁶ Bu strateji kapsamında boğazlardaki savaş ve ticaret gemilerine saldırmak için “hücumbotları” ve “denizaltıları” merkeze oturttuğu bir saldırı planı oluşturmuştur.⁹³⁷ Benzer şekilde körfeze döşediği deniz mayınları ve insansız deniz araçları ile düşman deniz kuvvetlerinin hareket alanını kısıtlamayı ve stratejik geçiş yollarında kontrol sağlamayı hedeflemektedir.

İran sahip olduğu deniz kuvvetlerinin yanı sıra düşman donanmalarının manevra kabiliyetini sınırlayan körfez coğrafyasından da yararlanarak dar su yolları ve sığ deniz alanlarında üstünlük sağlamaya çalışmaktadır. Döşediği mayınlar ve sahip olduğu deniz araçları sayesinde İran, teknolojik üstünlüğe ve güçlü deniz kuvvetlerine sahip rakiplerine karşı düşük mâliyetli ancak yüksek etkili bir caydırıcılığa sahip olmuştur.⁹³⁸ Nitekim ABD’li kurumlar tarafından belirli dönemlerde açıklanan raporlarda, İran’ın Hürmüz Boğazı’ndan geçen enerji ticaretini engelleyebilecek kapasitede deniz kabiliyetine sahip olduğu açıklanmıştır. Yine bu raporlarda İHA ve balistik füzelerle desteklenen İran deniz kuvvetlerinin, “Amerikan çıkarları” ve “bölgesel barış” için önemli bir tehdit haline geldiğine değinilmektedir.⁹³⁹

Belirli dönemlerde ağır ambargo ve yaptırımlara maruz kalan İran, “Eğer biz petrol satamıyorsak, kimse satamaz” şiarıyla hareket ederek zaman zaman körfezdeki

⁹³⁶ Cordesman, *Iran’s Evolving Military Forces*, ss. 16-21.

⁹³⁷ Ajili ve Rouhi, ss. 146-147.

⁹³⁸ A. g. y.

⁹³⁹ Ward, s. 314-315.

enerji ticaretini sekteye uğratmaktadır.⁹⁴⁰ İran'ın Hürmüz boğazı üzerindeki hâkim konumu, bölgesel ve küresel güçleri farklı alternatif politikalar ve rota arayışı içerisine sürüklemektedir. Son yıllarda yaşanan gelişmeler bizlere İran'ın bölgedeki vekil güçleri aracılığıyla küresel enerji ticaretini sekteye uğratacak olanaklara sahip olduğunu göstermektedir. 2023 sonunda yaşanan Filistin olaylarından sonra “Direniş Eksenini” üyelerinden olan Husiler, Süveyş Kanalı'nı kullanarak Avrupa ve ABD'ye giden ticari gemilere yönelik saldırılara başladı. İran'ın bölgedeki en büyük paydaşlarından olan Husiler, yapmış oldukları saldırılar ile küresel enerji ticaretini akamete uğrattılar. Bu nedenle bazı gemiler, Süveyş'e giden yolun geçiş güzergâhı olan Bab'ul Mendep'ten kaçınmaya başladılar.⁹⁴¹ Bu rotaya alternatif olarak Afrika'nın en güneyinde bulunan Ümit Burnu'nu kullanmak durumunda kalan gemiler, hem daha mâliyetli hem de daha uzun süreli bir yol izlemek durumunda kaldılar.⁹⁴² Bunun gibi çeşitli olaylar sonucunda enerjide Körfez bağımlılığını azaltmak ve İran'ın en önemli gelir kaynaklarından olan “petrol ve doğalgaz ihracatına” ket vurmak isteyen Batılı devletler alternatif stratejilere yöneldiler. Bu stratejilerin başında Şekil 18'de de görüldüğü gibi İran'ın hâkimiyetinde olan ticaret rotaları yerine karadan geçen petrol ve doğalgaz boru nakil hatlarının yapılması gelmektedir.⁹⁴³ Yine benzer bir strateji olarak yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yaptıkları çalışmalarla, “hidrokarbon fosil yakıtlara olan bağımlılıklarını azaltmak” için araştırmalarını sürdürmektedir.

⁹⁴⁰ Selikar ve Rezaei, s. 238.

⁹⁴¹ <https://www.aljazeera.com/economy/2024/10/5/a-year-after-october-7-houthi-red-sea-attacks-still-torment-global-trade>

⁹⁴² <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=63446>

⁹⁴³ Körfezin İran güdümündeki kısmını bypass edecek hatlar için 3 rota öne çıkmaktadır. Bunlar:

- i. S. Arabistan toprakları üzerindeki doğu-batı boru hatları kullanılarak Süveyş'e giden yolu kısaltmak
- ii. Irak toprakları üzerinden, Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı ile Akdeniz üzerinden Batı'ya kesintisiz bir ulaşım sağlamak
- iii. BAE'nin Hürmüz Boğazını bypass eden Abudhabi-Fujairah petrol boru hattı.

Ayrıntılı bilgi için bkz: Diriöz, Ali O., “Hürmüz Boğazı ile ilgili Jeopolitik Riskler”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 42, 2012, s. 89.

Şekil 18: İran'ı Bypass Etmek İçin Tasarlanan Alternatif Ticaret Rotaları



Kaynak: <https://www.cnbce.com/haberler/irak-bolgesel-ticaretin-yeni-merkezi-olma-yolunda-iran-disarida-mi-birakiliyor-h11931>, (19.04.2025)

Görüldüğü üzere İran'ın kısıtlı imkânlarla rağmen asimetrik savaş stratejileri aracılığıyla birçok bileşeni biraraya getirerek sağlamaya çalıştığı caydırıcılığı, son yıllarda yaşanan bölgesel krizler, vekil aktörler üzerinden yürütülen çatışmalar ve doğrudan karşılaşmalarla sınanmaktadır. İran her ne kadar ABD'nin Irak'ı İşgali ve Arap Baharı sırasında ortaya çıkan fırsatları iyi bir şekilde değerlendirip büyük

kazanımlar elde etse de son yıllarda ibre İran'ın aleyhine dönmüş haldedir. ABD ve İsrail saldırılarıyla İran'ın direniş ekseninde önemli konumda bulunan kişilerin öldürülmesi, İran'ın bölgede vekil güçleri ve asimetrik savaş stratejileriyle oluşturmaya çalıştığı caydırıcılığını yitirdiğine yönelik değerlendirmelere neden olmuştur.

ABD'nin Kasım Süleymani'yi hedef alan suikastı ile başlayan süreç İsrail'in saldırılarıyla ivme kazanmış durumdadır. Son yıllarda sahadaki kazanımlarını bir bir yitirmeye başlayan İran, Suriye ve Irak'ta askeri ve lojistik üstünlüğünü tehdit eden gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde İran ve müttefiklerine yönelik saldırıların yoğunlaştığı; ABD ile birlikte İsrail'in de Tahran üzerindeki askeri ve siyasi baskıyı derinleştirdiği görülmektedir. Nisan 2024'te İsrail, Şam'daki İran konsoloslughuna saldırı düzenlemiş ve bu saldırıda Kudüs Gücü içerisinde önemli bir konumda olan “Tuğgeneral Zahedi” öldürülmüştü. İsrail'in İran'ın başkonsolosluğunu ve içerisindeki önemli kişileri vurması İran açısından sadece güvenliğine değil, diplomatik egemenliğe de yönelmiş açık bir meydan okuma niteliğindeydi.⁹⁴⁴ Daha sonra Temmuz ayında “ Hamas Siyasi Büro Şefi İsmail Haniye”, İran'da bulunduğu sırada İsrail tarafından tertiplenen bir saldırıyla öldürüldü. İran'ın güvenlik ve istihbarat zafiyetini ortaya çıkaran bu durum İran'ın prestijini oldukça sarstı.⁹⁴⁵

İsrail'in düzenlemiş olduğu bu saldırılar, İran'ın caydırıcılığının ve bölgesel nüfuzunun önemli ölçüde sorgulanmasına yol açmıştır. Bu durum bir yandan İran'ın prestijini zedelerken diğer yandan hamiliğini üstlendiği bölgesel güçler üzerindeki otoritesinin sorgulanmasına neden oldu. Zira devrimden itibaren İranlı yöneticilerin söylem bazında İsrail'i haritadan silmekle tehdit etmesine rağmen sahada bir aksiyona geçmemesi/geçememesi, sistem içinden ve dışından aktörlerin yoğun eleştirilerine sebebiyet vermektedir. İran devrimden bu yana İsrail'e yönelik gösterdiği “stratejik sabır politikası”⁹⁴⁶ artık sorgulanarak bir açmaza dönüştü. İran'ın İsrail'e misilleme yapmaması ya da yapamaması İran'ın bölgedeki paydaşları tarafından sorgulanmasına ve bu durumun Direniş Ekseninde kırılmalara yol açacağına yönelik analizlere

⁹⁴⁴ <https://www.bbc.com/turkce/articles/cn0ddqlx306o>

⁹⁴⁵ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/heniyye-suikasti-iranda-guvenlik-zafiyeti-tartismalarina-yol-acti/3296651>

⁹⁴⁶ <https://www.setav.org/uzmanlar-cevapliyor/iranin-israile-fuze-saldirisi-ve-gelecek-senaryolari>

sebepe olmuştur. Her ne kadar Şam'daki konsolosluk saldırısı sonrasında İran, tarihinde ilk kez "Sadık Vaat 1" adı verilen operasyonla İsrail topraklarına saldırı tertiplemiş olsa da, bu saldırı İsrail tarafından büyük ölçüde bertaraf edilmişti.⁹⁴⁷

2024 yılının Eylül ayının sonunda Hizbullah lideri Nasrallah'ın da İsrail tarafından yapılan bombardımanla öldürülmesi, İran ve vekil güçlerine büyük bir darbe indirdi. Nasrallah ile birlikte yanında bulunan Kudüs Gücü'nün etkili yöneticilerinden Nilfuruşan'ın da ölmesi İran için önemli bir kayıp oldu.⁹⁴⁸ Hızlı bir biçimde bu saldırılara karşılık veren İran, 1 Ekim 2024'te İsrail'e yönelik "Sadık Vaat 2" adını verdiği kapsamlı bir misilleme saldırısı düzenledi.⁹⁴⁹ Nisan ayında düzenlediği saldırıdan daha geniş kapsamlı ve etkili olan bu saldırı sonucunda başta başkent Tel Aviv olmak üzere İsrail'in büyük bir kısmı bu saldırılardan etkilendi. İran'ın tarihinde İsrail'e yönelik gerçekleştirdiği bu ikinci saldırısında çok sayıda kamikaze dronelar, balistik ve seyir füzeleri kullandığı görüldü. Kaybettiği prestiji kazanmak ve caydırıcılığını yeniden tesis etmek için düzenlenen bu saldırılar, yarattığı etkiden çok İran'ın çatışmalarda bir sonraki safhaya geçecek güce ulaştığının en önemli göstergesi olarak yorumlanmıştır. Ekim ayının sonunda bu kez İsrail tarafından düzenlenen misilleme saldırısı bölgede gerilimi tırmandırmış olsa da Kasım ayındaki gerçekleşecek ABD seçimleri dolayısıyla aktörler saldırılarını ertelemiştir.⁹⁵⁰

Her ne kadar son yıllarda ABD ve İsrail karşısında aldığı darbeler sonucunda gerilemeler kaydetmiş olsa da İran, yaptığı son misillemelerle caydırıcılığını kısmen tesis etmiş durumdadır. 2025 Haziran ayında İsrail'in İran'a karşı başlattığı çok boyutlu saldırılara karşılık İran da İsrail'de birçok önemli stratejik konuma füze saldırısı gerçekleştirmiştir. Bu karşılıklı saldırılar, ABD'nin kısıtlı müdahalesi ve uluslararası aktörlerin devreye girmesiyle sona ermiştir. Bu çatışmalar esnasında İran'ın iddia ettiği

⁹⁴⁷ 13 Nisan'da İran, 300 civarı İHA, balistik ve seyir füzeleri ile İsrail'e saldırı düzenledi. Ancak bu füzelerin çok büyük kısmı İsrail, ABD ve Ürdün'deki savunma sistemleri tarafından hedeflerine varamadan imha edildi.

<https://kriterdergi.com/dosya-iran-israil-catismasi/sadik-vaat-operasyonuna-iran-kamuoyundan-tepkiler>

⁹⁴⁸ <https://www.trthaber.com/haber/dunya/katil-israil-nasrallahin-oldugu-saldirida-hizbullahin-20-mensubu-daha-olduruldu-879927.html>

⁹⁴⁹ <https://tr.euronews.com/2024/10/26/israilin-irana-yonelik-misillemesinde-neler-yasandi>

⁹⁵⁰ <https://www.theguardian.com/world/2024/oct/26/idf-strikes-military-sites-in-iran-what-we-know-so-far>

gibi üretmiş olduğu balistik füzelerin, İsrail'i vurabilecek kapasiteye erişmiş olması da İran'ın operasyonel kabiliyetini ve caydırıcı kapasitesini gözler önüne sermiştir. İran'ın uzun yıllardır inşa etmeye çalıştığı İHA ve balistik füze sistemlerine dayalı “asimetrik caydırıcılık stratejisinin” karşılığını almaya başladığı ve gerektiğinde doğrudan konvansiyonel çatışmalarda da kullanılabilecek bir güce ulaştığı görülmüştür. Böylelikle İran, sınırları ötesine inşa ettiği ileri savunma stratejilerinin yanı sıra gerektiğinde “proaktif” olarak da karşı saldırı düzenleyebilecek kabiliyete eriştiğini ortaya koymuştur.⁹⁵¹ Yine İran bu dönemde caydırıcılığını yeniden tesis etmek için İsrail'e ve ABD üslerine bölgesel vekil güçlerini kullanarak saldırılarını artırmış; Husiler eliyle de Kızıldeniz üzerinden gerçekleşen deniz taşımacılığını hedef almaya devam etmiştir. Nükleer programını da hızlandırarak nükleer güç olma yolunda önemli bir eşiği daha geçmiş ve böylelikle bölgesel ve küresel aktörlerin tehdit algısını artırarak caydırıcılığını bölgesel olarak tesis etmiştir.⁹⁵²

3.2.2. Büyük Strateji Kapsamında İran'ın Yumuşak Güç Kullanımı ve Bölgedeki Tezahürleri

Orta Doğu'nun bünyesinde barındırdığı dinamikler göz önüne alındığında “diplomasi, kültür, sosyal ve dini parametreleri” içeren yumuşak güç unsurlarının, en az sert güç unsurları kadar etkili olabilme kapasitesine ve olanağına sahip olacağı görülecektir.⁹⁵³ Literatürde elde edilmek istenen kazanımlara ulaşmak için “diğer aktörler üzerinde etkide bulunma kabiliyeti” olarak açıklanan güç, disiplin içerisindeki asli ve egemen kavramdır. Farklı biçimlerde tezahür eden gücün, kullanılan araçlara ve uygulama biçimlerine göre birden fazla çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan biri olan “yumuşak güç”, XXI. yüzyılda gittikçe etkisi ve önemi artan bir araç olmuştur. Yumuşak güç, bir devletin “kültürü, ideolojisi ve ahlaki ilkeleriyle” diğer aktörlerin

⁹⁵¹ 13 Haziran'da İsrail saldırılarıyla başlayan çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: *İran-İsrail Çatışması Bölgesel ve Küresel Boyutlar*, İRAM, 2025.

⁹⁵² <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/uaea-iran-in-yuzde-60-duzeyinde-zenginlestirilmis-uranyum-stokunu-ciddi-oranda-artirdigini-duyurdu/3494856>

⁹⁵³ Kazemzadeh, s. 57

eylemlerini etkileyebilme kapasitesine denir.⁹⁵⁴ J. Nye tarafından kavramsallaştırılan ve günden güne popüleritesi ve önemi artan yumuşak güç, ülkelerin yalnızca asker veya ekonomik baskı unsurlarıyla değil; kültürel cazibeleri ve politik ilkeleriyle de uluslararası alanda nüfuz tesis edebileceklerini göstermektedir.

Yumuşak güç, etkileşime girilen aktörü cezbetmek için kullanılan değerler, kurumlar, ikna ve cazibeye dayalı imkân ve yeteneklerin toplamıdır.⁹⁵⁵ Ülkeler bünyesinde barındırdıkları bu unsurlarla, diğer aktörlerin davranışları üzerinde etki sahibi olmayı amaçlamaktadırlar. Yumuşak güç, sert güç gibi doğrudan hükümetlere bağlı değildir. Başta ordu olmak üzere pek çok sert güç unsuru hükümetin kontrolünde iken yumuşak güç unsurlarından olan kültür ve ilkeler hükümetlerden bağımsızdır.⁹⁵⁶ Büyük strateji bağlamında bakıldığında, ulusal çıkarlar doğrultusunda belirlenen hedeflere ulaşmada, sert güç kadar yumuşak güç unsurları da büyük rol oynamaktadır.⁹⁵⁷ Ötekiyi etkileme, ikna etme, cezbetme ve yönlendirmek amacıyla kullanılan yumuşak güç, kişilerin/toplumların gönüllü işbirliğini sağlamayı amaçlayarak aktörlerin algısını ve davranışlarını değiştirerek onların “kalplerini ve zihinlerini” ele geçirmeyi hedeflemektedir.⁹⁵⁸ Yumuşak güç içerisinde ikna ve cazibe; cebir ve zorlamadan çok daha etkili bir yöntemdir.

Nye’ye göre yumuşak güç belli enstrümanlar aracılığıyla icra edilmektedir. Bunlar kültür, ideoloji ve politik vizyondur.⁹⁵⁹ Yine “din”, “sanat”, “edebiyat”, “müzik”, “spor”, “medya”, “kamu diplomasisi” vs. gibi birçok araç da devletlerin yumuşak gücünü oluşturmaktadır.⁹⁶⁰ Yumuşak güç, devletlerin sert güce dayalı yürütülen faaliyetlere kıyasla daha az mâliyetli ve daha etkili bir sonuç elde etmesine olanak tanımaktadır. Yumuşak güce dayalı politikaların etkili ve başarılı olmasının yolu “özne-nesne” arasındaki uyumdan geçmektedir. Zira yumuşak güç sahibi aktör, ikna ve cazibe

⁹⁵⁴ Nye, *Yumuşak Güç*, s. 32

⁹⁵⁵ Yatağan, ss. 72-73.

⁹⁵⁶ Nye, *Yumuşak Güç*, s. 36.

⁹⁵⁷ Kazemzadeh, s. 57.

⁹⁵⁸ Nye’a göre bilgi çağında kalpleri ve zihinleri ele geçirmek yumuşak gücün temel hedeflerindendir. Bkz: Nye, *Yumuşak Güç*, s. 19.

⁹⁵⁹ A. g. y.

⁹⁶⁰ Kalın, İbrahim, “Soft Power and Public Diplomacy in Turkey”, *Perceptions*, 16 (3), 2011, s. 9.

benzeri meşru kabullerin yanı sıra hedef kitle nezdinde olumlu bir algıya ve kabule de sahip olması gerekmektedir. Dolayısıyla aktörler yumuşak güçleri sayesinde kitlelerin duygu ve düşüncelerini yönlendirerek bilinçaltılarında müspet bir idol/rol model olarak yer edinmeyi hedeflemektedir. Yine bir ülkenin yumuşak güç başarısı, uluslararası arenadaki olumlu algısıyla eş değerdir. Misal olarak AB ülkeleri “siyasi istikrar”, “demokratik değerler” ve “toplumsal refah seviyesi” sayesinde uluslararası toplum nezdinde cazip bir konuma ulaşmışlardır. Bünyesinde barındırdıkları değerler dolayısıyla sahip oldukları albeni ve cazibe, bu ülkelere yumuşak güç bağlamında sosyal, siyasal ve iktisadi açıdan geniş bir manevra kabiliyeti tanımaktadır.⁹⁶¹

Yumuşak gücün önemli bir bileşeni olan “kamu diplomasisi”⁹⁶², yumuşak güçten ayrı düşünülemeyecek derecede önemli bir kavramdır. Kamu diplomasisi “kültür”, “eğitim”, “medya” ve “dijital diplomasi” gibi farklı boyutlarıyla devletlerin yumuşak gücünü öne çıkarabilmesine imkân tanıyacak bir platform vazifesi görmektedir. Böylelikle devletler kamu diplomasisi aracılığıyla yumuşak güç unsurlarından olan değer, ilke ve ideolojilerini sınırlarının çok ötesine taşıyabilmektedir.⁹⁶³ Yumuşak gücün uygulanması için bir kanal görevi gören kamu diplomasisi iki şekilde yürütülmektedir: “Devletten Halklara”, “Halklardan Halklara”⁹⁶⁴ Devletten halka faaliyetler, resmî kanallar üzerinden yürütülen politikaları içermekteyken; “halklardan halklara” gerçekleştirilen faaliyetler ise STK’lar, medya, üniversiteler, araştırma merkezleri, düşünce kuruluşları, dernekler gibi sivil unsurlarla yürütülmektedir. Pek çok boyutta ve perspektife gerçekleşen kamu diplomasisinin birden fazla avantajı bulunmaktadır. Bu avantajlar şöyledir:⁹⁶⁵

- Uygun mâliyetli olmasına rağmen uzun soluklu bir etkiye sahiptir.
- Halklar nezdinde bıraktığı intiba nesiller boyu sürecek etkidir.

⁹⁶¹ Nye, Yumuşak Güç, ss. 114-115.

⁹⁶² Kavramsal olarak ilk kez 1965’te Guillon tarafından kullanılan kamu diplomasisi, yine onun tarafından, “devletlerin diğer ülkelerin halklarıyla kurduğu olumlu ilişkiler bütünü” olarak tanımlanmıştır. Bkz: Sönmezoğlu, s. 326.

⁹⁶³ Aksu, Fulya, “Kamu Diplomasisi: Kavramlar, Yaklaşımlar ve Uygulamalar”, *AÜSBD*, Cilt: 24, Sayı: Özel Sayı, 2024, s. 213.

⁹⁶⁴ Kalın, s. 11.

⁹⁶⁵ Banikamal, Banikamal, Abdolmoghset, “Evaluating The Islamic Republic Of Iran’s Public Diplomacy”, *International Journal of Political Studies*, 4 (2), 2018, s. 24.

- Ülkenin temel değer ve ilkelerini dış politikada desteklemenin etkili bir yöntemidir.
- Sınırları aşarak doğrudan kitlelere ulaşılmasını sağlar.

Devletler kamu diplomasisi aracılığıyla farklı ülkelerdeki seçkinleri⁹⁶⁶ etkileyerek, kendi çıkarları için destekçi ve sempatizanlar oluşturabilmeyi hedeflemektedirler. Kültür, sanat ve eğitim aracılığıyla yabancı seçkinlerle iyi ilişkiler kurarak onları “etki ajanı” haline getirmek, ülkelerin yumuşak gücünü önemli katkıda bulunacaktır. İranlı yöneticiler de kamu diplomasisiyle bölge ülkelerinde bulunan seçkinlerin “zihinlerini” ve “kalplerini” kazanmayı hedeflemektedirler. Nihayetinde kalpleri ve zihinleri ele geçirilmiş bu seçkinlerin çabalarıyla, bölge ülkeleri doğrudan veya dolaylı olarak İran’ın büyük stratejisinde belirlenen hedeflerin elde edilmesine büyük ölçüde katkı sağlayacaklardır.⁹⁶⁷ İran da devrimden sonra bu seçkinleri etkilemek, cezbetmek veyahut oluşturmak için birçok girişimde bulunmaktadır.⁹⁶⁸ Özellikle İran’ın sahadaki yumuşak güç temsilcilerinden olan “İslami Kültür ve İletişim Teşkilatı”, “El- Mustafa Üniversitesi”, “Dünya Ehli Beyt Meclisi” ve “İmam Humeynî Yardım Vakfı” gibi kuruluşlar aracılığıyla farklı ülkelerdeki seçkinlerle bağlantı kurmada ve onları cezbedip devşirmede büyük rol oynamaktadırlar.

İranlı liderler nezdinde İran ile Batılı ülkeler arasında yumuşak güç unsurları üzerinden bir “soft war/yumuşak savaş” yaşanmaktadır.⁹⁶⁹ İranlılara göre yumuşak savaşın ana hedefi “inanç, kültür, ahlak ve toplumsal” alanlarda krizler çıkararak İran’ın bağımsızlığını ve egemenliğini zedelemektir. Tahran yönetimine göre Batılı devletler gençleri, kadınları ve etnik grupları hedef alarak uygulanan stratejilerle toplumla rejimi

⁹⁶⁶ Genel tanımıyla seçkinler/elitler, toplum içerisinde belli değerleri temsil eden ve bu nedenle birçok alanda önemli rollere sahip olan kişilerdir. Politikadan ekonomiye, bürokrasiden akademiye pek çok alanda nüfuza sahip olan bu kişi ve gruplar kitleler üzerinde yönlendirici otoriteye ve etkiye sahiptir. Politika yapımı ve karar alma süreçlerinde doğrudan veyahut dolaylı olarak etkide bulunma gücüne sahip olan seçkinler, kendi aralarında farklı sınıflara ayrılmaktadır. Bunlar “siyasal”, “askeri”, “ekonomik”, “medya”, “entelektüel/akademik” ve “bürokratik seçkinler” olarak kendi aralarında ayrılmaktadır. Bkz: Köseoğlu, Yakup, “Gelişmekte Olan Demokrasiler için Alternatif Bir Seçkin Tanımı: Türel Seçkinler ve Statü Seçkinleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 48, 2015, ss. 353-359’da yer alan bilgilerden derlenerek hazırlanmıştır.

⁹⁶⁷ Banikamal, s. 29

⁹⁶⁸ Sahraee, Reza M. ve Sharafinezhad, Hosniyeh, “Investigating the Strategic Position and Public Diplomacy of Iran and the Ways to Spread the Persian”, *JNCOLCTL*, 2024, s. 233

⁹⁶⁹ Jones, Seth G. ve Danika Newlee, *The United States’ Soft War with Iran*, CSIS, 2019, ss. 2-3.

karşı karşıya getirmeye çalışmaktadır.⁹⁷⁰ İran, ABD ve İsrail öncülüğünde kendisine karşı yürütülen propaganda ve dezenformasyon faaliyetlerine karşılık vermek ve kamu diplomasisi alanında faaliyet göstermek için çeşitli alanlarda birtakım kurum ve ajanslar kurmuştur.⁹⁷¹ Bu kurumlar eliyle İran kültür faaliyetlerinden insani yardıma, eğitimden medyaya geniş bir alanda yumuşak güç faaliyetleri yürütmektedir. İran bu kurumlar aracılığıyla kendi kültürünü, dilini, tarihini ve ulusal değerlerini geniş kitlelere tanıtmayı ve bu yolla cazibe yaratmayı hedeflemektedir. Böylelikle devrimin hemen akabinde uluslararası toplum tarafından maruz kaldığı geniş ölçekli ambargo, yaptırım ve dışlanmayı aşarak üzerindeki tecridi sonlandırmayı ve büyük stratejisinin ana hedeflerinden olan bölgesel nüfuzunu artırmayı hedeflemektedir.⁹⁷²

XXI. yüzyılda yaşanan olaylar sonucunda bölgenin iç ve dış dinamiklerinde yaşanan hızlı değişim/dönüşüm, ortaya yeni tehdit ve fırsatlar çıkarmıştır. Son yıllarda İran'ın kendi ulusal çıkarlarını korumak ve büyük stratejisi kapsamında belirlediği hedeflere ulaşmak için sert gücün yanı sıra yumuşak güç unsurlarına da başvurduğu görülmektedir. İranlı yöneticilere göre günümüzde ulusal çıkarların savunulması ve uluslararası algıların şekillendirilmesinin en iyi yollarından biri de yumuşak güç faaliyetleridir.⁹⁷³ Sert güce göre “daha az mâliyetli olması” ve yerinde kullanıldığında kimi zaman “daha etkili sonuçlar vermesi”⁹⁷⁴ dolayısıyla İran'ın yumuşak gücü, büyük stratejisi içerisinde gittikçe artan bir yere sahip olmuştur.

İran sahip olduğu kadim medeniyetin mirasçısı olması hasebiyle “kültürel”⁹⁷⁵; emperyal güçlerin bölgedeki jandarması konumunda olan Pehlevi rejimine son veren devrimin antiemperyalist retoriğiyle “ideolojik”⁹⁷⁶ olarak yumuşak güç kullanma

⁹⁷⁰ Yumuşak savaşın temel parametreleri ve İran'ın bu savaşta kullandığı stratejilerin ayrıntılı değerlendirmesi için bkz: Qorbanali, Qorbanzade S., ve Hashem, Nateqi, “Softwar of West And Political Legitimacy of Islamic Republic of Iran”, *Islamic Revolution Studies*, 10 (32), 2013, ss. 147-165.

⁹⁷¹ Banikamal, s. 27.

⁹⁷² Elçi, İsmail H., “İran'ın Yumuşak Güç Kaynağı Olarak Şiilik ve Yumuşak Gücün Sürdürülmesinde İİKK'nin Rolü (İslami İlişkiler Ve Kültür Kurumu)”, *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 2023, s. 99.

⁹⁷³ Banikamal, s. 26

⁹⁷⁴ Nye, *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, s. 188.

⁹⁷⁵ Sadeghi, Mirmohammad ve Hajimineh, Rahmat, “The Role of Iran's Soft Power in Confronting Iranophobia”, *MGIMO Review of International Relations*, 12 (4), 2019, s. 220.

⁹⁷⁶ Yegin, Abdullah, *İran'ın Yumuşak Gücü*, SETA, 2015, s. 10.

unsurlarına sahiptir. Bunların yanı sıra son yüzyıllarda Batılı güçler tarafından işgal ve sömürüye maruz kalan İslam topraklarında, bu güçlerin vekili olan Şâh'a karşı kazanılan zafer hasebiyle “İslami”⁹⁷⁷ ve modern dünyadaki “tek müstakil Şii devlet” olduğu için bölgedeki Şiilerin teveccühünden ötürü “mezhebi”⁹⁷⁸ açıdan yumuşak güç stratejilerini kullanabilme imkânına sahiptir. Hangi dinamiklerin yumuşak güç unsurları içerisinde sayılabileceği ve bu unsurların hangi aşamada öne çıkıp devreye girdiği, İran'ın büyük stratejisinin anlaşılmasında büyük rol oynamaktadır. İran, büyük stratejisi bağlamında belirlenen ana hedeflerini gerçekleştirmek maksadıyla pek çok yumuşak güç enstrümanına başvurursa da bu konuda şu altı unsur öne çıkmaktadır:

- Kültür Diplomasisi
- Fars Dili ve Eğitimi
- Dini/mezhebi Temelli Kamu Diplomasisi
- Akademi ve Eğitim Faaliyetleri
- Medya ve İletişim Faaliyetleri

3.2.2.1. Yumuşak Gücün Stratejik Kullanımı: İran'ın Kültür Diplomasisi

Günümüzde devletler ve milletler arasında ilişkilerin güçlendirilmesinde ve geliştirilmesinde önde gelen faktörlerin başında “kültür” gelmektedir. Özellikle geçmişte bir arada yaşamış, ortak tarihsel ve kültürel mirasa sahip olan ülkeler arasında kültür, ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Yumuşak güç araçları içerisinde sayılan kültür, hem devletlerden devletlere hem de devletlerden halkalara yürütülen kamu diplomasisi içerisinde önemli bir araçtır.⁹⁷⁹ Bu bağlamda uluslararası arenadaki aktörler arasında karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesinde “kültür diplomasisi” etkili bir araç olarak öne çıkmaktadır.⁹⁸⁰ Kültürel diplomasi, bir ülkenin kültürel unsurlarından olan dil, edebiyat, müzik, sanat, folklor, eğitim vs. aracılığıyla

⁹⁷⁷ Ahadi, Afsane, “Public Diplomacy in the Middle East: A Comparative Analysis of the U.S. and Iran”, *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4 (1), 2013, s. 115.

⁹⁷⁸ Üstüntaş, Doğan, “İran'ın Yumuşak Gücü: Unsurları, Zorlukları”, *Akademik ORTADOĞU*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2016, ss. 62-63.

⁹⁷⁹ Nye, s. 32.

⁹⁸⁰ Öçal, Şamil, “İran Dış Politikasında Yumuşak Güç Kullanımı: Kültür ve Dil”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), 2018, s. 47.

uluslararası arenada olumlu bir imaj oluşturma ve diğer aktörle ilişkilerini güçlendirmesini hedefleyen bir diplomasi biçimidir.⁹⁸¹ Kültür diplomasisinin temelinde, kültürel olarak benzeşen taraflar arasında, “uyumun” ve “işbirliğinin” daha kolay bir biçimde gerçekleşeceği düşüncesi bulunmaktadır. Kültür diplomasisinde “dil” ve “eğitim” büyük role sahiptir.⁹⁸² Bir ülkenin dilinin yaygın şekilde kullanıldığı ülke ve halklar üzerindeki etkinliği, diğer ülkelere nispeten daha fazladır. Bu nedenle kültür diplomasisi yürüten ülkeler dil ve dilin eğitimine büyük önem verip yaygınlaştırmak için enstitüler kurmaktadır. Türkiye’nin “Yunus Emre Enstitüsü”, Almanya’nın “Goethe Enstitüsü”, İngiltere’nin “British Council”, İspanya’nın “Cervantes” ve Çin’in “Konfüçyüs Enstitüleri” bu uğurda kurulmuş kurumlardandır.⁹⁸³

Nye’a göre bazı ülkeler kültürel açıdan dar ve sınırlı niteliklere sahip olduklarından yumuşak güce dair enstrümanlardan yoksundurlar.⁹⁸⁴ Zira kültür, yumuşak gücün olmazsa olmazı “cazibe” ve “sempatiyi” oluşturacak araçların başında gelmektedir. Kültür sayesinde devletler, diğer aktörler üzerinde olumlu bir etki ve izlenime sahip olacak imkânlarla ulaşabilmektedir. Bu nedenle bir ülkenin kültürü, farklı ülkeler/halklar üzerinde nüfuz kurabilmek için uyguladığı yumuşak güç ve kamu diplomasisinde önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda İran gibi tarihsel ve kültürel açıdan zengin bir ülke, yumuşak güce dair birçok olanağa sahip olabilmektedir.

Bulunduğu coğrafi konum dolayısıyla geçmiş dönemlerden bu yana büyük medeniyetlere ev sahipliği yapan İran, zengin bir kültürel varlığa sahiptir. Kendine has bir medeniyetin yanı sıra Hindistan’dan Kafkasya’ya, Anadolu’dan Mısır’a kadar geniş bir coğrafyada kurulan medeniyetlerle etkileşime girdiği için İran, bu coğrafyadaki ülkeler ile ortak bir tarihsel ve kültürel mirasa sahip olmuştur. Bu nedenle İran, kültürel olarak yumuşak güç bağlamında geniş imkânlarla sahiptir.⁹⁸⁵ İran kültürü, birbiriyle içiçe geçmiş üç katmanlı bir sürecin sonucunda günümüzdeki haline ulaşmıştır. Bu

⁹⁸¹ Cull, Nicholas J., *Public Diplomacy: Lessons from the Past*, Figueroa Press, Los Angeles, 2009, s. 19.

⁹⁸² Sönmezoglu, s. 377.

⁹⁸³ Yegin, *İran’ın Yumuşak Gücü*, s. 13.

⁹⁸⁴ Nye, s. 32

⁹⁸⁵ Ahadi, s. 117.

aşamalar sırasıyla “kadim”, “İslami” ve “modern” dönem olmak üzere üçe ayrılmaktadır.⁹⁸⁶

İran kültürünün birinci oluşum aşamasında kadim İranî imparatorluklarının etkisi bulunmaktadır. Aryanların İran’a gelmesiyle başlayan süreç “kadim İran kültürünün” teşekkül sürecinde nirengi noktasını oluşturmuştur. Antik dönemde bu kültür binlerce yıllık etkileşimler, büyük göç hareketleri, savaşlar ve sosyokültürel dönüşümler sonucunda oluşmuştur.⁹⁸⁷ Bu dönemde Mezopotamya, Hint, Anadolu ve Orta Asya uygarlıklarıyla yaşanan etkileşimlerin de İran kültürü üzerinde önemli etkileri olmuştur.⁹⁸⁸ O dönem İran’da ortaya çıkan Medler, Ahamenişler/Persler ve Sasaniler gibi imparatorlukların katkılarıyla İran’da kendine has bir devlet anlayışı ve kültür ortaya çıkmıştır.

İran kültürünün teşekkül sürecinde ikinci aşama VII. yüzyılda Arap Fetihleri sonucunda İslam’ın İran’da yayılmasıyla olmuştur. Hz. Ömer döneminde yaşanan “Kadisiye Savaşı” sonucunda Sasani İmparatorluğu yıkılmış ve İran toprakları, İslam dünyasının bir parçası haline gelmiştir.⁹⁸⁹ Bu tarihten itibaren İran kültürü yeni “dini”, “siyasi” ve “entelektüel” unsurlarla karşılaşmıştır. Zaman içerisinde İranlılar İslam’ı kabullenmiş olsalar da kendi kadim kültürlerini ve siyasal benliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.⁹⁹⁰ Bunun sonucunda kadim İran medeniyeti ile İslamiyet bir potada erimiş ve böylelikle çok yönlü bir kültür ortaya çıkmıştır. İlerleyen süreçte İranlı düşünür ve bilim insanları, İslam medeniyetine önemli katkılarda bulunmuşlardır. İranlıların İslam medeniyetine en büyük katkıları “bilim”, “sanat”, “felsefe”, “mimari” ve “edebiyat” alanlarında olmuştur. Bu dönem İran’da İslam medeniyeti içerisinde yetişen “Firdevsi”, “Farabi”, “İbn-i Sina”, “Ömer Hayyam”, “Harezmi”, “Suhreverdi”, “Molla Sadra”, “Cabir”, “Razi”, “Sa’dî Şirazi”, “Nasiruddin Tusi”, “Gazali”, “Biruni” gibi büyük şahsiyetler matematikten felsefeye, astronomiden tıbbı pek çok alanın

⁹⁸⁶ Öçal, s.

⁹⁸⁷ Zerrinkub, Abdülhuseyn-i, “Antik İran’ın Mirâsı”, (çev. Nimet Yıldırım), *Doğu Esintileri*, Sayı: 5, 2016, ss. 133-173.

⁹⁸⁸ Hafeziniya, s. 145.

⁹⁸⁹ İbnü’l Esir, *El Kamil Fi’t-Tarih Tercümesi 2. Cilt*, (çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 441-443.

⁹⁹⁰ Hafeziniya, s. 146.

gelişiminde büyük roller oynamıştır.⁹⁹¹ XVI. yüzyılda Safevîlerin Şiiliği resmî mezhep olarak kabul etmeleri sonucunda, Şiilik de İran kültürünün önemli bir parçası haline gelmiştir.⁹⁹²

İran kültürünün oluşumunun son aşaması ise XIX. yüzyıldan itibaren Modernleşme ve Batı etkisiyle olmuştur. Kaçarlar döneminde Batılılarla artan etkileşimin sonucunda küresel çağdaş akımların İran’da yansımaları görülmeye başlamıştır. Bu etkileşimlerin sonucunda sosyopolitik, iktisadi ve kültürel yapıda derin kırılmalar yaşanmıştır. İranlıların gösterdiği sosyo-kültürel direniş sonucunda, ortaya geleneksel kimliklerle harmanlanmış hibrit bir kültür ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda “Milliyetçilik” ve “Sosyalizm” gibi bazı Batılı akımlar, farklı biçim ve süreçlerde de olsa İran’ın siyasal kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Görüldüğü üzere her üç dönemin de İran kimliğinin şekillenmesinde büyük etkileri olmuştur. Bu dönemler, sadece İran kültürünü değil; günümüz İran’ının ideolojik yönelimlerini, dış politika reflekslerini ve toplumsal hafızasını da derinden etkilemiştir. Bunun sonucunda İran İslam Cumhuriyeti’nin büyük stratejisine yön veren temel kimlik kodları ortaya çıkmıştır.

XX. yüzyıl ve sonrasında ise bu kültürel zenginliğin İran siyasal hayatı üzerinde, farklı yansıma biçimleri olmuştur. Örneğin Pehleviler döneminde “İslam öncesi” dönemdeki kültürel unsurlar daha ön plana çıkartılmıştır. XX. yüzyıl bölge ülkelerinin ulus-devlet olma süreçleri incelendiğinde “İslam öncesi döneme ait” referansların arttığı ve bu döneme ait kültürel unsurların öne çıkarıldığı görülmektedir. Esasında bu durum Batılılaşma ve Modernleşme politikalarının bir tezahürü olarak bölgedeki ulus-devletlerin kendilerine has “tarihsel kimlik inşa” etme gayretlerinden olmuştur. Örneğin Mısır’da “Firavunlar” dönemine, Suriye ve Lübnan’da “Fenikelilere”, Irak’ta “Sümerlere” ve “Babil İmparatorluğu’na” ve Türkiye’de ise “Orta Asya’da” kurulan devletlere sıklıkla atıf yapıldığı görülmektedir. Yine buna benzer şekilde Şah dönemi İran’da “Zerdüştlüğe”, “Pers İmparatorluğu’na” ve “Sasanilere” yönelik birçok tarihsel

⁹⁹¹ Dünya uygarlık tarihinin gelişiminde önemli roller üstlenen bu şahsiyetlerin milli kimlikleri üzerinde günümüzde bile ortak mutabakat varılamamıştır. Bu düşünürler ve bilim insanlarının kimilerinin Fars olmayıp Türk veya Arap olduğuna yönelik ciddi çalışmalar bulunmaktadır.

⁹⁹² Kashani-Sabet, Firoozeh, “Cultures of Iranianess: The Evolving Polemic of Iranian Nationalism”, , *Iran and the Surrounding World-Interactions in Culture And Cultural Politics*, (ed. Nikkie Keddie ve Rudi Matthee), University of Washington Press, 2002, ss. 162-166.

ve kültürel referanslar yapılmıştır.⁹⁹³ Devrimden sonraki süreçte ise İslami/Şii döneme dair unsurların öne çıkarıldığı ve ana politika haline geldiği görülmektedir.

İran kadim coğrafyası ve zengin kültürel mirası içerisinde birçok dinin doğuşuna ve gelişimine de ev sahipliği yapmıştır. İran'ın kültürel havzasından çıkan bu dinler, İran'ın sınırlarının ötesinde de derin etkiler bırakmıştır. İran toprakları “Zerdüştlük”, “Mithraizm”, “Maniheizm”, “Mazdeizm” gibi bölgesel ve evrensel dinlerin ana yurdu; Safevîlerle birlikte Şii İslam'ın kalesi olmuştur.⁹⁹⁴ Her ne kadar bu dinlerin birçoğu günümüzde etkilerini yitirmiş olsalar da İran'ın kültürel mirasının önemli yapıtaşlarından olagelmışlerdir. Bu miras “sanat”, “edebiyat”, “mimari” ve “turizm” yoluyla yumuşak güce önemli etkilerde bulunmaktadır. Özellikle Şiilik, günümüz İran'ının hem mevcut siyasal rejiminin temel dayanağı hem de yumuşak gücünün önemli bir unsuru olarak öne çıkmaktadır. İran Şii jeopolitiği üzerindeki “tarihi”, “kültürel” ve “dini/ideolojik” etkisini kullanarak nüfuz kazanmaya çabalamaktadır. Dini/mezhebi liderlik iddiasıyla İran, bölgedeki Şii halklarla arasında kültürel ve dini/mezhebi bağları güçlendirmeye çalışmaktadır. Böylelikle İran, bölge genelinde yürütmüş olduğu varoluş ve nüfuz mücadelesinde kendisine taraftar ve meşru bir zemin kazanmayı hedeflemektedir.

Farklı medeniyetlerden beslenerek günümüze kadar gelebilmeyi başaran İran kültürü, içerisinde birçok unsuru barındırmaktadır: “Fars dili ve edebiyatı”, “sanat”, “din/mezhep”, “felsefe”, “folklor”, “müzik”, “sinema”, “bayramlar”.⁹⁹⁵ Farklı kaynaklardan beslenerek ortaya çıkan bu kültür mozaigi, İran'ın tarihsel mirasının ve siyasal kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. İran uluslararası toplumda olumlu bir imaja ve etkiye ulaşmak için sahip olduğu bu kültürel mirası tanıtmaya büyük önem vermektedir. Bu bağlamda yumuşak güç faaliyetlerini gerçekleştirmek için birçok alanda faaliyet gösteren farklı kurumlar oluşturmuştur. Bu kurumların başında

⁹⁹³ Pappe, s. 268.

⁹⁹⁴ İran menşei dinler hakkında bilgi için bkz. Yıldırım, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss. 137-168.

⁹⁹⁵ Banikamal, s. 28.

“İran İslam Kültürü ve İlişkileri Teşkilatı/Islamic Cultural Relations Organization-ICRO” gelmektedir.⁹⁹⁶

Yurtdışındaki dini ve kültürel faaliyetlerden sorumlu çeşitli kuruluşların koordinasyonunu sağlamak için 1995’te kurulan ICRO, İran’ın yumuşak güç politikalarını yürüten birincil aktördür.⁹⁹⁷ ICRO, Rehber’e bağlı “İran Kültür ve İslami Bakanlığı” altında faaliyet göstermektedir.⁹⁹⁸ ICRO, toplamda 15 üyeden oluşan bir ‘Yüksek Konsey’ tarafından yönetilmektedir. Bu konseyin beş üyesi, Rehber tarafından doğrudan atanan kültür ve bilim insanlarından oluşurken; diğer üyeler, İran siyasi sisteminin kilit kurumlarını temsil eden kişilerden oluşmaktadır. Yüksek konsey içerisinde şu kişiler yer almaktadır: “ICRO Başkanı, Kültür Bakanı, Dışişleri Bakanı, IRIB Başkanı, Dini Liderin Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Yardımcısı, İslami Tebliğ Kurumu Başkanı, Uluslararası İslam Mezheplerini Yakınlaştırma Konseyi Genel Sekreteri, Dünya Ehlibeyt Konseyi Genel Sekreteri ve Medreseler Genel Sorumlusu.”⁹⁹⁹

ICRO, diğer ülkelerdeki kültür enstitülerine(British Council, Goethe Enstitüsü, Konfüçyüs Enstitüsü vb.) benzer şekilde görev ve faaliyet alanlarına sahiptir.¹⁰⁰⁰ İran’ın kamu diplomasisinde önde gelen kurumlardan olan ICRO’nun temel hedefleri kısaca şöyledir:¹⁰⁰¹

- Başta İslam ülkeleri olmak üzere çeşitli milletler ve devletlerle kültürel ilişkileri güçlendirmek ve genişletmek
- Dünya Müslümanları arasında “Ümmet esaslı bir vahdetin/birliğin” oluşturulmasına yönelik çalışmak

⁹⁹⁶ Ekşi, Muharrem, “İran’ın Transnasyonel ve Teopolitik-Şiilik Temelli Kamu Diplomasisi”, *ANKASAM*, 1(2), 2017, s. 54.

⁹⁹⁷ Ametbek, Dinmuhammed, “İran Dış Politikasının Jeopolitik Kodları”, *ANKASAM*, No: 3, Ankara, 2017, s. 113

⁹⁹⁸ Wastnidge, Edward, “Iran's Shia Diplomacy: Religious Identity and Foreign Policy in the Islamic Republic”, *Brookings Institution*, 2020, s. 5.

⁹⁹⁹ Yegin, *İran’ın Yumuşak Gücü*, s. 13.

¹⁰⁰⁰ Wastnidge, Edward, “The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War”, *Politics*, 35 (3-4), 2014, s. 371.

¹⁰⁰¹ <https://en.icro.ir/About-Us-National>

- Ehl-i Beyt akidesinin “ıman”, “ınanç” ve “ahlak” doğrultusunda doğru bir şekilde tanıtılmasını sağlamak
- Farklı kùltùrler ve medeniyetler arasında diyalog kurmak/geliştirmek
- İran’ın yurtdışındaki yumuşak gùç faaliyetlerini yùrùten diğer kurumlar arasında entegrasyon sağlamak

ICRO’nun yurtdışı teşkilatları içerisinde yer alan “Kùltùr Merkezleri”, İran’ın kùltùrel diplomasisinin omurgasını oluşturmaktadır. Bu kùltùr merkezleri eliyle İran başta, çevresindeki ùlkeler olmak ùzere Asya, Afrika ve Avrupa’da kendi kùltùrünü tanıtmayı hedeflemektedir. Bu merkezler İran’ın o ùlkeledeki bùyùkelilikleriyle ilintili faaliyetlerde bulunsa da esas olarak ICRO’ya, dolayısıyla Rehberlik makamına bağlı şekilde faaliyetler yùrùtmektedirler. İran’daki birçok kurum gibi ICRO’da Rehberlik makamının verdiği gùrevler ve belirlediği istikamet ùzerine faaliyet gùstermektedir. ICRO bùyyesinde şu alanlarda faaliyet gùsterilmektedir:¹⁰⁰²

- **Kùltùrel faaliyetler:** Mùzik, Film, Resim, Edebiyat
- **Dini/Felsefi faaliyetler:** Kur’an etkinlikleri ve yarışmaları, şiilik hakkında eserlerin çıkarılması, dini konferansların dùyzenlenmesi
- **Farsça Dil Eğitimi**
- **İran alışmaları Programları**

ICRO, “Devrim Yıldıönümü” gibi bazı müstesna etkinlikler haricinde siyasi faaliyetlerde bulunmamaktadır. Yine birçok dilde İran ve İşlam kùltùrüne yùnelik yayın yapan “el-Huda Yayınevi” de ICRO bùyyesinde faaliyet gùstermektedir.¹⁰⁰³ Kurumun odak noktasında İşlam Dùyyasındaki halklar olsa da Dùyya’nın birçok ùlkesinde ofisleri bulunmaktadır. Gùrùldùęù ùzere İran’ın ICRO eliyle yùrùttùęù kùltùr diplomasisi, “hùkùmetlerden halklara” yùnelik gerçekleştirilen kamu diplomasisinin önemli bir parçasıdır.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰² <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/iran%E2%80%99s-cultural-diplomacy-and-its-cultural-centers>

¹⁰⁰³ Wastnidge, “The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War”, s. 371.

¹⁰⁰⁴ Öçal, s. 58.

3.2.2.2. İran'ın Büyük Stratejisine Entelektüel Bir Araç Olarak Farsçanın Katkısı

İran'ın sıklıkla kullandığı bir diğer yumuşak güç enstrümanı “dil ve eğitimi” olmuştur. Dil, farklı milletler ve kültürler arasında iletişim ve bağlantı kurmanın en önemli aracıdır. Yabancı bir dil öğrenmek o dilin sahip olduğu kültürle tanışmanın ve kaynaşmanın ilk adımıdır. Birbirlerinin dilini öğrenip konuşan toplumlar birbirlerinin ortak kültürel/manevi miraslarını, geleneklerini ve özelliklerini tanıma fırsatına erişirler.¹⁰⁰⁵ Günümüzde “ABD”, “İngiltere”, “Fransa” ve “Almanya” gibi ülkeler dil eğitimi ve öğretimi üzerine önemli faaliyetler yürütmektedir. İngilizcenin “küresel çaptaki hâkimiyeti/yaygınlığı” ABD ve İngiltere'nin kültür ve değerlerini, rahat bir şekilde tanıtmaya ve yayma imkânını sağlamaktadır. Bu durum mezkûr devletlerin, kamu diplomasisini ve yumuşak güç faaliyetlerini büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Çünkü dil, salt iletişim unsuru olmayıp kültürden sanata, ekonomiden bilime hayatın geniş alanında etkileşim ve dönüşümü etkileyen bir unsurdur.¹⁰⁰⁶ Dolayısıyla dil üzerinden yürütülen yumuşak güç faaliyetleri, halklar nezdinde etkili sonuçlara neden olmaktadır. Bu nedenle İran da kendi kültürünü tanıtmak ve uluslararası imajını güçlendirmek maksadıyla, Fars dili ve edebiyatının, yabancılara öğretilmesi için birçok girişimde bulunmaktadır.

Fars dili ve edebiyatı, tarihsel süreçte kadim İran kültürünün taşıyıcısı ve koruyucusu olagelmıştır. Katouzian Fars dili ve kimliğini, “*İran siyasal tarihinin ve kültürel zenginlik tacının en parlak mücevheri*” olarak betimlemektedir.¹⁰⁰⁷ Farsça, ilk ve ortaçağda bulunduğu bölgede “*Lingua Franca*” olarak kullanılmıştır. Antik Mezopotamya uygarlıklarından Sasanilere, Selçuklulardan Babürlere geniş bir bölgede hüküm sürmüş birçok imparatorluk içerisinde Farsça, “saray”, “bilim” ve “edebiyat” dili olarak kullanılmaktaydı.¹⁰⁰⁸ Günümüzde ise Farsça, İran'ın yanı sıra Afganistan ve Tacikistan'da da resmî dil statüsündedir.¹⁰⁰⁹ Geniş bir kullanıma sahip olan Farsça,

¹⁰⁰⁵ Sahraee ve Sharafinezhad, s. 240.

¹⁰⁰⁶ Öçal, s. 55.

¹⁰⁰⁷ Katouzian, s. 2.

¹⁰⁰⁸ Yıldırım, s. 651.

¹⁰⁰⁹ Farsça İran ve Tacikistan'da tek, Afganistan'da ise iki resmî dilden biri durumundadır. Ahmedinejad döneminde bu üç ülke arasında etkileşimi artırmak için “Farsça Konuşan Ülkeler” birliğini kurulması için

“zengin bir edebi birikimin” ve “kültürün” temsilcisi olarak da uygarlıklar tarihinin gelişiminde önemli roller üstlenmiştir. Zengin bir dile ve edebiyata sahip olan İran, çok çeşitli sözlü ve yazılı kültürel kaynaklara sahiptir. Nimet Yıldırım, İran’ın sözlü ve yazılı kültürel kaynaklarından şöyle bahsetmektedir:

*“Fars şiirinin ataları Rudekî, Dakikî ve Firdevsî’yle; Tasavvuf önderleri Senaî, Attâr ve Mevlânâ’yla; aşkın bülbülleri Sa’dî ve Hâfız’la; yeniçağın güçlü söz ustaları Meliküşşuarâ Bahâr, Nimâ Yuşîc, Pervîn İtisamî, Ahmed-i Şamlû ve daha yüzlerce şairle, yazarla ve onların paha biçilmez eserlere sahiptir.”*¹⁰¹⁰

Küresel şöhrete sahip olan bu şahsiyetler ve Farsça kaleme aldıkları eserleri, İran’ın yumuşak gücüne önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu kişilerin tanınırlıkları ve kaleme aldıkları edebi metinler dünyanın dört bir yanında İran kültürünün tanıtılmasında büyük rol oynamaktadırlar. İranlı şairler ve eserleri, özellikle Batı’daki İran algısını olumlu şekilde etkileyen ender öğelerden olagelmışlerdir. Bu nedenle İran, Farsçanın yaygınlaşmasını sağlamak için “Farsça dil programları oluşturmak”, “kapsamlı öğretim materyalleri geliştirmek”, “dil değişim programları açmak” gibi bir takım kültürel faaliyetlerde bulunmaktadır.¹⁰¹¹ Fars dili ve edebiyatının yurtdışında tanıtılmasına yönelik İran birden fazla mekanizma oluşturmuştur. Bu kurumların başında 2012’de kurulan “Sa’dî Vakfı” gelmektedir. Adını İranlı ünlü şair Sa’dî Şirazi’den alan vakfın, yurtdışında İran dilinin ve edebiyatının tanıtılıp yaygınlaştırılmasına yönelik temel bir misyonu bulunmaktadır. Farklı ülkelerde 40 civarında temsilciliğe sahip olan vakıf, dil eğitimi faaliyetleri kapsamında İran’ın kamu diplomasisinde önemli roller üstlenmiştir.¹⁰¹²

Sa’dî Vakfı yurtdışındaki “Fars Kültürü ve Edebiyatı Araştırma Merkezleri” ve “İran Kültür Merkezleri” aracılığıyla faaliyetleri yürütmektedir.¹⁰¹³ Vakıf yurtdışındaki bu kurumları aracılığıyla Fars dili ve edebiyatı ile İran kültürünün tanıtılmasına yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu bağlamda vakfın ana faaliyetleri kapsamında İran’ın sahadaki diğer kurumlarıyla birlikte farklı ülkelerde konferans ve seminerlerin

faaliyetlerde bulunulduğu görülmektedir. Bkz: Wastnidge, “The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War”, s. 370.

¹⁰¹⁰ Yıldırım, s. 9.

¹⁰¹¹ Sahraee ve Sharafinezhad, s. 225.

¹⁰¹² <https://saadifoundation.ir/en/page/47/saadi-foundation-persian-language>

¹⁰¹³ Öçal, s. 58.

düzenlenmesi, Farsça dil eğitim kursları açılması ve dil öğrenimine yönelik pek çok dilde kitap, broşür ve makale yayınlanması bulunmaktadır.¹⁰¹⁴ Yine ülkemizdeki İran Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı'na bağlı olarak faaliyet gösteren FÖMER de Sa'dî Vakfı'nın denetimindedir. FÖMER bünyesinde şu etkinlikler düzenlenmektedir.¹⁰¹⁵

- Dil kursları
- Dil olimpiyatları
- Edebiyat buluşmaları ve şiir okuma etkinlikleri
- İranoloji çalışmaları
- Yurtdışı kültür gezileri
- Film gösterimleri

Sa'dî Vakfının haricinde Tahran Üniversitesi'ne bağlı faaliyet gösteren “Dehkoda Enstitüsü” de yabancılar için dil öğretiminde öne çıkmaktadır. Ünlü İranlı dilbilimci Ali Ekber Dehkoda'nın adından esinlenerek kurulan enstitü, modern yöntem ve usullerle Farsça öğrenmek isteyen yabancıların rağbet gösterdiği bir eğitim kurumudur. Enstitü bünyesinde dil kurslarının yanı sıra Farsçanın kalıcı bir kültürel miras olarak korunması, güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması için çalışmalar da yapılmaktadır. Bu doğrultuda ulusal ve uluslararası festivaller, yarışmalar, konferanslar ve etkinlikler düzenlenmektedir.¹⁰¹⁶ Yine bu kurumların haricinde “Bilim, Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı” da Fars dili ve edebiyatının geliştirilmesine ve yaygınlaştırılmasına yönelik yurtdışında girişimlerde bulunmaktadır.¹⁰¹⁷

Tüm bu kurumların faaliyetlerinin yanı sıra İran, bölgedeki bazı ülkelerle dil ve eğitim alanında stratejik işbirlikleri yapmaktadır. Bu kapsamda diğer ülkelerdeki üniversitelerle işbirliği anlaşmalarının yapıldığı, öğrenci değişim programlarının düzenlendiği ve geniş kapsamlı burs programları oluşturulduğu görülmektedir.¹⁰¹⁸ İran'ın Farsça dil eğitimini yaygınlaştırmak amacıyla bölge ülkeleri ile çeşitli ortak

¹⁰¹⁴ Akbar, Ali, “Iran's soft power in the Middle East via the Promotion of the Persian Languages”, *Contemporary Politics*, 29 (4), 2023, s. 429.

¹⁰¹⁵ <https://www.fomer.ir/hakkimizda>

¹⁰¹⁶ <https://dehkhoda.ut.ac.ir/en/page/9224/dehkhoda-persian-language-international-festival>

¹⁰¹⁷ Akbar, s. 429.

¹⁰¹⁸ A. g. y.

girişimler kurarak nüfuz sahasını genişletmeye çalıştığı görülmektedir. Örneğin ortak girişimler sonucunda Lübnan’da Hizbullah’a bağlı olan medrese ve okullarda, Arapça’nın yanında ikinci dil olarak Farsça eğitim verilmeye başlandı. Yine İranlı kurumlarla işbirliği içerisinde olan Lübnan Üniversitesi içerisinde Farsça’nın öğretilmesi ve yaygınlaştırılmasına yönelik programlar yürütülmektedir. Hizbullah’a bağlı faaliyet gösteren “El- Mehdi Enstitüsü”, İran’ın ülkede faaliyet gösteren kurumları ile ortaklaşa dil, din ve kültür programları gerçekleştirmektedir. Yine Lübnan’dakine benzer şekilde Irak ve Suriye’de de Farsça öğrenimine yönelik ortak faaliyetler gerçekleştirilmektedir.¹⁰¹⁹ Bu faaliyetler, İran’ın mezkûr ülkelerdeki nüfuzunun korunmasına ve artırılmasına önemli katkılarda bulunmaktadır.¹⁰²⁰

3.2.2.3.Dini/Mezhebi Temelli Kamu Diplomasisi

İran yumuşak güç enstrümanlarından dini/mezhebi kimliği üzerinden de yurtdışında önemli faaliyetlerde bulunmaktadır. İran, Şiiliği yalnızca dini bir inanç sistemi olarak görmemekte, aynı zamanda “kimlik inşası” ve “nüfuz aracı” olarak da kullanmaktadır. İran, Şii nüfusunun bulunduğu ülkelerde dini eğitim, kültürel etkinlikler ve kanaat önderleri aracılığıyla nüfuzunu artırmayı hedeflemektedir. Bu stratejiyle İran bir yandan bölgesel nüfuzunu pekiştirirken diğer yandan yumuşak güç kullanmasını sağlayacak bir platforma kavuşmaktadır. Devrimden sonra İran, İslam âleminde Şiiliği ve temel ilkelerini yayarak, kültürel ve siyasi bir nüfuza sahip olmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda dini seçkinleri hedef alan kamu diplomasisi faaliyetleriyle diğer ülkelerdeki din adamları, ulema ve kanaat önderleriyle doğrudan ilişki kurarak, İslam âlemi içerisinde kendi lehine bir kamuoyu oluşturmayı amaçlamaktadır. Hem Şii hem de diğer mezhep mensupları içerisinde önde gelen dini elitleri hedef alan bu tür faaliyetler, İran’ın dış politikasında yumuşak güç kullanarak uluslararası kamuoyu nezdinde etkisini artıran ve bölgesel hegemonya hedeflerini güçlendiren önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu amaçla oluşturulan kurumlardan olan “Dünya Ehli

¹⁰¹⁹ Akbar, s. 430-433.

¹⁰²⁰ Akbar, s. 441.

Beyt Konseyi/DEBK”, İran’ın dini/mezhebi temelli yumuşak güç faaliyetleri içerisinde önde gelen kurumlarından.

1990’da bizzat Rehberlik makamının gözetimi ve denetimi altında bir STK şeklinde kurulan DEBK, yurtdışında dini ve mezhebi alanlarda faaliyetlerde bulunmaktadır.¹⁰²¹ Konsey’in hedef kitlesi içerisinde İran dışındaki Şii topluluklar bulunmaktadır. Konseyin iki ana hedefi bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla İran’ın Velâyet-i Fakîh’e dayalı devrimci ideolojisini yurt dışında tanıtmak ve dünyadaki Şii din adamları arasında entegrasyon ve işbirliği sağlamaktır. Konsey kapsamında dünyanın dört bir yanında bulunan Şii toplumunun önde gelen din adamları ve liderleri her dört sene bir Tahran’da düzenlenen konferansta bir araya gelmektedirler. Yine DEBK farklı dillerde dağıttığı İslami dergi, kitap, yazılım ve broşürlerle tebliğ ve devrim ideolojisinin yayılmasına yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır. İran’ın her sene tertiplelediği teopolitik uygulamalardan olan “Kudüs Günü” etkinlikleri de yine DEBK eliyle gerçekleştirilmektedir. Bunların haricinde belli aralıklarla festival, kurultay, konferans, seminer, iftar ve yarışma gibi etkinlikler de DEBK tarafından tertiplenmektedir.¹⁰²² İslam ümmeti içerisinde vahdet/birlik sağlamak amacıyla girişimlerde bulunan Takrib Konseyi ile birlikte çalışmak ve diğer dinlerle diyalog faaliyetleri yürütmek de konseyin faaliyetleri içerisinde.

DEBK gibi dini/mezhebi yumuşak güç faaliyetlerinde öne çıkan bir diğer kurum “İslam Mezheplerini Takrib/Yakınlaştırma Konseyi” olmuştur. Hamaney’in talimatıyla DEBK ile aynı dönemde kurulan Takrib Konseyi, İran’ın Şii olmayan İslam Dünyasına yönelik etno-politik faaliyetlerini yürütmektedir.¹⁰²³ Tahran merkezli kurulan konseyin başkanlığını, Rehber tarafından 3 seneliğine atanan Genel Sekreter yürütmektedir. Genel sekretere bağlı olarak Şii ulema ve aydınların içerisinde yer aldığı bir “Yönetim Kurulu” bulunmaktadır.¹⁰²⁴ Konseyin oluşturulma gayeleri içerisinde, İslam mezhepleri arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi ve hoşgörü ortamının tesis edilmesi

¹⁰²¹ <https://www.ahl-ul-bayt.org/en/general-assemblies>

¹⁰²² <https://www.unitedagainstnucleariran.com/ideological-expansion/ahlul-bayt-world-assembly>

¹⁰²³ Buchta, Wilfried, “Tehran's Ecumenical Society (Majma' Al-Taqrîb): A Veritable Ecumenical Revival or A Trojan Horse of Iran?”, *The Twelver Shia in Modern Times*, (ed. Rainer Brunner ve Werner Ende), BRILL, Leiden, 2001, s. 338.

¹⁰²⁴ Buchta, s. 339.

bulunmaktadır. Resmî tüzüğünde yer aldığı şekliyle konseyin görev ve sorumlulukları şunlardır:

1. “İslam dünyasının din âlimleri, aydınları ve liderleri arasında fikir ve bilgi alışverişini teşvik ederek birbirlerine yakınlaşmalarını sağlamak
2. Ortak İslami ilkelere dayanan ve İslam’ı karalamaya yönelik propaganda ve kültürel kampanyalarına karşı ortak hareket eden bir İslam cephesi kurulması
3. İslam halkları arasında vahdet fikrini yaygınlaştırmak”¹⁰²⁵

Görüldüğü üzere konsey temel gayesini, farklı İslam mezhep grupları arasında “anlayış”, “barış” ve “hoşgörü” ortamını tesis etmek üzerine inşa etmiştir.¹⁰²⁶ Ancak İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren yaşanan toplumsal, siyasal ve dini gelişmeler sonucunda ortaya çıkan mezheplerden hangilerinin, İran tarafından kabul gördüğü ve muhatap alındığı ise farklı bir inşacı algıyı ortaya koymaktadır. Tarihsel süreç içerisinde, hangi mezhebin doğru/hâk ya da bâtıl/yanlış olduğu İslam toplumları içerisinde büyük tartışmalara neden olmuştur. Birbirleriyle bağdaşmayan ve zıtlaşan fikirlere sahip olan aktörler, mezhepleri siyasete alet ederek çatışmaların nesnesi haline getirmişlerdir. Hâkim güç tarafından bâtıl olarak addedilip “öteki” sayılan mezhepler dışlanmaya, baskıya ve zorbalıklara maruz kalmışlardır. Ortak görüşlere ve paydaya sahip olan mezhepler arasında ise uzlaşma ve hoşgörü ortamı tesis edilmeye çalışılarak farklılıkların giderilmesi hedeflenmiştir.¹⁰²⁷ Günümüzde İranlı yöneticiler nezdinde müspet olarak kabul gören yedi adet hâk mezhebi bulunmaktadır. Bu yedi mezhep şunlardır:

- Sünni ekol içerisinde yer alan “**Hanefî**”, “**Şafi**”, “**Maliki**” ve “**Hanbeli**” mezhepleri;
- Şii ekol içerisinde yer alan “**Caferi**” ve “**Zeydi**” mezhepleri
- Çoğunluk olarak Umman ve Kuzey Afrika’da bulunan “**İbadi**” mezhebi.¹⁰²⁸

¹⁰²⁵ Buchta, s. 343.

¹⁰²⁶ Buchta, s. 345.

¹⁰²⁷ Üzümlü, İlyas, “Takrîbü’l-Mezâhib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 39, 2010, ss. 467-469.

¹⁰²⁸ Kaplan, Doğan, “İran’da Şîî-Sünnî Yakınlaştırma Çalışmaları”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 2013, s. 264.

İran tarafından yalnızca bu mezhepler, İslami vahdetin, tebliğin ve davetin muhatabı olarak kabul görülürken diğer İslami fırkalar bâtıl olarak kabul görmektedir. Görüldüğü üzere bölgesel denklemlerde kendine has bir ağırlığı olan “Vehhabîlik/Selefiyye” anlayış bu halkanın dışında tutulmuştur. Zira İran nezdinde ümmetin birliğine yönelik en büyük engel ve tehdit “Selefi” ideolojidir.¹⁰²⁹ Yine İran tarafından “çağdışı bedevi zihniyetinin dışavurumu” olarak görülen Selefilik, İran için İslami vahdetin/birliğin önündeki en büyük düşmandır.¹⁰³⁰ Aslında İran Selefi akide doğrultusunda, bu düşüncenin doğuş yeri ve hamisi olan S. Arabistan’ı hedef almaktadır. İran nezdinde bölgede yaşanan çatışmaların temelinde Şii-Sünni odaklı mezhep farklılıkları yer almamaktadır. İranlı yetkililere göre bu çatışmanın bir tarafında “Sünni ve Şiiler”; diğer tarafındaysa ABD ile bölgedeki müttefikleri -özellikle S. Arabistan ve onun himayesindeki Selefiler- bulunmaktadır.¹⁰³¹ Batılı ülkelerin Müslümanların uyanışına ve ilerlemesine engel olmak amacıyla Selefi akımları öne çıkardığını iddia eden İran, Suudilerin bölgesel faaliyetlerini kısıtlamak için Takrib Konseyi eliyle yumuşak güç faaliyetleri yürütmektedir.

Takrib Konseyi faaliyetleri içerisinde İran’ın dış politikada maruz kaldığı “mezhepçilik” yaftasından uzaklaşmak için öne sürdüğü propaganda faaliyetleri de bulunmaktadır. İran, dış politikadaki mezhepçilik eleştirilerini bertaraf etmek amacıyla konsey üzerinden “mezhepçi” bir çizgiden ziyade “ümmeççi” bir yaklaşımı benimsediğini göstermeye çabalamaktadır. Çoğunluğunu Sünnilerin oluşturduğu bir bölgede mezhebi faaliyetlerle etkisini ve nüfuzunu kısıtladığını gören İran, mezhepçi yaftasından kurtulmak ve halklar nezdinde itibar kazanmak için “vahdet politikasını” öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda Takrib Konseyi, İran içerisindeki Sünnilerin sahip oldukları haklar ve sağlanan imkânları sık sık öne çıkarmaktadır. Örneğin İranlı Sünni topluluklardan olan “Kürt”, “Beluci” ve “Türkmen” din adamları konsey tarafından tertiplenen faaliyetlerin, olmazsa olmaz figürleri olarak öne çıkarılmaktadır.¹⁰³²

¹⁰²⁹ İran Selefi inancını, İslam’ın ilk dönemlerindeki tekfirici anlayışın cisimleşmiş hali olan tekfirici Harici zihniyetle özdeşleştirilmektedir.

¹⁰³⁰ Buchta, s. 346.

¹⁰³¹ Büyükkara, Mehmet Ali, “İran’ın Takrib-i Mezahib Polisiği”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 8, Sayı: 74, 2016, s. 24.

¹⁰³² Büyükkara, s. 23.

Takrib esasında bölgede, İran'dan çok önceleri de var olan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam devletleri içerisinde mezhepler arası anlaşmazlıkları gidermek, ortak paydaları öne çıkarmak ve ortak bir dini temelde buluşmak gayesi daha önceden de birçok kez uygulanmaya çalışıldı. Dini farklılıkların bölgesel barışa mani olmamasını hedefleyen hoşgörü ve diyaloga dayalı uygulamalar birçok kez denenmiştir. Fakat bölgesel kamuoyunda İran'ın bu politikasına yönelik ciddi tereddütler bulunmaktadır. İran'ın bu girişimlerinin “samimi bir gayretin ürünü mü” yoksa bir “mezhepsel takiyyenin bir parçası mı” olduğuna yönelik şüpheler bulunmaktadır. Bazı görüşlere göre bu faaliyetler esasında İran'ın bölgesel nüfuzunu artırmak için başvurduğu araçlardan biridir. İran'ın halklar düzeyinde yürüttüğü politikalar ve bu politikaları tesis ettiği kurumların faaliyetleri ile görev alanlarına bakıldığında bu iddiaların doğruluk payı içerdiği görülecektir. İran Ehl-i Beyt Konseyi aracılığıyla İran dışındaki Şiilere hitap ederken; Takrib Konseyi eliyle ise Şii olmayan Müslüman unsurlara odaklanmaktadır. Ehl-i Beyt Konseyi'nin amacı “Şiileri İran'a” yakınlaştırmak iken, Takrib Konseyi'nin amacı ise “Sünnileri Şiilere” yakınlaştırmaktır.¹⁰³³

3.2.2.4. Akademik ve Eğitim Faaliyetleri

Eğitim, bir devletin yumuşak gücünün esası olan kamu diplomasisinin önde gelen unsurlarındandır.¹⁰³⁴ Devrimden sonra İranlı yöneticilerin en çok önem verdiği hususlardan biri de eğitim faaliyetleridir. Eğitim iç politikada olduğu gibi İran'ın yumuşak güç faaliyetlerinde de kullandığı önemli araçlardandır. 2012'de ilan edilen “Eğitim Master Planı” içerisinde yumuşak güç kapsamında eğitim faaliyetleri çerçevesinde belirlenen stratejiler şunlardır: ¹⁰³⁵

- “Müslüman dünyasından gelen uluslararası öğrencilerin sayısının artırılması

¹⁰³³ Büyükkara, s. 23.

¹⁰³⁴ Ahadi, s. 108.

¹⁰³⁵ Banikamal, Abdolmoghset ve Ra'ees, Wahabuddin, “Iran's Educational Diplomacy in the Muslim World: Activities of Al-Mustafa International University in Malaysia and Afghanistan”, *Insight Turkey*, 20 (1), 2018, s. 171.

- Başka ülkelerdeki üniversitelere, Farsça dil eğitiminin yapılmasına yönelik destek verilmesi
- Yurtiçinde ve yurtdışında yerleşik bir ağ aracılığıyla uluslararası akademik imkân ve fırsatlardan yararlanılmasını sağlamak
- Özellikle Müslüman dünyasında uluslararası araştırma merkezleri kurmak
- İran’a dair bölgesel ve uluslararası seminerler düzenlemek
- İslami eserlerin yabancı dillere tercümesini yapmak
- İranlı akademisyenlerin küresel düzeyde iyi akademik kurumlara yerleşmesine zemin hazırlamak
- İran üniversiteleri ile Müslüman dünyasındaki üniversiteler arasında lisansüstü eğitim alanında bir işbirliği sistemi getirmek
- Akademisyen ve öğrencilerin uluslararası değişim programlarından faydalanması sağlamak”

Yukarıda belirtilen ilkeler doğrultusunda el-Mustafa Üniversitesi’ne büyük görev ve sorumluluklar biçilmiştir. Üniversitenin kendi tüzüğünde belirlenen temel sorumlulukları şunlardır:

- “İslam Cumhuriyeti içinde ve dışında ilahiyat fakülteleri, üniversiteler, Kur'an enstitüleri ve eğitim, araştırma ve kültür kurumları kurmak, yönetmek, desteklemek ve genişletmek”
- “Akademik disiplinleri, ortak müfredat müfredatını ve Farsça Dil derslerini tasarlamak ve tanıtmak”
- “Müslüman toplulukları içerisinde yer alan elit ve ünlüleri keşfetmek, cezbetmek, eğitmek ve desteklemek”
- “Müslüman dünyasındaki eğitim, kültür ve araştırma merkezleriyle akademik ve kültürel ilişki ve işbirliğini genişletmek”
- “İran İslam Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisini destekleyen bilimsel ve kültürel materyaller yayınlamak”¹⁰³⁶

Tahran yönetimi eğitim faaliyetleriyle uluslararası alanda devrim ideolojisini tanıtmayı, içselleştirmeyi ve kendine yönelik olumsuz algıları yıkmayı hedeflemektedir.¹⁰³⁷ İran’ın yumuşak güç çerçevesinde eğitim alanında faaliyet gösteren kurumlarının başında “Uluslararası el-Mustafa Üniversitesi” gelmektedir. Üniversite, faaliyetlerini bizzat Rehber’in belirlediği ilkeler doğrultusunda sürdürmektedir.

¹⁰³⁶ Banikamal ve Ra’ees, s. 172.

¹⁰³⁷ İnan, Ömer, “A Research Study of The Effects Of Education On Soft Power and Public Diplomacy: The Case Of Iran International Al Mustafa”, *BANÜSAD*, 5 (1), 2022, s. 87.

Devrimden sonra Kum kentinde kurulan üniversitenin hem yurtiçi hem yurtdışı kampüslerinde on binlerce öğrenci lisans ve lisansüstü alanda eğitim görmektedir.¹⁰³⁸ Uluslararası El-Mustafa Üniversitesi 2020 itibarıyla Asya’da 33, Afrika’da 29, Avrupa’da 26, Amerika’da 12 ve Okyanusya’da 2 merkezde olmak üzere toplamda 102 ülkede faaliyet göstermektedir.¹⁰³⁹

Uluslararası El-Mustafa Üniversitesi, dünyanın dört bir yanındaki kurumları ve faaliyetleriyle İran’ın büyük stratejisine yumuşak güç anlamında önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu kurum normal bir üniversiteden ziyade İran’ın ulusal çıkarları doğrultusunda faaliyet gösteren bir ideolojik aygıt hüviyetindedir.¹⁰⁴⁰ El-Mustafa Üniversitesi çeşitli ülkelerdeki yerleşkelerinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra “Şii Teolojisi” üzerine ders, seminer ve sempozyumlar düzenlemektedir.¹⁰⁴¹ Yine El-Mustafa Üniversitesi kurum bünyesinde tertiplenen etkinliklerle kamuoyu oluşturma ve algı çalışmaları da yürütmektedir. El-Mustafa Üniversitesi aracılığıyla İran, hem uluslararası toplumdaki İran’a yönelik olumsuz algıları yıkmak hem de İran kültürünü, dilini, ideolojisini ve davasını içselleştirip benimseyen kişileri yetiştirmeyi hedeflemektedir.¹⁰⁴²

2020’de El-Mustafa Uluslararası Üniversitesi, diğer birçok İranlı kurum gibi faaliyetleri sebebiyle ABD tarafından yaptırım listesine alındı. Hazine bakanlığı tarafından açıklanan bildiriye göre üniversite öğrencilerinin devşirilerek başta Suriye olmak üzere bölgedeki milis güçlere katılım sağlandığı, üniversite eliyle askeri casusluk faaliyetleri yürütüldüğü ve Devrim Muhafızları’nın faaliyetlerine platform sağlandığı gerekçesiyle üniversite yaptırım listesine alındı. Böylelikle tarihte ilk kez, ABD, terörizmle iltisaklı olduğu gerekçesiyle bir eğitim kurumuna yaptırım uyguladı.¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ <https://www.elmustafa.com.tr/kurumsal/uluslararasi-el-mustafa-universitesi/16>

¹⁰³⁹ İnan, s. 89.

¹⁰⁴⁰ Banikamal, s. 165.

¹⁰⁴¹ Akbar, s. 432.

¹⁰⁴² İnan, s. 91.

¹⁰⁴³ <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1205>

3.2.2.5. Medya ve İletişim Faaliyetleri

Günümüzde “medya”, yumuşak gücün ve kamu diplomasisinin önde gelen enstrümanlarından¹⁰⁴⁴ Medya sahip olduğu dinamikler sebebiyle devletlerin hem iç hem de dış politikada kullandığı ideolojik aygıtların başında gelmektedir. Devletler medyayı, mevcut olan haberlerin aktarılmasının yanı sıra yeri geldiğinde -kendi çıkarları doğrultusunda- propaganda faaliyetleri yürütme, gündem belirleme ve kamuoyu oluşturma gibi amaçlarla da kullanabilmektedir.¹⁰⁴⁵ Bu nedenle medya, sahip olduğu güç ve etki nedeniyle yasama, yürütme ve yargıdan sonra siyasal sistem içerisinde “dördüncü güç” olarak anılmaktadır.¹⁰⁴⁶ J. Nye yumuşak gücünü artırıp uluslararası arenada etkili olmak isteyen devletlerin, kamuoyu oluşturabilme gücüne sahip “global iletişim kanallarına” sahip olması gerektiğini söylemektedir.¹⁰⁴⁷ Zira medya, kamu diplomasisinde sıklıkla kullanılan “kitleleri etkileme” ve “kamuoyu oluşturma” hususunda başarılı olan araçların başında gelmektedir. Bu bağlamda iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve bunun toplumlar üzerindeki etkisi nedeniyle medya, ülkeler açısından iç politikada olduğu kadar dış politikada da etkili hale gelmiştir. Bu nedenle dış politikada etkili olmak isteyen devletler, global medyaya ağırlık vermiştir. ABD’de “CNN”, İngiltere’de “BBC”, Almanya’da “DW”, Katar’da “Al Jazeera” vb. medya şirketleri bu duruma örnek verilebilir. Devletler bu kanallar aracılığıyla uluslararası arenada propaganda yapma, kamuoyu oluşturma, gündem belirleme ve imaj yönetimi gibi birçok faaliyetler gerçekleştirmektedirler.¹⁰⁴⁸

Uluslararası politikada aktörler arasında belli bir saygınlığa sahip olmak ile “cazibe merkezi” haline gelmek arasında doğru orantılı bir ilişki bulunmaktadır. Günümüzde iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler sınırları ve mesafeleri ortadan kaldırmış; halkları birbirine yakınlaştırmıştır. Bu durum uluslararası politikada prestijini artırmak isteyen devletleri, sınır ötesi yayıncılık yapmaya teşvik etmiştir. Bu bağlamda

¹⁰⁴⁴ Cull, s. 21.

¹⁰⁴⁵ Aydemir, s. 95.

¹⁰⁴⁶ Erdoğan, İlker, “Dördüncü Güç Medyadan Beşinci Güç İnternete: Demokratik Bir Dönüşüm Mü Yaşanıyor?”, *Selçuk İletişim*, 8 (1), 2013, s. 177.

¹⁰⁴⁷ Nye, Joseph, “Hard and Soft Power in a Global Information Age”, *Re-Ordering World*, (ed. Mark Leonard), The Foreign Policy Centre, 2002, ss. 6-7.

¹⁰⁴⁸ Aydemir, ss. 177-180.

başta görsel ve yazılı medya olmak üzere çeşitli araçlarla devletler, kitleler üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmaktadır. Böylelikle medya, devletlerin iletişim stratejilerinin ve yumuşak gücünün önemli bir parçası olmuştur.¹⁰⁴⁹

Hükümetler medya aracılığıyla iletmek ve vurgulamak istedikleri politik, dini ve ideolojik mesajları toplumun tüm kesimine hızlı bir şekilde ulaştırabilmektedir. Her ne kadar günümüzde sosyal medya gittikçe artan bir etkiye sahip olsa da ana akım medya da halen kitleler üzerinde etkisini sürdürmektedir. Özellikle Orta Doğu'nun gelişmişlik düzeyi göz önüne alındığında başta televizyon yayıncılığı olmak üzere klasik medya araçları, bilgilendirmenin yanı sıra önemli bir “ideolojik aygıt vazifesi” olarak işlev görmektedir. Medya bu nedenle kamu diplomasisinin yaygın ve etkili bir dış politika enstrümanı haline gelmiştir. Zira medya, yumuşak güce dayalı kamu diplomasisinde, bilgilendirmenin yanı sıra geniş kitleleri etkilemede vazgeçilemez unsurların en başında gelmektedir.¹⁰⁵⁰

Devrimden sonra İran'da kurulan İslami rejim de, uluslararası kamuoyunda İran'a yönelik bir sempatik imaj geliştirmek ve kendi ideolojisini yaymak maksadıyla birçok kültürel, dini ve sosyal girişimde bulundu. Kitle iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler sonucunda, medyanın günümüz nüfuz savaşlarında büyük rol oynadığını fark eden İran, bu alana ciddiyetle eğildi. Böylelikle hem iç politikada hem de dış politikada medyayı etkin bir şekilde kullanmaya başladı. Özellikle son yirmi yılda İran, bölgesel nüfuzunu artırmak ve kamuoyu oluşturmak için kamu diplomasisinin etkili araçlarından olan medyayı aktif bir şekilde kullanmaktadır.

İran'da resmî medya faaliyetleri “İran İslam Cumhuriyeti Yayın Kurumu/İslamic Republic of Iran Broadcasting/IRIB” kurumu aracılığıyla yürütülmektedir. Doğrudan Rehber'in denetimi altında olan IRIB, büyük strateji doğrultusunda belirlenen hedeflere giden yolda, büyük görev ve sorumluluklar üstlenmiştir. İran medya aracılığıyla resmî dünya görüşünü, kültürünü ve medeniyetini geniş kitlelere ulaştırmayı amaçlamaktadır.

¹⁰⁴⁹ Boztepe, Veli, “Bir Yumuşak Güç Kaynağı Olarak Türkiye'deki Çin Medyası”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (4), 2016, s. 95.

¹⁰⁵⁰ Pahlavi, s. 21.

Bunu yaparken de “kalpleri” ve “zihinleri” kazanmayı hedeflemektedir.¹⁰⁵¹ İran ulusal çıkarlarını korumak ve bölgesel düzeyde nüfuzunu artırmak maksadıyla medya araçlarını etkili ve stratejik bir biçimde kullanmaktadır. Bu bağlamda bir dizi politika ve uygulama yürütmektedir. İran medya eliyle yürüttüğü yumuşak güce dayalı faaliyetleriyle bölgesel çapta etkin olmayı ve ideolojik söylemlerini daha geniş kitlelere ulaştırmayı amaçlamaktadır.¹⁰⁵²

İran yönetimi medyayı, salt dış tehditleri vurgulamak veya ideolojik söylem üretmek için değil, aynı zamanda devletin ulusal ve uluslararası düzeyde meşruiyeti sorgulanan politikalarını rasyonelleştirmek ve stratejik iletişim yoluyla kamuoyunu yönlendirmek için kullanmaktadır. Medya, Tahran yönetiminin oluşturduğu büyük stratejiye uygun şekilde iç ve dış kamuoyunun algısını yönlendirerek “meşruiyet üretme işlevi” de görmektedir. İran aynı zamanda medya aracılığıyla, yabancı ülkelerin kendisi üzerinden yürüttüğü soft war kapsamında uygulamaya koyduğu “propaganda” ve “dezenformasyon” olarak addettiği çalışmalara karşı mücadele vermektedir. Batı medyasının İran’ın iç işlerine ve güvenlik politikalarına yönelik eleştiri ve haberlerine cevap olarak İran, kendi yayın kurumlarıyla karşı propaganda faaliyeti yürütmektedir. Batılı medyada sıklıkla yer alan “insan hakları”, “nükleer program”, “özgürlükler” ve “ekonomik ambargo” ile ilgili haberlere karşıt olarak İran da medya aracılığıyla kendi bakış açısını ve duruşunu savunmaktadır. Özellikle başta “BBC Persia” ve “Voice of America Persia” gibi Batılı kanalların aracılığıyla oluşturulmaya çalışılan olumsuz algılar, İran’ın kendi kurduğu medya gücüyle dengelenmeye çalışılmaktadır.¹⁰⁵³

İran, medya aracılığıyla hem iç hem de dış politikada meşruiyet inşa etmek ve propaganda yürütmek için şu unsurları öne çıkarmaktadır:

- **Ulusal Birliğin Güçlendirilmesi için Dış Tehdit Algısı:** İranlı yöneticiler, rejime yönelik toplumsal tepkileri bastırmak ya da yönlendirmek amacıyla medyayı güçlü bir biçimde kullanmaktadır. Bu bağlamda yaşanan sıkıntı ve protestoların, rejimi yıkmak isteyen dış

¹⁰⁵¹ <https://www.theguardian.com/world/2013/nov/22/iran-state-tv-versus>

¹⁰⁵² Barghandan, Mojtaba, “Iran’s New Social Media-Friendly Approach”, *Turkish Policy Quarterly*, 14 (1), 2015, s. 141.

¹⁰⁵³ Barghandan, s. 138.

mihraklar eliyle tetiklendiği ve yönetildiğine dair söylemler medyada sıklıkla yer almaktadır. Sosyal medya kapatmaları ve internet kısıtlamaları, “ulusal güvenlik” gerekçesiyle kamuoyuna sunulmaktadır.¹⁰⁵⁴

- **Yerli Teknoloji ve Savunma Hamleleri:** İran devrimden bu yana maruz kaldığı çok yönlü yaptırımlar nedeniyle Batı’ya bağımlı olmayan bir kalkınma modeli inşa etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda İranlı yetkililer, “yerli savunma hamlesi” ve “direniş ekonomisi” gibi politikaları uygulamaya koyarak “kendi kendine yeten bir ülke” yaratmayı hedeflemişlerdir. İran medyayı kalkınma modelini meşrulaştırmak, toplumsal direnci pekiştirmek ve Batı karşıtı söylemi güçlendirmek amacıyla stratejik bir araç olarak kullanmaktadır. Medyada sıklıkla nükleer teknoloji, İHA’lar, yerli savunma sanayi vb. başarılar “ulusal gurur” ve “bağımsızlık” anlatılarıyla sık sık öne çıkarılmaktadır.
- **Askeri Müdahalelerin Meşrulaştırılması:** İran’ın bölgenin dört bir yanında sürdürdüğü vekâlet savaşları dış politikada olduğu kadar iç politikada da toplumsal muhalefete, ekonomik yükümlülüklerle ve siyasi anlaşmazlıklara yol açmaktadır. İran medya eliyle bu askeri faaliyetlerini “savunmacı”, “önleyici” ya da “mazlumları koruma” söylemleriyle öne çıkararak hem iç kamuoyundaki meşruiyetini güçlendirmekte hem de dış müdahalelerini ahlaki bir çerçevede sunarak ulusal ve uluslararası tepkileri yumuşatmayı hedeflemektedir.¹⁰⁵⁵ Örneğin medyada sıklıkla Hizbullah, Ensarullah gibi milisler “direniş kahramanları” olarak sunulmaktadır. Yine İsrail ve ABD eliyle hayatını yitiren Kasım Süleymani ve Hasan Nasrallah gibi şahsiyetler ulusal ve dini kahramanlık sembolleri haline getirilerek, toplum nezdinde derin bir bağlılık ve direnç ruhu yaratılmaktadır. Suriye ve Irak gibi çatışma bölgelerinde var olma sebebi olarak da “terörle mücadele” veyahut “kutsal yerleri savunma” gibi söylemler medyada öne çıkarmaktadır.

¹⁰⁵⁴ Watnidge, “The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War”, ss. 371-373.

¹⁰⁵⁵ <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2017/02/role-irans-regional-media-soft-war-policy-170216114010915.html>

İranlı siyasiler, dijital medyayı da geniş kitlelere ulaşmak ve küresel kamuoyunu etkilemek için sıklıkla kullanmaktadır. Sosyal medyada ilgili kişi ve kurumların sosyal medya hesapları aracılığıyla Batı karşıtı propaganda yapmak, güvenlik politikalarını savunmak, ülke imajını artırmak vs. için sıklıkla kullandığı görülmektedir.¹⁰⁵⁶ Başta Rehber Hamaney olmak üzere İranlı yöneticiler, dijital/sosyal medyayı etkili bir şekilde kullanmaktadır. Hamaney farklı dillerde açtığı Twitter hesaplarıyla güncel olaylara dair görüş ve yorumlarını paylaşmaktadır. Her ne kadar ülke için geniş bir sansür ve bant kısıtlaması olsa da İranlı yöneticiler sosyal medyanın artan etkisini göz önünde bulundurarak dijital ortamda etkili olmaya çalışmaktadırlar. Kamuoyu oluşturmak için sürekli bir şekilde dijital kampanyaların tertiplenmesi de bir iletişim stratejisi olarak kullanılmaktadır. Yine İranlı yöneticiler devlet kontrolünde bilgi akışını sağlamak, içerik kontrolü, siber güvenlik ve propaganda vb. maksatlarla küresel sosyal medya şirketlerinin yerel muadili olan uygulamaları teşvik etmektedir.

Tablo 7: İran’da Bulunan Alternatif Sosyal Medya Platformları

Küresel Sosyal Medya Platformları	İran’daki Muadil Uygulama
Facebook	Cloob, Facenama
Youtube	Aparat
Instagram	Lenzor
Whatsapp	Soroush, Gap
Google Chrome/Firefox	Webgozar
App Store	Sibche
Google Play	Cafe Bazaar
Google	Parsijoo

Kaynak: Dik, Esra, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Bilgi Ve İletişim Teknolojileri Alanındaki Reform Girişimleri”, *Tarsus Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2023, ss. 36-37.

İran, medya aracılığıyla aynı zamanda kültürel hegemonya kurmayı da hedeflemektedir. İlgili kurumlara hazırlattırılan devrime ve sonrasında yaşanan tarihsel kırılma noktalarına dair kendi bakış açısından anlatan belgesel, televizyon dizisi ve sinema filmleriyle bir anlatı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu yayınlar aracılığıyla İran kendi değerlerini, kültürünü ve siyasi duruşunu geniş kitlelere yaymayı

¹⁰⁵⁶ Barghandan, s. 143.

hedeflemektedir. Bu bağlamda İran, küresel ölçekte daha etkin olabilmek ve ideolojisini yaymak için yabancı dillerde de yayın yapan uluslararası kanallar kurmuştur.¹⁰⁵⁷ IRIB bünyesi altında farklı dillerde ve alanlarda yayın yapan TV kanalları bu amaca matuf olarak faaliyet göstermektedir.

İran'ın sınır ötesinde aktif bir şekilde faaliyet gösteren kanallarının başında “Press TV” gelmektedir.¹⁰⁵⁸ İlk İngilizce yayın yapan İran kanalı olma hüviyetine sahip olan Press TV'nin dünyanın birçok yerinde ofisi bulunmaktadır. Zaman içerisinde Fransızca yayınlar da yapan haber ve belgesel kanalı Press TV, Ocak 2025'te Türkçe yayınlar da yapmaya başladı.¹⁰⁵⁹ 2003'te kurulan “Al-Âlem” kanalı İran'ın medya stratejisinde önemli bir konumda olan bir diğer kanaldır. Al-Âlem, İran'ın bölgedeki en önemli yumuşak güç enstrümanlarından biridir. Arapça dilinde yayınlar yapan kanalın ülke dışında Bağdat, Şam ve Beyrut'ta ofisleri bulunmaktadır. Kanalın faaliyet alanları ve amaçları şöyledir:

- “Dünyada ve bölgede yaşanan gelişmeleri hızlı ve şeffaf bir şekilde ulaştırmak,
- Batının tek taraflı haber emperyalizmine karşı aktif bir medya politikası benimsemek,
- Müslüman toplumların yaşadığı problemlerin tarihsel düzlemde nedenlerini inceleyip bunlara yönelik çözüm yolları bulmak,
- Bölge ülkelerini ortak kültürel kimlik, ideal ve çıkarlar doğrultusunda bir bayrak altında toplamak.”¹⁰⁶⁰

Al-Âlem gibi Arapça yayın yapan bir başka kanal olan “Al-Kevser TV” de ağırlıklı olarak dini/mezhebi yayınlar yapmaktadır.¹⁰⁶¹ Arapça, Arap Dünyası'nın yanı sıra İslam dünyasının da dili olduğu için El-Âlem ve El-Kevser kanalları bir anlamda İran ile Arap ve İslam dünyası arasında “köprü vazifesi” görmektedir.¹⁰⁶² Bir başka

¹⁰⁵⁷ Yegin, *İran'ın Yumuşak Gücü*, s. 15.

¹⁰⁵⁸ <https://www.presstv.ir/>

¹⁰⁵⁹ <https://iranpress.com/irib-word-service-launches-portuguese-and-turkish-sections>

¹⁰⁶⁰ <https://en.alalam.ir/aboutus>

¹⁰⁶¹ <http://www.alkawthartv.ir/>

¹⁰⁶² Sahraee ve Sharafinezhad, s. 235

girişim olan “Seher TV”¹⁰⁶³ ise çok dilli bir yayın programına sahiptir. Kanalda “Türkçe”, “Urduca”, “Boşnakça”, “Kürtçe”, “Fransızca” ve “İngilizce” dillerinde yayınlar yapılmaktadır. Yine Farsça yayın yapan “Cem-i Cem” kanalının hedef kitlesi ise yurtdışında yaşayan İran vatandaşlarıdır. Resmî sloganı “Yurtdışındaki İranlıların TV kanalı” olan kanal, yurtdışındaki vatandaşların yanı sıra Fars dili ve kültürü müdavimlerinin de yoğun ilgisine mazhar olmaktadır. Kanalda altyazılı bir şekilde yayınlanan İran dizi/filmlerin uluslararası toplumda çok sayıda takipçisi bulunmaktadır.¹⁰⁶⁴ Bunların haricinde Ahmedinejad döneminde Latin Amerika ülkeleriyle geliştirilen ilişkiler sonucunda İspanyolca yayın yapan “Hispan TV”¹⁰⁶⁵ ve yine Afrika kıtasına hitap eden ve bölge dillerinde yayın yapan “Hausa TV” adında kanal da IRIB bünyesinde faaliyet göstermektedir.¹⁰⁶⁶ IRIB kendi kanallarının aynı sıra Lübnan Hizbullah’ının resmî yayın organı olan “Al-Manar” ve Yemenli Husilerin kanalı “Al-Masirah” ile de ortak programlar düzenlemektedir.¹⁰⁶⁷

TV yayıncılığının yanı sıra yabancı dilde gazete ve radyo yayınlarıyla İran hedef kitlesini genişletmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda yabancı ülke vatandaşlarına yönelik İngilizce ve Arapça dillerinde gazeteler yayınlandığı görülmektedir. Bu gazetelerden “Iran News”, “Iran Daily” ve “Tehran Times” ve “Keyhan English” İngilizce dilinde yayın yaparken; “El-Vifak” ve “Keyhan Arabic” ise Arapça yayınlanmaktadır. Bu gazeteler matbu olduğu gibi internet üzerinden de yayınlanmaktadır. Bunların yanı sıra “Arapça, Türkçe, Urduca, Peştuca, Derice, İbranice, Kürtçe, İngilizce, Japonca, Hintçe, Bengalce, Çince, Endonezce, Ermenice, Rusça, Gürcüce, Azerice, Tacikçe, Kazakça, Boşnakça, Arnavutlukça, İtalyanca, Almanca, Fransızca, İspanyolca” gibi pek çok dilde yayın yapan radyo kanlı bulunmaktadır.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶³ <https://sahartv.ir/>

¹⁰⁶⁴ Özkan ve Rigiderakhsan, s. 202.

¹⁰⁶⁵ <https://www.hispantv.com/>

¹⁰⁶⁶ Özkan ve Rigiderakhsan, s. 203.

¹⁰⁶⁷ Pahlavi, s. 31.

¹⁰⁶⁸ Abdullah, Tahseen W., ve Ahmed, Ahmed B., “Soft Power in Iran's Foreign Policy”, *Qalaai Zanistscientific Journal*, 7 (4), 2022, ss. 1058-1060.

Tablo 8: İran'ın Medya Kanalları

KANAL ADI	YAYIN DİLİ	İÇERİK	HEDEF KİTLE
PRESS TV	İngilizce, Fransızca, Türkçe	Haber, belgesel ve yorum	ABD, Avrupa, Orta Doğu
AL-ÂLEM	Arapça	Haber, belgesel ve yorum	Orta Doğu
AL-KEVSER	Arapça	Dini yayınlar	Orta Doğu
SEHER TV	Türkçe, Kürtçe, Boşnakça, İngilizce, Urduca, Fransızca	Kültürel, sosyal ve eğlence programları	Orta Doğu, Balkanlar, Avrupa
CEM-İ CEM	Farsça	Kültürel, sosyal ve eğlence programları	Yurtdışındaki İranlılar
HİSPAN TV	İspanyolca	Haber, belgesel ve yorum	Latin Amerika
HAUSA TV	Hausa, İngilizce, Fransızca	Haber, belgesel ve yorum	Afrika Kıtası

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturuldu.

7/24 yayın yapan bu kanallar eğitimden kültüre, politikadan eğlenceye pek çok alanda yaptıkları programlarla İran'ın yumuşak gücünün sahadaki en önemli temsilcilerindendir. Medyaya büyük önem atfeden Tahran yönetiminin bu kanallara biçtikleri görev ve sorumluluklar şunlardır:¹⁰⁶⁹

- Küresel ve bölgesel gelişmeleri hızlı ve şeffaf bir şekilde yaymak,
- Müslümanların karşı karşıya olduğu problemlere çözüm yolları bulmak,
- Toplumlar arasında ortak ideal ve değerleri öne çıkarmak
- Batı emperyalizminin tek taraflı haber akışına karşı aktif bir medya politikası benimsemek

¹⁰⁶⁹ Sahraee ve Sharafinezhad, s. 235.

Kurumsal olarak IRIB’e bağı olan bu kanallar, doğrudan Rehber’in gözetiminde ve kontrolünde önemli bütçelerle organize edilmektedir. İran, yurtdışında yayın yapan bu kanallar aracılığıyla ılımlı ve yumuşak yüzünü öne çıkarmaya çalışmaktadır. Ancak yine de başta Press TV olmak üzere bu kanallardan bazıları “sansür”, “antisemitizm”, “manipülasyon”, “dezenformasyon” ve “insan hakları ihlalleri” dolayısıyla Batılı kuruluşlar tarafından yaptırıma tabi tutulmaktadır.¹⁰⁷⁰

Görüldüğü üzere İran tarihiyle, etnik yapısıyla, doğasıyla, dil ve edebiyatıyla, mimarisiyle ve dini çeşitliliğiyle zengin bir kültür mozağine sahip olduğundan yumuşak güç bağlamında oldukça fazla imkâna sahiptir. Tüm bu unsurlar İran’ın milli gururunun, stratejik kültürünün ve büyük stratejisinin esas unsurlarındandır. Ancak İran’ın yumuşak güç faaliyetlerini yürüten kurumlar, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yoğun eleştirilere maruz kalmaktadırlar. Sosyoekonomik yapı ve ambargolar nedeniyle büyük ekonomik sıkıntılar çeken geniş halk kitleleri dururken diğer ülkelere yapılan yardımlar, İran toplumunda büyük tepkilere neden olmaktadır. İranlı yetkililer ise bu eleştirilere cevaben zikredilen kurumların masraflarının ulusal bütçeden karşılanmadığını; gelir kaynaklarının bağışlar, uluslararası fonlar ve bu kurumların o ülkelerde gösterdikleri faaliyetlerden elde edilen gelirlerle karşılandığını belirtmektedirler.¹⁰⁷¹ Yine benzer şekilde bu kurumların faaliyetleri başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler tarafından “terörizme destek” sağladığı gerekçesiyle kısıtlanmaya çalışılmaktadır. Tüm bu kurumlar bölgenin dört bir yanında sahip oldukları lojistik ve insan ağı sayesinde İran’ın vekil güçlerine silah tedariki sağlamak, istihbarat toplamak, propaganda yapmak, milis güç devşirmek ve yasadışı finansman sağlamakla suçlanmakta ve bu nedenle yaptırım ve baskılara maruz kalmaktadır.¹⁰⁷²

¹⁰⁷⁰ <https://www.adl.org/resources/press-release/iranian-state-tv-using-social-media-evade-broadcast-bans-and-spread>

¹⁰⁷¹ <https://iranwire.com/en/features/65347/>

¹⁰⁷² <https://home.treasury.gov/news/press-releases/tg810>

SONUÇ

Devletlerin temel önceliği bağımsızlıklarını korumak ve imkânları doğrultusunda nüfuz alanlarını genişletmektir. Tarihsel süreç içerisinde devletler bu amaç doğrultusunda birçok araca başvurmuştur. Bu araçların başında şüphesiz ki “savaşlar” gelmiştir. Savaşlar, kadim zamanlardan beri halkların ilk “etkileşim araçlarından” biri olagelmıştır. Tarihsel süreçte savaşlar, her ne kadar yöntem ve uygulamada farklılaşsa da her daim dinamik ve kapsamlı bir hüviyette olmuştur. Geçmişten günümüze savaşlar, devletlerin ve içerisinde bulundukları siyasal ortamın doğal ve kaçınılmaz gerçekliklerinden olmuştur. Bu nedenle savaşlarda üstünlük sağlayacak teknik, taktik ve strateji gibi tüm faktörler büyük öneme sahip olmuşlardır. Bu faktörler içerisinde yer alan “strateji”, sadece savaş alanında başarı sağlayan bir araç değil, zamanla siyasal hedeflere ulaşmanın da temel araçlarından biri olmuştur. Bu nedenle strateji olgusu literatür içerisinde ayrı bir yere sahip olmuştur.

Eski dönemlerde politik emelleri gerçekleştirmek için girişilecek savaşların stratejik bir düzlemde planlaması, çoğu kez bir “lider” ya da onun etrafında toplanan “dar elit bir kadro” tarafından yapılmaktaydı. Bu kişiler stratejilerin gerek oluşturulmasında gerekse de uygulanmasında birebir mükellef idiler. Ama zamanla ortaya çıkan modern devletlerin ihtiyaçlarını karşılamak için biçimlenen bürokrasinin gelişimiyle bu durum değişmeye başladı. Buna ilaveten bilim ve teknikte yaşanan gelişmeler sonucunda savaşın değişen doğası da eklenince ortaya çıkan bu yeni hal, savaşların yönetimini ve işleyişini değiştirdi. Artık hükümetler siyasi emeller ve ulusal çıkarlar doğrultusunda hedefleri ortaya koyuyor, karar alıcılar bunu planlıyor; generallerden de hedeflenen doğrultuda zafer kazanmaları bekleniyordu. Artık savaşlarda rakipleri alt etmenin yolunun salt askeri güçten geçmediğini anlayan devletler uzmanlaşmaya, ittifaklara ve sosyo-ekonomik dinamiklere daha fazla önem vermeye başladılar. Bu durum kurumsallaşmaya ve diplomasinin gelişimine yol açtı. Mevzubahis faktörlere kuvvet ve tekniğin harmonisi de eklenince strateji hem olgusal hem de kavramsal olarak anlam genişliğine uğradı.

Geçmiş dönemde stratejiler, salt olarak askeri eylemlerin yürütülmesine yönelik olan sınırlı bir alana ve anlama gelmekteydi. Ancak zamanla bilimde yaşanan gelişmeler ve küreselleşmenin etkisiyle savaşlar ve onun değişmez nesnesi olan stratejiler politik, ekonomik, diplomatik ve sosyokültürel unsurları da içerisinde barındıran çok boyutlu ve çok yönlü bir hüviyete büründü. Bunun sonucunda devletlerin tüm ulusal güç unsurlarını ve politikalarını uzun soluklu hedefler doğrultusunda koordine eden “büyük strateji” ortaya çıktı.

Orta Doğu’nun alamet-i farikalarından biri olan etnik ve mezhebi çeşitlilik bir yandan zengin bir kültürün ve medeniyetin inşasına vesile olurken bir yandan da bölge ülkelerini iç ve dış politikada meydan okumalarla karşı karşıya bırakmaktadır. Bunun yanı sıra Orta Doğu’nun, enerji arzı ve nakliyesinde önemli pozisyonda bulunması bölge ülkelerinin küresel politikada ağırlığının artmasına neden olmaktadır. Orta Doğu’da yaşanan çatışmalar, gerek kitlesel göçlere sebebiyet vermesi gerekse de küresel enerji arzını tehlikeye attığından uluslararası ölçekte büyük sıkıntılara neden olmaktadır. Bazen de muhteris ve otoriter liderlerin manipülatif hamlelerle rejimlerinin sürekliliğini sağlamaya yönelik girişimleri, kaosu derinleştirerek bölgeyi istikrarsızlığa sürüklemektedir. İşte bu yüzden bölgeye dair yapılan araştırma ve değerlendirmeler salt askeri, politik ya da iktisadi gibi tek veçhede ele alınmayıp sosyal, siyasal, kültürel, askeri ve iktisadi yönlerinin tümünü kapsayan çok boyutlu ve engin bir bakış açısıyla irdelenmesini elzem kılmaktadır.

Çalışmanın amili olan İran gibi çok katmanlı tehdit algıları ile ideolojik saiklere sahip olan bölgesel nüfuz ve varoluş mücadelesi içerisindeki bir ülkeyi doğru biçimde analiz edebilmek için, “büyük strateji” çok boyutlu bir analiz yöntemi ve kavramsal bir çerçeve olarak kullanılmıştır. İran’ın büyük stratejisi milli bilinç, ideoloji/pagmatizm arasındaki denge, tarihsel hafıza doğrultusunda şekillenen güvenlik takıntıları ve başta ABD olmak üzere uluslararası sistemdeki aktörler tarafından çevrelenmesi üzerine şekillenen çok katmanlı bir yaklaşıma dayanmaktadır. Çalışma içerisinde devrim sonrası İran’da inşa edilen müesses nizamın uygulamaya koyduğu iç/dış politikalara, belirlediği ulusal çıkarlara ve stratejik davranışlarına yönelik değerlendirmelerin salt “realist” ya da “ideolojik” bakış açılarıyla yetersiz kaldığı ve bu iki düzlemin birbirine geçmiş biçimde birbirlerini tamamlayan unsurlar olduğu ortaya konmuştur. Devrimden

sonra İran'ın, benimsemiş olduğu ideolojik hedeflerini zaman zaman esnetip geri plana iterek “bölgesel dengeleme”, “asimetrik caydırıcılık” ve “vekalet güç stratejisi” gibi araçlarla ulusal çıkarlarını pragmatik/rasyonel bir biçimde muhafaza etmeye çalıştığı görülmektedir.

Kadim medeniyetinden kaynaklanan tarihsel vizyon ve jeopolitik konumundan ötürü İran, eski zamanlarda olduğu gibi günümüzde de kendisini bölge siyasetinde özgün ağırlığı olan aktörlerden biri olarak görmektedir. Bölgesel hegemon olma arzusu ve bu minvalde nüfuz alanlarını genişletme çabası, tarihin her döneminde İran topraklarında hüküm süren imparatorlukların, hanedanların ve devletlerin temel ülküsü olmuştur. Bu bağlamda günümüzde İran İslam Cumhuriyeti de kendisini mevcut sınırlarının ve gücünün ötesinde tesire sahip bir aktör olarak görmektedir. Nitekim son yıllarda İran'ın faaliyet gösterdiği ve nüfuz kurmak istediği alanlara bakıldığında geçmiş dönemdeki emperyal sınırlarıyla örtüştüğü görülecektir. Modern İran tarihi incelendiğinde İran'ın, son yüzyılda uluslararası sistem içerisinde yerini tahkim etmeyi amaçlayan sürekli bir büyük strateji arayışı arayışındadır. İran, her ne kadar dâhili ve harici büyük sıkıntılara, ambargolara, istilalara ve tecritlere maruz kalıp politik badireler yaşamış olsa da “devlet geleneğini”, “milli benliğini” ve “stratejik hedeflerini” muhafaza ederek “bölgenin önde gelen gücü” olma iddiasını sürdürmüştür. Günümüzde de İran eline geçen fırsatları, geçmişten gelen kadim devlet geleneği ve politik aklı ile harmanlayıp mahir bir biçimde kullanarak ulusal sınırlarının çok ötesinde askeri, siyasi ve sosyal açıdan bölgesel nüfuz alanları tesis etmek için yoğun gayret göstermektedir.

İran, sahip olduğu coğrafi, beşeri, iktisadi ve sosyal özelliklerin yanı sıra konumlandığı bölgenin stratejik niteliği nedeniyle, kadim dönemlerden modern zamanlara dek uygarlıkların gelişiminde ve bölgesel dinamiklerin şekillenmesinde sürekli bir role sahiptir. İran, milli kimliği ve benliğini üzerine inşa ettiği kadim kültürüyle; kıtalar, devletler ve milletlerin kesiştiği coğrafi konumuyla; küresel enerji arzının büyük bölümünü sağlayan zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla son yüzyılda da bölgesel dinamiklerin şekillenmesinde etkili rol oynayan aktörlerden olmuştur. İran kimi zaman bölgesel sınırlarının çok ötesinde nüfuz alanları oluşturup faaliyet göstermişken kimi zamanda işgale uğrayıp farklı milletlerce tahakküm altına alınmıştır. Ancak İran, her ne kadar başka medeniyetler, devletler ve milletlerce siyasal nüfuz

alanlarına dâhil edilmiş olsa da İranlılar her daim sahip oldukları kadim medeniyetin bakiyesi devlet aklını ve siyasal kültürü muhafaza etmeyi becerebilmiştir. XX. yüzyılda da buna benzer şekilde İran, dış politikada sahip olduğu tutum ve izlediği güvenlik politikalarını çok boyutlu ve çok kulvarlı bir dış politika anlayışı ile sürdürerek küresel konjonktürdeki değişim ve dönüşümler sonucunda ortaya çıkan fırsatlardan azami derecede faydalanma gayesi içerisindeydi. Böylelikle her ne kadar ağır ablukalara, tecride ve ambargolara maruz kalmış olsa da küresel ve bölgesel gelişmeleri, kendi menfaat ve stratejik emellerine göre avantaja çevirerek varlığını ve bekasını sürdürme çabasıdır.

XX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yaşanan iki büyük cihan harbi sonucunda tesis edilen uluslararası sistem, diğer bölgesel aktörler gibi İran açısından da hem tehdit hem de fırsatlar barındırmaktaydı. Dönemin iki süper gücü ABD-SSCB arasında yaşanan rekabet/mücadele, küresel politikanın çift kutuplu bir yapıya bürünmesine neden oldu. İran gerek stratejik konumu gerekse de küresel enerji arzında büyük paylara sahip olan havzalara ve transit geçiş yollarına olan hâkimiyeti nedeniyle bu iki süper gücün rekabetinden kendini uzak tutamayacak bir pozisyondaydı. Nitekim İran, mezkûr sebepler nedeniyle kısa sürede her iki taraf için de kritik bir öneme sahip oldu. Geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi yeniden kendini emperyalist devletlerin nüfuz mücadelesini ortasında bulan İran, birincil büyük stratejisini varlığını ve bağımsızlığını muhafaza etmek olarak belirledi. Bu nedenle İran, mevcut ittifaklar sistemlerinden birine dâhil olarak bulunduğu bölgede nüfuzunu artırma gayreti içerisine girdi. Gerek SSCB'nin saldırgan emelleri ve yanı başında olması gerekse de iki ülke arasında vuku bulan tarihsel husumet İran'a, ABD liderliğindeki kutba katılmaktan başka bir alternatif bırakmamaktaydı. Ancak devrimle birlikte İran'da, bu dış politika yönelimi köklü biçimde değişime uğramıştır. 1979 İslam Devrimi ile birlikte rejimin ideolojik temelleri, Batı karşıtlığı ve bağımsızlık vurgusu üzerine inşa edilmiş; böylece İran, ABD öncülüğündeki bloktan ayrılarak "*ne Doğu, ne Batı!*" ilkesi doğrultusunda kendi eksenini oluşturma yoluna gitmiştir. Bu değişim, yalnızca dış politika tercihlerini değil, aynı zamanda İran'ın güvenlik anlayışını, ittifak kurma biçimini ve bölgesel stratejik hedeflerini de yeniden inşa etmiştir.

Devrim sonrası İran’da kurulan müesses nizamı sınırlamak için bölgesel ve küresel aktörler ekonomik yaptırımlarla, diplomatik tecritlerle, kültürel, askeri ve ideolojik operasyonlarla Tahran yönetimini yıpratmaya, sindirmeye ve hatta sona erdirmeye çalışmaktadır. Devrimden sonra ABD başta olmak üzere Batılılar tarafından İran’a yönelik uygulanan yaptırımlar ekonomik alanla kısıtlı kalmayıp İran’ın savunma sanayisinden diplomatik ilişkilerine, teknolojiden sağlığa kadar pek çok alanda kısıtlayıcı ve dönüştürücü etkilere sahip olmuştur. Bu çok boyutlu baskı mekanizmasının temel hedefi, İran’ın sahadaki manevra alanını daraltmak ve rejim ile halkı karşı karşıya getirmektir. İran da üzerindeki bu baskıyı kırmak ve kendisine uygulanan çevrelemeyi aşmak için çok boyutlu ve esnek bir büyük strateji geliştirmiştir. Bu strateji kapsamında İran ileri savunma hatları oluşturarak ulusal güvenliğini sınırlarının ötesine taşımayı; “Direniş Ekonomisi” gibi programlarla ekonomik yapısını güçlendirmeyi, yerli savunma sanayi hamleleriyle dışa bağımlılığı azaltıp kendine yeter hale gelmeyi ve ŞİÖ, BRICS gibi uluslararası örgütlere katılım göstererek stratejik yalnızlığını dengelemeyi hedeflemektedir.

Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti’nin büyük stratejisi müesses nizamın korunması, bölgesel nüfuzunu artırma ve ulusal çıkarlarını koruma hedefleri doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. İran’ın sahip olduğu ulusal güç unsurları, onun büyük stratejisini gerçekleştirme sürecinde hem önemli yararlılıklar göstermekte hem de çeşitli fonksiyonel ve yapısal sınırlılıkları da beraberinde getirmektedir. Örneğin İran etnik ve dini/mezhebi yapısı nedeniyle iç ve dış politikada farklı fırsatlar ve meydan okumalara maruz kalmaktadır. Rejim sahip olduğu otoriter yapısı ve katı baskı/denetim mekanizmaları nedeniyle iç politikada karşı karşıya kaldığı farklı etnopolitik ve sosyal talepleri yerine getirememektedir. Zaman zaman temel hakların ve çağın gereklerine göre gelişen toplumsal taleplerin ideolojik ve otoriter nedenlerden dolayı rejim tarafından güvenlikleştirilmesi, özgürlüklerin kısıtlanmasına ve yönetim krizlerinin yaşanmasına yol açmaktadır. Tahran yönetimi özgürlükleri güvence altına almak, bağımsız yargı ve hukukun üstünlüğünü tesis etmek yerine mevcut nizamın bekasını önceleyen bir güvenlik anlayışına sahip olduğundan iç politikada kronik hale gelmiş sıkıntılar olagelmektedir. Bu durumun sonucunda merkezi yönetim ile yerel güç odakları, etnik gruplar, gençler gibi toplumun farklı kesimleri arasında “güç mücadelesi” ve “meşruiyet krizi” ortaya çıkmaktadır. Kürt, Türk/Azeri, Beluci, Arap

gibi çeşitli etnisitelerin yanı sıra Şii, Sünni ve diğer dini/mezhebi unsurlar ile olan ilişkiler ve şekillenen dinamikler, Tahran yönetiminin hem bekasının muhafazasını da hem de bölgesel nüfuzunu artırmaya yönelik uyguladığı stratejiler de belirleyici bir işlev üstlenmektedir.

İran'ın sahip olduğu zengin sosyokültürel yapısı, İran'ın siyasi varlığı ve toprak bütünlüğüne yönelik bazı çeşitli riskleri taşısa da kimi zaman da dış politikada çeşitli manevralar yapabilmesine imkân tanımaktadır. İran, rejime rengini veren Şiilik sayesinde, Şii jeopolitiği içerisinde önemli fırsatlara sahip olmaktadır. Şiilik İran'ın dini ve kültürel kimliğinin temeli olmasının ötesinde, Şii unsurları bünyesinde barındıran bölgelerde nüfuz ve hegemonya kurmasını sağlayacak “stratejik bir araç” olmuştur. İran Şii kimliği sayesinde Irak, Suriye, Yemen, Lübnan gibi ülkelerdeki Şii topluluklar üzerinden bölgesel hegemonya kurma imkânına kavuşacak araçlara erişmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, genel kanının aksine İran'ın salt bir mezhebe dayalı bir büyük stratejisinin olmadığıdır. Bilakis mezhep, İran'ın büyük stratejisini yalnızca bir unsurunu teşkil etmektedir. İran, sahip olduğu mezhebi kimliğini “araçsallaştırarak”, ideolojik meşruiyetini ve bölgesel nüfuzunu artırmayı hedeflemektedir.

İran sahip olduğu ulusal güç unsurları dolayısıyla dış politikada mezkûr fırsatların yanı sıra bazı meydan okumalarla da karşı karşıya kalmaktadır. Gerek Fars kimliği dolayısıyla bölgedeki Arap olmayan ülkelerden olması gerekse de bölgede Şiilerin yönetimde olduğu tek ülke olması nedeniyle bölgedeki ülkeler ile İran arasında görünmez duvarlar bulunmaktadır. Devrim sonrasında İslami/mezhebi ilkeler çerçevesinde inşa ettiği bir siyasi hüviyete sahip olan İran, bünyesinde Şii unsur barındıran ülkelerin tehdit algılama mekanizmalarını harekete geçirmiştir. İran'ın bu Şiileri kapsayan devrim ihracı politikası, revizyonist emelleri ve “Şii Hilali” oluşturduğuna yönelik duyulan kaygılar, bölgede İran karşıtı bir bloğun bir araya gelmesine yol açmıştır. Bünyesinde barındırdıkları Şii unsurlar nedeniyle güvenlik kaygısı duyan Irak, Bahreyn, Suudi Arabistan vb. ülkeler devrimci coşkuyu kontrol altına almak ve bölgeye sıçramasını engellemek için ABD ile işbirliğine giderek İran'a karşıtı sert bir kampanya yürütmüşlerdir. Bu durum İran'ın çevrelenmesine ve uluslararası izolasyona maruz kalmasına neden olmuştur.

İran büyük stratejisinde belirlenen hedeflere ulaşmak için sert ve yumuşak güç unsurlarını kullanarak müesses nizamı korumayı, bölgesel etkinliğini artırmayı ve üzerindeki baskıyı sonlandırmayı planlamaktadır. Sert güce dayalı stratejilerin başında gelen “vekâlet savaş doktrini” İran’ın bölgesel politikalarında kritik role sahip olmuştur. İran’ın İDMO eliyle bölgenin dört bir yanında devşirdiği, donattığı ve yönettiği milis güçlerine verdiği desteğin türü ve kapsamı, İran’ın büyük stratejisi içerisinde belirlenen hedeflere göre şekillenmektedir. İlk etapta bulundukları ülkelerde yerel dinamiklere göre şekillenen bağımsız, esnek ve hatta spontane hareket eden bu aktörler süreç içerisinde İran tarafından sağlanan askeri, ekonomik ve ideolojik destekle zamanla daha kurumsallaşmış ve bölgesel siyasette etkili aktörler haline gelmiştir. İran’la aralarında askeri ve ideolojik bağlar bulunan bu gruplar, 2000’li yıllardan sonra uygulanan ortak askeri doktrin sonucunda daha disiplinli ve organize bir yapı hüviyetine kavuşmuştur. İran’ın ana stratejik yönlendirici rolü sayesinde birbirlerinden bağımsız hareket eden yerel unsurlar, artık belli misyon ve hedeflerde hareket edip koordineli saldırılarla rakiplerini farklı cephelerde yıpratabilen bir mekanizma haline gelmiştir. Körfez’den Levant’a kadar bölgeyi saran bu ağ sayesinde İran hem bölgesel nüfuzunu artırmakta hem de rakiplerine/düşmanlarına karşı caydırıcılık sağlamaktadır. Böylelikle İran bir yandan bölgesel nüfuzunu sahada doğrudan askeri varlık göstermeden genişletirken diğer yandan ulusal güvenliğini sınırlarının ötesine taşıma imkânına kavuşmuştur.

İran karşı karşıya olduğu düşman/rakip güçlerin sahip olduğu güçlü yanlarını zayıflatmak ve kendisinin zayıf olduğu alanlarda da avantajlı duruma geçmek için asimetrik stratejiler izlemektedir. Yaptırımlar, kötü makroekonomik yönetim, kronikleşmiş yapısal problemler, teknolojiadaki gerilik vs. nedenlerden dolayı rakiplerinin/düşmanlarının pek çok alanda gerisinde kalan İran, konvansiyonel sınırlılığını aşmak için balistik füzeler, denizaltı, mayınlar, İHA/SİHA vb. düşük maliyetli ama yüksek etkili araçlarla, asimetrik caydırıcılığını artırmaya çalışmaktadır. Bu sayede İran, ABD ve müttefiklerinin kendisine yönelttiği askeri baskıları dengelemeyi hedeflemektedir. Sert güç unsurlarına dayalı bu stratejilerle İran, bir yandan dışsal tehditlere/baskılara karşı dayanıklılığını artırırken diğer yandan bölgesel nüfuzunu artırmayı hedeflemektedir. Yine İran sert güç unsurlarını kullanarak kendisine yönelik olan askeri tehditleri, ekonomik yaptırımları, ambargoları ve kuşatılmayı aşarak üzerindeki tecridi sonlandırmayı amaçlamaktadır.

İran büyük stratejisi kapsamında belirlediği hedeflere ulaşmak için jeopolitik konumunu da stratejik bir çarpan olarak kullanmaktadır. Hazar Denizi ve Basra Körfezi gibi küresel enerji arzı ve ticaretinde büyük öneme sahip bölgeler içerisinde yer alan İran, bu jeostratejik konumunu kullanarak “enerji kaynaklarını” ve “transit güzergâhlarını” kontrolü altında tutmaya çalışmaktadır. Böylelikle İran bu alanlardaki hâkimiyetini “baskı” ve “koz” olarak kullanıp kendisine yönelik uygulanan çevrelemeyi aşip küresel ve bölgesel dengeleri lehine şekillendirmeyi hedeflemektedir. Yine İran coğrafyasının sağladığı imkânlar ve jeopolitik konumunun verdiği avantajlar sayesinde Çin ve Rusya gibi küresel sistemde etkili olan aktörlerle stratejik işbirlikleri geliştirmektedir. Bu aktörlerle İran’ın kurduğu ilişkiler hem uluslararası yaptırım ve baskılara karşı direncini artırmakta hem de dış politikada çok yönlü bir hareket alanı yaratmaktadır.

İran’ın büyük stratejisi içerisinde yumuşak güç unsurları da önemli bir yere sahiptir. Devrimden sonraki dönemde, Humeynî’nin devrim öncesindeki beyanatlarında sıklıkla yer alan dini kaideler, İran İslam Cumhuriyeti’nin büyük stratejisini, politikasını ve dış politikasını usulen ve şeklen büyük ölçüde şekillendirmiştir. Ancak Humeynî sonrası dönemde İran büyük stratejisi daha pragmatik ve devlet çıkarlarını önceleyen rasyonel bir çizgide ilerlemiştir. Bu dönemde İran dış politikası daha esnek ve çok yönlü bir hâl almış; ideolojik yayılcılıktan çok, rejim güvenliği ve bölgesel nüfuz arayışını önceleyen bir strateji izlenmiştir. Humeynî’nin ölümünden itibaren İran, devrimci ideolojik temellere dayalı revizyonist dış politika yerine daha realist, ılımlı ve uzlaşmacı bir dış politika benimsemeye başlamıştır. Yine aynı dönemde bölge ülkeleriyle arasında yaşanan gerginlikler dindirilmeye çalışılmış ve İran’ın uluslararası sisteme dâhil olma çabası içine girdiği bir dönem başlamıştır. Nitekim bunun tezahürü olarak Humeynî’nin halefleri tarafından benimsenen, uluslararası entegrasyona kapı açan “Hem Kuzey Hem Güney” politikası izlenmiştir. Böylelikle geçmiş dönem dış politikasına yön veren “Ne Doğu, Ne Batı!” olarak da slogan haline getirilen kendine yetme ve dışa kapalılık politikasından vazgeçilerek daha ılımlı ve kapsayıcı bir politika benimsenmiştir. Buna benzer şekilde günümüz İran büyük stratejisinin başat unsurlarından olan yumuşak güce dayalı dış politika anlayışının temellerinin de bu dönemde atıldığı görülmektedir. Bu dönemden itibaren “kamu diplomasisi”, “insani yardım”, “kültürel diplomasi”, “medya ve propaganda faaliyetleri”, “eğitim” ve “dil”

gibi yumuşak güç araçlarıyla İran, hem bölge kamuoyunu etkilemeyi hem de nüfuz alanlarını genişletmeye çalışarak büyük stratejisinde belirlenen hedeflere ulaşmaya gayret göstermektedir.

Araştırma kapsamında, İran'ın büyük stratejisinin temelinde rejim güvenliği, bölgesel nüfuzun korunması ve kendisine uygulanan tecridi aşmak gibi hedeflerinin yer aldığı görülmüştür. İran asimetrik savaş doktrininden jeopolitiğe, ekonomik dayanıklılıktan kamu diplomasisine, yerli savunma sanayinden diplomatik ilişkilere dek pek çok ulusal güç unsurunu seferber ederek büyük stratejisinin temel hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. İran bu stratejisini sadece kısa vadeli dış politika tercihleriyle kısıtlamamakta; devletin ideolojik/tarihsel kimliği, güvenlik ve rejimin bekasına yönelik varoluşsal hedeflerini de kapsayan çok katmanlı bir zemin üzerinde hareket etmektedir. Yine İran, büyük stratejisinin uygulanmasında salt ideolojik saiklere bağlı kalmayıp realist, rasyonel ve pragmatist yaklaşımlarla bezenen bir devlet akli çerçevesinde şekillenen “maslahat/ulusal çıkarları” öne çıkararak Orta Doğu’da bir varoluş ve nüfuz mücadelesi vermektedir. İran bir yandan tüm ezilen halkların ve dünyadaki Müslümanların liderliğini üstlendiğine dair idealist bir retorik geliştirirken diğer yandan modern bir ulus-devlet rasyonelliği ve pragmatistliğiyle hareket etmektedir. İran büyük stratejisinde belirlediği ulusal çıkarların korunması için pragmatist bir yaklaşımla, mevcut konjonktüre göre “çıkar maksimizasyonunu” önceleyerek askeri, iktisadi, politik ve diplomatik kazanımlarını artırmak için büyük gayret göstermektedir. Fakat İran'ın mevcut büyük stratejisinin sürdürülebilirliği iç politikada istikrarın sağlanmasına, sosyo-ekonomik krizlerin sona erdirilmesine ve uluslararası sistemdeki yapısal değişimlere uyum sağlayabilmesine bağlıdır.

Sonuç olarak bu çalışma, İran'ın varoluş ve nüfuz arayışını büyük strateji kuramsal çerçevesi kapsamında ele alarak, bu stratejinin Orta Doğu’ya yansımaları çok boyutlu ve bütünlük bir perspektiften analiz etmiştir. Büyük strateji yaklaşımı, İran'ın güvenlik, ideoloji, ekonomi ve diplomasi gibi farklı politika alanlarını bütüncül bir stratejik akıl etrafında nasıl bütünleştirdiğini anlamada açıklayıcı bir zemin sunmuştur. Çalışma sonucunda ortaya çıkan temel bulgular, İran'ın büyük stratejisinin hem içsel hem de dışsal faktörlerle şekillenen çok katmanlı ve tehdit-merkezli bir karakter taşıdığını göstermektedir. Tez kapsamında yapılan değerlendirmeler sonucunda, İran'ın

Orta Doğu’da uyguladığı nüfuz politikalarının sadece ideolojik ilke ve motivasyonlarla açıklanamayacağını; aksine “ulusal güç unsurları”, “asimetrik kapasite inşası”, “tehdit algısı”, “bölgesel güç/tehdit dengeleri” ve “sistemik baskılar” tarafından belirgin biçimde şekillendiğini göstermiştir. Çalışmanın esas çıktılarından bir diğeri ise Bu büyük stratejinin Orta Doğu’da dengeleyici, dönüştürücü ve kimi zaman ise yapısal kırılmalara yol açtığı görülmüştür. Buna ek olarak İran’ın bölgesel angajmanlarının, yalnızca vekil gruplar aracılığıyla yürütülen çatışma odaklı faaliyetlerle sınırlı olmadığı; bunun yanı sıra diplomasi, enerji politikaları, ekonomik ortaklıklar ve yumuşak güç unsurları aracılığıyla da yürütüldüğü görülmüştür. Dolayısıyla İran’ın büyük stratejisi, tek boyutlu bir askeri yayılma politikasından öte; birçok araç ve kaynağı koordineli bir şekilde devreye sokan çok katmanlı/boyutlu bir güç projeksiyonu niteliği taşımaktadır. Nihayetinde İran’ın büyük stratejisi yalnızca Orta Doğu’nun güvenlik mimarisini dönüştürmenin ötesinde ittifak yapılarını yeniden tanımlayan ve rekabet eksenlerini keskinleştiren bir etkiye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdi Beg Şirazi, *Safeviler Tekmiletü'l-Ahbar*, (çev. Şerafettin Deniz ve Hasan Asadi), (2. Baskı), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021.
- Abdo, Geneive, *The New Sectarianism-The Arab Uprisings and the Rebirth of the Shi'a-Sunni Divide*, Oxford University Press, 2017.
- Abdullah, Tahseen W., ve Ahmed, Ahmed B., "Soft Power in Iran's Foreign Policy", *Qalaai Zanistscientific Journal*, 7 (4), 2022, ss. 1042-1068.
- Abisaab, Rula, *Converting Persia-Religion and Power in the Safavid Empire*, I. B. Tauris, Londra, 2004.
- Abisaab, Rula J. ve Malek Abisaab, *The Shi'ites of Lebanon-Modernism, Communism, and Hizbullah's Islamists*, Syracuse University Press, 2014.
- Abrahamian, Ervand, *Darbe 1953, CIA ve Modern ABD-İran İlişkilerinin Kökleri*, (çev. Zeynep Rona), İletişim Yayınları, İstanbul, 2023.
- Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, 1982.
- Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), (4. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Acar, Serdar, *Ekonomik Yaptırımlar*, Vedat Kitapçılık, İstanbul, 2015.
- Acun, Can, *Neo El-Kaide: Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD)*, SETA Perspektif, Sayı: 53, 2014.
- Ağaoğulları, Mehmet A., *Kent Devletinden İmparatorluğa*, (7. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2013.
- Ağaoğulları, Mehmet A., vd., *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, (2. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2009.
- Ahadi, Afsaneh, "Public Diplomacy in the Middle East: A Comparative Analysis of the U.S. and Iran", *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4 (1), 2013, ss. 105-128.
- Ahin, Tahereh, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Devlet Yapısı", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 43, Sayı:2, Haziran 2010, ss. 81-100.
- Ahmedi, Hamid, *İran Ulusal Kimlik İnşası*, (çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2009.

- Ahmadian, Hassan, "The Iranian Regional Deterrence Strategy in the New Middle East", *Deconstructing the Changing Middle East Security Architecture*, (ed. Younes Zangiyabad), The Institute for Peace&Diplomacy, 2023, ss. 34-39.
- Ajami, Fouad, *The Vanished Imam Musa Sadr And The Shia of Lebanon*, Cornell University Press, 1986.
- Ajili, Hadi ve Mahsa Rouhi, "Iran's Military Strategy", *Survival*, 61 (6), 2020, ss. 139-152.
- Akad, Mehmet Tanju, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Akad, Mehmet Tanju, *Strateji Üzerine*, (2. Baskı), Kastaş Yayınları, İstanbul, 2003.
- Akbar, Ali, "Iran's soft power in the Middle East via the Promotion of the Persian Languages", *Contemporary Politics*, 29 (4), 2023, ss. 424-445.
- Akbarzadeh, Shahram ve James Barry, "State Identity in Iranian Foreign Policy", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 43 (4), 2016, ss. 613-629.
- Akbarzadeh, Shahram ve Dara Conduit, *Iran in the World: President Rouhani's Foreign Policy*, Palgrave Macmillan, 2016.
- Akdevelioğlu, Atay vd., "Tarihsel Süreklilik ve Kopuşlar Üzerinden Yemen İç Savaşı", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 10 (1), 2023, ss. 217-254.
- Aksu, Fulya, "Kamu Diplomasisi: Kavramlar, Yaklaşımlar ve Uygulamalar", *AÜSBD*, Cilt: 24, Sayı: Özel Sayı, 2024, ss. 211-230.
- Aktürk, Şener, "Turkey's Grand Strategy as the Third Power: A Realist Proposal", *Perceptions: Journal of International Affairs*, 25(2), 2020, ss. 152-177.
- Al-Iraqi, Mohammad, "Iran And Armed Militias in Post-ISIS Iraq", *Journal for Iranian Studies*, 1 (3), 2017, ss. 97-101.
- Alagha, Joseph, *Hizbullah's Identity Construction*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2011.
- Alagöz, Bilgehan ve Ekber Kandemir, "11 Eylül Sonrası Dönemde Bölgesel Güvenlik ve İran'ın Afganistan Siyaseti", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2 (2), 2015, ss. 109-140.
- Alfoneh, Ali, "Eternal Rivals? The Artesh and the IRGC", *The Artesh: Iran's Marginalized Regular Military*, Middle East Institute Viewpoints, 2011.

- Alfoneh, Ali, *Iran Unveiled: How the Revolutionary Guards Is Turning Theocracy into Military Dictatorship*, The AEI Press, 2013.
- Algar, Hamid, “Merci-i Taklid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 24, 2004.
- Algar, Hamid, *İslam Devriminin Kökleri*, (çev. Çetin Demirhan), Endişe Yayınları, Ankara, 1990.
- Alkinani, Zeidon, *Haşd ve Tişrin Arasında İran-Irak Kavşağı*, İRAM, 2022.
- Alrebh, Abdullah F., *Hezbollah Al-Hejaz: A Saudi Shi'a Group Cloaked in Mystery*, Middle East Institute, 2022.
- Alvandi, Roham, *Nixon, Kissinger and The Shah*, Oxford University Press, 2014.
- Ametbek, Dinmuhammed, “İran Dış Politikasının Jeopolitik Kodları”, *ANKASAM*, No: 3, Ankara, 2017.
- Amineh, Mehdi P., “Theoretical and Methodological Approaches to the Study of the Greater Middle East”, *The Greater Middle East in Global Politics- Social Science Perspectives on the Changing Geography of the World Politics*, (ed. Mehdi Parvizi Amineh), BRILL, Leiden, 2007.
- Ansari, Ali M., *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, Cambridge University Press, New York, 2012.
- Ansari, Ali ve Kusra Aarabi, *Ideology and Iran's Revolution: How 1979 Changed the World*, Tony Blair Institute for Global Change, 2019.
- Antonius, George, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, (çev. Mehmet Akif Koç ve Muhammed Karakuş), Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 193-194.
- Aman, Fatemah, “Living with the Artesh's Green Sympathies”, *The Artesh: Iran's Marginalized Regular Military*, *Middle East Institute Viewpoints*, 2011, ss. 16-19.
- Amanat, Abbas, *Iran A Modern History*, Yale University Press, 2017.
- Anderson, Tim, *Axis of Resistance*, Clarity Press, Atlanta 2019.
- Archer, Christon I. vd., *Dünya Savaş Tarihi*, (çev. Cem Demirkan), Tümm zamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 342-349.
- Arı, Tayyar, *Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi*, Alfa yayınları, İstanbul, 1998.

- Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, (5. Baskı), MKM Yayınları, Bursa, 2012.
- Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2006.
- Arıboğan, Deniz Ü., *Kabilelerden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Arıkan, Adem, “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”, *Journal of Islamic Research*, 29 (2), 2018, ss. 348-379.
- Arjomand, Said A., *The Shadow Of God And The Hidden Imam-Religion, Political Order, and Societal Change in Shicite Iran from the Beginning to 1890*, The University of Chicago Press, 1984.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Kronik, İstanbul, 2018.
- Aryan, Hossein, “The Artesh: Iran’s Marginalized and Under-Armed Conventional Military”, *The Artesh: Iran’s Marginalized Regular Military*, Middle East Institute Viewpoints, 2011.
- Askeroğlu, Sabir, *İran’ın Uluslararası Örgütler Politikası*, İRAM, İstanbul, 2020.
- Asl, Seyedmohammad S., ve Orhan Karaoğlu, “Jeopolitik Açından Suudi Arabistan-Yemen Sınır Anlaşmazlığı ve Husiler Meselesi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 45, 2023, ss. 363-392.
- Aslan, Kürşad ve Rashid, Yasin, “Jeoeconomisinin Artan Rolü: Çabahar ve Gwadar Limanları Arasındaki Rekabet”, *İRAM Yayınları*, 2020.
- Aslan, Ramazan, “ABD Yaptırımlarının İran Ekonomisine Etkileri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 2023, ss. 25-49.
- Atabaki, Touraj, “Historiography of Twentieth Century Iran: Memory, Amnesia and Invention”, *Iran in the 20th Century Historiography and Political Culture*, (ed. Touraj Atabaki), I.B.Tauris & Co Ltd in Association With The Iran Heritage Foundation, New York, 2009.
- Atabaki, Touraj (ed.), *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*, I. B. Tauris, New York, 2006.
- Ateş, Toktamış, *Siyasal Tarih*, (3. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

- Axworthy, Michael, *Devrimci İran*, (çev. Ali Karatay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020.
- Axworthy, Michael, *İran Aklın İmparatorluğu*, (çev. Özlem Gitmez), Say Yayınları, İstanbul, 2016.
- Aydemir, Emrah, *Dış Politikada Yumuşak Güç ve Medya*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2016.
- Aydın, Mehmet Akif, “İmamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 22, 2000.
- Aydın, Mustafa, “Grand Strategizing in and for Turkish Foreign Policy: Lessons Learned from History, Geography and Practice”, *Perceptions: Journal of International Affairs*, 25 (2), 2021, ss. 203-226.
- Ayhan, Suat, “Lübnan Hizbullahı’nın Sünni Arap Dünyasındaki Algılanış Şekli ve Suriye İç Savaşına Dair Çelişkileri”, *Akademik İzdüşüm Dergisi (AİD)*, 8 (1), 2023, ss. 48-74.
- Azizi, Hamidreza, Iran’s “Look East” Strategy: Continuity and Change under Raisi, *Middle East Council on Global Affairs*, 2023.
- Azizi, Hamidreza ve Julien Barnes-Dacey, *Beyond Proxies: Iran’s Deeper Strategy In Syria and Lebanon*, ECFR, 2024.
- Bagheri, Macit ve Oğuz T. Görür, *Bölge Bölge İran*, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, 2018.
- Baghat, Gawdat, “Iran’s Regular Army: It’s History and Capacities”, *The Artesh: Iran’s Marginalized Regular Military*, Middle East Institute Viewpoints, 2011.
- Bajoghli, Narges vd., *How Sanctions Work-Iran and the Impact of Economic Warfare*, Standord University Press, California, 2024.
- Balcı, Çağatay, “İran Kürt Siyasi Hareketinde Öncü Aktör Olarak İran Kürdistan Demokrat Partisi”, *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 6 (1), 2022, ss. 18-32.
- Balcı, Çağatay, *Etno-Mezhepsel Radikalleşme: Sistan-Beluçistan’da Radikal Gruplar*, İRAM, 2019.
- Balzacq, Thierry vd., “Is Grand Strategy a Research Program? A Review Essay”, *Security Studies*, 28 (1), 2019, ss. 58-86.

- Banikamal, Abdolmoghset, "Evaluating The Islamic Republic Of Iran's Public Diplomacy", *International Journal of Political Studies*, 4 (2), 2018, ss. 22-39.
- Banikamal, Abdolmoghset ve Ra'ees, Wahabuddin, "Iran's Educational Diplomacy in the Muslim World: Activities of Al-Mustafa International University in Malaysia and Afghanistan", *Insight Turkey*, 20 (1), 2018, ss. 165-188.
- Barghandan, Mojtaba, "Iran's New Social Media-Friendly Approach", *Turkish Policy Quarterly*, 14 (1), 2015, ss. 137-145.
- Barrie, Douglas, *Iran and the Challenge of Combat-Aircraft Recapitalization*, IISS.
- Barthold, Wilhelm, *An Historical Geography Of Iran*, (çev. Svat Soucek), Princeton University Press, 1984.
- Başaran, Doğan ve Ayşenur Kırılmaz, "İran'a Karşı Yürütülen Propagandanın Vekil Aktörü: Halkın Mücahitleri Örgütü", *İran Çalışmaları Dergisi*, 4 (1), 2020, ss. 211-240.
- Bayat, Asaf, *Post-İslamcılık-Siyasi İslam'ın Değişen Yüzü*, (çev. Emek Ş. Ataman), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Baylis, John vd., *Küreselleşen Dünya Siyaseti Uluslararası İlişkilere Giriş*, (çev. Hasan Basri Yalçın vd.), (2. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul, 2021.
- Baylis, John vd., *Strategy in the Contemporary World*, (6. Baskı), Oxford University Press, 2019.
- Behrooz, Maziar, "Trends in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, 1979-1988", *Neither East Nor West*, (ed. Nikkie R. Keddie ve Mark J. Gasiorowski), Yale University Press, 1990, ss. 13-35.
- Behrooz, Maziar, "Iran after Revolution (1979-2009)", *The Oxford Handbook of Iranian History*, (ed. Touraj Daryaee), Oxford University Press, New York, 2012, ss. 365-389.
- Bell, David A., *Napoleon ve İlk Topyekun Savaşın Hikayesi*, (çev. Burak Yazıcı), Selenge, İstanbul, 2022.
- Bernstein, Alvin H., "The Strategy of a Warrior-State", *The Making of Strategy*, (ed. Williamson Murray vd.), Cambridge University Press, Melbourne, 1994, ss. 56-84.

- Biçen, Gürkan, “Ayettullah Humeynî’nin 1980 Öncesi Söyleminde İran İslam İnkılâbı’nın Meşruiyet Temeli Olarak Siyonist Rejim Problemi”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 1 (1), 2017, ss. 52-83.
- Biçen, Gürkan ve Muammer İskenderoğlu, “Âyetullah Humeynî’de Velâyet-i Fakîh Düşüncesinin Gelişimi”, *Dergiabant*, 10 (2), 2022, ss. 437-461.
- Biddle, Tami D., *Strategy And Grand Strategy: What Students And Practitioners Need To Know*, The United States Army War College Press, 2015.
- Bilge, Mustafa L., “Basra Körfezi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 5, 1992.
- Bingöl, Oktay, “İran’ın Nükleer Programına İlişkin Uluslararası Anlaşmanın Mevcut Durumu ve Geleceğinin Değerlendirilmesi”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 8 (1), ss. 1-26.
- Birdişli, Fikret ve Gören, Merve, “Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Türkiye-İran Arasında Göç ve Sınır Güvenliği”, *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2018, ss. 11-38.
- Black, Antony, *The History of Islamic Political Thought From the Prophet to the Present*, Edinburgh University Press, 2. Baskı, 2011.
- Black, Jeremy, *Dünya Tarihinde Askeri Strateji*, (çev. Bestami S. Bilgiç), Timaş Yayınları, İstanbul, 2021.
- Booth, Ken, “The Evolution of Strategic Thinking”, *Contemporary Strategy Theories and Politics*, (ed. John Baylis vd.), Routledge, 1981, ss. 20-48.
- Booth, Ken ve Eric Herring, *Keyguide to Information Sources in Strategic Studies*, Mansell, Londra, 1994.
- Bozarslan, Hamit, *Ortadoğu’nun Siyasal Sosyolojisi-Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*, (çev. Melike Işık Durmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bozkurt, Abdulgani, “Hizbullah’ın Lübnan’da Kuruluşu ve Popülaritesinin Sebepleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: XVII, 2014, ss. 599-627.
- Boztepe, Veli, “Bir Yumuşak Güç Kaynağı Olarak Türkiye’deki Çin Medyası”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (4), 2016, ss. 93-110.
- Brands, Hal, *The Promise and Pitfalls of Grand Strategy*, US Army War College Press, 2012.

- Brands, Hal, *What Good Is Grand Strategy? Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush*, Cornell University Press, New York, 2014.
- Brandt, Marieke, *Tribes and Politics in Yemen A History of the Houthis Conflict*, Oxford University Press, 2017.
- Brookes, Peter, "The Growing Iranian Unmanned Combat Aerial Vehicle Threat Needs U.S. Action", *Backgrounders*, No: 3437, 2019.
- Brzezinski, Zbigniew vd., *Iran: Time for a New Approach*, Council on Foreign Relations, 2004.
- Buchta, Wilfried, "Tehran's Ecumenical Society (Majma' Al-Taqrīb): A Veritable Ecumenical Revival or A Trojan Horse of Iran?", *The Twelver Shia in Modern Times*, (ed. Rainer Brunner&Werner Ende), BRILL, Leiden 2001, ss. 333-353.
- Bull, Hedley, "Strategic Studies and Its Critics", *World Politics*, 20 (4), 1968, ss. 593-605.
- Burchill, Scott, *The National Interest in International Relations Theory*, Palgrave Macmillan, New York, 2005.
- Buzan, Barry ve Wæver, Ole, *Regions and Powers The Structure of International Security*, Cambridge University Press, 2003.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "İran'ın Takrib-i Mezahib Politiği", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 8, Sayı: 74, 2016, ss. 22-24.
- Byman, Daniel, *Deadly Connections States That Sponsor Terrorism*, Cambridge University Press, 2005.
- Byman, Daniel vd., *Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era*, RAND, 2001.
- Campbell, Kurt ve O'Hanlon, Michael, *Hard power: The New Politics of National Security*, Basic Books, 2006.
- Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, (der. Ali Ergun Çınar), Kitabevi, 2014.
- Chandler, David G., *The Campaigns of Napoleon*, Macmillan, New York, 1966.
- Chivvis, Christopher S., *Toppling Qaddafi: Libya and the Limits of Liberal Intervention*, Cambridge University Press, 2013.
- Clausewitz, Carl von, *Savaş Üzerine*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, İstanbul, 2015.

- Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- Cezani, Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi-Güçler ve Amaçlar*, Kaynak Yayınları, 2014.
- Cole, Juan, "A 'Shite Crescent'? The Regional Impact of the Iraq War," *Current History*, 105 (693), 2006, ss. 20-26.
- Cordesman, Anthony H., *Iran's Evolving Military Forces*, CSIS, 2004.
- Cordesman, Anthony H., *Iran's Revolutionary Guards, the Al Quds Force, and Other Intelligence and Paramilitary Forces*, Center for Strategic and International Studies, 2007.
- Cornell, Svante E., *The Nagorno-Karabakh Conflict*, Department of East European Studies, 1999.
- Cronin, Stephanie, *Armies and State-Building in the Modern Middle East: Politics, Nationalism and Military Reform*, I. B. Tauris, 2014.
- Cronin, Stephanie, *Social Histories of Iran Modernism and Marginality in the Middle East*, Cambridge University Press, 2001.
- Cull, Nicholas J., *Public Diplomacy: Lessons from the Past*, Figueroa Press, Los Angeles, 2009.
- Cumings, Bruce vd., *Inventing the Axis of Evil*, The New Press, New York, 2004.
- Çelik, Şener, "Stuxnet Saldırısı ve Abd'nin Siber Savaş Stratejisi: Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanmaktan Kaçınma İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 2014, ss. 137-175.
- Çelikipala, Mitat, "Geçmişten Günümüze Vazgeçilemeyen Kavram: Ulusal Çıkar", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 2005, ss. 439-461.
- Dabashi, Hamid, *Iran, The Green Movement and the USA: The Fox and the Paradox*, Zed Books, New York, 2010.
- Dabashi, Hamid, *Şiizm Bir Protesto Dini*, (çev. Belgin Çallı), Yarın Yayıncılık, 2016.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer*, (çev. Ahmet Fethi), Alfa Tarih, İstanbul, 2017.
- Daftary, Farhad, *Şii İslam Tarihi*, (çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2016.

- Dahl, Robert A., “The Concept of Power”, *Behavioural Science*, 2 (3), 1957, ss. 201-215.
- Danchev, Alex, “Liddell Hart and the Indirect Approach,” *Journal of Military History*, 1999, 63, ss. 313-337.
- Dashti, Naseer, *The Baloch Conflict with Iran and Pakistan*, Trafford Publishing, 2017.
- Davison, Roderic H., “Where Is the Middle East?”, *Foreign Affairs*, 38 (4), Haziran 1960, ss. 665-675.
- Defay, Alexandre, *Jeopolitik*, (çev. İsmail Yerguz), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- Debb, Marius, “Shia Movements in Lebanon: Their Formation, İdeology, Social Bases, and Links with Iran and Syria”, *Third World Quarterly*, 10 (2), 1988, ss. 683-698.
- Defence Intelligence Agency, *Iran Military Power-Ensuring Regime Survival and Securing Regional Dominance*, U.S. Government Publishing Office, Washington, 2019.
- DEİK, *İran Bilgi Notu*, 2024.
- Dehghanpisheh, Babak, “Iran’s men in Baghdad”, *Reuters Special Report*, 2014, ss. 1-7.
- Demirtaş, Erdem, *Ortadoğu’da Devlet ve İktidar-Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014.
- Denoon, David B. H., *China’s Grand Strategy: A Roadmap to Global Power?*, NYU Press, 2021.
- Deutsch, Karl W., “On the Concepts of Politics and Power.” *Journal of International Affairs*, 21 (2), 1967, ss. 232-241.
- Dik, Esra, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Bilgi Ve İletişim Teknolojileri Alanındaki Reform Girişimleri”, *Tarsus Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2023, ss. 27-42.
- Dinçer, Selin, “Avrupa’da İslamofobinin Yükselişe Geçmesinde Arap Baharı Sürecinin Etkisi”, *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 9 (86), ss. 1462–1473.
- Diriöz, Ali O., “Hürmüz Boğazı ile ilgili Jeopolitik Riskler”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 42, 2012, ss. 84-93.

- Domazeti, Riad, *İdeoloji İle Jeopolitik Gerçekler Arasında İran'ın Filistin Politikaları*, İNSAMER, Eylül 2018.
- Domazeti, Riad, *Husi Gemi Baskınlarının Kızıldeniz Jeopolitiğine Etkileri ve Muhtemel Sonuçları*, İNSAMER, 2023.
- Dueck, Colin, *Reluctant Crusaders*, Princeton University Press, 2016.
- Dumankaya, Elif M., “Uluslararası İlişkiler ve ‘Güç’ Kavramı”, *STM Teknolojik Düşünce Merkezi*, Ankara, 2019.
- Dumlupınar, Nihat, “Hibrit Savaş: İran Silahlı Kuvvetleri”, *ANKASAM*, 1 (2), 2017, ss. 68-105.
- Dumlupınar, Nihat, *İran’da İstihbarat Örgütleri Nasıl Kontrol Ediliyor?*, ANKASAM, Analiz No: 10, 2018.
- Dursun, Davut, “Ortadoğu’nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 50, 2010, ss. 1231-1274.
- Earle, Edward M., *Modern Stratejinin Ustaları*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ehteshami, Anoushiravan, “Iran’s Grand Strategy Under the Pahlavis”, *Grand Strategy in the Contemporary Middle East The Concepts and Debates*, (ed. Tore T. Petersen ve Clive Jones), Gerlach Press, 2022, ss. 195-214.
- Ehteshami, Anoushiravan ve Hinnebusch Raymond, *Syria and Iran: Middle Powers in a Penetrated Regional System*, Routledge Press, 1997.
- Ehteshami, Anoush ve Mahjoob Zweiri, *Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad*, Ithaca Press, 2008.
- Eisenstadt, Michael, “The Role of Missiles in Iran’s Military Strategy”, *The Washington Institute for Near East Policy*, No: 39, 2016.
- Ekinci, Arzu Celalifer, “İran’ın Stratejik Kartı Olarak Hürmüz Boğazının Önemi”, *Uluslararası Strateji Araştırmalar Kurumu Akademik Ortadoğu Dergisi*, 6. Cilt, 2012, ss. 21-39.
- Ekşi, Muharrem, “İran’ın Transnasyonel ve Teopolitik-Şiilik Temelli Kamu Diplomasisi”, *ANKASAM*, 1 (2), 2017, ss. 46-66.

- El-Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.
- El-Kummi ve El-Nevbahti, *Şii Fırkalar: Kitabu'l-Makalat ve'l-Fırak- Fıraku's-Şia Şii Fırkalar*, (çev. Hasan Onat vd.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.
- Elçi, İsmail H., “İran’ın Yumuşak Güç Kaynağı Olarak Şiilik Ve Yumuşak Gücün Sürdürülmesinde İİKK’nin Rolü (İslami İlişkiler Ve Kültür Kurumu)”, *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 2023, ss. 88-109.
- Elhan, Nail, “İran Devrimi’ni Okumak: Türkiye’de Basılan İran Devrimi Konulu Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mülkiye Dergisi*, 43 (4), 2019, ss. 707-730.
- Elias, Firas ve Mehmet S. Erol, “İslam Devrimi Sonrasında İran Dış Politikasının Ummu’l Kura Teorisi Bağlamında Analizi”, 5 (1), *Uluslararası Kriz Ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2021, ss. 361-385.
- Elleman, Michael, *Iran’s Ballistic Missile Capabilities: A Net Assessment*, IISS, 2010.
- Eralp, Atila, “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması”, *Devlet, Sistem ve Kimlik Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, der. Atila Eralp, (5. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Erdem, Gökhan, “Lübnan’da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL’den Hizbullah’a”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: 49, 2018, ss. 21-55.
- Erkmen, Serhat, “Silahlı Güçler; Ordular, Para-Militer Yapılar, Özel Askeri Şirketler”, *Güvenlik Yazıları Serisi*, No: 39, Kasım 2019.
- Esposito, John L. ve İbrahim Kalın, *Islamophobia The Challenge of Pluralism in the 21st Century*, Oxford University Press, 2011.
- Eşref, Ahmed, “İran’da Ulusal ve Etnik Kimlik Krizi”, *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, (ed. Hamid Ahmedi, çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 89-122.
- Erdoğan, İlker, “Dördüncü Güç Medyadan Beşinci Güç İnternete: Demokratik Bir Dönüşüm Mü Yaşanıyor?”, *Selçuk İletişim*, 8 (1), 2013, ss. 176-191.
- Eş-Şehristani, Muhammed, *Dinler ve Mezhepler Tarihi-El Milet ve’n-Nihal*, (çev. Muharrem Tan), Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Evans, Graham ve Newnham, Jeffrey, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, (çev. H. Ahsen Utku), Gökkuşe, İstanbul, 2007.

- Farzam, Rahimullah, *İran Dış Politikasında Devrim Muhafızları Ordusunun Artan Etkisi*, İRAM Yayınları, 2020.
- Fathollah-Nejad, Ali, *Iran in an Emerging New World Order-From Ahmadinejad to Rouhani*, Palgrave Macmillan, 2021;
- Ferguson, Niall, *İmparatorluk-Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, (çev. Nurettin Elhüseyni), (4. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.
- Fekri, Amir A., *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, (ed. Sait Çakır), Mızrak Yayınları, İstanbul, 2011.
- Foltz, Richard, *İran Tarihi*, (çev. Hüseyin Gökalp), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Forough, Mohammadbagher, *Raisi's Foreign Policy: Pragmatic Revolutionism and the Iranian Pivot to Asia*, GIGA Focus, No: 7, 2021.
- Fraihat, Ibrahim, *Unfinished Revolutions-Yemen, Libya, and Tunisia after the Arab Spring*, Yale University Press, 2016.
- Freedman, Lawrence, *Strateji*, (çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), (2. Baskı), Alfa Basımevi, İstanbul, 2015.
- Frontinus, Sextus Iulius, *Roma Strateji Sanatı*, (çev. Samet Özgüler), Kronik, İstanbul, 2022.
- Frankel, Joseph, *National Interest*, Palgrave Macmillan, Londra 1970.
- Fuller, Graham, *The "Center Of The Universe" The Geopolitics Of Iran*, Rand Corporation, 1991.
- Gaddis, John L., *Büyük Strateji*, (çev. Özgür Umut Hoşafçı), Epsilon Yayınevi, İstanbul, 2023.
- Garnett, John, "Strategic Studies and Its Assumptions", *Strategy in the Contemporary World*, (6. Baskı), (ed. John Baylis vd.), Oxford University Press, 2019, ss. 3-21.
- Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Gerges, Fawaz A., *The New Middle East-Protest and Revolution in the Arab World*, Cambridge University Press, 2014.
- Gheissari, Ali ve Vali Nasr, *Democracy in Iran: History and the Quest for Liberty*, Oxford University Press, 2009.

- Gillespie, Kate, "US Corporations and Iran at the Hague", *Middle East Journal*, 44 (1), 1990, ss. 18-36.
- Goodarzi, Jubin M., "Syria and Iran: Alliance Cooperation in a Changing Regional Environment", *Ortadoğu Etütleri*, 4 (2), 2013, ss. 31-54.
- Goulka, Jeremiah vd., "The Mujahedin-e Khalq in Iraq A Policy Conundrum", *RAND National Defense Research Institute*, 2009.
- Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 44, 2013, ss. 477-481.
- Gözler, Kemal, *Hukukun Temel Kavramları*, (20. Baskı), Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2022.
- Gray, Colin S., *Modern Strateji*, Truva Yayınları, İstanbul, 2008.
- Gray, Colin S., *Strategy and History: Essays on Theory and Practice*, Routledge, New York, 2006.
- Gülboy, Burak S., *Birinci Dünya Savaşını Anlamak*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2017.
- Gündoğan, Ünal, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", *Ortadoğu Analiz*, 3 (29), 2011, ss. 93-99.
- Gürel, Şükrü S., *Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979.
- Hafezeniya, Muhammed R., *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017.
- Haji-Yousefi, Amir M., "Whose Agenda Is Served by the Idea of a Shia Crescent?", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 8 (1), 2009, ss. 114-135;
- Hamid, Ahmedi, *İran Ulusal Kimlik İnşası*, (çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2009.
- Handel, Michael I., *Clausewitz and Modern Strategy*, Frank Cass, Londra 1986.
- Hanson, Victor D., *Makers of Ancient Strategy From the Persian Wars to the Fall of Rome*, Princeton University Press, 2010.
- Hart, Gary, *The Fourth Power: A Grand Strategy For The United States in the Twenty-First Century*, Oxford University Press, 2004.

- Hart, Liddel B. H., *Dolaylı Tutum*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, Ankara, 2003.
- Hassan-Yari, Houchang, “The Artesh and Revolution”, *Middle East Institute Viewpoints*, 2011.
- Hatemi, Muhammed, *Din ve Demokrasi (Medeniyetler Arası Diyalog Bağlamında)*, (çev. Erdinç Doğru), Fecr Yayınları, Ankara, 2004.
- Heywood, Andrew, *Küresel Siyaset*, (çev. Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir), (5. Baskı), BB101 Yayınları, Ankara, 2018.
- Heywood, Andrew, *Siyaset*, (çev. Bekir Berat Özipek vd.), (14. Baskı), Adres Yayınları, Ankara, 2014.
- Heuser, Beatrice, *The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Hill, Christopher, *The Changing Politics of Foreign Policy*, Palgrave Macmillan, 2003.
- Hill, Ginny, *Yemen Endures Civil War, Saudi Adventurism and the Future of Arabia*, Oxford University Press, 2017.
- Hiro, Dilip, *Cold War in the Islamic World Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy*, Oxford University Press, 2018.
- Holsti, K. J., “The Concept of Power in the Study of International Relations”, *Background*, 7 (4), 1964, ss. 179-194.
- Horasanlı, İsmet, *Ortadoğu’da ABD-İran Gerilimi Muhtemel Senaryolar, Olası Sonuçlar*, SETA, 2024.
- Hourani, Albert, “From Jabal Amil to Persia”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49 (1), 1986.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, (çev. Yavuz Alogan), (10. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, (çev. Celal Kanat), Doruk Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hourani, Albert, *Europe and the Middle East*, University of California Press, 1980.
- Humeyni, İslam'da Devlet (Velâyet-i Fâkih), çev. Ahmed Hüseyinoğlu, Ehl-i Beyt Yayıncılık, İstanbul, 2021.

- Humeynî, *Velâyet-i Fakîh*, İmam Humeyni'nin -ks- Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu, Tahran, Tarihsiz.
- Huntington, Samuel P., *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, (çev. Mehmet Turhan ve Cem Soydemir), (14. Basım), Okuyan Us, İstanbul, 2015.
- Hurewitz, J. C., “The Persian Gulf: British Withdrawal and Western Security”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol: 401, 1972, ss. 106–115.
- Iran Action Group, *Outlaw Regime: A Chronicle Of Iran’s Destructive Activities*, U.S. Department of State, 2020.
- İbnü’l Esir, *El Kamil Fi’t-Tarih Tercümesi 2. Cilt*, (çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 441-443.
- İlhan, Avni, “Gaybet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 13, 1996.
- İmam Humeyni *Açısından Filistin*, (çev. Kadri Çelik), İhsan Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- İnan, Ömer, “A Research Study of The Effects Of Education On Soft Power and Public Diplomacy: The Case Of Iran International Al Mustafa”, *BANÜSAD*, 5 (1), 2022, ss. 81-93.
- İnat, Kemal ve Burhanettin Duran, *İran Yaptırımları Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye’ye Etkileri*, SETA, 2019.
- İran-İsrail Çatışması Bölgesel ve Küresel Boyutlar*, İRAM, 2025.
- İran’da Direniş Ekonomisi Doktrini*, (çev. Mehmet Koç), İRAM, 2016.
- Iran’s Networks Of Influence In The Middle East*, IISS, 2019.
- İslam, Thowhidul, “The Nuclearization of Iran and the Policy of Russia”, *Asian and African Studies*, 22 (2), 2013, ss. 248-278.
- Izewicz, Paulina, “Iran’s Ballistic Missile Programme: Its Status And The Way Forward”, *Eu Non-Proliferation Consortium No-Proliferation Papers*, No: 57, 2017.

- İzedi, Receb, “Azerbaycan Kimliği Hakkındaki On Yıllık Kargaşaya Bir Bakış”, *İran-Ulusal Kimlik İnşası*, (ed. Hamid Ahmedi, çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 183-250.
- İzzeti, İzzetullah, *İran ve Bölge Jeopolitiği*, (çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul, 2005.
- James, William D., *British Grand Strategy in the Age of American Hegemony*, Oxford University Press, 2024.
- Johnston, Alastair I., *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton University Press, 1995.
- Jomini, Antoine Henri, *Savaş Sanatının Ana Hatları*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, İstanbul, 2002.
- Jones, Clive, “Grand Strategy in the Contemporary Middle East: The Concepts and Debates”, *Grand Strategy in the Contemporary Middle East The Concepts and Debates*, (ed. Tore T. Petersen ve Clive Jones), Gerlach Press, 2022, ss. 1-15.
- Jones, Seth G. ve Danika Newlee, *The United States’ Soft War with Iran*, CSIS, 2019.
- Juneau, Thomas, “Iran’s Policy Towards the Houthis in Yemen: a Limited Return on a Modest Investment,” *International Affairs*, 92 (3), 2016, ss. 647-663.
- Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Gelişimi*, (çev. İsmail Çekem ve Alper Duman), (6. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kafkasyalı, Muhammet S., “Devrim Teorileri ve Renkli Devrimler”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 38, 2007, ss. 883-905.
- Kalaycı, Rıdvan, “İran Dış Politikasında Söylem ile Eylem Uyumsuzluğu: Çeçenistan ve Dağlık Karabağ Örnekleri”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 3 (1), 2019, ss. 13-40.
- Kalın, İbrahim, “Soft Power and Public Diplomacy in Turkey”, *Perceptions*, 16 (3), 2011, ss. 5-23.
- Kamrava, Mehran, *The Great Game in West Asia: Iran, Turkey and the South Caucasus*, Oxford University Press, 2017.
- Kaplan, Doğan, “İran’da Şii-Sünnî Yakınlaştırma Çalışmaları”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 2013, ss. 257-274.

- Karabulut, Bilal, “Dünya’da ve Türkiye’de Think Tank Kuruluşları Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 7, 2010, ss. 91-104.
- Karabulut, Bilal, *Strateji-Jeostrateji-Jeopolitik*, Platin, Ankara, 2005.
- Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- Karpat, Kemal H., *Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (çev. Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- Kartaloğlu, Habib, *Safevilerin İlk Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2022.
- Kashani-Sabet, Firoozeh, “Cultures of Iranianess: The Evolving Polemic of Iranian Nationalism”, *Iran and the Surrounding World-Interactions in Culture And Cultural Politics*, (ed. Nikkie Keddie ve Rudi Matthee), University of Washington Press, 2002, ss. 162-181.
- Katouzian, Homa, *The Persians Ancient, Medieval and Modern Iran*, Yale University Press, 2009.
- Katzman, Kenneth, *Iran’s Foreign and Defense Policies*, CRS Report, 2021.
- Kazdal, Melih, “İran’ın Arap Baharı Sonrası Suriye Politikasını Anlamak”, *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 1 (1), 2018, ss. 1-15.
- Kazemzadeh, Firuz, *Russia and Britain in Russia: Imperial Ambition in Qajar Iran*, I. B. Tauris, 2021.
- Kazemzadeh, Masoud, “The Sources of the Middle East's Crises and American Grand Strategy”, *Comparative Strategy*, 37 (1), 2018, ss. 56-72.
- Keddie, Nikki R., *Modern Iran Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, 2006.
- Keddie, Nikki R., *Religion and Rebellion in Iran-The Iranian Tobacco Protest of 1891-1892*, Routledge, 1966.
- Kelbizadeh, Elnur, “Pragmatism of the Ideological State: Main Aspects of Armenian Policy of Iran”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13), 2022, ss. 45-63.
- Kennedy, Paul M., *Grand Strategies in War and Peace*, Yale University Press, 1991.

- Kermani, Navid, “The Fear of the Guardians: 24 Army Officers Write a Letter to President Khatami”, *The Twelver Shia in Modern Times*, (ed. Rainer Bruinner ve Werner Ende), BRILL, Leiden 2001, ss. 354-365.
- Kesrevi, Ahmed, *İran Meşrutiyet Tarihi*, (çev. Mehdi Kamruz ve Hamit Zafer Kars), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2021.
- Khan, Sulmaan W., *Haunted by Chaos: China’s Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping, With a New Afterword*, Harvard University Press, 2022.
- Khomeini, *Revolution and İslam: Writings and Declarations of Imam Khomeini*, (ed. Hamid Algar), Routledge, 2002.
- Kılıç, Mehmet vd., “Kuruluşundan Günümüze Irak’ın Şii Milis Gücü Haşdi Şabi”, *UBSBİD*, 2 (1), 2018, ss. 46-60.
- Kılıç, Selda K., “19.Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti Ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54 (2), 2014, ss. 319-336.
- Kılınç, Ahmet, “İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, 2008, ss. 907-948.
- Kinzer, Stephen, *Şah’ın Bütün Adamları*, (çev. Selim Önal), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Koç, Mehmet, *Halkın Mücahitleri Örgütü*, İRAM, 2019.
- Koç, Mehmet, *İran’da Devlet Yapısı Ve Temel Kurumlar-I: Devrim Rehberliği*, İran Araştırmaları Merkezi, 2017.
- Koç, Mehmet, *İran’ın İdari Yapısı*, İran Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2021.
- Koç, Mehmet A., “Tarihi İhtilafların Gölgesinde İran-Suudi Arabistan Rekabeti: Şii-Vahhabi İlişkilerinin Dünü ve Bugünü”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 3 (1), 2019, ss. 91-120.
- Koç, Mehmet A., *Rekabetten Geleceğe: Türkiye-İran İlişkilerinin Güvenlik Boyutu*, TASAM Yayınları, İstanbul, 2012.
- Koohi-Kamali, Farideh, *The Political Development of the Kurds in Iran*, Palgrave Macmillan, 2003.
- Koppes, Clayton R., “Captain Mahan, General Gordon, And The Origins Of The Term Middle East”, *Middle Eastern Studies*, 12 (1), 1976, ss. 95-98.

- Kor, Zahide T., *Ortadoğu'nun Aynası Lübnan*, İHH, İstanbul, 2009.
- Kozhanov, Nikolay, *Iran's Strategic Thinking-The Evolution of Iran's Foreign Policy, 1979-2018*, Gerlach Press, Berlin, 2018.
- Köse, Talha, *İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları*, SETA, 2008.
- Köseoğlu, Yakup, "Gelişmekte Olan Demokrasiler için Alternatif Bir Seçkin Tarifi: Türel Seçkinler ve Statü Seçkinleri", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 48, 2015, ss.
- Krane, Jim, *Oil and Political Survival in the Persian Gulf*, Columbia University Press, New York, 2019.
- Krzyzaniak, John, *The Private Companies Propelling Irans Drone Industry*, Wisconsin Project on Nuclear Arms Control, University of Wisconsin, 2023.
- Kurt, Veysel, *Ortadoğu'da Ordu ve Siyaset*, SETA, İstanbul, 2017.
- Küpeli, Mustafa Ş., "Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar: İran'a Uygulanan Yaptırımların Etkileri", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 2016, ss. 97-135.
- Kvamladze, Tato, *Iran's Defence Industry-What's in Stock for Russia*, ICDS, 2023.
- Lapidus, Ira M., *İslam Toplumlari Tarihi 2. Cilt*, (çev. Yasin Aktay ve Mevlüde Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Laqueur, Walter, "The Changing Face of Terror", *The Use of Force*, (ed. Robert J. Art ve Kenneth N. Waltz), Rowman&Littlefield Publishers, New York, 2004, ss. 450-457.
- Leandro, Francisco J. vd., *The Geopolitics of Iran*, Palgrave Macmillan, Singapore, 2021.
- LeDonne, John P., *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831*, Oxford University Press, 2003.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, (çev. Selin Y. Kölay), (3. Baskı), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2006.
- Levitt, Matthew, *The Hamas-Iran Relationship*, Washington İnstitute, 2023.
- Liang, Xiao vd., *Trends In World Military Expenditure*, SIPRI, 2024.

- Lim, Kevjn, *Power, Perception, and Politics in the Making of Iranian Grand Strategy*, Palgrave Macmillan, 2022.
- Lissner, Rebecca F., “What Is Grand Strategy? Sweeping a Conceptual Minefield”, *Texas National Security Review*, 2 (1), 2018, ss. 52-73.
- Lons, Petrini, “The Crowded Red Sea”, *Survival*, 65 (1), 2023, ss. 57-67.
- Louër, Laurence, *Sünniler ve Şiiler-Bir İhtilafın Siyasi Tarihi*, (çev. Barış Özkul), İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.
- Loui, Hadi K., “Devrimin 40. Yılında Siyasi Fıkıh' ve Pragmatizm Arasında İran”, AA, 2019.
- Loveman, Chris, “Assessing the phenomenon of proxy intervention”, *Conflict, Security & Development*, 2 (3), 2002, ss. 29-48.
- Luce, William, “Britain’s Withdrawal from the Middle East and Persian Gulf”, *Royal United Services Institution Journal*, 114 (653), 1969, ss. 4-10.
- Luttwak, Edward N., *Strategy The Logic of War and Peace*, The Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts 2001.
- Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy Of The Byzantine Empire*, The Belknap Press Of Harvard University Press, 2009.
- Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*, Johns Hopkins University Press, 1979.
- Machiavelli, Niccolo, *Hükümdar*, (çev. Necdet Adabağ), (4. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Mahli, Bilal, *Yemen's Path To Stability: Evaluating The Presidential Leadership Council's Role And Impact*, Policy Center For The New South, 2024.
- Malek, Martin, “Russia, Iran and the Conflict in Chechnya”, *Caucasian Review of International Affairs*, 2 (1), 2008, ss. 25-34.
- Marashi, İbrahim, “Şii Hilali Mitini İnşa Etmek: İran Devrimi'nden 2003 Irak Savaşı'na”, *Avrasya Dosyası*, 13 (3), ss. 7-36.
- Marshall, Tim, *Coğrafya Mahkumları*, (çev. Mert Doğruer), (3. Baskı), Epsilon, İstanbul, 2018.
- Martel, William C., *Grand Strategy in Theory and Practice: The Need for an Effective American Foreign Policy*, Cambridge University Press, New York, 2015.

- Matsunaga, Yasuyuki, "The Secularization of a Faqih-Headed Revolutionary Islamic State of Iran: Its Mechanisms, Processes, and Prospects", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 2009, 29 (3), ss. 468-482.
- Mcdowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004.
- McGann, James, *2020 Global Go To Think Tank Index Report*, The Lauder Institute-University of Pennsylvania, 2021.
- McInnis, Matthew, "Building the Iranian Military: Understanding Tehran's Defense Acquisition and Research and Development Decision-Making", *American Enterprise Institute*, 2017.
- Mearsheimer, John J., *Conventional Deterrence*, Cornell University Press, 1983.
- Mehmetçik, Hakan, "21. Yüzyıl için Caydırıcılık: Teori ve Pratikte Neler Değişti?", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11 (22), 2015, ss. 31-60.
- Milani, Abbas, *Iran's Succession Crisis is a Legitimacy Crisis*, The Japan Times, 2024.
- Milani, Muhsin M., "Humeyni'den Hamaney'e Velayet-i Fakih Kurumunun Değişimi", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. Fatih Topaloğlu), 2004, ss. 189-210.
- Milevski, Lukas, *The Evolution of Modern Grand Strategic Thought*, Oxford University Press, 2016.
- Mitchell, Wess, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire*, Princeton University Press, 2018.
- Momen, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam*, Yale University Press, 1985.
- Morgenthau, Hans J., *Uluslararası Politika*, (çev. Baskın Oran ve Ünsal Oskay), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1970.
- Mossalanejad, Abbas, "The Impact of Strike to Iran on Global Energy Market", *Geopolitics Quarterly*, 9 (4), 2014, ss. 36-57.
- Moussavi, Ahmed K., "The Establishment of the Position of Marja'iyat-i Taqlid in the Twelver-Shii Community", *Iranian Studies*, 18 (1), 1985, ss. 35-51.
- Mumford, Andrew, *Proxy Warfare*, Cambridge Polity Press, 2013.
- Murray, Williamson, "Thoughts on Grand Strategy", *The Shaping of Grand Strategy: Policy, Diplomacy, and War*, (ed. Williamson Murray vd.), Cambridge University Press, 2011, ss. 1-33.

- Nader, Alireza, *Iran's Role in Iraq*, RAND Corporation, 2015.
- Naeini, Ali M., "Comparative Analysis Of Triple Threats, Hard, Semi Hard And Soft Threats", *Defense Strategy*, 8 (30), 2010, ss. 157-177.
- Nasr, Vali, "The Iranian Revolution and Changes in Islamism in Pakistan, India, and Afghanistan", *Iran and the Surrounding World-Interactions in Culture And Cultural Politics*, (ed. Nikkie Keddie ve Rudi Matthee), University of Washington Press, 2002, ss. 327-354.
- Nasr, Vali R., *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, W. W. Norton & Company, 2006.
- Nasr, Vali, "When the Shiites Rise", *Foreign Affairs*, 85 (11), 2006, ss. 58-74.
- Neriah, Jacques, "Yemen Changes Hands. Will an Iranian Stronghold Emerge Near the Entrance to the Red Sea?", *Jerusalem Center for Public Affairs*, 14 (32), 2014.
- Newman, Andrew J., *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*, I. B. Tauris, 2008.
- Nişancı, Şükrü ve Lokman Şahin, "Ortadoğu'da Selefi-Şii Gerginliği ve Türkiye'nin Tutumu", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 1, 2017, ss. 51-69.
- Nurdun, Rahman, "Sino-Iranian 25-Year Comprehensive Cooperation Agreement: A Balancing Act in Geopolitical Dynamics", *Avrasya Etüdları*, Sayı: 63, 2024, ss. 5-28.
- Nye, Joseph S., "Hard, Soft, and Smart Power", *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, (ed. Andrew F. Cooper vd.), Oxford University Press, 2013.
- Nye, Joseph, "Hard and Soft Power in a Global Information Age", *Re-Ordering World*, (ed. Mark Leonard), The Foreign Policy Centre, 2002, ss. 2-10.
- Nye, Joseph S., *Bound To Lead: The Changing Nature Of American Power*, Basic Book, Newyork, 1990.
- Nye, Joseph S., *Yumuşak Güç Dünya Siyasetinde Başarının Araçları*, (çev. Rayhan İnan-Aydın), (4. Baskı), Serbest Kitaplar, Ankara, 2023.
- Oğuz, Sami ve Çakır, Ruşen, *Hatemi'nin İran'ı*, (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Okalan, Erkan ve İşyar Ömer G., "İran Destekli Şii Milislerin Suriye İç Savaşındaki Rolü", *IJAR*, 8(16), ss. 13-35.

- Oktav, Özden Z., “Suriye Krizi, Türkiye- İran’ın Çatışan Çıkarları ve Küresel Aktörlerle İlişkileri”, *Türk-Arap İlişkileri: Çok Boyutlu Güvenlik İnşası*, (ed. Reyhan Aktaş), TASAM, 2018, ss. 47-51.
- Onat, Hasan ve Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (2. Baskı), Grafiker Yayınları, 2013, ss. 235-237.
- Organski, A. F. K., *World Politics*, (2. Baskı), Alfred A. Knopf, New York, 1968.
- Orkaby, Asher, *Beyond the Arab Cold War-The International History of the Yemen Civil War 1962-68*, Oxford University Press, 2017.
- Ortmann, Stefanie ve Whittaker, Nick, “Geopolitics and Grand Strategy”, *Strategy in the Contemporary World*, (6. Baskı), (ed. John Baylis vd.), Oxford University Press, 2019.
- Osiewicz, Przemyslaw, *Foreign Policy Of The Islamic Republic Of Iran-Between Ideology and Pragmatism*, Routledge, 2021, ss. 43-49.
- Ostovar, Afshon, *Vanguard of the Imam-Religion, Politics, and Iran’s Revolutionary Guards*, Oxford University Press, 2016.
- Ota, Ejitu N., Ecoma, Chinyere S., “Power and National Interest in International Relations”, *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 2 (4), 2022, ss. 23-30.
- Öçal, Şamil, “İran Dış Politikasında Yumuşak Güç Kullanımı: Kültür ve Dil”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), 2018, ss. 46-68.
- Öz, Mustafa, “Ehl-i Beyt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 10, 1994, ss. 498-501.
- Öz, Mustafa, “Usûliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 42, 2012.
- Özdemir, Haluk, “Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (3), 2008, ss. 113-144.
- Özdemir, Ömer B., *Suriye’de İran Destekli Milisler: Profiller ve İşlevleri*, ORSAM, No: 304, 2022.
- Özkan, Halit, “Zeyneb bint Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 44, 2013, ss. 356-357.

- Özkan, Hülya ve Rigiderakhshan, Mohammad, “İran’da Televizyon Yayıncılığının Tarihsel Gelişimi”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 13, ss. 193-206.
- Öztürk, Selim, “İran’da Silahlı Muhalefetten Demokrasi Söylemlerine: Halkın Mücahitleri Örgütü”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(2), 2018, ss. 165-175.
- Öztürk, Tolga ve Şen, Veli C., “A Political Evaluation Of The Hydrocarbon Trade Between The European Union, Russia and the USA”, *Anadolu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (2), 2023, ss. 347-363.
- Pahlavi, Pierre, “Understanding Iran's Media Diplomacy”, *Israel Journal of Foreign Affairs*, 6 (2), 2012, ss. 21-33.
- Pappe, Ilan, *Modern Filistin Tarihi*, Phoenix, Ankara, 2007.
- Pappe, Ilan, *Ortadoğu’yu Anlamak*, (çev. Gül Atmaca), (2. Baskı), NTV Yayınları, İstanbul, 2011.
- Paret, Peter, “Clausewitz”, *Modern Strateji Machiavelli’den Nükleer Çağa*, (çev. Selma Koçak), 2015, ss. 215-248.
- Pargeter, Alison, *Libya-The Rise and Fall of Qaddafi*, Yale University Press, 2012.
- Parker, Geoffrey, *Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*, Routledge, New York, 1985.
- Parsi, Trita, *Treacherous Alliance the Secret Dealings of Israel, Iran, and The United States*, Yale University Press, 2007.
- Perrimond, Guy, “The Threat of Theatre Ballistic Missiles”, *TTU Europe*, 2002.
- Petersen, Tore T., “Crossing The Rubicon? Britain’s Withdrawal from the Middle East, 1964-1968: A Bibliographical Review”, *The International History Review*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2000, ss. 318-340.
- Polat, Elif ve Kaya, Mehmet, “İran’ın Suriye Politikası”, *Akademik MATBUAT*, 6 (1), 2022, ss. 1-44.
- Pollack, Kenneth M., *The Evolution of the Revolution-The Changing Nature of Iran’s Axis of Resistance*, American Enterprise Institute, 2020.
- Posen, Barry R., *Restraint: A New Foundation for U.S. Grand Strategy*, Cornell University Press, New York, 2014.

- Posen, Barry R., *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany Between The World Wars*, Cornell University Press, New York, 1984.
- Qasimlo, Abdurrahman, *İran Kürdistanı*, Belge Yayınları, İstanbul, 1991.
- Rahe, Paul A., *The Grand Strategy of Classical Sparta: The Persian Challenge*, Yale University Press, 2017.
- Ramazani, Ruhi K., "Ideology and Pragmatism in Iran's Foreign Policy", *Middle East Journal*, 58 (4), 2004, ss. 549-559.
- Ramazani, Ruhi K., "Iran's Foreign Policy: Both North and South", *The Middle East Journal*, 46 (3), 1992, ss. 393-412.
- Ramazani, Ruhi K., *Independence without Freedom-Iran's Foreign Policy*, University of Virginia Press, 2013.
- Rashid, Yasir, Rusya, *İran ve Hindistan Üçgeni: INSTC*, İRAM Yayınları, İstanbul, 2022.
- Reisinezhad, Arash, *The Shah of Iran, the Iraqi Kurds, and the Lebanese Shia*, Palgrave Macmillan, 2019.
- Rizvi, Kishwar, *The Transnational Mosque-Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East*, The University of North Carolina Press, 2015.
- Roberts, Andrew, *Napoleon*, (çev. Barbaros Uzunköprü), Kronik Kitap, İstanbul, 2023.
- Rogan, Eugene, *Araplar: Bir Halkın Tarihi*, (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2017.
- Rubin, Michael, *A Short History of the Iranian Drone Program*, AEI, 2020.
- Russell, Bertrand, *Power a New Social Analysis*, Routledge, 2004.
- Sadeghi, Mirmohammad ve Hajimineh, Rahmat, "The Role of Iran's «Soft Power» in Confronting Iranophobia", *MGIMO Review of International Relations*, 12 (4), 2019, ss. 216-238.
- Sadri, Houman A., "Iran and the Caucasus States in the 21st Century: A Study of Foreign Policy Goals and Means", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 14(3), 2012, ss. 383-396.
- Salihi, Emin, "Ortadoğu'da Oluşan Yeni Dengeler Ve "Şii Hilali" Söylemi", *Bilge Strateji*, 3 (4), 2011, ss. 193-214.

- Samaan, Jean-Loup C., “Missiles, Drones, and the Houthis in Yemen”, *Parameters*, 50 (1), 2020, ss. 51-64.
- Samii, William, “Iran and Chechenya: Realpolitik at Work”, *Middle East Policy Council*, 8 (1), 2001, ss. 48-57.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, (30. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara, 2016.
- Sandıklı, Atilla, *Terörün Geldiği Yeni Boyut: IŞİD Örneği*, BiLGESAM, 2015.
- Sarı, İsmail, “1979 Devrimi Sonrası İran’ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2 (1), 2015, ss. 95-135.
- Sarıkaya, Yalçın, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- Sawyer, Ralph D., *Kadim Çin’in Askeri Klasikleri*, (çev. Utku Umut Bulsun ve Pınar Erbayık), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Schenker, David, “Who's Behind the Houthis?”, *The Washington Institute*, 2010.
- Seliktar, Ofira ve Farhad Rezaei, *Iran, Revolution, and Proxy Wars*, Palgrave Macmillan, 2020.
- Semahici, Abdullah, “İmamiyye Şîası’nın İki Ekolü Ahbâriler ve Usûliler Arasındaki Temel Farklar”, (çev. İbrahim Kutluay), *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (7), 2013, ss. 137-153.
- Semin, Ali, “Yemen Krizinde Suudi Arabistan ve İran’ın Bölgesel Güç Mücadelesi”, *Bilge Strateji*, 9 (17), 2017, ss. 85-104.
- Shaffer, Brenda, “The Islamic Republic of Iran: Is It Really?”, *The Limits of Culture, Islam and Foreign Policy*, (ed. Brenda Shaffer), The MIT Press, 2005.
- Shanahan, Rodger, *The Shia of Lebanon-Clans, Parties and Clerics*, Taurus Academic Studies, London-Newyork, 2005.
- Sharp, Gene, *From Dictatorship to Democracy-A Conceptual Framework for Liberation*, (4. Baskı), The Albert Einstein Institution, 2010.
- Shayan, Fatemeh, “A Critical Perspective on Terrorism: Case Study of Jundallah and Jeish ul-Adl in Iran”, *Critical Studies on Terrorism*, 2020, ss. 441-463.
- Sheehan, Michael, “The Evolution of Modern Warfare”, Baylis, John, vd., *Strategy in the Contemporary World*, (6. Baskı), Oxford University Press, 2019.

- Sherrill, Clifton W., “Why Iran Wants The Bomb And What t Means For Us Policy”, *Nonproliferation Review*, 19 (1), 2012, ss. 31-49.
- Shy, John, “Jomini”, *Modern Strateji Machiavelli’den Nükleer Çağa*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayınları, Ankara, 2015, ss. 165-214.
- Siklawi, Rami, “The Dynamics of Palestinian Political Endurance in Lebanon”, *Middle East Journal*, 64 (4), 2010, ss. 597-611.
- Silove, Nina, “Beyond the Buzzword: The Three Meanings of Grand Strategy”, *Security Studies*, 2017, ss. 27-57.
- Sinkaya, Bayram, “Arap Baharı Sürecinde İran’ın Suriye Politikası”, *SETA Analiz*, 2012.
- Sinkaya, Bayram, “İran-Yemen İlişkileri ve Ensarullah Hareketi”, *Ortadoğu Analiz*, 7 (67), 2015, ss. 60-62.
- Sinkaya, Bayram, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyasal Yapı ve Yönetim”, *Ortadoğu Siyasetinde İran*, (ed. Türel Yılmaz ve Mehmet Şahin), Platin Yayınları, Ankara, 2011, ss. 3-49.
- Sinkaya, Bayram, “İran’da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları’nın Yükselişi”, *Ortadoğu Etütleri*, Ocak 2010, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 115-142.
- Skare, Erik, *Iran, Hamas, and Islamic Jihad: A Marriage of Convenience*, ECFR, 2023.
- Somer, Murat, “Siyasal rejim nedir, ne değildir?: Kavram karmaşası kademeli otokratikleşmenin içsel bir mekanizması olabilir mi?”, *Toplum ve Bilim*, No: 158, 2021, ss. 6-26.
- Steinberg, Guido, *The “Axis of Resistance”*, German Institute for International and Security Affairs, Berlin, 2021.
- Stephens, Alans ve Nicola Baker, *Savaşı Anlamak 21. Yüzyıl İçin Strateji*, (çev. Süleyman Yazır), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009.
- Sönmez, Göktuğ vd., *İran’ın Direniş Ekseninde Süleymani Kırılması: Orta Doğu’da Vekalet Savaşlarında Yeni Dönem*, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Sönmezoğlu, Faruk, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul, 2017.
- Stoaker, Donald, *Purpose and Power: US Grand Strategy from the Revolutionary Era to the Present*, Cambridge University Press, 2024.
- Stork, Joe, *AWACS in the Gulf*, Middle East Report, No: 148, 1987.

- Strachan, Hew, “The Lost Meaning Of Strategy”, *Survival: Global Politics and Strategy*, 47 (3), 2005, ss. 33-54.
- Strachan, Hew, “The War Experienced: Command, Strategy, and Tactics, 1914–18”, *A Companion to World War I*, (ed. John Horne), Blackwell Publishing, 2010, ss. 35-48.
- Summit, April R., “For a White Revolution: John F. Kennedy and the Shah of Iran”, *Middle East Journal*, 58 (4), 2004, ss. 560-575.
- Swaine, Michael D. ve Ashley Tellis, *Interpreting China's Grand Strategy: Past, Present, and Future*, RAND Corporation, 2000.
- Şen, Gülriz, “İran ve “Arap Baharı”: Bağlam, Söylem ve Siyaset”, *Ortadoğu Etütleri*, 3 (2), 2012, ss. 95-118.
- Tabâtabâî, Allame M. H., *Tüm Boyutlarıyla İslam’da Şîa*, (çev. Kadir Akaras ve Abbas Kummi), (2. Baskı), Kevser Yayınları, İstanbul, 1999.
- Tabatabai, Ariane M. vd., *The Iran Threat Network (ITN): Four Models of Iran’s Nonstate Client Partnerships*, RAND Corporation, 2021.
- Taflıoğlu, Mehmet, “Lübnan Anayasal Düzeninde Egemenlik Dağılımı”, *Sosyoekonomi*, 24(28), 2016, ss. 31-42.
- Takeyh, Ray, *The Last Shah-America, Iran, and Fall of the Pahlavi Dynasty*, Yale University Press, 2021.
- Tamer, Cenk, “İran’ın Suriye’deki Güvenlik Stratejileri”, *ANKASAM*, 2(1), 2018, ss. 178-202.
- Tambağ, Emirhan ve Belal M. Alfakih, “Husiler: Grup Kimliği, Teşkilatları Ve Sosyo-Kültürel Tutumları”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, 8(49), 2022, ss. 39-54.
- Telci, İsmail N., *Ağırlaştırılmış Ekonomik Yaptırımlar: Trump İran’dan Ne İstiyor?*, SETA Perspektif, 2018.
- The World Bank, *Iran Economic Monitor: Sustaining Growth Amid Rising Geopolitical Tensions*, Washington 2024.
- Thuykidides, *Peloponnesos Savaşları*, (çev. Furkan Akderin), (3. Baskı), Belge Yayınları, İstanbul, 2019.
- Tinas, Murat, “Yemen İç Savaşı’nda Husiler: Vekâlet İlişkisinin Karmaşık Yapısı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 2020, ss. 117-136.

- Toktaş, Şule vd., *Uluslararası Güvenliğe Tehdit ve Bileşenleri*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2022.
- Topaloğlu, Fatih, “Günümüz Ortadoğu İslâm Coğrafyasında Şîa ve Şîîlerin Durumu Üzerine Bir İnceleme”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 16 (1), 2023, ss. 182-219.
- Toprak, Emine G., *İran’ın Dondurulmuş Mal Varlıkları*, İRAM Yayınları, 2023.
- Traboulsi, Fawwaz, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, Londra, 2007.
- Tunç, Hasan, *Türkiye’ye Komşu Devletlerin Anayasaları*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2008.
- Tusiani, Michael D., ve Gordon Shearer, *LNG: Fuel for a Changing World: A Nontechnical Guide*, (2. Baskı), PennWell Corporation, 2016.
- Tümlü, Fatih, “Devlet Destekli Uluslararası Terörizm: İran ve PKK Terör Örgütü İlişkisi”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 6 (1), 2022, ss. 253-293.
- Türkücü, Tamer ve H. Rıza Börklü, “Tersine Mühendislik Yaklaşımına Dayalı Yeni Bir İmalat İçin Tasarım İşlem Modeli”, *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi PART C*, 6 (1), 2018, ss. 91-104.
- Tzu, Sun, *Savaş Sanatı*, (çev. Pulat Otkan), (4. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Qorbanali, Qorbanzade S., ve Hashem, Nateqi, “Softwar of West And Political Legitimacy of Islamic Republic of Iran”, *Islamic Revolution Studies*, 10 (32), 2013, ss. 147-165.
- Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih 1789-2014*, Der Yayınları, İstanbul, 2019.
- Uğurlu, Göksu, “Marksizm”, *Uluslararası İlişkiler Teorileri Temel Kavramlar*, (ed. Mehmet Şahin ve Osman Şen), Kripto Basım Yayın, Ankara, 2014, ss. 89-107.
- UNESCO World Report, *Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue*, UNESCO, Paris 2009.
- USA, “National Security Strategy of the United States”, *White House*, 2022, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>
- Uyar, Mazlum, “Velâyet-i Fakîh’in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirilmesi”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 2, 2000.

- Üçağaç, Ahmet, “Çatışmadan Uzlaşıya: Suudi Arabistan-İran İlişkilerinin Evrimini Anlamak”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 8 (2), 2024, ss. 189-213.
- Ünal, Bekir, “İran-Kuzey Kore Savunma Sanayii ve Nükleer Teknoloji İşbirliği”, *Bilge Strateji*, 6 (10), 2014, ss. 115-136.
- Üstüntaş, Doğan, “İran’ın Yumuşak Gücü: Unsurları, Zorlukları”, *Akademik ORTA DOĞU*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2016, ss. 59-84.
- Üzüm, İlyas, “Takrîbü’l-Mezâhib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 39, 2010, ss. 467-469.
- Vakil, Sanam, “Iran’s Crisis of Legitimacy”, *Foreign Affairs*, 28 Eylül 2022.
- Vatanka, Alex, *The Battle of the Ayatollahs in Iran: The United States, Foreign Policy and Political Rivalry since 1979*, I.B. Tauris, 2021.
- Walt, Stephen M., “The Renaissance of Security Studies”, *International Studies Quarterly*, 35 (2), 1991, ss. 211-239.
- Walt, Stephen M., *The Origins of Alliances*, Cornell University Press, 1987.
- Waltz, Kenneth N., *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Company, 1979.
- Ward, Steven R., *Immortal-A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, 2009.
- Wastnidge, Edward, “Iran and Syria: An Enduring Axis”, *Middle East Policy*, Vol: XXIV, No: 2, 2017, ss. 148-159.
- Wastnidge, Edward, “Iran's Shia Diplomacy: Religious Identity and Foreign Policy in the Islamic Republic”, *Brookings Institution*, 2020.
- Wastnidge, Edward, “The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War”, *Politics*, 35 (3-4), 2014, ss. 364-377.
- Wiegand, Krista E., “Reformation of a Terrorist Group: Hezbollah as a Lebanese Political Party”, *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol: 32, 2008, ss. 669-680.
- Wendt, Alexander, “Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, 46(2), 1992, ss. 391-425.
- Wendt, Alexander, “Constructing International Politics”, *International Security*, 20 (1), Yaz 1995, ss. 71-81.

- Wohlstetter, Albert, “The Delicate Balance of Terror”, *Foreign Affairs*, 37 (2), 1959, ss. 211-234.
- Yalçın, Hasan B., *Asimetrik Savaş*, SETA, 2020.
- Yatağan, Arda G., “Sert Güç Unsurlarının Yumuşak Güç Aracı Olarak Etkileri”, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 28 (2), 2018, ss. 69-94.
- Yegin, Abdullah, *Devrimin 35. Yılında İran Dış Politikası*, SETA, 2014.
- Yegin, Abdullah, *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA, İstanbul, 2013.
- Yegin, Abdullah, *İran’ın Yumuşak Gücü*, SETA, İstanbul, 2015.
- Yegin, Abdullah, *İran’ın Sert Gücü*, SETA, İstanbul, 2016.
- Yergin, Daniel, Petrol, (çev. Kamuran Tuncay), (3. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- Yetim, Mustafa, “Şiddet Eğilimli ve Direniş Temelli Şii Aktivizmi: Hizbullah’ın Fikirselsel ve Örgütsel Zemini”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2 (2), 2015, ss. 59-88
- Yıldırım, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Yıldırım, Yusuf, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde İran’ın Silahlanmasının Ortadoğu Bölgesi Üzerindeki Etkileri”, *IJSER*, 1(2), 2015, ss. 342-354.
- Yurdagür, Metin, “Ahbâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt: 1, 1988.
- Zahid, Farhan, “The Zainabiyoun Brigade: A Pakistani Shiite Militia Amid the Syrian Conflict”, *Terrorism Monitor*, 14 (11), 2016.
- Zerrinkub, Abdülhuseyn-i, “Antik İran’ın Mirâsı”, (çev. Nimet Yıldırım), *Doğu Esintileri*, Sayı: 5, 2016, ss. 133-173.
- Zürcher, Eric J., *Devletin Silahlanması Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, (çev. Tanju Akad), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

İnternet Kaynakları

<https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/istihbarat-arastirmalari-merkezi/i-ran-i-stihbarat-servisleri-ve-calisma-yontemleri>, (15.12.2024)

<https://acleddata.com/2023/01/17/beyond-riyadh-houthi-cross-border-aerial-warfare-2015-2022/>, (06.04.2025)

<https://anlatilaninotesi.com.tr/20180524/abd-iran-mahan-iliskili-dort-turk-sirketine-yaptirim-1033581603.html>, (07.01.2025)

<https://daib.org.tr/Medya/Docs/DA%C4%B0B%20%C3%9Clike%20Raporu%20%C4%B0ran.pdf>, (10.01.2025)

<https://dehkhoda.ut.ac.ir/en/page/9224/dehkhoda-persian-language-international-festival>, (27.01.2025)

<https://documents1.worldbank.org/curated/zh/741891483046725613/pdf/111462-WP-P162048-PUBLIC-IranEcoMonitor-12-22-2016.pdf>, (12.02.2025)

<https://en.alalam.ir/aboutus>, (18.12.2024)

<https://en.icro.ir/About-Us-National>, (19.01.2025)

<https://english.khamenei.ir/news/3676/Hezbollah-is-shining-like-a-sun>, (04.02.2025)

<https://english.khamenei.ir/news/4116/Increasing-Defensive-and-Offensive-Capabilities-is-Iran-s-Inalienable>, (11.01.2025)

<https://gcc-sg.org/en/AboutUs/Pages/FoundingDay.aspx>, (09.01.2025)

<https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1205>, (21.02.2025)

<https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm804>, (24.01.2025)

<https://home.treasury.gov/news/press-releases/tg810>, (21.02.2025)

<https://iramcenter.org/iran-rusya-ve-cin-ortak-deniz-tatbikati-562>, 10.02.2025.

<https://iramcenter.org/cfra-gore-iranin-bolgesel-milis-gucleri-2060>, (21.03.2025)

<https://iramcenter.org/iranda-silahli-kurt-orgutlerin-yogun-faaliyet-alanlari-2080>, (11.03.2025)

<https://iramcenter.org/iranin-limanlari-ve-sinir-kapilari-2025> (05.02.2025)

<https://iramcenter.org/iranin-suriye-sonrasi-ileri-savunma-konsepti-ve-uzun-el-stratejisi-2600>, (22.05.2025)

<https://iramcenter.org/yargi-erki-baskani-gulam-huseyin-muhsini-ejei-kimdir-2177>, (14.11.2024)

<https://iramcenter.org/yeni-atanan-iran-mgyk-genel-sekreteri-tugamiral-ali-ekber-ahmediyan-kimdir-2380>, (15.02.2025)

<https://iranpress.com/irib-word-service-launches-portuguese-and-turkish-sections>, (03.03.2025)

<https://iranprimer.usip.org/blog/2021/jan/05/us-sanctions-many-iran-proxies>, (14.02.2025)

<https://iranwire.com/en/features/65347/>, (16.04.2025)

<https://jusoer.co/en/details/map-of-foreign-forces-in-syria-mid-2024>, (15.03.2025)

<https://kriterdergi.com/dis-politika/irakta-devlet-icinde-devlet-olarak-hasdi-el-sabi-ve-el-nuceba-hareketi>, (02.02.2025)

<https://kriterdergi.com/dosya-iran-israil-catismasi/sadik-vaat-operasyonuna-iran-kamuoyundan-tepkiler> (29.03.2025)

<https://saadifoundation.ir/en/page/47/saadi-foundation-persian-language>, (25.01.2025)

<https://sahartv.ir/>, (21.01.2025)

<https://studies.aljazeera.net/en/reports/2017/02/role-irans-regional-media-soft-war-policy-170216114010915.html>, (11.02.2025)

<https://tr.euronews.com/2018/10/24/abd-ve-korfez-ulkeleri-iran-devrim-muhafizlarini-teror-listesine-aldi>, (21.03.2025)

<https://tr.euronews.com/2024/09/28/iran-dini-lideri-hamaney-bolgenin-kaderi-hizbullah-teror-terafindan-belirlenecek>, (01.03.2025)

<https://tr.euronews.com/2024/10/26/israilin-irana-yonelik-misillemesinde-neler-yasandi>, (27.01.2025)

<https://tr.irna.ir/>, (25.02.2025)

<https://tr.irna.ir/news/84491913>, (23.12.2024)

<https://tr.mehrnews.com/news/1897542>, (25.03.2025)

<https://tr.mehrnews.com/news/1897564/%C4%B0ran-da-yeni-Radyo-Televizyon-Kurumu-Ba%C5%9Fkan%C4%B1-belli-oldu>, (20.11.2024)

<https://tr.mehrnews.com/news/1917094/%C4%B0ran-da-Uzmanlar-Meclisi-ba%C5%9Fkan%C4%B1-belli-oldu><https://tr.tradingeconomics.com/iran/gdp-growth-annual>, (06.04.2025)

<https://tr.tradingeconomics.com/iran/gdp-growth-annual>, (01.03.2025)

<https://turkiyearastirmalari.org/2024/05/22/yayinlar/analiz/iran-pkk-iliskisinin-tarihsel-seyri-40-yil-4-donem/>, (13.03.2025)

<https://uscpublicdiplomacy.org/blog/iran%E2%80%99s-cultural-diplomacy-and-its-cultural-centers>, (30.04.2025)

<https://www.aa.com.tr/en/middle-east/yemen-s-houthis-claim-drone-attack-on-saudi-airbase/1540725>; (06.04.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/analiz-guvenlik-tedbirlerinden-yukselen-otoriterlige-tacikistan-da-yeni-yasaklar/3265897>, (06.04.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-cumurbaskani-pezeskiyan-irakta-iranin-riskli-stratejileri-ortaya-cikiyor/3331280>, (16.01.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iranin-cift-basli-askeri-sisteminde-catlak-isaretleri/1871830>, (17.12.2024)

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/iran-devrim-muhafizlari-devletine-donusebilir/737775>, (13.03.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-saldirisinda-olen-iranli-general-kasim-suleymani-kimdir-/1690817>, (05.03.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdli-yetkililerin-aciklamalari-irandaki-rafineri-ve-nukleer-tesislerin-durumunu-gundeme-getirdi/3352311> (11.11.2024)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/heniyye-suikasti-iranda-guvenlik-zafiyeti-tartismalarina-yol-acti/3296651>, (22.01.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hizbullah-genel-sekreterimiz-hasan-nasrallah-dunku-israil-saldirisinda-oldu/3344218>, (01.03.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-yaklasik-2-milyon-izinsiz-yabanci-uyruklu-yu-sinir-disi-edecegiz/3326606>, (30.04.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-guvenlik-siyaset-ve-ekonominin-merkezindeki-guc-devrim-muhafizlari-ordusu-/1447800> (03.03.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-anayasayi-koruyucular-konseyi-kararlariyla-secimlerin-kaderini-belirliyor-ve-katilimin-dusmesine-yol-aciyor/3239746>, (16.01.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-muhafazakar-siyasetci-kalibaf-yeniden-meclis-baskani-secildi/3232606>, (26.12.2024)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-secimi-kazanan-reformist-pezeskiyan-ulkenin-9uncu-cumhurbaskani-oldu/3267629>, (13.03.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-son-12-yilda-7-ust-duzey-yetkili-suikastlar-sonucunda-hayatini-kaybetti/2596296>, (28.11.2024)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranli-general-suleymani-ve-hasdi-sabi-baskan-yardimcisi-el-muhendis-olduruldu/1690687>, (21.02.2025).

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/reformist-cumhurbaskanina-hazirlanan-iran-da-mutlak-yetkiler-lider-hamaney-de/3272081> (02.02.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/uaea-iran-in-yuzde-60-duzeyinde-zenginlestirilmis-uranyum-stokunu-ciddi-oranda-artirdigini-duyurdu/3494856>, (17.03.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kizildenizdeki-saldirilar-avrupa-asya-arasindaki-eski-ticaret-rotasini-gundeme-getiriyor/3089095>, (12.03.2025)

<https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/46520> (10.12.2024)

<https://www.adl.org/resources/press-release/iranian-state-tv-using-social-media-evade-broadcast-bans-and-spread>, (05.03.2025)

<https://www.ahl-ul-bayt.org/en/general-assemblies>, (05.02.2025)

<https://www.airlinehaber.com/iranin-tersine-muhendislik-stratejisi-airbus-ve-boeing-yedek-parcalarini-kopyaladi/>, (09.12.2025)

<https://www.alalam.ir/>, (01.10.2024)

<https://www.aljazeera.com/economy/2024/10/5/a-year-after-october-7-houthi-red-sea-attacks-still-torment-global-trade>, (04.12.2024)

<https://www.aljazeera.com/features/2020/10/1/what-has-russia-gained-from-five-years-of-fighting-in-syria>, (03.11.2024)

<https://www.aljazeera.com/news/2022/3/25/saudi-aramco-jeddah-storage-facility-hit-by-attack>, (06.04.2025)

<http://www.alkawthartv.ir/>, (01.10.2024)

<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-56722181>, (06.12.2024)

<https://www.bbc.com/turkce/articles/cn05d92w6yxo>, (01.03.2025)

<https://www.bbc.com/turkce/articles/cn0ddqlx306o>, (02.09.2025)

<https://www.bbc.com/turkce/articles/cneez97jkl1o>, (30.01.2025)

<https://www.centcom.mil/MEDIA/NEWS-ARTICLES/News-Article-View/Article/3225713/us-navy-analysis-confirms-iranian-link-to-drone-attack/>, (08.03.2025)

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran>, (09.10.2024)

<https://www.cnas.org/publications/reports/deir-azzour-tribal-mapping-project>, (16.03.2025)

<https://www.cnbce.com/haberler/irak-bolgesel-ticaretin-yeni-merkezi-olma-yolunda-iran-disarida-mi-birakiliyor-h11931>, (19.04.2025)

<https://www.defenceturk.net/dunyadaki-yeni-tehdit-iran-ihalari>, (30.01.2025)

https://www.dia.mil/Portals/110/Documents/News/Military_Power_Publications/UAV_Book.pdf, (07.01.2025)

<https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=61002>, (30.12.2024)

<https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=63446>, (14.04.2025)

<https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=65504>, (14.04.2025)

<https://www.elmustafa.com.tr/kurumsal/uluslararasi-el-mustafa-universitesi/16>, (30.01.2025)

<https://www.flightglobal.com/download?ac=106507>, (05.01.2025)

<https://www.fomer.ir/hakkimizda>, (17.02.2025)

<https://www.globalfirepower.com/proven-natural-gas-reserves-by-country.php>, (12.02.2025)

<https://www.haberturk.com/bahreyn-disisleri-bakani-al-halife-iran-tehdidi-filistin-davasindan-daha-onemlidir-2373958>, (06.02.2025)

<https://www.hispantv.com/>, (08.05.2025)

<https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD/IRN/TUR>, (29.03.2025)

<https://www.imf.org/en/News/Articles/2017/10/30/na103117-middle-east-north-africa-afghanistan-and-pakistan>, (24.01.2025)

<https://www.indyturk.com/node/565636>, (29.03.2025)

<https://www.indyturk.com/node/708416>, (22.12.2024)

<https://www.iramcenter.org/iran-sihalarinin-kuresel-etkilesim-haritasi-2405>, (24.02.2025)

<https://www.iramcenter.org/iranin-balistik-fuzeleri-1896>, (11.02.2025)

<https://www.iramcenter.org/mesruiyet-sorunlari-golgesinde-hasdi-atabat-konferansi-328>, (24.04.2025)

https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2024/05/25/under-president-raisi-iran-s-foreign-and-security-policy-became-more-aggressive_6672595_23.html, (07.03.2025)

https://www.memri.org/reports/irans-support-houthi-rebellion-yemen-without-iran-there-would-be-no-war-syria-and-ansar#_ednref21, (06.04.2025)

<https://www.mepanews.com/hizbullahin-suriyede-de-savasan-ozel-birligi-ridvan-gucu-68672h.htm>, (04.02.2025)

<https://www.militaryfactory.com/searchresults.php?q=iran#gsc.tab=0&gsc.q=iran&gsc.page=1>, (22.04.2025)

http://www.naameshaam.org/wp-content/uploads/2015/12/FINANCING_TERROR_Iran_Naame_Shaam_report_Dec2015.pdf, (21.01.2025)

<https://www.nytimes.com/2025/05/04/world/middleeast/houthi-missile-tel-aviv-israel.html>, (06.04.2025)

https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm, (11.10.2024)

<https://www.presstv.ir/>, (11.10.2024)

<https://www.reuters.com/business/aerospace-defense/irans-revolutionary-guards-commander-says-iran-purchased-russian-made-sukhoi-35-2025-01-27/>, (05.02.2025)

<https://www.reuters.com/article/world/iran-expands-regional-empire-ahead-of-nuclear-deal-idUSKBN0MJ1G5>, (01.04.2025)

<https://www.reuters.com/world/middle-east/us-oks-potential-sale-thaad-system-missiles-uae-pentagon-2022-08-02/>, (09.02.2025)

<https://www.reuters.com/world/middle-east/houthi-attacks-merchant-ships-red-sea-2025-01-16/>, (06.04.2025)

<https://www.reuters.com/world/middle-east/yemens-houthis-say-they-attacked-saudi-cities-aramco-facilities-2021-11-20/>, (08.03.2025)

<https://www.reuters.com/article/world/yemens-houthi-group-says-fires-missile-toward-abu-dhabi-nuclear-reactor-idUSKBN1DX09E/>, (06.04.2025)

<https://www.saudiembassy.net/press-release/operation-decisive-storm-ends-operation-renewal-hope-begins-military-objectives>, (01.04.2025)

<https://www.setav.org/uzmanlar-cevapliyor/iranin-israile-fuze-saldirisi-ve-gelecek-senaryolari>, (25.07.2024)

<https://www.state.gov/the-abraham-accords>, (01.02.2025)

https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/07/Country_Reports_on_Terrorism_2020.pdf, (08.03.2025)

<https://www.suriyegundemi.com/irak-kokenli-en-eski-sii-milis-yapilanmasi-bedir-orgutu>, (24.02.2025)

<https://www.the-independent.com/news/world/americas/us-politics/trump-irgc-terrorist-iran-islam-revolutionary-guard-corps-organisation-a8860206.html>, (27.08.2024)

https://www.theguardian.com/world/2024/feb/02/deadly-cheap-and-widespread-how-iran-supplied-drones-are-changing-the-nature-of-warfare?CMP=oth_b-aplnews_d-1, (08.03.2025)

<https://www.theguardian.com/world/2013/nov/22/iran-state-tv-versus>, (30.01.2025)

<https://www.theguardian.com/world/2024/oct/26/idf-strikes-military-sites-in-iran-what-we-know-so-far>, (18.12.2024)

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/katil-israil-nasrallahin-oldugu-saldirida-hizbullahin-20-mensubu-daha-olduruldu-879927.html>, (19.01.2025)

<https://www.trtworld.com/middle-east/why-is-iran-asking-for-dollar30-billion-from-syria-18246663>, (11.03.2025)

<https://www.unitedagainstnucleariran.com/government-institution/supreme-national-security-council-snsc>, (14.08.2024)

<https://www.unitedagainstnucleariran.com/ideological-expansion/ahlul-bayt-world-assembly>, (21.03.2025)

<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/profile-harakat-hezbollah-al-nujaba>, (16.03.2025)

<https://www.whitehouse.gov/fact-sheets/2025/02/fact-sheet-president-donald-j-trump-restores-maximum-pressure-on-iran/>, (05.03.2025)

<https://www.wilsoncenter.org/article/irans-islamist-proxies>, (05.03.2025)

<https://www.worldbank.org/en/country/iran/overview>, (02.02.2025)